

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe
(Warszawa, Polska)

Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej czasopisma.

East European Scientific Journal

(Warsaw, Poland)

The journal is registered and published in Poland.

Articles in all spheres of sciences are published in the journal. Journal is published in **English, German, Polish and Russian.**

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the journal

Free access to the electronic version of journal

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dzedzic (Polska Akademia Nauk)

Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)

Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)

Kehan Schreiner(Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Anthony Maverick(Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)

Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)

Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)

Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

1000 kopii.

Wydrukowano w «Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska»

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe

Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska

E-mail: info@eesa-journal.com , <http://eesa-journal.com/>

SPIS TREŚCI

PEDAGOGIKA | ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Khodjayev B. K. MODERNIZATION DIDACTIC PARAMETERS OF DEVELOPMENT HISTORICAL THINKING IN THE PUPILS OF SECONDARY SCHOOLS	6
Алексєєнко Т. Ф. МОТИВАЦІЯ, МЕХАНІЗМИ І ВІКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ГРУПІ	10
Атаев Ш. А. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ КРЕАТИВНОГО ПИСЬМА НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА	14
Akhmedova N. S. ROLES OF THE COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN THE PROCESS OF INTENSIFICATION	17
Головешко Б. Р. РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СКЛАДІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХОВОГО МЕНЕДЖЕРА	20
Далингер В. А. РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ОБУЧАЮЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ МАТЕМАТИКИ.....	23
Джанабердиева С. А., Бостанов Б. Г., Джоргабаев А. РОЛЬ ПРИМЕНЕНИЯ «SMART-ОБРАЗОВАНИЯ» В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ.....	31
Джанабердиева С. А., Бостанов Б. Г., Нагымбаева Г. ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ	34
Джанабердиева С. А., Бостанов Б. Г., Есжан К. ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ.....	37
Жаворонкова О. Р., Жаворонков А. Н. СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	40
Запорожец О. А. ХАРАКТЕРИСТИКА СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ИСТОЧНИКА ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	43
Заячук Т. В., Шамгуллина Г. Р., Романченко О. А. ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	47
Karellova R. A. THE DEVELOPMENT OF SELF-MANAGEMENT SKILLS AS THE FACTOR OF THE IMPROVEMENT OF THE READINESS FOR PROFESSIONAL FLEXIBILITY	53
Mussina A. S., Baytasheva G. U., Imanowa E. M., Omargazieva A. A., Pak N. G. PROSPECTS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF STUDENTS	55
Пивоваров А. А. ОБРАЗОВАНИЕ 2.0: НЕИЗБЕЖНОСТЬ ПЕРЕЗАГРУЗКИ.....	58
Тукхонова Т. В. DIDACTIC ANALYSIS OF THE CONCEPTS «INFORMATICS COMPETENCE» AND «INFORMATION CULTURE»	64
Чжан Ц. МЕТОДИКА, ПРИНЦИПИ ТА ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ.....	69
Шавенцова А. А. ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В РЕЖИМЕ ДНЯ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА, КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ОСНОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ.....	76
Kaspersky A. V., Ishchenko T. D., Shyshkin G. O. THE PREPARATION OF THE STUDENTS OF TECHNOLOGICAL SPECIALTIES TO USE THE INTEGRATED KNOWLEDGE OF PHYSICS IN TECHNICAL CREATIVITY	79

FILOZOFIA, ETYKA I RELIGIOZNAWSTWO | ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Карпець Л. А. БІБЛІОТЕКА В КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	82
Лаврентьева А. Ю. РЕЛИГИОЗНЫЙ ЭКСТРЕМИЗМ И ФУНДАМЕНТАЛИЗМ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛА	88
Лещенко А. М. ФЕНОМЕН ХРИСТИАНСКОГО РЕЛИГИОЗНОГО СИМВОЛА	90
Свириденко А. А. ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВЕРЫ И СУЕВЕРИЯ В НАРОДНОМ СОЗНАНИИ.....	94

NAUKI PRAWNE | ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Адриановская Т. Л. ТРУДОВЫЕ ПРАВА ЖЕНЩИН, ИМЕЮЩИХ ДЕТЕЙ.....	98
Климович Л. П. ПРЕВЕНТИВНЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ХИЩЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОДЛОЖНЫХ БУХГАЛТЕРСКИХ ДОКУМЕНТОВ	102
Полонка І. А. РОЗМЕЖУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ТА НЕПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ	106

NAUKI ROLNICZE | СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

Година Е. Д., Уханов А. П., Ковачёв А. РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИЗЕЛЯ Д-243-648 ПРИ РАБОТЕ НА ДИЗЕЛЬНОМ СМЕСЕВОМ СОЕВО-МИНЕРАЛЬНОМ ТОПЛИВЕ	110
Макух Я. П. ЕКОЛОГІЧНИЙ ПРИЙОМ ЗАХИСТУ ПОСАДОК ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ВЕРБИ ВІД БУР'ЯНІВ.....	114
Романчук Л. Д., Федонюк Т. П., Пазич В. М. ФИТОМЕЛИОРАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГИДРОФИТОВ В ОЧИСТКЕ СТОЧНЫХ ВОД ЖИТОМИРЩИНЫ УКРАИНЫ.....	117

PSYCHOLOGIA | ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бантешева О. О. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	124
Іващенко А. І. РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	132
Пархоменко А. А. КОММУНИКАТИВНАЯ АГРЕССИВНОСТЬ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОХРАНЫ АТОМНЫХ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ	137

SOCJOLOGIA | СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кажанов О. А. ПАВЕЛ БЕРЛИН КАК ПРЕДТЕЧА ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ В РОССИИ	141
Ковальчук А. Є. КОНЦЕПТ «МАЙБУТНЄ» КРІЗЬ ПРИЗМУ ФУТУРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	146

HISTORIA I ARCHEOLOGIA | ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кандор Р. С. ЧЕРКЕССКИЙ КОННЫЙ ПОЛК: ВЕРНОСТЬ ТРАДИЦИЯМ БОЕВОГО СОДРУЖЕСТВА (1914-1917 ГГ.)	150
Filipenko L. V. GENDER RELATIONS IN THE UNDERSTANDING OF RUSSIAN FEMINISTS IN THE EARLY XXTH CENTURY	155

NAUKI PRZYRODNICZE | НАУКИ О ЗЕМЛЕ

Валентина Л. К., Алексей Д. К., Татьяна Н. П.

КЛИМАТИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ДИНАМИКИ ТИПОВ РАСТИТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ТУВЫ ЗА ПОСЛЕДНИЕ 4500 ЛЕТ 160

POLITOLOGIA | ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Антонюк В. В.

ІНФОРМАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАХИСТ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ 168

Трестер Ю. О.

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗАГРОЗ БЕЗПЕЦІ ДИТИНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ 172

KULTUROZNAWSTWO | КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Nikolaeva E. V., Yurina T. N.

LES IMAGES FRACTALES DE LA MODE 178

SZTUKA | ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Портнова Т. В.

ЖАНРОВО-СТИЛЕВОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ БАЛЕТНОГО СПЕКТАКЛЯ В ПОСТАНОВОЧНОЙ РАБОТЕ ХОРЕОГРАФА 182

GEOGRAFIA | ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

Шурда К. Э.

АНАЛИЗ ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ В УКРАИНЕ (НА ПРИМЕРЕ ОДЕССКОЙ ОБЛ.) 185

PEDAGOGIKA | ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

MODERNIZATION DIDACTIC PARAMETERS OF DEVELOPMENT HISTORICAL THINKING IN THE PUPILS OF SECONDARY SCHOOLS

Khodjayev Begzod Khudoyberdievich

Docent of Tashkent state pedagogical university,

Doctor of pedagogic sciences

ABSTRACT

Following article had shed light on the importance and role some modernization didactic parameters of development historical thinking in pupils of secondary schools. The author classifies the main points, tendencies and methods of philosophical-anthropological approach, opines practical-technological effects of using archeological skills in development historical thinking in secondary school pupils and pedagogical possibilities museum pedagogical.

Keywords: human, history of humanity, approach, philosophical-anthropological approach, thought, history, historical thinking, category, tendency, method, archeology, archeologic skills, museum pedagogy, principles of museum pedagogy, museum educational program.

Historical memory, in return, lays a foundation to emerging historical thought in person. Historical thought is a weigh of a mankind to measure dexterity to grasp, to estimate and analyze historical events. In developing historical thought among the pupils of secondary schools, History, amid the social science subjects, plays main role. The subject not only covers the life of mankind, but also serves as a catalyst to well develop human being. It helps a student to cogitate on life matters free of limitations and assists him to plant in his brain a sense of historical understanding and thought which will help him to develop his personality.

History – is a concrete subject which requires exact knowledge of chronology of past events. And it is interrelated with other subjects. But, the difference is in that, history reviews the public development as a whole and analyses social life events and their all sides. In analyzing the events it takes the “human” as the basic issue. Because of that “in order to take right approach to history, right understanding and carry out well-resulted research we must mingle ourselves with history and live within it. Only after that we can feel it’s aliveness, it’s unity and we can occupy it as a whole and understand it’s meaning in detail”. [1; p.19].

Professor N. Jurayev mentioning the importance of the subject of history at present time states the following: “History – is a subject about human and people.”

It is not a subject about events, feelings, experiences and relationship of today’s people, but spiritual experiences, purposes of living and things that happened in the past of our ancestors.

In fact, history is not a subject which covers only past memories and information. Its great power in covering ideas, in opinions to direct, in understanding today’s people, in knowing and estimating today’s real life by analyzing and researching through educating and mentoring the people. If we look at the history in this way we can feel its whole volume and its role in prosperity of mankind and society [1; p.24].

Thus, main function of history is not only in teaching the students about the chronologies and memorizing dates but through understanding its deep experience prepare students about grasping the real picture of events and making them

be active participants of every social and creative fields of our society. Following task, naturally, requires grasping independently events of modern society and formation of historical consciousness. Without this, it is not possible to direct own experiences and make estimations properly.

By judging what has been mentioned above, we can conclude that in order to form historical thought among the pupils of secondary schools, possibilities of philosophical-anthropological approach will give expected results. The basics of such approach, as a concrete and whole study of everyday life, has selected “human” factor as a main source of study. Searching for the truth of life, today’s events, life, connection with world are an ancient practice of ancestors, and in this way one can understand the real meaning and purpose of life.

In its research and educational functions philosophical-anthropological approach has targeted spiritual world of the main factor. Because of above reason and organizing educational basics basing in mutual understanding and relationship, following approach is distinct from other existing scientific or gnoseological approaches.

Self characteristics of the following approach is in that that it requires to look at all educational subjects not only as an outlook, but as a method of existence.

Following method of existence, in first, must be understood by grasping what is universe. Secondly, it would be right to define this method of existence as an uninterrupted routinely connection of self, others and other cultures.

By judging what has been mentioned above, we can conclude that in order to form historical thought among the pupils of secondary schools, possibilities of philosophical-anthropological approach will give expected results. The basics of such approach, as a concrete and whole study of everyday life, has selected “human” factor as a main source of study. Searching for the truth of life, today’s events, life, connection with world are an ancient practice of ancestors, and in this way one can understand the real meaning and purpose of life.

In its research and educational functions philosophical-anthropological approach has targeted spiritual world of the main factor. Because of above reason and organizing educational basics basing in mutual understanding and

relationship, following approach is distinct from other existing scientific or gnoseological approaches.

Self characteristics of the following approach is in that that it requires to look at all educational subjects not only as an outlook, but as a method of existence.

Following method of existence, in first, must be understood by grasping what is universe. Secondly, it would be right to define this method of existence as an uninterrupted routinely connection of self, others and other cultures.

The chances of forming historical thought in students through philosophical – anthropological approach will be clearly seen in its main categories, tendencies and methods: main points – life, existence, spirituality, heart, individual, human, being individual, personal experience, dialogue, dialogic movement, meaning of life, education, self education, self development, trust, mutual understanding; tendencies – anthropological, ontological, dialogic, understanding and unity of mutual understanding, dexterity to self education, creativity, mutual suitability of development of person and the process of education; methods – dialogue, situations, explaining, self education, independent assignment, games, plan, research based.

Especially, in forming historical thought in pupils following every tendency of philosophical-anthropological approach plays main role in fulfilling the formation efficiently. Because of this reason, we describe every meaning of the tendencies one by one:

antropologic tendency. Following tendency accepts the term of “HUMAN” in studying historical events; understanding that other terms will emerge on its surface; viewing the free selection of human as a high advantage; demands actualization of humanitarian characters of the human;

ontologic tendency. Following tendency requires terms “existing”, “development”, “prosperity”, “failure” and “restoring” as onto logic terms in studying historical events;

dialogic tendency. Historical activities are cooperative activity of people. Monetary and spiritual heritage created by people unite them as a one nation and one nationality. A self important characteristic of this tendency is in that that, all people living on the Earth are equal in relationship and have equal chances;

the tendency of mutual suitability. Here main role plays in directedness to humanitarian means of all methods and forms of studying historical events, understanding the deep meaning of real situation as a main character and important adequate situation and mutual understanding;

the tendency of creativity. Following tendency advocates a creative approach in analyzing historical events and it is a form, method and means used to push students to show themselves creatively without any barriers and give them opportunities to fulfill it.

In general, philosophical-anthropological approach is based on methodology and world outlook. In the center of following approach, education as a mean and factor stands to form a person who can educate, develop and prosper himself.

Initial formation of historical thinking starts from interest to historical knowledge sources and studying them. Verily, the process of prelude of every single thinking and imagination lays in self interest of person to his past, destiny of humanity

and his history.

In order to form historical thinking in pupils approximately following characteristics must be developed: properly picturing social events and happenings, right selection of proper tools and stencils to analyze these events; attempt to find out every possible reason to its occurrence; to find out mutual relationship, conditions related with the event, and attempt to understand every detail related with that specific event; understand the description of the process of every historical event; attempt to find out historical importance of step by step development periods and levels of events; understand the exact emergence and multi appearance of historical laws; to search for self characteristics of every detail happened in historical events; to search for social motives describing the activities of each person and various social groups; to estimate the historical events from the point of national and humanitarian traditions; to be interested in comparing the past with current life.

Formation of historical thinking requires study of early ages, appearance of the first man, formation of societies, need of people to live together as a group and methods of management to rule these groups. In this process main role plays ethnographic, anthropological, numismatics and linguistic skills. History is an outstanding subject with its archeological lore which covers social, economic, political and cultural life [5; p.15.]. Basing all mentioned, we can classify archeological skills into following:

1. Political. For example, we can come to know social-group management of “Avesto” period by studying monuments (Sopollitepa, Jarkutan) of Bronze Period.

2. Social. For example, we can observe differences and similarities of Southern and Northern Central Asian people by comparing Chakmakli and Kaltaminor monuments of Neolithic Period.

3. Economic. For example, in Zamonbobo place has been found a number of pieces of catering and household items, bones of household animals alike cow, sheep, goat and wild animals, pieces of hand mill made of stone, pieces of serp, pointers of arches, various necklaces made of valuable stones and many other proofs related to Eneolithic and Early Bronze Period. These findings proves that people of Zamonbobo had experienced agriculture and household catering.

4. Cultural. For example, while archeological excavation, in 1939-1940 at Begram city of ancient Baktriya, has been found artistic piece made of ivory. Moreover, during the excavations of Tillatepa (Southern Baktriya), in 1978-1979, has been found great about 25 thousand masterpieces made of gold.

In forming historical consciousness in students by using archeological skills, interactive games are of great help.

One of such interactive games is “the chain of uninterrupted logical misguidance”. For example, while attracting the students at the map of “Monuments of Stone Age” in history classes, the lecturer can use “the chain of uninterrupted logical misguidance” method in this order. First, the lecturer writes on the blackboard the names of monuments of Stone Age in disorder. Then, asks the students to write them down in order by Age.

1. Jonbos-4 2. Hujakent 3. Bomi 4. Joytun. 5. Korabura. 6. Zarafshon. 7. Kayrokkum. 8. Tuzkon. 9. Teshiktosh. 10. Kavat

As a result, following table appears in their notebooks:

1. Jonbos-4
2. Hujakent
3. Bomi
4. Joytun
5. Korabura
6. Zarafshon
7. Kayrokkum
8. Tuzkon
9. Teshiktosh
10. Kavat

Paleolithic	Joytun	Kaltaminor
Hujakent	Bomi	Jonbos-4
Zarafshon	Joytun	Tuzkon
Kayrokkum		Kavat
Korabura		
Teshiktosh		

When the students fulfill the given task in their notebooks, the teacher writes the historical monuments in order on the board and registers them in the paper. The papers are shuffled and ask a student to hold them. Then students are asked to come at the blackboard one by one and place the events in the chain in order. When everybody comes to a single opinion, the teacher asks them to pay attention to the text while reading and check their answers for correctness.

The game "I'm – an archeologist". According to its rule the game is played at 6th class after studying large periods of Primitive Ages (Paleolithic, Mesolithic, Neolithic and others) separately. This game can be used as a generalizing the learnt skills.

Starting from green color, alike layers of culture, thick papers are sewed in landscape view. Here, are glued various things resembling with household conditions of natural – geographic and material culture life of primitive people. Testing papers are prepared beforehand. Team members are given such 3 albums. Game participants are seated to discuss comfortably and they open the cultural layers and analyze what they have found while excavations. Later, time will be given time to "archeological report". During the game questions will be given related to the place of excavation (work tools, places of living, household items) and about The Age they belong to. Finally, analyzing group which gave questions, filled up the forms and helped to find out items will give final summary.

Museum pedagogical vastly increases pedagogical possibilities a development history thinking pupils. Museum pedagogical appeared as area of the scientific knowledge and practical pedagogical activity. The Idea of the joining to culture youth by means of museum not nova: and constantly develop the schools under leading museum, museum in educational institutions [6]. The Public crisis, being accompanied devaluation to value of the culture, consumer attitude to nature, disrespect to monument of the culture and histories, place, where was born and lives the person, as well as to representative of the senior generation, destroying acts upon personality and society.

Museum pedagogical integrates the museum culture and pedagogical. So on way of the joining to culture facility

formation important place belongs to the muse: he can «come» in auditorium, become the source of the cognition, due to information technology, audio-visual facility of the education, and network Internet. Museum pedagogical appeared as area of the scientific knowledge and practical pedagogical activity. Her purpose – cultural valuables before future generations, she allows to graft the student, pupils skill to see in subject surrounding reality broad historian-cultural context; reveal the subjects of museum importance in surrounding world; have a belief about contribution of the different generations in culture of our native land.

They interesting and useful learn of past its families, schools, neighborhood, city, country. The traditions, relationship of the generations begin with love to small native land, pride for it, interest to past and persisting, respect to labor their own predecessor, and it's all that is valued in all times: respect, understanding, mercy, cooperation, industry.

The Museum gives integrated knowledge's, his subject helps to learn the psychology of the person past, promotes understanding lives, her sense, humanistic oriented systems of valuables. In museum of the knowledge are gained by other way, than on lesson, due to spatial displacement, possibility of the cut-ins in creative cognition and activity [9].

Value of the museum ambience and museum subject is expressed in abilities to cause emotional, aesthetic reaction, which particularly significant for forming personalities. The potential museum pedagogical for civil and patriotic education to personalities is realized in museum space through functions museum: communication, aesthetic, exploratory [8].

The main principle museums pedagogical are principle:

- ✓ an orientation on participation museum in scholastic-education process;
 - ✓ a broad shaping the humanistic world outlook, making the conditions for cognition of the development to personalities in condition of the residence given region;
 - ✓ an opening history phenomena's and processes, occurring in nature and public life of our edge;
 - ✓ an association different aspect condenses museum pedagogical in united integer with provision for problems and need of the region;
 - ✓ an education ecological formed to personalities responsible before modern and future generations, for conservation and improvement of the nature of the native edge.
- Museum educational program includes the following sections: «Nature of our edge» (the journey on division of the nature); «World of the public culture» (the acquaintance with tradition, custom, holiday, creative activity fames people (painting, poetry, theatre, applied arts, theatre); «Our city» (the acquaintance with historian of the arising the city, architectures- monument, heraldry and etc.); «Nobody not forget and nothing be not forgotten» (the acquaintance with military historian of our edge).

Museum pedagogical expects the organization and undertaking the research functioning. The pupils in close co-operations with museum conducted the regional of the study on subjects: «Honorable people of the city Tashkent», «Tashkent - a history city-monument», «Glorious people of the Land Uzbek». For development on the base museum to histories school of the direction on base cooperation with district history museum

was designed project «Patriotic education youth facility museum pedagogical», which task were:

1. The Development and introducing the system action on the study of a particular region.

2. Education student method museum to activity including on base of the use information-computer technology.

3. Shaping the interest beside pupils to histories and culture.

4. The Development communication and creative abilities pupils.

5. The Participation in scientifically-practical conference, seminar on problem of the theories and practical persons functioning. On base museum within the framework of realization of the project were organized lessons: «Do-it-yourself providences of the city Tashkent», «History excursus in world *пемесел*», «Shrines of the city Tashkent», «Tashkent at years of the Great Domestic war», «Our countryman's - a hero of the Great Domestic war», «Study of the study of a particular region on lesson of the histories, as base of the patriotic education». During these lesson pupil became not only listener and spectator, perceiving information, but also accessory of history searching for, cognitions.

For efficient pedagogical and museum activity are used varied such forms of the functioning, as excursions, literary-music compositions, meeting with creative people, lessons. At present in college is accumulated methodical and reference-information material on program: abstracts, term papers, scenario holiday, video lesson.

Museum pedagogical vastly increases the possibility of the teacher in decision of the tasks, in accordance with history,

formation. She is directed on increasing of attention training to surrounding reality, helps to find around itself museum importance, value the authentic belongings of the gonad epochs, household relics. This does their life more saturating and interesting, raises their cultural level, develops the intellect, gives him in hands new instrument for cognition of the world.

Literature:

1. Jurayev N. Theoretical basics of philosophy of history. – Tashkent: Ma'naviyat, 2008.

2. Luzina L.M. theory of education: philosophical-anthropological approach. – Pskov, 2000.

3. Stepanov E.N., Luzina L.M. To the teacher about modern approaches and educational concepts. – Moscow: TS Sphere, 2003.

4. Philosophy: Encyclopedic dictionary. – Tashkent: "Uzbekistan national encyclopedia" State scientific publication, 2010.

5. Askarov A. History of Uzbekistan. – Tashkent: Ukituvchi, 1994.

6. Andryuhina L.M. The Regional policy, culture, contents. – Moscow, 2000.

7. Vanslova E.G. Museum pedagogical in XXI age // World museum. 2005.

8. Potapov A. Maksimenko YU. Museum subject and his(its) emotional perception // World museum. 2004.

9. Yuhnevich M.YU. Museum pedagogical - a profession // Museum. 2004.

МОТИВАЦІЯ, МЕХАНІЗМИ І ВІКОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В ГРУПІ

Алексєєнко Т.Ф.

Завідувач лабораторії соціальної педагогіки
Інституту проблем виховання
Національної Академії Педагогічних наук України,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
Україна, Київ

THE MOTIVATION, MECHANISMS AND AGE PREREQUISITES FOR THE FORMATION OF SOCIAL BEHAVIOR IN THE GROUP

Aliexsieienko T.F., Head of the Laboratory of Social Pedagogy, Institute of Problems of Education, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Candidate of Science, senior researcher, Ukraine, Kyiv

АНОТАЦІЯ

У статті піднімається проблема соціального виміру особистості. Розкривається сутність і зміст соціальної поведінки. Представлено концептуальні підходи до її розуміння. Охарактеризовано класифікації, основні детермінанти і механізми формування соціальної поведінки. Обґрунтовано вікові передумови та особливості її прояву у дитинстві.

ABSTRACT

This article raises the problem of the social dimension of personality. Being revealed the essence and content of social behavior. Presents conceptual approaches to its understanding. The characteristic classifications of the basic determinants and mechanisms of formation of social behavior. Justified age requirements and sobennostey its manifestations in childhood.

Ключові слова: соціальна поведінка, мотивація, механізми, вікові передумови, особистість, група.

Keywords: social behavior, motivation, mechanism, age, background, personality, group.

Постановка проблеми. Одним із вимірів соціальності людини є її поведінка як сукупність видимих вчинків і дій, що так чи інакше зачіпають інтереси інших людей, великих та малих соціальних груп та відображають рівень засвоєння нею соціальних норм, правил, принципів життєдіяльності в умовах взаємодії з оточуючим довкіллям. Особливо актуальною дана проблема виявляється в умовах зміни соціокультурної ситуації, загострення соціальних проблем, поширення різних видів ризикованої поведінки, ускладнення соціально-педагогічної ситуації в цілому та необхідності осмислення її в причинно-наслідкових зв'язках з метою вироблення адекватних до проблеми регуляторних механізмів. Також проблема актуальна для усвідомлення батьками і педагогами потенційних можливостей і ризиків у сімейному вихованні дитини, об'єктивної діагностики батьківських і дитячих моделей поведінки у сімейному середовищі та особливостей соціальної поведінки батьків і дітей поза сім'єю. Отже, осмислення проблеми соціальної поведінки на сутнісному та змістовному рівні, а також у контексті з'ясування тих механізмів, які є її основними чинниками формування, має соціальну значимість, а також обумовлену потребу розвитку теорії соціальної педагогіки та оптимізації виховної практики. Теоретичний аналіз проблеми та осмислення її практичного вираження сприятиме більш глибокому розумінню різних моделей соціальної поведінки особистості у групі, причин їх розвитку та її прогнозуванню, що, на наш погляд, може сприяти і розумінню та поліпшенню загальної соціально-педагогічної ситуації.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. До проблеми вивчення соціальної поведінки, її мотивів і потреб вчені зверталися у різних контекстах, зокрема: їх генези

і функціональної обумовленості (Л.Божович, М.Лісіна); ієрархії мотивів і мотивації (О.Леонтьєв) та структури соціальної поведінки (І.Алтуніна); диспозиції потреб особистості та регуляції соціальної поведінки (В.Ядов); генези потреби «бути особистістю» (І.Бех, В.Кремень, О.Кононко, А.Петровський, В. Петровський); розвитку ризикованої поведінки (Т.Алексєєнко, Т.Журавель, С.Кушнарьов, В.Оржеховська, Т.Федорченко), виховання відповідальної поведінки (Т.Алексєєнко, Т.Куниця, Н.Фасолько); розвитку мотиву і мотивації досягнення успіху, їх позитивного підкріплення (А.Данилова, Ю.Жданович, Х.Хекхаузен, Д.Маккелланд, Дж.Аткінсон, К.Левин), походження мотивації влади з комплексу неповноцінності (А.Адлер); ситуаційних детермінантів поведінки, раціонально обумовлених вчинків, поведінкових реакцій (І.Бех, Г.Олпорт, В.Оржеховська) та ін.

Однак, не зважаючи на високий інтерес до соціальної поведінки представників різних наук, у тому числі психології, соціології, соціальної психології та соціальної педагогіки, тема залишається недостатньо вивченою, актуальною, оскільки динамічними є соціальне життя і розвиток науки. Її актуальність для соціальної педагогіки обумовлена потребами теорії і практики у з'ясуванні та обґрунтуванні рушійних сил соціальної поведінки особистості і групи, як основних суб'єктів соціальної та соціально-педагогічної взаємодії.

Мета статті – проаналізувати основні мотиви і механізми розвитку соціальної поведінки особистості в групі та передумови її формування у період дитинства.

На наш погляд, у з'ясуванні сутності того чи іншого явища значна роль належить концептуальному підходу, який і забезпечує методологію дослідження. З цією метою

нами було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел, на підставі чого зроблено висновки, що наука про поведінку розвивалася на кількох принципових підходах, а саме:

- зміщеної активності, яка визначається інстинктами, що у реальності мають чотири основні характеристики: джерело (стан організму), мету, об'єкт, стимул (З.Фрейд) [9, с. 116-118];

- механістичному, який ґрунтувався на положеннях про те, що поведінку завжди можна достовірно визначити, передбачити і проконтролювати; що різні види поведінки розвиваються по одним і тим же основним принципам і закономірностям; що у контролі поведінки велику роль відіграють різні підкріплення та стимули (Б.Скіннер) [9, с. 337-351];

- ціннісного підкріплення, відповідно чого вирогідніший потенціал поведінки у специфічних ситуаціях можна передбачити на основі очікувань та ціннісного підкріплення, яке по своїй суті мінімізує покарання та максимізує заохочення; що різні типи поведінки зумовлюються наступними шістьма категоріями потреб: статусу визнання, захисту-залежності, домінування, незалежності, любові та прив'язаності, фізичного комфорту (Дж.Роттер) [9, с. 415-417];

- інтеракційному, згідно якого основними детермінантами поведінки є як риси характеру особистості, так і ситуаційні перемінні її життя. [9, С.300];

- диспозиційному та теорії рис особистості, що обґрунтовують постійність поведінки людини навіть у часі і в змінених умовах життя, оскільки вважають її залежною саме від рис характеру (Г.Олпорт) [9, с.271-303];

- моделювання, в основі якого правила поведінки формуються під впливом побаченого і почутого, внаслідок спостереження за іншими. Основними компонентами такого соціального навчання через спостереження є: увага, запам'ятовування, відтворення і закріплення дії на основі позитивного підкріплення та самопідкріплення і саморегуляції шляхом встановлення певної планки власних досягнень. Вміння людини усвідомлювати свої здібності, вибудовувати власну поведінку відповідно до ситуації та поставлених задач передбачає врахування власного попереднього досвіду успіхів та невдач, досвіду інших. Також поведінка може змінюватись під впливом вербальних переконувальних та на основі емоційних підйомів (А.Бандура) [9, с.380 - 392];

- мотиваційно-потребнісному, який пояснює поведінку людини двома глобальними категоріями мотивів: дефіцитарними – пов'язаними із задоволенням фізіологічних потреб; мотивами росту – метапотребами – пов'язаними з розширенням світогляду, набуттям нового соціального досвіду, з актуалізацією особистісного потенціалу і досягненнями. Схематично вони знайшли своє відображення в ієрархії потреб (А.Маслоу) [9, с. 487-501];

- компенсаторному, який формується на основі комплексу неповноцінності людини внаслідок її фізичних обмежень можливостей, надмірної опіки, відчуття покинутості та певної соціальної ізольованості, або комплексу зверхності над іншими внаслідок перебільшення власних здібностей і постійного бажання визнання (А.Адлер) [9, с.168-171];

- феноменальності природи людини, яка на рівні поведінки може розкриватися в тому, що: різноманітні форми поведінки виявляються в умовах відсутності будь-яких обмежень; поведінка особистості, як і сама особистість, є унікальними у сприйнятті іншими і часто ґрунтуються на суб'єктивному досвіді. Її можна зрозуміти тільки на основі холистичності, а пояснити – з позиції «Я-концепції «Хто Я?» в категоріях позитивного і негативного образу себе (К.Роджерс) [9, с.529-551];

Кожен із цих підходів розроблявся в межах різних теорій особистості і на прикладі різних цільових груп (клієнтів). Але, на наш погляд, у своїй сукупності вони можуть слугувати обґрунтуванню різних моделей соціальної поведінки особистості і групи. Прийняття такої сукупності є просто необхідним, оскільки соціальне середовище складається з різних типів суб'єктів, що обумовлює і множинність поведінкових реакцій, механізмів їх формування та детермінованість різними чинниками зовнішнього і внутрішнього життя. Всі названі підходи тією чи іншою мірою розкривають основні характеристики різних моделей поведінки, а в своїй сукупності пояснюють особливості її формування, прояву і сприйняття в оцінці інших та самооцінці. Ігнорування будь-якого із них обмежить уявлення про соціальну поведінку у її багатовекторності і багатовимірності.

Логічно стверджувати, що:

- соціальний сенс поведінки виявляється у спілкуванні та різних видах діяльності, що відображають соціальні позиції та соціальні установки суб'єктів такого спілкування;

- сутність соціальної поведінки найбільшою мірою розкривається у контексті групової поведінки людини;

- мотивація не отожднюється з мотивами, а являє собою динамічну категорію, яка системно включає в себе не тільки мотиви, а й потреби, що визначають поведінку особистості в тій чи іншій соціальній ситуації і певною мірою можуть визначатися як готовність діяти певним чином для досягнення поставленої мети на основі розуміння цінності досягнення успіху та оцінки власних здібностей і зусиль, яких необхідно для цього докласти, у їх сукупності;

- динамічність визначається ієрархією мотивів і потреб у часі та в ситуації, значимістю і цінністю самої мети, самооцінкою власних здібностей, об'єктивною оцінкою затрат зусиль та часу, які необхідні для досягнення поставленої мети. Така факторна зумовленість динаміки мотивації соціальної поведінки особистості дозволяє зробити висновки про те, що по мірі дорослішання людини, зміни ситуації її соціального розвитку і соціальних домагань, збагачення її соціального досвіду на основі досягнень і втрат, відповідного самопізнання і самовдосконалення у цьому процесі мотивація соціальної поведінки може змінюватись.

Отже, поведінка особистості тісно пов'язана з її актуальними соціальними потребами і значною мірою детермінується ієрархією її мотивів і потреб. До актуальних соціальних потреб, найперше, відносяться ті, що пов'язані з потребами перебування у групі (колективі) собі подібних (за віком, інтересами, переконаннями тощо), потребами спілкування та самореалізації у своїх потенціях, а до мотивів - з особливостями сприйняття себе та оточуючих,

а також із взаєминами з іншими. Ієрархія мотивів формується відповідно до уявлень про ідеал, необхідне і під впливом різних соціальних ситуацій та соціокультурних умов того середовища, в якому особистість перебуває.

Існують різні класифікації соціальної поведінки, зокрема М.Вебера (за критерієм раціональності), Ч.Анковика (за критерієм соціально-культурної обумовленості), Дж.Келуджера (за критерієм ціннісної орієнтації), К.Левина (за критеріями потреб та індивідуального реагування на ситуації). Така типологічна різноманітність свідчить про широкий діапазон мотивації щодо соціальної поведінки, обумовленої об'єктивними і суб'єктивними чинниками соціального життя. Однак, у найбільш загальному вираженні, соціальну поведінку можна класифікувати тільки за ознакою соціальної спрямованості. На цій підставі загальноприйнято виокремлювати просоціальну і асоціальну, девіантну поведінку. З позиції соціальної педагогіки особливий інтерес викликає саме девіантна поведінка і її різні види, яка потребує певної корекції на основі комплексного вивчення особливостей її прояву, оцінки вікових потреб та можливостей носіїв цієї поведінки, а також умов середовища, найближчого оточення, в якому девіант формується і живе.

В цілому, як засвідчують спостереження, характер проявів соціальної поведінки залежить від особливостей взаємовідносин людини із соціумом, до якого вона належить, а сама поведінка може розглядатись як одна із форм організації психічного життя людини. Численні відхилення у поведінці від прийнятих норм у більшості випадків свідчать про наявність конфлікту між суспільними та особистісними інтересами, а також спробу людини уникнути виконання певних зобов'язань, відповідальності, подолати свою невпевненість, компенсувати неувагу до себе та своїх потреб і проблем, захистити власну самість, перевірити свої можливості.

Мотивація соціальної поведінки також може бути представлена на основі певної типології. До основних мотивів соціальної поведінки можна віднести наступні:

✓ мотив досягнення людини (він реалізується в активних прагненнях до високих результатів своєї діяльності, професійної успішності, високого життєвого комфорту, духовного вдосконалення, переваг над іншими тощо). Його розвитку сприяє здатність особистості пов'язувати досягнуті результати з цілеспрямованими діями і затраченими зусиллями, інтелектуальний рівень;

✓ мотив аффіліації (розкривається на рівні встановлення, підтримки, збереження гарних людських стосунків з іншими, в першу чергу з референтної групи, усвідомлення їх цінності);

✓ мотив влади (формується, як правило, на основі комплексів неповноцінності чи завищеної самооцінки людини. Реалізується в різних видах поведінки, спрямованої на контроль над іншими людьми, їх залякування, примус, маніпулювання їхньою свідомістю, шантаж).

Осмилення визначених мотивів підштовхує нас до висновку, що в реальному житті вони практично не зустрічаються у чистому вигляді, хоча їх чітко домінування можна прослідкувати на прикладі окремих осіб та в окремих соціальних ситуаціях самоствердження. Здебільшого такі

мотиви зустрічаються у комбінованому вигляді і на домінуючі позиції у системі мотивації соціальної поведінки особистості виходять ситуативно.

Очевидно, що передумови розвитку соціальної поведінки, її мотивації спостерігаються вже у ранньому дитинстві, коли діти в своїх оцінках різних фактів, ситуацій, ставлень ще залежні та орієнтовані на оцінки найближчих дорослих. Для цього періоду розвитку дитини у її поведінці характерне наслідування, яке підкріплюється оцінками з боку найближчого оточення. Значний вплив на розвиток соціальної поведінки дитини у цьому віці має потреба у спілкуванні, ступінь її прив'язаності до батьків, емоційна захищеність та контакт з іншими дітьми.

У дошкільному віці дитини вже достатньо чітко прослідковуються певні лінії соціальної поведінки. Їхньому оформленню значною мірою, на наш погляд, сприяють групові ігри, особливо сюжетні, соціально-рольові та на соціально-побутові теми, які стимулюють розвиток мотивів соціальної поведінки, і, насамперед, мотиви досягнень, аффіліації і просоціальної поведінки, яка розкривається на рівні бажань і фактів допомоги, співчуття та співпереживання, в альтруїзмі. Значною мірою розвитку і закріпленню моделей соціальної поведінки сприяють постійні контакти з ровесниками, наявність серед них друзів.

У молодшому шкільному віці, внаслідок зміни ситуації соціального розвитку дитини у зв'язку з тим, що вона отримує новий статус (стає учнем), потрапляє в нове соціальне середовище (шкільне), розширює коло свого спілкування (однокласники), включається в інший режим роботи (навчальний процес), який поступово стає провідним видом діяльності, розширюється діапазон і поглиблюється зміст вимог, які до неї висуваються, спостерігається диференціація у свідомості дитини тих факторів, від яких залежить досягнення цілей, пов'язаних з мотивами соціальної поведінки, формування власних адекватних оцінок і самооцінок у цих досягненнях, акцентування уваги на міжособистісних взаєминах. Молодші школярі завжди виявляють готовність прийти на допомогу тим, хто її потребує, але, як правило, ще не мають чітких соціальних мотивів: у цьому віці для них просто важливо не бути самотніми. Саме тому вони з таким задоволенням включаються у виконання різних групових завдань, емоційно реагують на вдачі і невдачі всього класу, переживаючи їх як власні. Однак, мотив досягнення в різних видах діяльності простежується як один із домінуючих. Очевидно, цим можна пояснити наявні у молодших школярів з цього приводу ревності, конкуренцію дітей, їхні переживання і страхи, які в крайніх вираженнях навіть спричиняють суїцидальну поведінку.

У підлітковому віці діти, як правило, диференційовано виокремлюють і дають оцінки різним видам соціальної поведінки. Однак, самі оцінки ще достатньо суб'єктивні, емоційно забарвлені. Безпосередній прояв соціальної поведінки не має чітких тенденцій, оскільки знаходиться у діапазоні крайніх оцінок доброго і поганого, а також детермінується потребами визнання, активного включення у колектив ровесників і, в зв'язку з цим, страхами бути знехтуваними. Готовність прийти на допомогу іншому, найчастіше, визначається не стільки потребою в цьому інших, скільки особистісним відношенням до конкретної

людини, її сприйняттям як хорошої чи поганої. На наш погляд, у площині такого суб'єктивного ставлення можна шукати і пояснення щодо проявів жорстокості підлітків у колективі ровесників чи по відношенню до інших, які викликають у них певні негативні емоції. Однак, якщо говорити про модель групової поведінки підлітків, то у фактах їх жорстокості (навіть до випадкових осіб) значну роль відіграє фактор «натовпу», коли всі діють солідарно, «як один», та фактор «групової, солідарної сили», який майже завжди гарантує переваги. Але у такому процесі самоствердження групи завжди є зачинщик, лідер. У мотивації соціальної поведінки підлітків домінують мотиви солідарності (в основі яких страх бути знехтуваними) та особистісних досягнень.

У старшому шкільному віці діти усвідомлюють і об'єктивно оцінюють можливі вигоди і втрати у контексті різних моделей соціальної поведінки. Можуть достатньо точно оцінювати і співставляти між собою цілі тієї чи іншої поведінки, засоби їх досягнення, їх доступність та правомірність, а також прогнозувати можливий її соціальний результат. Вони значно більшою мірою цікавляться сутністю різних соціальних мотивів, аналізом мотивів власної поведінки і схильні до того, щоб аналізувати соціальні вчинки інших людей. У такому аналізі їх особливо цікавить моральний аспект поведінки і моральна оцінка відповідних вчинків. Це значною мірою позначається і на прийнятті ними рішення про те, допомагати чи не допомагати іншому, адже в його основу покладається оцінка не тільки того, чи справді така допомога необхідна, чому саме він має допомагати, але й які наслідки може мати така допомога для кожної із сторін, що подумає з цього приводу його оточення.

Готовність прийти на допомогу іншому і її надання у цьому віці дитини виявляються вже на основі оцінки об'єктивної необхідності такої допомоги. У соціальній поведінці старшокласників вже достатньо чітко проглядається планування міжособистісних контактів, встановлення гарних взаємин з тими чи іншими людьми. Мотивація соціальної поведінки старшокласників орієнтована на соціальну успішність і формується на основі усвідомлення соціальних очікувань, власних можливостей і соціальних домагань. Тобто, корелюється з актуальними потребами у розвитку і самореалізації особистості даного віку, її соціального становлення.

Висновок. Отже, соціальна поведінка особистості формується на основі її соціальної мотивації, зокрема, соціальних потреб щодо приналежності до соціальної групи (чи груп), потребами спілкування, потребами повноцінної самореалізації і потребами соціального визнання. Структуру мотивації соціальної поведінки складають сукупність уявлень про: мотиви такої поведінки, оцінку ймовірності їх досягнення у конкретній ситуації, цінність того чи іншого досягнення, оцінку власних здібностей і необхідних зусиль для досягнення поставленої мети. Домінуючим мо-

тивом соціальної поведінки особистості можна вважати мотив соціальних досягнень, який на кожному з етапів її соціального розвитку наповнюється конкретним змістом, відповідно до актуальних потреб розвитку і самореалізації, індивідуальних можливостей і здібностей. Простежується певна закономірність у формуванні соціальної поведінки особистості на кожному етапі її розвитку, яка відображає схожість механізмів її формування, певну наступність, постійне збагачення змісту і форм по мірі виникнення нових потреб, накопичення соціального досвіду на особистісному рівні, його адекватної оцінки та врахування, а також обумовленість соціальними нормами і правилами, індивідуальними можливостями і здібностями, соціальними очікуваннями референтної групи та власними амбіціями (соціальними домаганнями).

Механізми формування соціальної поведінки, її детермінанти потребують подальшого теоретичного дослідження і експериментальної перевірки.

Літературні джерела:

1. Алексеевко Т.Ф. Явища мобінгу та болінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості / Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. (Серія : Педагогічні науки) Вип. 96 / гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – с.3 – 7.
2. Алексеевко Т.Ф. Мотивація соціальної поведінки та механізми її формування / Т.Ф. Алексеевко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – Луганськ : ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – № 4. – С. 4–10.
3. Алексеевко Т.Ф. «Я - соціальне» та «Я - індивідуальне» в соціалізації особистості / Т.Ф. Алексеевко // Шлях освіти, 2009. – № 4 (54). – С. 7 – 9.
4. Алексеевко Т.Ф., Кушнар'єв С.В. Ризикована поведінка : посібник / Т.Ф.Алексеевко, С.В.Кушнар'єв. – Вінниця : ТОВ «Фірма «Планер», 2013. – 172 с.
5. Алексеевко Т.Ф., Куниця Т.Ю. Теоретико-методологічні засади виховання відповідальної поведінки особистості та стан її виховання в учнів старшого підліткового віку / Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць ; вип. 8, кн. 1. – Кам'янець-Подільський – 2008. – С.5-9.
6. Алтунина И.Р. Структура и развитие мотивов социального поведения. Учб.пособие. М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2006. – 112 с.
7. Вебер М. Избранные произведения. Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. М., 1990. С.602-643.
8. Соціальна педагогіка: словник-довідник за заг. ред. Т.Ф. Алексеевко. – Вінниця, ООО «Планер», 2009. – 548с.
9. Л.Хьелл, Д.Зиглер. Теория личности. Основные положения, исследования и применение. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 608 с.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ КРЕАТИВНОГО ПИСЬМА НА ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Атаев Шукур-Али Аюб-Алиевич

кандидат филологических наук,
старший научный сотрудник-исследователь,
Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами
Завідувач лабораторії соціальної педагогіки
Інституту проблем виховання
Національної Академії Педагогічних наук України,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
Україна, Київ

FEATURES OF TEACHING CREATIVE WRITING IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES

Ataev Sh.A., Candidate Sciences in Philology, Senior staff-researcher scientist, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена вопросам обучения креативного письма как продуктивному виду речевой деятельности. Автор дает характеристику и классификацию письма, предложенные большинством учёных. Предложены пути преодоления трудностей иноязычного текста.

ABSTRACT

This article is devoted to training issues of creative writing as a productive type of speech activity. The author considers the characteristic and classification of writing suggested by the majority of scientists. The ways of overcoming foreign literature difficulties are considered.

Ключевые слова: письмо, креативность, креативное письмо, речевая деятельность, классификация, текст, иностранный язык, немецкий язык, обучение.

Keywords: writing, creativity, creative writing, speech activity, classification, text, foreign language, the German language, learning.

Известно, что письмо является самым сложным видом речевой деятельности и «в научной литературе оно характеризуется как «продуктивный вид речевой деятельности, обеспечивающий выражение мысли в графической форме. Обучение письма включает работу над техникой письма (графика, орфография, пунктуация) и над письменным выражением мыслей на изучаемом языке (письменная продуктивная речь)» [1, с. 197]. А также письмо рассматривается как средство обучения, как действенный помощник в овладении устной речью и чтением, и может играть разную роль на различных этапах обучения иностранного языка. В методике преподавания иностранным языкам «на начальном этапе обучения основной задачей является обучение письму, так как в этот период происходит формирование умений каллиграфии и умений, связанных со звуко-буквенными соответствиями. Указанные умения представляют собой необходимое условие формирования чтения и письменной речи. На среднем этапе центр тяжести в работе над письмом переносится на орфографию в связи с накоплением нового языкового материала. Одновременно с этим развивается письменная речь как средство, способствующее формированию умений и навыков устной речи. Наконец, на старшем этапе приобретенные ранее письменные умения совершенствуются устной речи. Определенное место занимает и работа над орфографией применительно к новому языковому материалу. Кроме того, письменная речь приобретает еще одну важную роль – она становится вспомогательным средством в самостоятельной работе учащихся над языком, в частности в виде составления аннотацией и планов по прочитанным тек-

там» [5, с. 295].

В монографии «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: изучение, обучение, оценка» дается целостное описание системы компетенций, которые должны стать необходимым результатом полноценного овладения иностранным языком, а также в нем раскрываются уровни владения языком и необходимый инструментарий, позволяющий учащим самостоятельно определять свой уровень владения языком.

На сегодняшний день, существуют разные виды письма: «1) заполнение бланков и анкет; 2) написание статей для журналов, газет, информационных бюллетеней и др.; 3) написание объявлений; 4) написание отчетов, докладных записок и др.; 4) написание рабочих справочных записок; 6) написание диктантов; 7) написание сочинений и творческих работ; 8) написание личных или деловых писем и др» [9, с. 66].

Продолжим рассмотрение классификации письма предложенной О.И.Савиловой, которая разделяет все виды письма на две группы: «1) инструментальное письмо. Это письмо в его учебной функции, используемое в учебном процессе в качестве инструмента для более быстрого и эффективного достижения других учебных целей, например при тренировки правильной постановки слов в предложении (изучении грамматических феноменов) или при передаче содержания текста; 2) креативное письмо. Под креативностью понимается оригинальность, изобретательность, открытость пишущего» [6, с. 144].

В методике преподавания иностранных языков существует огромный опыт обучению письменной речи и она

представляет собой сложную деятельность, которое может обладать воспитательно-развивающим потенциалом в процессе занятий по иностранному языку. Но в практике обучения иностранным языком уделяется мало внимания этому продуктивному виду речевой деятельности, особенно креативному письму.

По мнению лингвистов, обучение креативному письму не является основной задачей многих вузов гуманитарного направления. В вузах лингвистического и педагогического направлений большое внимание уделяется устным видам речевых деятельностей, таким как говорение и слушание. С этими мнениями мы конечно не согласны.

Исходя из этого, в нашей статье мы рассмотрим возможности использования одного из шкал письма, т.е. креативного письма на материале немецкого языка.

Для начала следует определить, что такое креативное письмо, по мнению И.Боеттхера это понятие, имеет такое значение: „Wir verstehen kreatives Schreiben als eine besondere Form des Schreibens. Kreatives Schreiben ist prozessorientiert und wird durch assoziative, gestaltende und überarbeitende Methoden trainiert“. Diese Methoden sollen die Freude am Schreiben fördern und erhöhen, die Schreibmotivation fördern, die Angst vor dem leeren Blatt nehmen, den Schreibprozess initiieren, eine neugierige Schreibhaltung zum eigenen Schreiben provozieren, ungewöhnlich, faszinierend, stimulierend und fantasievoll sein, das Hineintauchen in eine andere Welt und“ [8, с. 7].

Следовательно, Н.Г. Кизрина в своем исследовании даёт развернутое определение анализируемого нами понятия: «Креативное письмо представляет собой особый вид человеческой деятельности по созданию нового оригинального продукта, в качестве которого выступает художественный текст. Художественный текст, продукт творческой деятельности, является отражением авторских открытий окружающего мира и себя в этом мире, что проявляется в разнообразии направлений постановок и неординарном решении проблем, представленных автором в тексте различными языковыми средствами. Всякий художественный текст содержит в себе не только семантическую информацию, но и эстетическую, он всегда выразителен и оригинален. Наряду с творческими характеристиками, выразительностью и оригинальностью, он обладает такими лингвистическими характеристиками, как содержательность, определённая композиционно-смысловая структура, цельность и связность. Креативное письмо как вид письменной речи включает художественные тексты различных жанров: сказка, короткий рассказ, легенда, басня, стихотворение, драма, пародия и др» [3, с. 12].

Заокеанские исследователи Натан и Темпл разработали серию занятий в рамках технологии креативного письма. Они считают, что для эффективного письма необходимы следующие условия. Во-первых, возможность регулярно писать. Если человек знает, что скоро ему предстоит сесть за стол, чтобы поработать, идеи начнут рождаться сами. Кроме того, самые лучшие мысли приходят к нам в процессе письма, следовательно, регулярное обращение к письму дает возможность генерировать новые идеи. Во-вторых, нужна личная заинтересованность пишущего. Он должен затрагивать темы, которые интере-

суют его лично, пробуждают его любопытство. Учащимся должна быть предоставлена возможность самостоятельно выбирать темы или аспекты темы. Во время собеседования с руководителем автор имеет право принимать или не принимать советы. В-третьих, нужны образцы. Учитель должен показывать каждый этап, чтобы учащиеся видели, как происходит создание письменного текста. И на этом следует остановиться подробнее. Возьмем, к примеру, писателя-профессионала. Он хорошо может писать и сам, но по многим причинам ему интересно, что и как пишут его коллеги – другие писатели. Можно сравнить не только объем и сюжет произведений, но и найти в тексте специальные приемы и маленькие хитрости, увидеть особенности стиля и понять, за счет чего достигается тот или иной эффект. А когда кто-то пишет на твоих глазах, и ты видишь, что и у него, мастера, не все получается с первого раза, то становится понятно: создание письменного текста – ремесло, которому можно и нужно учиться. Именно с этой точки зрения важна роль учителя, прямо на занятии демонстрирующего образец создания текста. В-четвертых, писателю нужна читательская аудитория. «В стол» писать скучно и непродуктивно, совсем другое дело, когда только что заполнившие бумагу строки прочтут реальные читатели и сразу по горячим следам смогут поделиться впечатлениями. В-пятых, автору пригодится привычка править. Стоит запомнить: «Писание – это переписывание», а еще лучше, если это войдет в привычку. В-шестых, необходима помощь коллег. Не зря во всех странах существуют объединения писателей [4, с. 3].

Исследованием Е.И. Житкова установлено, что «креативное письмо дает возможность обучающимся использовать имеющиеся лексические и грамматические навыки, проявить свою индивидуальность, осознавать межкультурные различия, использовать собственные письменные произведения для тренировки умений чтения и говорения» [2, с. 103], и оно может осуществляться с помощью социокультурных знаний только в абсолютной творческой возможности действовать без ограничений и запретов при написании диктантов, сочинений и творческих работ, личных писем и др.

В работе О.И. Савиловой методика креативного письма основывается на достижениях следующих психологических концепций: 1) психология подсознательного – метод свободных ассоциаций (темы сочинений должны преобразовать скрытое психическое содержание и таким образом устанавливать собственное Я); 2) Gestaltpsychologie (ganzheitliche Richtung der Psychologie) – метод фантастического путешествия (обучаемые придумывают себе, следуя указаниям преподавателя, фантастический мир, обмениваются в группе своими задумками, а затем пишут сочинение. Сюда относятся также, сочинения, навеянные звуками какой-либо музыки, или сочинения о предмете, в который «погружается» обучаемый (например, о камне). Целью является преодоление чувства разобщенности современного человека, представление себя в единстве тела, души и духа); 3) исследования головного мозга – метод кластеров (американки Gabriele L. Rico). Эта попытка наладить связи между правым и левым полушариями головного мозга. Речь идет о наглядном представлении нашего

образного мышления. Из спонтанных мыслей, выраженных в слове, предложении, картинке, звуке, запахе, формируется ассоциогрмма, в которой слово-стимул находится в середине, а все внезапные мысли группируются вокруг» [6, с. 144]. И по мнению О.И.Савиловой, использование вышеназванных техник позволяют вовлечь каждого учащегося в процесс подготовки и написания сочинения.

В отличие от устных видов речевых деятельности использование в тексте образных средств, свойственно для письменных форм речи. Например, при изложении в письменном виде сочинений и творческих работ можно использовать такие фразеологические единицы: er ist wetterwendisch; er ändert seine Entschlüsse alle fingerlang (рус. семь пятниц на недели – узб. фикри тез-тез ўзгарадиган, тутуруксиз (одам хакида); im siebenten Himmel sein (рус. быть на седьмом небе – узб. огзи кулогида бўлмок). Использование таких выражений в тексте повышает изобразительность учащихся и следует напомнить, что целью креативного письма является творческий процесс, способствующий осознанию и формулировке мыслей изучающих иностранные языки.

Однако на сегодняшний день в современной методике преподавания иностранных языков ставится вопрос – учить навыкам устной формы речи (звуковой код: говорение, слушание) или больше времени уделять обучению письменной формы речи (буквенный код: чтение и письмо).

На этот вопрос с психологической точки зрения попыталась найти ответ Л.Л.Яковлева, ссылаясь на работы многих российских ученых. Она считает, что следуют обучать студентов при обучении иностранных языков, т.е. на материале различных иноязычных текстов аудированию, а затем чтению и письму. А по мнению Ж.Л. Витлина, при обучении оригинальных текстов целесообразно выполнять упражнения со зрительной опорой на графические образы предложений или сочетаний слов, т.е. письменной речью.

Н.И. Шаховой отдаёт предпочтение чтению и утверждает, что «умение читать важно при обучении языку не только само по себе, но имеет также большое значение при обучении другим навыкам» [7, с. 85]. Л.Л. Яковлева отмечает, что чтение и следовательно письмо как виды письменной речи формируют у обучающихся приобретение больше навыков и умений, чем устной речью т.е. слушание и говорение при изучении иностранных языков.

На наш взгляд, нельзя отдавать предпочтение тому или иному виду речевой деятельности. Ведь и оно зависит от характера общения. Вообще письменная речь, играет большую роль в развитии теории и практике методике обучения иностранным языкам и является основным фактором для формирования внешней письменной речи у студентов. Если взять к примеру при порождении пись-

менного творчества обучающие иностранный язык на уровне В1 «Общеввропейской компетенции владения иностранным языком» должны овладеть следующими умениями: может делать простые, подробные описания по целому ряду знакомых, интересующих его/ее вопросов; может описать свой опыт, формулируя свои чувства и реакцию на него в простой связный текст; может описать событие, недавнюю поездку – реальную или воображаемую; может в письменном виде пересказать историю» [9, с. 67]. Следовательно, креативное письмо как средство обучения становится важной частью письменной речи на иностранном языке и оно является основным фактором для выражения креативных мыслей в процессе создания разного типа текстов.

На основе этого мы убеждаемся в том, что по средствам креативного письма, обучающие иностранный язык могут сохранять полученные знания и формировать креативное рассуждение при написании сочинений и творческих работ на иностранном языке, и, в конце концов, она как средство обучения имеет коммуникативный и воспитательный характер.

Список литературы:

1. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Житкова Е.И. Креативное письмо в процессе обучения иностранному языку в вузе. – Томск: Язык и культура, 2009. № 3 (7). – С. 101-104.
3. Кизрина Н. Г. Обучение студентов третьего курса языкового вуза креативному письму(немецкий язык): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нижний Новгород, 2009. – 23 с.
4. Креативное письмо. Что это такое? // Учительская газета. - 2006. – 25 июля (№ 30). – С. 6.
5. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: Учебник/ Н.И. Гез, М.В. Ляховицкий, А.А.Миролюбов, С.К.Фоломкина, С.Ф. Шатилов. – М.: Высшая школа, 1982. – 373 с.
6. Савилова О.И. О креативном письме на занятиях по немецкому языку. // Вестник Томского государственного университета, 2008, № 307. – С. 143-145.
7. Яковлева Л.Л. Психологические особенности овладения письменной речью на иностранном языке. Гуманитарные науки. – С. 85-87.
8. Böttcher I. Kreatives Schreiben. Cornelson Verlag Scriptor GmbH and Co. KG Berlin, 1999. – S. 7.
9. Gemeinsamer europäischer Referenzrahmen für Sprachen: lernen, lehren, beurteilen. – Berlin München: Langenscheidt KG, 2001. – 244 S.

ROLES OF THE COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING IN THE PROCESS OF INTENSIFICATION

Akhmedova Nigora Shavkatovna

senior staff scientist-researcher

Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

ABSTRACT

Education to contact on foreign language - an actual problem, costing before school, since contacts of the people of the different nationalities is called consolidate the rapport and friendship between folk. It does not follow also to forget that communication oriented education provides the best assimilation of the language, since exactly in condition of the contact language emerges in its natural function. The Communicative Approach to teaching highlights the importance of functional language as opposed to focusing specifically on grammar and vocabulary. Learners are taught to apply various language forms in various contexts and situations such as making a hotel reservation, purchasing airline tickets, ordering at a restaurant, booking tickets to a show, asking for directions etc. It is this constant exposure to language in realistic situations that is thought to aid language acquisition.

Keywords: communicative language teaching, foreign language, intensification, developing, improving.

Pupils are given a clear reason for communicating in the form of role plays and simulations. Accuracy of the language used is seen to be of less importance than communicating successfully.

At this point, during these communicative activities the teacher does not intervene as the purpose of such activities is too simulate real communication. Although communicative activities are widely used by teachers, it is quite difficult to define exactly what a communicative approach. This is because most teaching methods are aimed at improving communication irrespective of the techniques employed. The Communicative Approach has however been adopted in classrooms all over the world and has, in many ways, made an invaluable contribution to the profession of English Language Teaching.

Normally, teacher does not use one single method, although he may have a leaning towards certain aspects of one particular method. He may use a combination of methods.

Whole ranges of teaching methods exist - whole myriad of titles: [1]

- Grammar (Indirect) Method
- Language Control Method
- Direct Method
- Phonetic Method
- Oral Method
- Audio-Lingual method
- Natural Method
- Audio-Visual method
- Bilingual Method
- Eclectic (Modified) Method
- Communicative Method

The criteria which decide what method(s) he/she chooses are many:

1. Attitude of teacher towards the language

Is he/she fluent? / How rusty is he? How familiar is he with the country/people/culture? Is he confident orally, or will he depend on the written form? / Is his confidence maimed by personality factors in front of the class? / Is he an extrovert/introvert? (The need to be good actors!)

2. Attitude of teacher towards the AIMS of learning a foreign language - merely to pass exams, / to get good exam results/ promotion? / To transmit to the pupils a new culture /set of values way of thinking / a new language so that they can communicate and learn to respect and tolerate peoples

different to them?

3. Attitude of teacher to how he thinks a child should learn a foreign language

in class book-bound? / passively or actively? / slave to the method? / keep them writing so as to maintain control and discipline? / allow some 'working' noise (language isn't silent one) and get pupils to communicate, work in pairs, groups, to act out situations in which language is the practical vehicle for communicating and conveying messages (obvious aim of communicative teaching!)

There is danger that in moments of panic/crisis, teachers tend to return to the method with which they are most acquainted!

4. Attitude of the pupils to the language

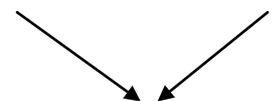
Some languages more favored than others... / the relative prestige of French / the relative apathy towards the learning of Welsh in the border countries / the way they react to the teacher and to the method.

Language learning is very much interplay of personalities - one tends to forget that pupils too are human, with likes/dislikes/moods/moments of tiredness. Is the teaching child-centered/orientated? / or method-orientated? / teacher-orientated?

5. Local conditions in the school language room (with attractive posters atmosphere projecting the feeling of that country?) audio-visual aids? blackout? overhead projector? language laboratory? reading corner? project work area? foreign language assistant? facilities for duplicating worksheets? nature of classes - mixed ability? streamed? banded? set? existing exchange / twinning? / letter-writing? healthy attitude of Head / fellow staff/ parents towards foreign language teaching (support) timetabling? financial constraints on department and equipment? external exam constraints (pressure from parents/ Head?) sympathetic Head of Department and co-operative colleagues within the Department?

There tends to be two extremes of methods:

INDIRECT GRAMMAR METHOD DIRECT ORAL METHOD

(ECLECTIC METHODS)

Surprisingly, a very large proportion of pupils are still taught foreign languages in the Comprehensive schools in a formal manner, veering very much towards the indirect approach (even Mixed Ability classes!) [2].

A great deal of a teacher's planning involves not only what to teach, but how to teach it. The same principle holds true for effective communication methods with parents, other teachers, pupils, and administrators. However, this part is difficult to remember when a teacher suddenly finds himself/herself in particularly challenging and/or difficult circumstances.

The good news for all teachers is that effective communication methods can be taught to a seasoned and new teacher alike, and they can hopefully result in positive relationships to develop between pupils and teachers, administrators, parents and even between the learners themselves.

It is any more important dealing with before Communication Measures. Mistakes are not always mistakes. Before judging or jumping to self-defend yourself, gather the facts about the specific classroom situation. This might mean gathering the pupil's first and second semester's grades and all the criteria that went into their calculation. You might need to refresh yourself and gather some notes you took about that particular pupil's performance in class during several sessions. Have this information at the meeting or while you are on the phone. Not only does it reinforce the validity of your information, it can be helpful for those tricky spots where you suddenly feel you are losing objectivity [3].

Communicative techniques should also be at the heart of your approach and should carry over into the classroom. Communicative interaction encourages cooperative relationships, promotes the children's security, allows them to share ideas and opinions and makes them feel that they are doing something useful. As part of this approach, errors are seen as natural to the learning process and are corrected only when studying grammar.

Teachers in communicative classrooms will find themselves talking less and listening more - becoming active facilitators of their pupils' learning (See: Larsen-Freeman, 1986). The teacher sets up the exercise, but because the pupils' performance is the goal, the teacher must step back and observe, sometimes acting as referee or monitor. A classroom during a communicative activity is far from quiet, however. The pupils do most of the speaking, and frequently the scene of a classroom during a communicative exercise is active, with pupils leaving their seats to complete a task. Because of the increased responsibility to participate, pupils may find they gain confidence in using the target language in general. Pupils are more responsible managers of their own learning (Larsen-Freeman, 1986) [4, p. 23].

There is considerable on appropriate ways of defining CLT, and no single model of CLT is universally accepted as authoritative (McGroarty, 1984; Markee, 1997). However, according to Richards and Rodgers (2001) [5], CLT starts with a theory of language as communication, and its goal is to develop learners' communicative competence. The most obvious characteristic of CLT, according to Larsen-Freeman is that "almost everything is done is done with a communicative intent". In CLT, meaning is paramount.

Another characteristic of CLT is that "activities in the

Communicative Approach are often carried out by pupils in small groups" (Larsen-Freeman, 1986) [4, p 65].

Furthermore, CLT favors the introduction of authentic materials (Larsen-Freeman, 1986; Dubin, 1995; Widdowson, 1996) and "from life" materials and language-based realia such as magazines, newspapers and graphic and visual sources from around which communicative activities might be constructed. It is considered desirable to give learners the opportunity to develop strategies for understanding language as it is actually used by native speakers (Canale and Swain) [6].

The final characteristic of CLT is "its learner-centered and experience-based view of second language teaching" (Richards and Rodgers, 1986) [7, p 69]. In other words one must not only know the structure and function of the language, but also know how to apply this knowledge in order to achieve an effective communication.

One of scientists of this field Gill Hart says that as an experienced language teacher it took him many years before he really understood the practical implications of its underlying principles and to confidently apply them in his language classroom. From the point of view of this scientist here are the main core principles which make it the most successful language learning approach in use today.

Basic principles for teachers

- A teacher's main role is a facilitator and monitor rather than leading the class. In other words, "the guide by the side" and not "the sage on the stage".
- Lessons are usually topic or theme based, with the target grammar "hidden" in the context e.g. a job interview (using the Present Perfect tense).
- Lessons are built round situations/functions practical and authentic in the real world e.g. asking for information, complaining, apologizing, job interviews, telephoning.
- Activities set by the teacher have relevance and purpose to real life situations – pupil can see the direct benefit or learning.
- Dialogs are used that center on communicative functions, such as socializing, giving directions, making telephone calls.
- Emphasis on engaging learners in more useful and authentic language rather than repetitive phases or grammar patterns.
- Emphasis on communication and meaning rather than accuracy. Being understood takes precedence over correct grammar. The fine tuning of grammar comes later.
- Communicative competence is the desired goal i.e. being able to survive, converse and be understand in the language.
- Emphasis is put on correct pronunciation and choral (group) and individual drilling is used.
- Authentic listening and reading texts are used more often, rather than artificial texts simply produced to feature the target language.
- Use of songs and games are encouraged and provide a natural environment to promote language and enhance correct pronunciation.
- Feedback and correction is usually given by the teacher after tasks have been completed, rather than at the point of error, thus interrupting the flow.

Teacher's role

Instead of being the dominating authority in the classroom, the teacher facilitates the communicative process among all the learners and between the pupils and the various tasks, giving guidance and advice when necessary. Furthermore, teachers act as independent participants within the learning-teaching group. Any necessary intervention on the teacher's part may prevent learners from becoming genuinely involved in the activities and thus hinder the development of their communicative skills.

However, this does not mean that once a teaching activity is in progress, the teacher should become a passive observer. It is still the teacher's obligation to develop the pupils' potential through external direction. Although the teacher may be nondirective in general, it is still the teacher's responsibility to recognize the distinctive qualities in the pupils and to help the pupils develop those qualities (Han, 1979) [8].

In contemporary English teaching, the teacher's function should become less dominant than before, but no less important. For example, his/her role as an independent participant within the learning-teaching group is closely related to the objective of his/her role as communicative activator. These roles include a set of secondary roles for the teacher: first, as an organizer of resources and as a resource; and second, as a guide and manager of activities. A third role for the teacher is that of researcher and learner, with much to contribute in terms of appropriate knowledge, abilities, and actual and observed experience in the nature of learning (Breen and Candlin, 1980) [9].

Basic principles for learners

- Learners are often more motivated with this approach as they have an interesting what is being communicated, as the lesson is topic or theme based.
- Learners are encouraged to speak and communicate from day one, rather than just barking out repetitive phrases.
- Learners practice the target language a number of times, slowly building on accuracy.
- Language is created by the individual, often through trial and error.
- Learners interact with each other in pairs or groups, to encourage a flow of language and maximize the percentage of talking time, rather than just teacher to pupil and vice versa.
- Unless the focus is on the accuracy stage of the lesson, learners are corrected at the end of an activity so as not to interrupt their thought process.

Pupil-centered orientation. To facilitate language acquisition, pupils need much practice. So, teachers must ensure that classroom interactions are managed, not just by the teacher, but by all present. In order to avoid being the center of classroom interactions, teachers should arrange the desks in such a way that the pupils can look directly at one another. This helps create interactions among the pupils. The teacher does not act as a leader of the class, but class leadership emerges from within the group.

There are three main parts of a successful pupil-centered lesson plan:

1. There is always a "warmer" to get pupils comfortable and in the mood to study the topic at hand. Teachers spend several minutes eliciting responses from their pupils by asking them questions, showing them interesting pictures, playing songs, or

showing a short movie clip.

2. The bulk of the lesson is based on pupil activities. Pupils practice (with partners or groups) working on vocabulary and grammar through a text. The text can be a short story, a newspaper article, a song, a poem, or other type of text appropriate to the age level and ability of the pupils.

3. At the end of the lesson, pupils use the language they have learned freely. This means either speaking or writing using the vocabulary or grammar learned.

Pupil-Centered learning in a nutshell

Pupils who learn English through "teacher-centered" learning (this is a teacher simply lecturing to his or her pupils) will generally learn grammar points, but have little ability to actually use the grammar in real-life situations.

With pupil-centered learning, pupils are encouraged to use context to find the definitions of words and phrases, and also to speak English as much as possible. Teachers of this method sometimes say that the only way to learn how to speak English is to speak English. In many ways, the communicative method of learning English is the same way as learning how to ride a bike or drive a car. It is also the way children learn their own language. By the time children reach the age when they enter grammar school, they are fluent in their native language because they were immersed in it.

The most important thing for English pupils (and teachers) to remember is to speak English as often as possible, and to not let the fear of making mistakes deter them from using the language [10].

The type of classroom activities proposed in CLT also implied new roles in the classroom for teachers and learners. Learners now had to participate in classroom activities that were based on cooperative rather than individualistic approach to learning. Pupils had to become comfortable with listening to their peers in group work or pair work tasks, rather than relying on the teacher for a model. They were expected to take on a greater degree of responsibility. And teachers now had to assume the role of facilitator and monitor. Rather than being a model for correct speech and writing and one with the primary responsibility of making pupils produce plenty of error free sentences, the teacher had to develop a different view of learners' errors and of her/his own role in facilitating language learning.

One of important components of communicative competence is the ability to select a linguistic form that is appropriate for a specific situation. Hendon (1980) argues that "today language has been redefined as an integral part of the culture with which it is connected." There is plenty of evidence that a good command of English grammar, vocabulary, and syntax does not necessarily add up to a good mastery of English. There is a set of social conventions governing language form and behavior within a communicative group.

EFL teaching in Uzbekistan, with its traditional setting, is markedly different from that in the United States and Great Britain in that it is conducted in different social cultural contexts. Yet this does not mean that the communicative approach is not applicable in such a context. To make this approach work well in Uzbekistan, we must reconcile it with the traditional grammar-translation method that is still popularly used in Uzbekistan.

Reference

1. <http://www.aber.ac.uk/~mflwww/seclanguagu.html>
2. <http://www.aber.ac.uk/~mflwww/mflindex.html>
3. <http://www.suite101.com/> (Copyright Dorit Sasson. Effective Communication Methods. Communicative Skills and How to Become a Better Teacher, 2008).
4. Larsen-Freeman, D. (1986). «Techniques and principles in language teaching.» Oxford: Oxford University Press.
5. Richards, J. C., & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
6. Swain, M., & Canale, M. (1982). The role of grammar in a communicative approach to second language teaching and testing. (<http://www.cal.org/index.html>).
7. Richards, J. C. & Rodgers, T. S. (1986) Approaches and Methods in language teaching: A Descriptions and Analysis. New York: Cambridge University Press.
8. Han, Z-H. (1979). Rethinking of corrective feedback in communicative language teaching. RELC Journal.
9. Breen, M. and Candlin, C. (1980) 'The essentials of a communicative curriculum in language teaching', Applied Linguistics.
10. Eve Lopez, 2009. The Communicative Method of Teaching English. The Main Points for Teachers of English as a Foreign Language (<http://www.suite101.com>)

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СКЛАДІ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХОВОГО МЕНЕДЖЕРА

Головешко Богдан Романович

викладач,

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE WITHIN PROFESSIONAL COMPETENCE OF A PROFESSIONAL MANAGER
Holoveshko B. R., lecturer, National Technical University "Kharkiv Politechnical Institute"

АНОТАЦІЯ

У статті аналізується роль та значимість емоційного інтелекту у професійній діяльності менеджера. Емоційний інтелект розглядається у контексті психологічного здоров'я особистості менеджера. Виявлено, що професійна діяльність менеджера містить у собі безліч стрес-факторів. Досліджено, що психологічне здоров'я впливає на здатність менеджера виконувати професійну діяльність. Приділено увагу такому поняттю як емоційне вигорання.

ABSTRACT

The article deals with emotional intelligence, its role and importance in professional activity of a manager. Emotional intelligence is considered in the context of psychological health of a manager. It is highlighted the professional activity of a manager contains a lot of stressors. It is studied the psychological health has an impact on a manager's ability to carry out his professional activity. Also attention is given to such definition like an emotional burnout.

Ключові слова: емоційний інтелект, психологічне здоров'я, професійний керівник, професійна діяльність менеджера, емоційне вигорання, стрес-фактори.

Keywords: emotional intelligence, psychological health, professional manager, professional activity of a manager, emotional burnout, stressors.

Постановка проблеми. Значимість впливу професійної компетентності фахового керівника на успішність діяльності всієї організації важко переоцінити. Однак, вплив керівника на організацію в цілому і безпосередньо на його підлеглих не обмежується лише професійною або фаховою сферою його діяльності. Суттєве значення має особистісний фактор та емоційна складова і в науковій літературі останнім часом зазначеній проблематиці приділяється за- служена увага.

Специфіка професійної діяльності менеджера передбачає наявність значної кількості стрес-факторів, які впливають на стан психологічного здоров'я керівника, який в свою чергу безпосередньо впливає на його відносини із оточенням і здатність якісно виконувати обов'язки управління. Ми вважаємо доцільним та актуальним дослідити

роль емоційного інтелекту в зазначеному процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій Дослідження професійного здоров'я керівників досить широко представлено у літературі рядом дослідників (А. Шувалов, Ю. Мельник, І. Гурвич, Р. Березовська) та акцент зроблено як на теоретико-методологічному (Л. Анциферова, В. Бодров), так і на експериментально-дослідницькому рівні (В. Бойко, Т. Крюкова та ін.). Особливості діяльності менеджерів з адміністративної діяльності досліджували В. Д. Бакуменко, В. М. Ячменева, В. А. Рудьєв, Н. Г. Чайка, Г. С. Одінцева. Проблеми емоційного інтелекту присвячено праці І. Н. Андреевої, О. М. Собченко, А. В. Костюк, Д. В. Люсін та ін.

Мета статті - дослідити роль емоційного інтелекту в процесі фахової діяльності професійного менеджера.

Виклад основного матеріалу. Роль особистісного фактору у професійній діяльності менеджера посідає важливе місце серед компонентів її успішності. Так, дослідження Д. Гоулмана, Р. Боятзиса та А. Маккі [1] дають можливість стверджувати, що настрій і поведінка лідера впливає на настрій і поведінку всього оточення. Примхливий і безжальний керівник створює токсичні організації наповнені негативними співробітниками, що ігнорують можливості; надихаючий, розумний лідер розвиває своїх послідовників для яких будь-який виклик є можливістю. Зазначене дослідження дає підстави для висновку, що від психологічного стану лідера залежить не тільки його особистий успіх, а і успіх його послідовників та всієї організації.

Дослідження ролі емоційного інтелекту у складі фахової діяльності професійного менеджера тісно взаємопов'язано з проблематикою психологічного здоров'я фахівця. Так, у руслі теорії психологічного здоров'я відомими вченими розглядалися декілька напрямів. Соціоцентричний напрям (Е. Фромм, В. Франкл, Б. Братусь), де основою є той факт, що людина на відміну від тварини не володіє набором інстинктів і вроджених навичок, які дозволяють виконати задачі, що відповідають природі людини. Інший напрям – персонцентричний (Г. Олпорт, К. Роджерс, А. Маслоу), характеризується тим, що людській природі належні позитивні сили (потреби самоактуалізації), які направляють до здоров'я і зросту.

Однак, спершу ми хотіли би звернутися власне до терміну «психологічне здоров'я». Так, у психологічному словнику А. В. Петровського та М. Г. Ярошевського психологічне здоров'я визначається як стан душевного благополуччя, що характеризується відсутністю хворобливих психічних явищ і забезпечує адекватну умовам навколишньої дійсності регуляцію поведінки і діяльності. Акцент при цьому робиться на таких функціях: підтримання рівноваги між особистістю і середовищем, здатність протистояти життєвим труднощам без негативних наслідків для здоров'я [2].

В свою чергу В. Дубровіна розглядає психологічне здоров'я у контексті особистості в цілому, вказуючи на його тісний зв'язок з вищими проявами людського духу. Дослідниця вважає, що його слід розглядати з точки зору духовного багатства особистості, тобто включати в поняття «психологічне здоров'я» духовне начало та орієнтацію на абсолютні цінності: істину, красу, добро. На думку автора, якщо у людини немає етичної системи, то неможливо говорити про його психологічне здоров'я [3].

У своєму дослідженні даного аспекту О. В. Хухлаєва вважає доцільним спочатку звернутися до розгляду проблеми норми, а потім вже до критеріїв психологічного здоров'я. На її думку проблема норми сьогодні далека від однозначного рішення. Для психологічного здоров'я норма – це присутність певних особистісних характеристик, що дозволяють не тільки адаптуватися до суспільства, але і, розвиваючись самому, сприяти його розвитку. Норма – це якийсь образ, який служить орієнтиром для організації педагогічних умов її досягнення. Альтернатива нормі у разі психологічного здоров'я – аж ніяк не хвороба, а відсутність можливості розвитку в процесі життєдіяльності, нездатність до виконання своєї життєвої задачі [4].

Для сучасних фахівців з менеджменту все більш ста-

ють характерними наступні характеристики їх повсякденного життя: ненормований робочий день, порушення харчування, постійні психологічні та фізичні навантаження, наявність значної кількості стресових ситуацій, відсутність часу для повноцінного відпочинку. Безумовно всі ці фактори впливають на стан їх психологічного здоров'я.

Ще у 1976 році Кристина Маслач [5] визначила термін емоційного вигорання. Вона віднесла його до синдрому емоційного виснаження, що характеризується песимізмом, який часто виникає серед людей професії типу «людина-людина» - людей, що проводять багато часу у близьких контактах.

Люди, що страждають від вигорання як правило мають наступні показники: хронічна втома; гнів при висуванні вимог самій людині; самокритика при висуванні вимог іншій людині; песимізм, негативізм та роздратованість; відчуття відсутності вільного простору; емоційна запальність [6].

Також заслуговує на увагу думка, що вигорання не є проблемою окремих людей, а проблемою соціального середовища, у якому вони працюють. Робочі місця створюють умови, у яких люди взаємодіють між собою та виконують свою роботу. Коли робоче місце не враховує існування людського фактору та існує значна несумісність між сутністю роботи та природою людини, можливий великий ризик виникнення емоційного вигорання [6].

Слушно навести результати дослідження С. М. Шингаєва [7] в рамках своєї роботи над психологічним забезпеченням професійного здоров'я менеджерів. Так, результати дослідження професійного вигорання менеджерів за допомогою опитувальника К. Маслач і С. Джексона (в адаптації Н. Є. Водоп'янової, О. С. Старченкової) демонструють, що 63% менеджерів знаходяться на рівні «Емоційного виснаження», 65% - на рівні «Деперсоналізація», 80% - на рівні «Редукції персональних досягнень». Симптоматика стресу у менеджерів виглядає наступним чином: 63% респондентів відзначають у себе підвищену дратівливість, у 52% періодично виникає пригнічений настрій, 47% визнають нездатність відчувати симпатію до інших людей, 46% страждають від порушення сну, 43% мають підвищений артеріальний тиск, у 23% - неможливість зосередити увагу на роботі, у 22% - наявність м'язової напруги, у 22% - порушення апетиту і травлення, 18% мають сильну і швидку зміну настрою, по 17% - відчуття втоми і погіршення кількісних і якісних показників роботи, 16% - стійкі головні болі та ін.

В свою чергу Г. С. Нікіфоров [8, 28-30] визначив стресові фактори та класифікував їх за сферами професійної діяльності. До них відносяться організація та зміст діяльності суб'єкта, кар'єра, взаємовідносини на роботі, позаорганізаційні джерела стресу та оплата праці.

Емпіричні дослідження групи науковців під загальним керівництвом Ш. Тейлор [9], дає змогу стверджувати, що саме люди з низьким рівнем стресу можуть бути особливо придатними до управлінської діяльності і як результат, можуть займати керівні посади.

В даному аспекті слушно навести визначення рівнів психологічного здоров'я, які наводить у своїй роботі О. В. Хухлаєва [4]. Так, до вищого рівня психологічного

здоров'я - креативного – вона відносить людей зі стійкою адаптацією до середовища, наявністю резерву сил для подолання стресових ситуацій і активним творчим ставленням до дійсності, наявністю творчої позиції. Такі люди не потребують психологічної допомоги; до середнього рівня - адаптивного - відносить людей, у цілому адаптованих до соціуму, проте мають трохи підвищену тривожність. Такі люди можуть бути віднесені до групи ризику, оскільки не мають запасу міцності психологічного здоров'я і можуть бути включені в групову роботу профілактично-розвиваючої спрямованості; нижчий рівень - це дезадаптивний, або асимілятивно-аккомодативний. До нього можна віднести людей з порушенням балансу процесів асиміляції і акомодативності. Асимілятивний стиль поведінки характеризується насамперед прагненням людини пристосуватися до зовнішніх обставин на шкоду своїм бажанням і можливостям. Не конструктивність його проявляється у його ригідності, у спробах людини повністю відповідати бажанням оточуючих.

Отже, можна провести чітку паралель між зазначеними вище рівнями психологічного здоров'я та здатністю менеджера виконувати свої професійні обов'язки. Так, існують підстави вважати, що менеджер з низьким рівнем психологічного здоров'я може бути неспроможний здійснювати управління своїми підлеглими, менеджер з середнім рівнем – навряд чи зможе досягти лідерських позицій в колективі. В свою чергу наведене визначення вищого (креативного) рівня психологічного здоров'я багато в чому схоже з визначенням безпосередньо феномену лідерства, яке надається в науковій літературі.

В світлі необхідності регуляції менеджером стану свого психологічного здоров'я, як невід'ємної умови його професійної успішності, вбачається доцільним звернутись до відносно молоді проблеми в психологічних дослідженнях - проблеми емоційного інтелекту, що набула своєї актуальності завдяки працям таких дослідників як Г. Гарднер, Д. Гоулман, Д. Карузо, Дж. Майер, П. Саловей та ін.

Емоційний інтелект - це вид соціального інтелекту, що включає здатність до контролю власних емоцій та емоцій інших, здатність розуміти їх та вміти використовувати цю інформацію, щоб направляти своє мислення і дії [10]. В свою чергу розвинутий емоційний інтелект включає в себе вербальну і невербальну оцінку і вираз емоцій, регуляцію власних та чужих емоцій, а також використання емоційного змісту у вирішенні проблем [11].

У своїй роботі російський вчений Д. В. Люсін [12] визначає емоційний інтелект як здібності особи до усвідомлення своїх емоцій та емоцій свого оточення, а також управління ними. Він наполягає на розуміння емоційного інтелекту в першу чергу як когнітивної здібності та вважає зайвим включення до його складу особистісних якостей. Вивчаючи дану проблематику, Г. Г. Гарськова [13] визначає емоційний інтелект «як здатність розуміти ставлення особистості, репрезентовані в емоціях, та керувати емоційною сферою на основі інтелектуального аналізу і синтезу». В свою чергу О.І. Власова [14] вважає, що емоційні здібності відображають «здатність до розрізнення, адекватного вираження та управління власними емоціями, переживаннями, прийняття відповідальності за їхній

позитивний модус та відповідність суспільно виробленим еталонам»

Відповідно до теорії Г. Гарднера, серед елементів емоційного інтелекту слід розглядати внутрішньоособистісний елемент (направлений на власні емоції) та міжособистісний елемент (направлений на емоції інших людей). Внутрішньоособистісний елемент складається з таких характеристик, як самосвідомість, рефлексія, самооцінка, самоконтроль та мотивація досягнень. Міжособистісний елемент включає в себе емпатію, толерантність, комунікабельність, конгруентність та діалогічність.

Також слушно навести висновки І. М. Андреевої з цієї проблематики [15, 238] Автор підкреслює, що емоційний інтелект може розглядатися як предиктор здібностей до керівництва та ефективної поведінки в організації. Вона відзначає, що особи з високим рівнем емоційного інтелекту вже на етапі вибору професії схильні до діяльності у соціальній сфері. Помірно високий рівень емоційного інтелекту сприяє ефективності діяльності у сфері «людина - людина», зокрема у сфері обслуговування і в управлінні. В свою чергу керівників з високим рівнем емоційного інтелекту відрізняє більш висока ефективність діяльності, гнучкість у виборі стилю керівництва та вибір просоціальних стратегій боротьби в емоційно складній ситуації.

Отже, як зазначалось вище, в науковій літературі емпірично доведено наступні факти: 1) менеджери під час професійної діяльності зазнають впливу, що негативно відображається на стані їх психологічного здоров'я [16]; 2) успішні менеджери мають низький рівень тривоги та стресу [9]; 3) вплив емоційного стану керівника на емоційний стан його підлеглих [1].

Зазначені дані дають підстави зробити висновок, що особливості професійної діяльності менеджера вимагають від нього здатності підтримувати рівень свого психологічного здоров'я у належному стані, в свою чергу такі здатності необхідно розглядати як невід'ємну складову професійної компетентності менеджера та успішності діяльності всієї організації. З іншої сторони розвинутий емоційний інтелект передбачає наявність у особистості здібностей з розуміння та управління власними емоціями, а також здібностей з розуміння та управління емоціями інших. Тому вбачаємо доцільним розглядати рівень сформованості емоційного інтелекту професійного керівника як один із основних критеріїв в процесі діагностування його професійної компетентності, а також вважаємо необхідним розроблення та впровадження у навчально-виховний процес підготовки майбутніх фахівців з менеджменту програм з розвитку емоційного інтелекту.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямку. Професійний керівник, що не в змозі підтримувати стан свого психологічного здоров'я на належному рівні, незважаючи на високий рівень професійної підготовки та компетентності, в довгостроковій перспективі матиме суттєві складності з реалізацією своїх професійних та лідерських якостей. На нашу думку розвиток емоційного інтелекту слід розглядати як необхідний метод регуляції менеджером стану свого психологічного здоров'я. Вбачаємо корегування освітніх програм з метою розвитку у майбутнього фахівця з менеджменту емоцій-

ного інтелекту перспективним напрямком психолого-педагогічного дослідження.

Посилання:

1. Goleman D. Primal leadership: The hidden driver of great performance/ D. Goleman, R. Boyatzis, A. McKee// Harvard Business Review. – 2001. – 79 (11). – P. 42-53.
2. Петровский А. В. Краткий психологический словарь / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М: Политиздат, 1985. – 431 с.
3. Дубровина И. В. Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / И. В. Дубровина. – М: Издательский центр Академия, 1998. – 176 с.
4. Хухлаева О. В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / О. В. Хухлаева. – М: Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
5. Maslach Ch. Burned-out / Ch. Maslach // Human Behavior. – 1976. – №9(5). – P. 16–22.
6. Harvard business review on work and life balance [Электронный ресурс] // Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. – 2000. – Режим доступа до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?id=uY2QR9dxPfyC&pg=PA69&dq=When+executives+burnout.+creates+unending+stress&hl=en&sa=X&ei=fwjVMТННОfywOC9ICgAQ&ved=0CBsQ6AEwAA#v=onepage&q=When%20executives%20burnout.%20creates%20unending%20stress&f=false>.
7. Шингаев С. М. Психологическое обеспечение профессионального здоровья менеджеров : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. псих. наук: спец. 19.00.03 «Психология труда, инженерная психология, эргономика» / Шингаев С. М. – СПб, 2014. – 40 с.

8. Никифоров Г. С. Психология профессионального здоровья / Г. С. Никифоров. – СПб: Речь, 2006. – 480 с.
9. Leadership is associated with lower levels of stress [Электронный ресурс] / [Sh. Taylor, G. D. Sherman, J. Lee et al.] // PNAS. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: http://decisionlab.harvard.edu/_content/research/papers/Lerner_et_al_Leadership_Associated_with_Lower_Stress.pdf
10. Salovey P. Emotional intelligence. / P. Salovey, J. D. Mayer// Imagination, cognition and personality. – 1990. – 9(3), P. 185-211.
11. Mayer J. D. The Intelligence of emotional intelligence / J.D. Mayer, P. Salovey // Intelligence. – 1993. – V.17. – № 4. – P. 433–442.
12. Люсин Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д. В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3-22.
13. Гарскова Г. Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию / Г. Г. Гарскова // Тезисы науч.-практ. конф. «Ананьевские чтения». – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 1999. – С. 26
14. Власова О. И. Психология социальных способностей: структура, динамика, факторы развития: монография / Власова О. И. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.
15. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии / И. Н. Андреева. – Новополюк : ПГУ, 2011. – 388 с.
16. Шингаев С. М. Профессиональный стресс и здоровье менеджеров [Электронный ресурс] /С. М. Шингаев // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – Режим доступа до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/professionalnyy-stress-i-zdorovie-menedzherov>.

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ ОБУЧАЮЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ МАТЕМАТИКИ

Далингер Виктор Алексеевич

доктор педагогических наук, профессор,
Омский государственный педагогический университет

DEVELOPMENT OF THE PERSONAL QUALITIES WHICH ARE TRAINED MEANS OF MATHEMATICS

Dalinger V. A., doctor of pedagogical sciences, professor, Omsk State Pedagogical University

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается одна из ведущих целей обучения математике – развитие мышления обучающихся средствами математики, отмечается, что для этого необходимо создание специальных ситуаций, разрешение которых и ведет к развитию мышления. Приведены примеры из различных разделов математики, решаемые иногда с использованием информационно-коммуникационных технологий.

ABSTRACT

In article one of the leading purposes of training in mathematics – development of thinking trained means of mathematics is considered, it is noted that creation of special situations which permission conducts to development of thinking for this purpose is necessary. The examples from various sections of mathematics solved sometimes with use of information and communication technologies are given.

Ключевые слова: развитие мышления учащихся; средства математики; предметные ситуации, направленные на развитие мышления учащихся.

Keywords: development of thinking of pupils; means of mathematics; the subject situations aimed at the development of thinking of pupils.

В документах «Федеральный государственный образовательный стандарт среднего общего образования» [12] и «Современная модель российского образования до 2020 года» [8] среди основных направлений модернизации названы: личностная ориентация содержания образования, деятельностный характер образования, направленность содержания образования на формирование обобщенных способов различных видов деятельности, формирование ключевых компетенций, направленность образования на развитие личности учащегося, его познавательных и созидательных способностей.

Развитие личности человека предполагает развитие его мышления. В новых стандартах среднего общего образования явно отмечается, что результатом освоения обучающимися основной образовательной программы является формирование научного типа мышления [12]. Большие возможности в решении этой задачи имеет математика.

В.М. Тихомиров по этому поводу пишет: «Целью математического образования, по моему скромному мнению, должно быть, прежде всего, развитие. Развитие навыков оперирования с числами и фигурами, пространственного воображения, логического мышления – словом, развитие интеллекта. Ничто не может обучить этому лучше, чем математика, – об этом говорит весь опыт человечества» [9, с. 15].

А.В. Боровских и Н.Х. Розов [1], разделяя высказанную выше точку зрения, отмечают, что на учебные предметы следует смотреть как на средства, орудия обучения, воспитания и развития.

Заметим, что под развитием интеллекта понимается в основном развитие мышления. Искать основы развития

мышления обучающихся надо не только в содержании и технологиях обучения математике, но и в психологии. Развивать мышление следует посредством различных видов учебной деятельности, выполняемых учащимися при обучении математике, причем это развитие должно проходить такие стадии: наглядно-действенное мышление, наглядно-образное мышление, словесно-логическое мышление.

Мы, следуя Н.Н. Пospelову, будем под развитием мышления учащихся в процессе обучения понимать «формирование и совершенствование всех видов, форм и операций мышления, выработку умений и навыков по применению законов мышления в познавательной и учебной деятельности, а также умений осуществлять перенос приемов мыслительной деятельности из одной области знаний в другие» [7, с. 16].

Приведенному определению понятия «развитие мышления» созвучен подход А.В. Усовой, которая отмечает: «Развитие мышления предполагает овладение учащимися всеми операциями, из которых складывается мыслительный процесс (анализ, синтез, сравнение, сопоставление), и формами мышления (понятия, суждения, умозаключения). Это означает, что в процессе обучения необходимо создавать ситуации, требующие от учащихся выполнения этих мыслительных операций и форм мышления» [10, с. 41].

Приведем примеры ситуаций, которые создаются для того, чтобы организовать учебно-познавательную деятельность учащихся с целью развития их мышления.

1. Задача. Точка М движется по сторонам квадрата (рис.1).

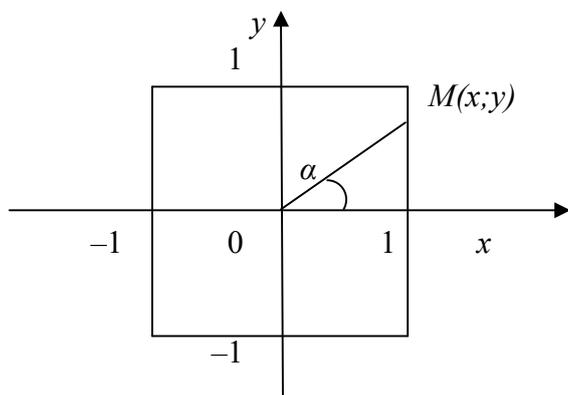

Рис. 1

По аналогии с известными тригонометрическими функциями введем новые функции: $\text{san } \alpha = x - y$ (санус угла α); $\text{cas } \alpha = x + y$ (касанус угла α); $\text{tig } \alpha = x^2 - y^2$ (тигенс угла α). Выполните следующие задания:

- установите связи между этими функциями;
- постройте графики этих функций;

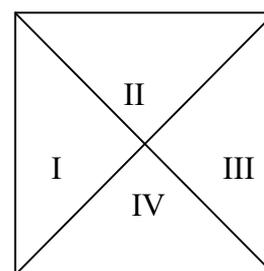

Рис. 2

- установите множество значений каждой из квадратных тригонометрических функций;
- определите знаки квадратных тригонометрических функций в четвертях, отмеченных на рис. 2;
- установите связь между классическими и квадратными тригонометрическими функциями;

— установите алгоритмы решения квадратных тригонометрических уравнений: $\sin t = \alpha$, $\cos t = \alpha$, $\operatorname{tg} t = \alpha$ и т.д.

Описанная выше ситуация является искусственно со-зданной, но по словам А.С. Крыговской : «Значение имеет сама творческая деятельность, а не то, что она сотворила» [6, с. 20].

2. Одним из современных методов в математике является метод хромоматематики. «Хромо» в переводе с греческого языка означает цвет. Хромоматематика занимается тем, что она активно использует цвет для изображения математических закономерностей. Основой этого метода являются хромоматематические модели, которые могут быть дихроматическими, монохроматическими и др.

Конечно, огромная роль хромоматематики принадлежит компьютеру, позволяющего визуализировать в цвете как простые, так и сложные математические закономерности.

Учащимся могут быть предложены задания по нахождению: хромоматематических закономерностей операций сложения (вычитания), умножения натуральных чисел; новых свойств числа ; новых конструкций дерева Штерна – Броко; решения задачи Хонсбергера; образов кватернионных полей; закономерностей последовательностей простых чисел; образов функций комплексного переменного и т.д.

Больших результатов в обучении учащихся нахождению хромоматематических моделей достиг кандидат физико-математических наук, доцент О.Л. Цвырко [11]. Материалы по хромоматематическому подходу к визуализации математических закономерностей читатель найдет на авторских сайтах: hromomath.ucoz.org; ameta.ucoz.org.

3. В школьном курсе математики рассматриваются лишь арифметические прогрессии с постоянными разностями $d = \text{const}$. Понятие арифметической прогрессии допускает совершенно естественное обобщение, если положить, что разность арифметической прогрессии сама будет являться функцией натурального аргумента, то есть $d_n = d(n)$. В таком случае мы будем иметь дело с арифметическими прогрессиями с переменными разностями. Изучение таких прогрессий следует вести по той же схеме, что и изучение обычных арифметических прогрессий: формула общего члена, формула суммы n первых членов прогрессии, характеристическое свойство и т.п.

Многие известные последовательности являются арифметическими прогрессиями с переменной разностью. Например, фигурные (многоугольные и пирамидальные) числа, показательные последовательности, некоторые возвратные последовательности, последовательность степеней натуральных чисел.

Определение: Числовая последовательность, члены которой, начиная со второго, определяются по формуле: $a_n = a_{n-1} + d_{n-1}$, где $d_n = d(n)$ – функция натурального аргумента, называется арифметической прогрессией с переменной разностью.

Имеет место следующий факт: в случае, когда закон изменения разности d_n задается произвольно, последовательность частичных сумм любой последовательности есть не что иное, как арифметическая прогрессия с переменной разностью. Получается довольно общая ситуация.

Это заставляет на первых этапах изучения арифметических прогрессий с переменными разностями рассматривать более частные случаи. Например, ограничить свой выбор закона изменения разности d_n .

1) Рассмотрим различные случаи, когда разность прогрессии имеет рациональный вид:

а) $d_n = n$, $a_1 = 1$ (получим известную последовательность треугольных чисел);

б) $d_n = \frac{1}{n(n-1)}$, $a_1 = 1$ (получим гармонический

ряд $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \dots, \frac{1}{n}, \dots$);

в) $d_n = 2^{n-1}$, $a_1 = 2$ (получим последовательность степеней, показателями которых являются натуральные числа $2^1, 2^2, 2^3, \dots, 2^n, \dots$);

2) Дадим определения:

- арифметической прогрессией 1-го порядка называется последовательность $\{a_n\}$, члены которой, начиная со второго, определяются по формуле $a_n = a_{n-1} + d_{n-1}$, где $d_n = b_0 + b_1 n$;

- арифметическая прогрессия с переменной разностью называется прогрессией k -го порядка, если ее разность d_n имеет рациональный вид, то есть $d_n = b_0 + b_1 n + b_2 n^2 + \dots + b_k n^k$,

$b_k \neq 0, b_i \in R, n, k \in N$.

а) Пусть имеем арифметическую прогрессию 1-го порядка, где

$a_n = a_{n-1} + d_{n-1}, d_n = b_0 + b_1 n$. Докажите формулу

$$a_n = a_1 + (n-1)b_0 + \frac{n(n-1)}{2} b_1.$$

Докажите формулу

$$S_n = na_1 + \frac{n(n-1)}{2} b_0 + \frac{n(n^2-1)}{6} b_1.$$

б) Пусть имеем арифметическую прогрессию 2-го порядка, где

$a_n = a_{n-1} + d_{n-1}, d_n = b_0 + b_1 n + b_2 n^2$.

Докажите формулу

$$a_n = a_1 + (n-1)b_0 + \frac{n(n-1)}{2} b_1 + \frac{n(n-1)(2n-1)}{6} b_2.$$

Докажите формулу

$$S_n = na_1 + \frac{n(n-1)}{2} b_0 + \frac{n(n^2-1)}{6} b_1 + \frac{n^2(n^2-1)}{12} b_2.$$

в) Пусть имеем арифметическую прогрессию 3-го порядка, где

$a_n = a_{n-1} + d_{n-1}, d_n = b_0 + b_1 n + b_2 n^2 + b_3 n^3$.

Докажите формулу

$$a_n = a_1 + (n-1)b_0 + \frac{n(n-1)}{2} b_1 + \frac{n(n-1)(2n-1)}{6} b_2 + \frac{n^2(n-1)^2}{4} b_3.$$

Докажите формулу

$$S_n = na_1 + \frac{n(n-1)}{2}b_0 + \frac{n(n^2-1)}{6}b_1 + \frac{n^2(n^2-1)}{12}b_2 + \frac{n(n^2-1)(3n^2-1)}{60}b_3.$$

3) Исследуйте вопрос о суммировании степеней чисел натурального ряда с помощью арифметических прогрес-

сий с переменными разностями.

4) Рассмотрите различные случаи, когда разность прогрессии имеет нерациональный вид, например, $d_n = \log_2 n$; $d_n = 2^{2n+1}$ и т.д. [5].

4. Известно, что внутри любого треугольника ABC (рис. 3) существует такая точка P (а их две), что (*).

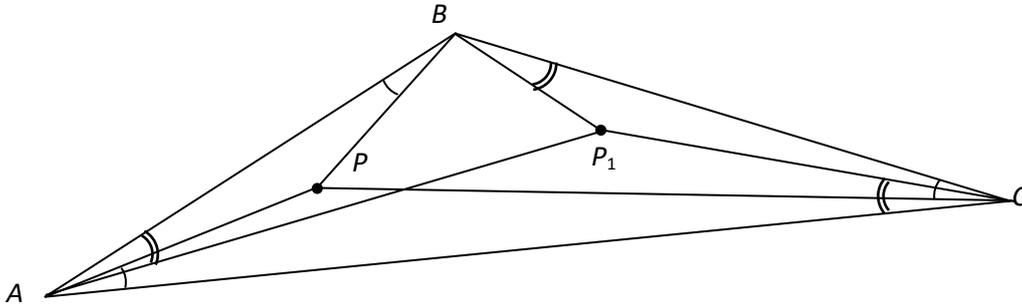

Рис. 3

Точки P и P1 называются точками Крелля-Брокара.

а) Выполните следующее исследовательское задание: Найдите способы построения точек Крелля-Брокара с помощью компьютера. (Дадим наводящие подсказки: строятся подобные треугольники на сторонах исходного треугольника или используются формулы для координат точек Крелля-Брокара.)

Обозначим углы, содержащиеся в равенстве (*), через δ . Известно, что $\delta \leq 30^\circ$ и что

$$\text{ctg } \delta = \text{ctg } A + \text{ctg } B + \text{ctg } C. \text{ Ниже приведены те-}$$

оремы, которые могут стать предметом исследования учащихся.

б) Исследуйте вопрос: «Может ли точка P(P1) лежать на биссектрисе, на медиане, на высоте или на двух из них?»

в) Докажите, что если P – центр описанной окружности, или центр вписанной окружности, или ортоцентр, то треугольник ABC правильный.

г) Докажите, что если точка Крелля-Брокара является пересечением медианы CM с биссектрисой AE (рис. 4), то треугольник правильный.

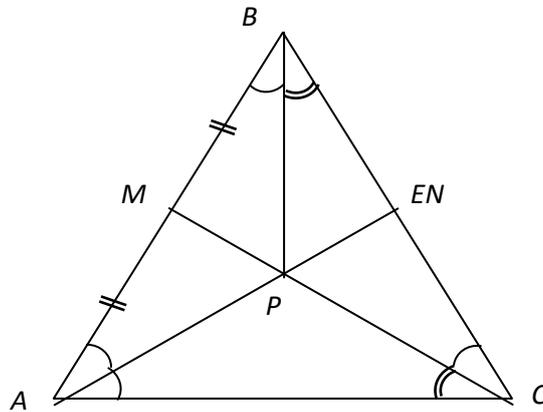

Рис. 4

Доказательство

Так как $BP = AP$, то отрезок PM в треугольнике ABP служит как медианой, так и высотой. Но тогда отрезок CM в треугольнике ABC также служит высотой и медианой, а значит, и биссектрисой, следовательно, точка P – пересечение биссектрис; треугольник ABC правильный.

е) Докажите, что если точка Крелля-Брокара P явля-

ется точкой пересечения медианы CM с высотой BD, то треугольник ABC правильный. Предоставляем читателю возможность самостоятельно доказать эту теорему.

ж) Докажите, что если точка Крелля-Брокара P является точкой пересечения биссектрисы CM с высотой BD (рис. 5), то треугольник ABC правильный.

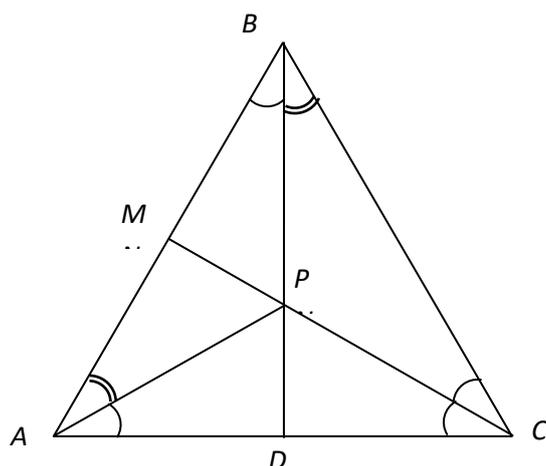

Рис. 5

Доказательство
 Так как P – точка Брокара, то $\angle PAC = \angle PBA = \angle PCB$ и $\angle ACM = \angle BCM$ (CM является биссектрисой в треугольнике ABC). Отсюда следует, что $\angle PAC = \angle ACM = \angle ACP$, в треугольнике ABC стороны AP и PC равны.

В равнобедренном треугольнике APC высота PD является и медианой, то есть AD = DC. Следовательно, высота BD в треугольнике ABC является и медианой. Точка Брокара P в треугольнике ABC является пересечением биссектрисы CM с медианой BD, отсюда, по предыдущей теореме, треугольник ABC правильный.

з) Докажите, что если в треугольнике ABC построена точка Крелля-Брокара P ($\angle PAC = \angle PBA = \angle PCB$

= δ), то $\sin \alpha \sin \beta \sin \gamma \leq \frac{1}{8}$, где $\alpha = \angle A - \delta$,

$$\beta = \angle B - \delta, \gamma = \angle C - \delta.$$

Доказательство
 Применим теорему синусов к треугольникам APB, BPC, CPA:

$$\frac{BP}{AP} = \frac{\sin \alpha}{\sin \delta}, \frac{CP}{BP} = \frac{\sin \beta}{\sin \delta}, \frac{AP}{CP} = \frac{\sin \gamma}{\sin \delta},$$

$$\sin \alpha = \frac{BP \sin \delta}{AP}, \sin \beta = \frac{CP \sin \delta}{BP}, \sin \gamma = \frac{AP \sin \delta}{CP}.$$

Из этих равенств следует:

$$\sin \alpha \sin \beta \sin \gamma = \sin^3 \delta \text{ и, так как } \sin \delta \leq \frac{1}{2},$$

$$\text{то } \sin \alpha \sin \beta \sin \gamma \leq \frac{1}{8}.$$

и) Докажите, что если в треугольнике ABC $\delta = 30^\circ$, то треугольник правильный.

Доказательство
 Если $\delta = 30^\circ$, то $\alpha + \beta + \gamma = 90^\circ$. По доказанному равенству $\sin \alpha \sin \beta \sin \gamma = \sin^3 \delta$, в данном случае

$$\sin \delta = \frac{1}{2} \cdot \sin \alpha \sin \beta \sin \gamma = \frac{1}{8}.$$

Поэтому $\alpha = \beta = \gamma = 30^\circ$, $\angle A = \angle B = \angle C = 60^\circ$

Предложим читателю еще несколько фактов, относящихся к точкам Крелля-Брокара, которые предстоит доказать.

а) Докажите, что внутри $\triangle ABC$ существует такая точка P, что $\angle ABP = \angle CAP = \angle BCP$ (первая точка Крелля-Брокара). Докажите, что существует еще и вторая точка Крелля-Брокара Q, для которой $\angle BAQ = \angle ACQ = \angle CBQ$.

б) На сторонах треугольника ABC внешним образом построены подобные ему треугольники: CA_1B , CA_1B , CA_1B . Докажите, что прямые AA_1 , BB_1 и CC_1 пересекаются в одной точке, причем это точка и есть одна из точек Крелля-Брокара.

в) Через точку Крелля-Брокара P треугольника ABC проведены прямые AP, BP и CP, пересекающие описанную окружность в точках A_1 , B_1 и C_1 . Докажите, что треугольники ABC и $A_1B_1C_1$ подобны.

г) Пусть P – точка Крелля-Брокара $\triangle ABC$. Докажите, что $\angle ABP$, $\angle CAP$, $\angle BCP$ не превосходят 30° .

5. Педальный треугольник. Дадим определение педального треугольника. Пусть дан треугольник ABC (рис. 6). Проведем высоты этого треугольника и соединим отрезками основания высот, получим треугольник $A_1B_1C_1$, который называется педальным по отношению к треугольнику ABC.

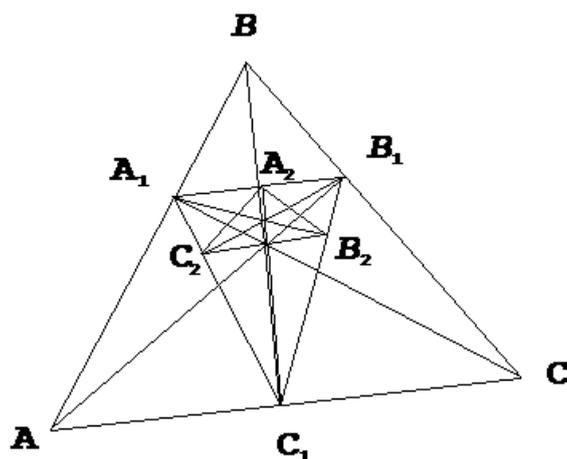

Рис.6

В треугольник $A_1B_1C_1$ проведем высоты треугольника и соединим их отрезками, получим треугольник $A_2B_2C_2$, который называется педальным треугольником по отношению к треугольнику $A_1B_1C_1$. Продолжим описанные построения неограниченно.

1) Докажите, что все педальные треугольники подобны между собой.

2) Установите закономерность, если она есть, у последовательности:

$$P_{ABC}, P_{A_1B_1C_1}, P_{A_2B_2C_2}, \dots$$

где P – периметр соответствующего треугольника.

3) Установите закономерность, если она есть, у последовательности:

$$S_{ABC}, S_{A_1B_1C_1}, S_{A_2B_2C_2}, \dots$$

где S – площадь соответствующего треугольника.

4) Установите, есть ли закономерность у последовательности и если да, то какова она:

$$S_{A_1BB_1} + S_{B_1CC_1} + S_{A_1AC_1};$$

$$S_{A_1B_2A_2} + S_{B_1B_2C_2} + S_{C_1A_2C_2};$$

$$S_{B_2A_3B_3} + S_{C_2B_3C_3} + S_{A_2C_3A_3}; \dots$$

5) Установите, есть ли закономерность у последовательности и если да, то какова она:

$$\frac{S_{A_1B_1C_1}}{S_{A_1B_1B}}; \frac{S_{A_1B_1C_1}}{S_{B_1C_1C}}; \frac{S_{A_1B_1C_1}}{S_{A_1C_1A}}; \frac{S_{A_2B_2C_2}}{S_{A_2B_2B_3}}; \frac{S_{A_2B_2C_2}}{S_{B_3C_3C_2}}; \frac{S_{A_2B_2C_2}}{S_{A_3C_3A_2}}; \dots$$

Дадим более общее определение «педального треугольника».

Пусть A_1, B_1 и C_1 – основания перпендикуляров, опущенных из точки P на стороны $\triangle ABC$. Треугольник $A_1B_1C_1$ называется педальным (подерным) треугольником точки P относительно треугольника ABC .

а) Пусть $A_1B_1C_1$ – педальный треугольник точки P относительно $\triangle ABC$. Докажите, что $B_1C_1 = BC \cdot \frac{AP}{2R}$, где R – радиус

описанной окружности $\triangle ABC$.

б) Внутри остроугольного треугольника ABC дана точка P . Опустив из нее перпендикуляры PA_1, PB_1 и PC_1 на стороны, получим треугольник $A_1B_1C_1$. Проделав для него ту же операцию, получим треугольник $A_2B_2C_2$, а затем треугольник $A_3B_3C_3$. Докажите, что эти треугольники подобны.

в) Докажите теорему. Если расстояния от педальной точки до вершин треугольника ABC равны x, y, z , то длины

сторон педального треугольника равны $\frac{ax}{2R}, \frac{by}{2R}, \frac{cz}{2R}$, где R – радиус окружности, описанной около треугольника ABC , a, c, b – стороны исходного треугольника.

6. Поисково-исследовательская деятельность учащихся может быть направлена на обобщение известных фактов. Покажем это на следующих примерах

а) Точка K делит медиану AD треугольника ABC (рис. 7а) в отношении 3 : 1, считая от вершины. В каком отношении прямая BK делит площадь треугольника ABC ?

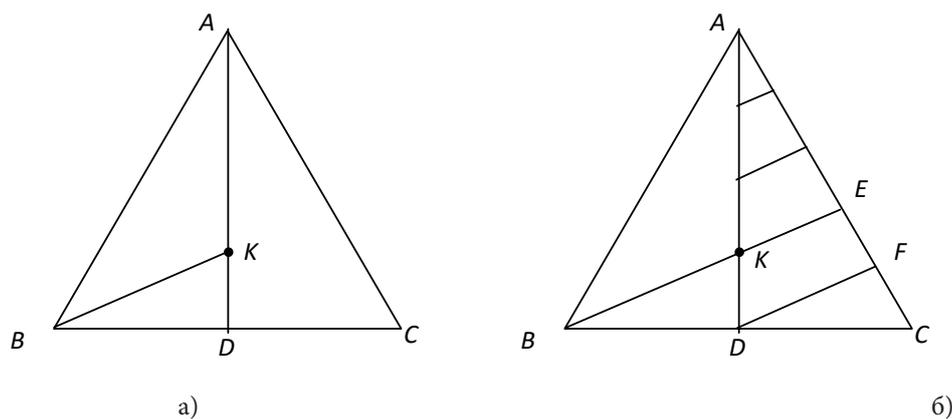

Рис. 7

Решение

Треугольники BAE и BEC имеют общую вершину и их основания лежат на одной прямой так, что искомое отношение их площадей равно отношению длин отрезков AE и EC, и, таким образом, требуется узнать, в каком отношении прямая BE делит сторону AC.

Вычислительный путь связан с большими трудностями и вряд ли приведет к успеху. Воспользуемся геометрической идеей решения. В самом деле, нам надо узнать, в каком отношении делится одна сторона угла DAC, если его вторая сторона разделена на четыре равных отрезка.

Проведем через точки деления медианы прямые, параллельные BK (рис. 7б). На стороне AC возникают четыре равных отрезка. Так как AD – медиана ($BD = DC$) и $DF \parallel BE$, то DF – средняя линия треугольника BCE, и, следовательно, $FC = EF$.

Таким образом, сторона AC разделена на 5 равных отрезков и искомое отношение равно 3 : 2.

В качестве исследовательского задания предлагаем обобщить эту задачу (вместо отношения 3 : 1 взять отношение $k : m$; в решении существенно не то, что AD – медиана, а лишь то, что точка D делит BC в известном отношении).

б) Решите задачу: «На боковых сторонах AB и AC равнобедренного треугольника ABC (рис. 8) взяты точки K и L так, что $\frac{AK}{KB} = 2$, $\frac{AL}{LC} = \frac{1}{2}$. В каком отношении прямая KL делит высоту AD?»

Обобщите эту задачу, взяв произвольный треугольник ABC, в котором известно, в каком отношении делят его стороны точки D, K и L.

Идея решения этой задачи та же, что и в предыдущей задаче.

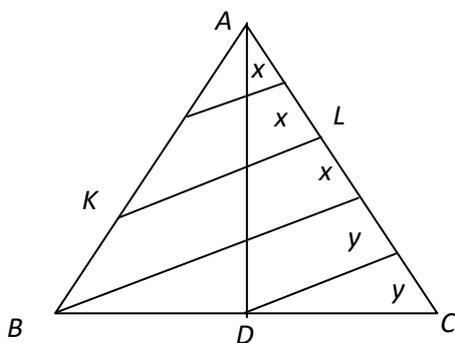

Рис. 8

в) Решите задачу: «Дана трапеция (рис. 9) с основаниями 2 см и 5 см. Боковая сторона трапеции разделена на три равные части. Через точки деления проведены прямые,

параллельные основаниям трапеции. Найти длины полученных отрезков».

Рис. 9

Длины отрезков MN и KP можно найти, решив следующую систему уравнений:

$$\begin{cases} MN = \frac{2 + KP}{2}, \\ KP = \frac{5 + MN}{2}. \end{cases}$$

Решите ту же самую задачу для случая, когда боковая сторона разделена на 6 равных частей. Ясно, что решать эту задачу таким же путем, как и предыдущую, не следует (мы будем иметь систему пяти уравнений с пятью неизвестными). Решать эту задачу следует по рис. 10 (через точки D_1, D_2, D_3, D_4, D_5 , С проведены отрезки, параллельные боковой стороне трапеции AB).

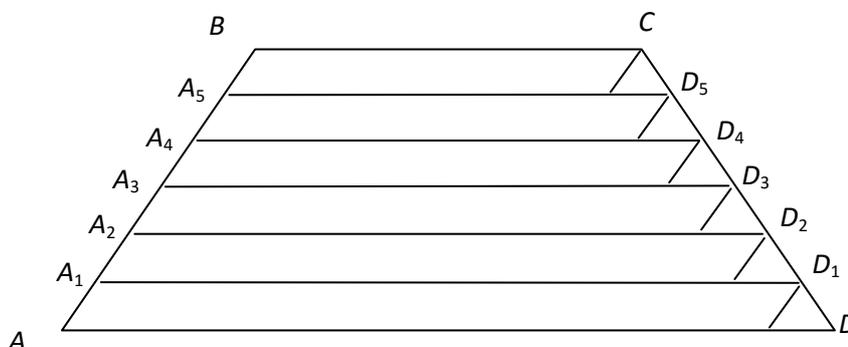

Рис. 10

В наших работах [2; 3; 4] читатель найдет много других заданий подобного характера.

Ссылки:

1. Боровских А.В., Розов Н.Х. Деятельностные принципы в педагогике и педагогическая логика – М.: МАКС Пресс, 2010. – 80 с.
2. Далингер В.А. Поисково-исследовательская деятельность учащихся по математике: Учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2005. – 456 с.
3. Далингер В.А. Учебно-исследовательская деятельность учащихся в процессе изучения дробей и действий над ними: учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 2007. – 191 с.
4. Далингер В.А., Толпекина Н.В. Организация и содержание поисково-исследовательской деятельности учащихся по математике: Учебное пособие, 2004. – 263 с.
5. Далингер В.А., Князева О.О., Муравская О.И. Арифметические прогрессии с переменными разностями: Учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГПУ, 1998. – 100 с.
6. Крыговская А.С. Развитие математической деятельности учащихся и роль задач в этом развитии // Математика в школе. – 1966. – №6. – С. 19-30.
7. Поспелов Н.Н., Поспелов И.Н. Формирование мыслительных операций у старшеклассников. – М.: Педагогика, 1989. – 151 с.

8. Российское образование – 2020: модель образования для экономики, основанной на знаниях: к IX Международной научной конференции «Модернизация экономики и глобализация», Москва, 1-3 апреля 2008г. / под ред. Я. Кузьмина, И. Фрумина; государственный университет – Высшая школа экономики. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008. – 39 с.
9. Тихомиров В.М. Гений, живущий среди нас // Явление чрезвычайное. Книга о Колмогорове. – М.: ФАЗИС, МИРОС, 1999. – 256 с.
10. Усова А.В. Теория и практика развивающего обучения: Курс лекций. – Челябинск: Изд-во ЧГПУ «Факел», 2004. – 128 с.
11. Цвырко О.Л., Цвырко Н.И. Использование методов хромоматематики для активизации умственной деятельности учащихся школы и вуза // Актуальные вопросы современной науки в аспекте реформирования образования: Материалы Международной научно-практической конференции Тюменского государственного университета, 2011. – С.81-82.
12. Приказ Минобрнауки РФ от 6 октября 2009 г. № 413 «Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта среднего общего образования»: URL <http://минобрнауки.рф/документы/543/файл/4588/>

РОЛЬ ПРИМЕНЕНИЯ «SMART-ОБРАЗОВАНИЯ» В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Джанабердиева Сауле Абылкасымовна

Кандидат педагогических наук

Доцент, профессор РАЕ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Бостанов Бектас Ганиевич

Кандидат педагогических наук

Доцент

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Джоргабаев Абзал

Магистрант

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

THE ROLE OF THE USE OF «SMART-EDUCATION» IN HIGH SCHOOLS

Janaberdiyeva S., Ph. D. Associate professor, professor of the Russian Academy of Natural Sciences Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Bostanov B., Ph. D. Associate professor Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Dzhorgabaev A., Master of. Kazakh National Pedagogical University named after Abai

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается роль применения «SMART-образования» в средней школе для формирования умственных действий и проектного подхода, которое является неотъемлемой частью современного образования. Также рассматривается: краткий анализ дидактических и методологических основ SMART-образования.

ABSTRACT

This article considers the role of the use of «SMART-education» in high schools for the formation of mental action and the project approach, which is an integral part of modern education. Also considered are: a brief analysis of didactic and methodological foundations of SMART-education.

Ключевые слова: SMART-образование, деятельностный, бихевиоризм, Гештальт, поэтапно, умственные, действия.

Keywords: SMART-education, activity, behaviorism, Gestalt, gradually, mental, action.

В современной средней школе, еще мало учат школьников умению: самостоятельно работать, умно мыслить, гибко реагировать, выявлять проблему, самостоятельно находить способы ее решения, применять проектные подходы, применять на практике полученные теоретические знания, опираясь при этом на собственный жизненный опыт.

В переводе с английского Smart – умный, сообразительный, технологичный. Основой SMART-образования является деятельностный подход в обучении, который опирается на работы Л. С. Выготского [1], П. Я. Гальперина [2], А. Н. Леонтьева [3], С. Л. Рубинштейна [4] и др., которые рассматривали деятельность как целенаправленную активность человека во взаимодействии с окружающим миром в процессе решения задач, определяющих его существование и развитие. В этом смысле целью обучения является не столько вооружение учащегося знаниями, сколько формирование у него умений действовать со знанием дела – компетентно. Соответственно знания должны быть средством обучения действиям. Усвоение знаний происходит не до начала деятельности, а непосредственно в ее процессе, в ходе применения этих знаний на практике [5].

Бихевиористическая концепция учения рассматривает проблему организации собственной учебной деятельности учащегося, в виде ставшей уже знаменитой формулы: S (Стимул) – R (Реакция) – R (Подкрепление).

Стимул – это побудительная причина или ситуация

(задача, вопрос и т.п.), реакция на стимул – само действие (физическое, умственное), подкрепление – сигнал о правильности выполнения действия (материальное или моральное стимулирование).

Обучающие упражнения, построенные на бихевиористской теории усвоения, состоят из мелких, дробных порций информации, повторяемых многократно в различных сочетаниях и обеспечивающих их запоминание. Эти идеи были положены в основу программированного обучения [6, 7], в основе которого лежат общие и частные дидактические принципы последовательности, доступности, систематичности, самостоятельности.

Гештальт-теория обучения появилась в Германии в начале прошлого века. Ее основное внимание сосредоточено на изучении целостного характера человеческого познания и мышления. В данной теории исходным постулатом является утверждение о том, что человек воспринимает окружающую его действительность, прежде всего как некоторую целостность (Gestalt) и уже затем анализирует деталь этого гештальта. В рекомендациях гештальт-теории обучения содержатся указания по группированию отдельных учебных элементов в группы, удобные для их непосредственного восприятия и одномоментного запоминания [8].

Согласно теории поэтапного формирования умственных действий (П. Я. Гальперин [9], А. Н. Леонтьев [10], Н. Ф. Талызина [11]) умственное развитие, как и усвоение знаний, навыков, умений, происходит поэтапным пере-

ходом «материальной» (внешней) деятельности во внутренний, умственный план. В результате такого перехода внешние действия с внешними предметами преобразуются в умственные.

SMART-образования, так же, как и электронное обучение, и процесс обучения в целом, призвано осуществлять образовательные, воспитательные и развивающие функции.

SMART-образование позволяет наиболее полно реализовать основные дидактические принципы: научности, систематичности и последовательности, доступности, наглядности, сознательности, воспитывающего обучения, связи обучения с практикой, модульности, интерактивности и др., только на новом, более высоком уровне и относительно новые дидактические принципы обучения: принципы интерактивности, диалогического обучения, адаптивности процесса обучения, активности обучаемого в образовательном процессе, гибкости учебного материала и т. д., а также частные принципы компьютерной формы обучения: принцип обусловленности, принцип необходимости, принцип информативности, принцип надежности, принцип интеграции.

На современном этапе происходит переход от e-learning к Smart-learning и Smart Education. Smart Education – это объединение учебных заведений и профессорско-преподавательского состава для осуществления совместной образовательной деятельности в сети Интернет на базе общих стандартов, соглашений и технологий. Концепция Smart-образования – гибкость, большое количество источников, разнообразие мультимедиа, способность настраивается под уровень и потребности обучающихся.

SMART-технологии образования требуют широкого использования умных SMART-устройств (смартфон, умный дом, смарткар, Smart Business, Smart Medicine, Smart Energy, SMART Boards, Symposium, SMART-система самодиагностики жесткого диска компьютера, доступ в Интернет из любой точки и др.). SMART подразумевает повышение уровня интеллектуальности устройств деятельности, в том числе применительно к сфере образования. Это не только использования смартфонов и аналогичных устройств доставки знаний учащимся для формирования интегрированной интеллектуальной виртуальной среды обучения.

Интерактивные технологии позволяют с помощью интерактивного оборудования представлять презентацию здесь и сейчас. На интерактивных досках SMART Boards можно писать маркером, демонстрировать учебный материал, делать письменные комментарии, передавать учащимся написанное, сохранять на электронных носителях, печатать, посылать по электронной почте, многократно воспроизводить. Сенсорная резистивная технология, технология DVIT компании SMART Technologies и другие подобные технологий, позволяют сделать доску интерактивной. Специальные программные обеспечения, такие, как SMART Notebook или Bridgit, SynhronEyes помогают учителю для максимальной реализации всех свойств интерактивных досок SMART Boards. Например, SMART Notebook позволяет работать с текстом и объектами, со-

хранять информацию и представить электронный текст в печатный, а Программа Bridgit позволяет проводить презентации для взаимоотношения участников по всему миру, получать отзыв на творческую работу. Программный пакет SynhronEyes позволит преподавателю выводить все рабочие мониторы учащихся на доску, рассылать с интерактивной доски учебный материал на все компьютеры. Эти свойства интерактивной доски позволяют улучшить концентрацию внимания у учащихся, хорошо усваивать учебный материал, повышается успеваемость ученика, ведет переход к новой, креативной форме обучения и создание устойчивой мотивации учащихся к получению знаний, а также поиск новых форм и инструментов освоения этих знаний с помощью творческих решений [12].

Смартфон (англ. Smartphone – умный телефон) – мобильный телефон, дополненный функциональностью карманного персонального компьютера. Смартфоны отличаются от обычных мобильных телефонов наличием достаточно развитой операционной системы, открытой для разработки программного обеспечения сторонними разработчиками. Установка дополнительных приложений позволяет значительно улучшить функциональность смартфонов по сравнению с обычными мобильными телефонами. Концепция Smart-образование позволяет по-новому построить процесс разработки контента, его доставки и актуализации. Обучение становится возможным не только в классе, но и дома и в любом месте. Основным элементом, связывающим образовательный процесс, становится активный образовательный контент, на базе которого создаются единые системы, позволяющие снять временные и пространственные рамки.

Рассмотрим SMART требования в проектном подходе, которое является неотъемлемой частью современного образования [13] во всем мире.

Одним из признаков того, что деятельность не является проектом – это то, что цель не отвечает критериям SMART: изначально не определена, не конкретна, не достижима и т. п.

Проектные подходы широко используются при управлении бизнесом, государством, обществом, в образовании, рамках деятельности отдельной компании, во всех сферах жизни. Проектный менеджмент называют «особой культурой управленческой деятельности», «профессиональным мостом в цивилизационном бизнесе, в образовании». Его считают своеобразным образом мышления, философией. Человек, использующий эти знания успешен в любой сфере. Важно создать в этой среде адекватное восприятие этой технологии как эффективного инструмента умного ведения бизнеса [14], умного управления образованием и др.

Целеполагания по критериям SMART позволяет ставить умные цели, чтобы они были достигнуты и с тем результатом, который необходим. SMART это – аббревиатура, используемая в проектном управлении для определения целей и постановки задач. В практике управления проектом существуют SMART-критерии, которым должны соответствовать цели. В соответствии со SMART-методом, цели проекта показаны в таблице 1.

Цели проекта			
№	Цели проекта должны быть:	Причины	Структура SMART
1	S-(Specific) Конкретными	для того чтобы воздействовать на ход реализации проекта, поведение команды или менеджера организации	Объясняется, что именно нужно достигнуть.
2	M-(Measurable) -Измеримыми	для возможности оценить степень достижения результата и ход проекта	Объясняется, в чём будет измеряться результат. Если показатель количественный, то необходимо выявить единицы измерения, если показатель качественный, то необходимо выявить эталон.
3	A-(Achievable)-Достижимыми	реалистическими, понятными и осуществимыми, стимулирующими желание их достичь	Объясняется, на счёт чего планируется достигнуть цели. И возможно ли достигнуть её вообще?
4	R-(Result-oriented)- Ориентированными на результат	связанными с конкретными продуктами проекта и результатами их реализации	Определение истинности цели. Действительно ли выполнение данной задачи позволит достичь желаемой цели? Необходимо удостовериться, что выполнение данной задачи действительно необходимо.
5	T-(Time-bound) Ограниченными во времени	ограниченными во времени для возможности прослеживания приближения к результату	Определение временного промежутка по наступлению/окончанию, которого должна быть достигнута цель (выполнена задача).

Итак, сущность процесса SMART-образования состоит в ее методологической основе, специфики, функции, структуры, движущих силах и логики. Методологической основой SMART-образования являются теория познания, теория личности, теория деятельности, в определении методологических подходов к реализации обучения: личностно-ориентированного, системного, аксиологического, технологического. Дидактической основой SMART-образования являются теории и модели обучения: бихевиористская теория научения; гештальт-теория усвоения; ассоциативно-рефлекторная, поэтапного формирования умственных действий и понятий, проблемно-деятельностного; развивающего; программированного, модульного и мобильного обучения.

SMART-образования – это вид обучения, способный аккумулировать в себе все существующие теории обучения, интегрировать в себе все то прогрессивное, что накоплено в педагогической теории и практике.

Список литературы:

1. Выготский Л. С. Детская психология. – М.: Педагогика, 1984. – С.: 39-53.
2. Гальперин П.Я. Основные результаты по проблеме «Формирование умственных действий и понятий». – М.: Наука, 1965. – С. 25-54.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Плитиздат, 1977. – 301 с.
4. Рубинштейн. С. Л. Проблемы общей психологии. – М., 1973. – С.: 31-73.
5. Бекмагамбетова Р.К., Мухамбетжанова С.Т., Кон-

цепция электронного обучения: казахстанский подход в общеобразовательной школе. Монография. – Алматы, 2011. – 95 с. – [Электронный ресурс] – <http://m.10-bal.ru/doc/5064/index.html?page=6>

6. Леонтьев А.Н., Гальперин П.Я. Теория усвоения знаний и программированное обучение // Советская педагогика. – 1964. – №10. – С. 25-27.
7. Талызина Н. Ф. Теоретические проблемы программированного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – С.: 35-39.
8. Вертгеймер М. Продуктивное мышление: Перевод с англ./ Общ. ред. С. Ф. Горбова и В. П. Зинченко. – М.: Прогресс, 1987. – С.: 5-95.
9. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. – М.: Наука, 1966. – С. 136-177.
10. Леонтьев А.Н. Развитие памяти. – М., 1931. – С. 126-130
11. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: МГУ, 1984.
12. Абдрахманова Б. А. Смарт-технологии в образовании – [Электронный ресурс] – <http://www.zkoipk.kz/b2/369-conf.html>
13. Ступницкая М. А. Что такое учебный проект? – М.: Первое сентября, 2010. – 44 с.
14. Управление проектами как инструмент развития компании. Курс предпринимательства для действующих предпринимателей. Учебно-методическое пособие / Авторский коллектив под редакцией Л. И. Кармазиной. – Алматы, 2014. – 70 с. ISBN 978-602-06-2965-3.

ВОЗМОЖНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИИ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Джанабердиева Сауле Абылкасымовна

Кандидат педагогических наук

Доцент, профессор РАЕ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Бостанов Бектас Ганиевич

Кандидат педагогических наук

Доцент

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Нагымбаева Галия

Магистрант

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

THE POSSIBILITIES OF APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGY FOR THE FORMATION OF STUDENTS' CRITICAL THINKING

Janaberdiyeva S., Ph. D. Associate professor, professor of the Russian Academy of Natural Sciences Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Bostanov B., Ph. D. Associate professor Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Nagimbaeva G., Master of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются возможности применения информационных технологий для формирования критического мышления учащихся. Рассматриваются также: описание дидактических и методологических основ критического мышления, приводятся исторические принципы стратегии умения мыслить нейтрально и критически.

ABSTRACT

The article considers the possibility of the use of information technology for the formation of students' critical thinking. Also considered are: the description of didactic and methodological foundations of critical thinking, given the historical principles of the strategy and the ability to think critically and neutral.

Ключевые слова: критицизм, критика, критическое мышление, принципы, стратегии, фазы, информационные технологии (ИТ).

Keywords: criticism, critique, critical thinking, principles, strategies, phases, IT.

Учащиеся часто затрудняются при работе с информацией требующей критического мышления. Например, они не могут самостоятельно найти нужный материал или информацию необходимую научной работе, сделать выводы, создать свой научный проект. Поэтому, в процессе развития познавательной деятельности обучающихся школьников, необходимо формирование критического мышления на основе использования информационно-коммуникационной технологии. А также необходимо развивать универсальные навыки, такие, как: поиск, отбор, анализ, организация и представление информации, использование полученной информации для решения конкретных жизненных задач, способов инфокоммуникационного взаимодействия, являющихся составной частью информационной культуры личности, необходимой каждому человеку для жизни и деятельности в информационном обществе.

Критическое мышление – это искусство анализа информации и возможность развивать свои мыслительные способности.

Мыслить критически – это думать лучше, более качественно. Критическое мышление требует думать и поступать объективно и самокритично. Нужно воспитывать у учащихся умение искать истину даже там, где они считают, что думали и поступили правильно, а также правильно,

коротко и точно задавать вопросы и отвечать, формировать свою точку зрения и уметь обобщать, анализировать и классифицировать проблемы.

Критицизм является теоретико-методологической основой для развития критического мышления. Он стал основанием для критического направления в философии и педагогике, где главную роль в познании отводится овладению методом, развивающим мышление.

Критическое мышление определяется, как: диалектическое, конструктивное, правильное, коммуникативное.

Учащиеся, мышление которых характеризуется как критическое, проявляют интерес к творческим видам познавательной деятельности, участвуют в дискуссиях, занимают активную жизненную позицию.

В переводе с греческого слово критика (греческое – “kritikos” и латинское – “criticus”) означает: оценка, размышление, разделение.

Исторические принципы [1] стратегии умения мыслить нейтрально и критически:

Принцип 1. Мыслить свободно;

Принцип 2. Развитие «Я – центризма» (Egocentricity) (противоречит критическому мышлению) и «Общество – центризма» (Sociocentricity);

Принцип 3. Применять на практике нейтральное мышление;

Принцип 4. Понятие связи между чувством и мысли;
Принцип 5. Интеллектуальная скромность (Intellectual Humility) и задержка объявления своего решения;
Принцип 6. Развитие интеллектуальной смелости (Intellectual Courage);
Принцип 7. Развитие позитивности и правильности интеллекта (Intellectual Integrity);
Принцип 8. Улучшение устойчивости интеллекта (Intellectual Perseverance);
Принцип 9. Развитие уверенности к способности мышления;
Принцип 10. Быть подальше от старания изменить общие понятия или изменения содержания, через обобщение;
Принцип 11. Сравнение подобных событий (Замена мысли новыми связями);
Принцип 13. Выяснение проблем, итогов или уверенности;
Принцип 14. Выяснение и анализ слов или группы слов;
Принцип 15. Развитие измерения для пользования (Открытость оценки и стандартов);
Принцип 16. Использование уверенности в источниках знания;
Принцип 17. Проверка глубин (Опрос об основных и важных проблем и обеспечение продолжение этих вопросов);
Принцип 18. Анализ или оценка взглядов, утверждения и теории;
Принцип 19. Принятие решения или применение решения;
Принцип 20. Анализ или применение действия или политики;
Принцип 21. Критическое чтение (Привести к ясности или сделать классификацию читаемого утверждения);
Принцип 22. Критическое слушание (Искусство негласного диалога);
Принцип 23. Составление связи между поступками;
Принцип 24. Применять Сократовский диалог (Выяснение или опрос об уверенностей, теории и взглядов);
Принцип 25. Диалоговое мышление (сравнение взглядов, утверждений или теорий);
Принцип 26. Диалоговое размышление (применение взглядов, утверждений или теорий) (Стратегий знания – микро способности);
Принцип 27. Сравнение и отделение понятия: возможности предотвращение в жизни и стремление;
Принцип 28. Чистое размышление о мышления (использование критического словарного запаса);
Принцип 29. Обратит внимание важным подобиам и особенностям;
Принцип 30. Исследование и применение утверждения;
Принцип 31. Разделение связанных и несвязанных событиями;
Принцип 32. Извлекать правильные мысли, предлагать: уверенные высказывания и утверждения;
Принцип 33. Использование доказательства и утвержденные события;
Принцип 34. Замечать противоречия;

Принцип 35. Найти относящиеся проблемы и заключительные итоги [2].
Критическое мышление предполагает способность и умение собирать информацию, обрабатывать, оценивать и применять её в своей деятельности, т. е. речь идет об умении работать с информацией, а именно об информационной компетенции.
Основной принцип, характеризующий процесс развития критического мышления – мыслительный навык. Его учету следует уделять внимание в процессе обучения: выявление и оспаривание предположений; проверка фактической точности и логической последовательности; рассмотрение контекста; изучение альтернатив.
Эти принципы формируют основу критического мышления, позволяют критически осмыслить информацию, получаемую из средств массовой информации, сети Интернет, общения с коллегами и сверстниками, и сделать правильный выбор [3].
Основой технологии критического мышления являются три ступени (фазы) урока: «вызов – осмысление – рефлексия». Используются приемы: «инсерт» – маркировка текста, учебно-мозговой штурм; на фазе рефлексии (размышление): групповая дискуссия, синквейн, составление кластера.
При изучении информатики развитие критического мышления отображают объекты знаний и отношения между ними посредством представления знаний с использованием методов концептуальных схем, когнитивных диаграмм, графики. Это позволяет: формировать умение обозначать причинно-следственные связи, формировать проблемы, строить эффективные стратегии их решения. Встроенные средства построения организационных диаграмм и графических объектов, входящих в пакет Microsoft Office и ряд специальных программ, предоставляют возможности развивать критическое мышление при изучении информатики. Приоритетной является разработка и применение тех программных средств, которые воплощают идеи теорий обучения, ориентированных на развитие личности учащихся, в том числе развитие их критического мышления. Большие возможности формирования умений критического мышления заложены в средствах обучения системы имитационного моделирования, деловые игры, виртуальные миры, экспертные системы, мультимедийные и электронные справочники, энциклопедии и т. д. [4].
Включение в процесс обучения интенсивных форм и методов обучения повышают внимание и интерес к учебному материалу и мотивации обучения, уровень эмоционального восприятия информации, формирование умений реализовывать разнообразные формы самостоятельной деятельности по обработке сообщений. Например, включение программных средств перехода от текстовых систем к графическим и мультимедийным; программ с элементами трехмерной графики, музыки, видео, компьютерной анимации и т. д.
К числу учебных средств, которые способствуют развитию критического мышления, можно отнести средства мультимедиа, экспертные системы, базы данных, табличные процессоры и др.
Для формирования на уроках информатики инфор-

мационных, рефлексивных и исследовательских умений обучающихся, рационально и эффективно организовать учебно-познавательную деятельность, направленную на формирование критического мышления, основанного на использовании информационных технологий – выделяют особенности этих технологий: это проводят с целью выявления их возможностей:

1. Информационные технологии позволяют реализовать конструктивистские модели обучения, в которых ученик активно действует сам, конструирует свои знания [3]. Главными видами деятельности при использовании конструктивистских сред являются:

- экспериментирования с целью проверки своих гипотез,
- прогнозирование результатов,
- разработка алгоритмов,
- исследование закономерностей,
- содержательная интерпретация полученных данных и т. д.

В таких действиях проявляются умения критического мышления. Они являются эффективным инструментом для моделирования реальных ситуаций, процессов и явлений, предоставляют возможность строить аналитические, графические, объектные модели, вносить в них изменения и дополнения, анализировать варианты моделей с разными наборами параметров, сравнивать, проверять предлагаемые решения, выбирать лучшие;

2. Информационные технологии обеспечивают применение средств визуализации и компьютерной графики. Они являются развитием дидактического принципа наглядности обучения. Эти средства визуализации предоставляют возможность управлять процессом обучения, предлагая тот или иной вариант представления, размещение объектов на экране, учащиеся сами, понимая внутренние связи, выполняют эти действия, что способствует развитию критического мышления;

3. Информационные технологии позволяют использовать широкий спектр

специфических средств решения задач. Действия связаны:

- с большим количеством перерасчетов, перебором вариантов;
- прогнозированием;
- подбора параметров, изменяющихся для получения нужного значения исследуемой величины, выполнение анализа и т. д. Они важны для проявления и формирования исследовательских и рефлексивных умений критического мышления при выдвижении и проверке гипотез, построении и исследовании моделей, формулировании выводов. В табличном процессоре есть инструментарий для формирования информационных умений критического мышления – поиска и вывода, нужных пользователю данных, систематизации, сортировки их по определенным признакам. Это реализуется благодаря возможности рабо-

тать с электронной таблицей как с базой данных, использовать средства для работы со списками, средства анализа данных с помощью сводных таблиц. С педагогической точки зрения нужно научить учащихся устанавливать все важные связи между объектами, сознательно отбирать значимые факты для занесения их в базу, то есть обладать навыками анализа, синтеза и оценки сообщений;

4. Информационные технологии являются средством развития рефлексивных умений критического мышления (умений самоконтроля, самооценки, проверки полученного решения, сопоставление его с условием задачи). С помощью ИТ можно проверить эффективность усвоения учебного материала, поскольку существует обратная связь между учащимся и компьютерной программой, которая проверяет эти знания.

ИТ активизируют умственную деятельность, стимулируют самостоятельный поиск ошибок в своих действиях и путей правильного решения, обеспечивают возможность наглядно убедиться в необходимости самоконтроля, самооценки собственных действий [5].

Для того чтобы быть успешным в современном обществе, человек должен обладать высоким уровнем критического мышления и информационной компетентности. Информационная грамотность учащихся является основой, начальным уровнем формирования критического мышления, информационной компетентности и включает совокупность знаний, умений, навыков, поведенческих качеств учащегося, позволяющих находить, оценивать, критиковать, использовать информацию для успешного включения в разнообразные виды деятельности и отношений.

Список литературы:

1. Coşan ME. Türk Dili ve Kültürü. 2. Baskı, Seha Neşriyat. – İstanbul, 1992.
2. Akkurt D. “Düşünme ve Yaratıcılık”. – İstanbul, 2001. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.ak-kurt.com.
3. Спиваковский О.В. Будущее школьной информатики. Тенденции развития образовательных информационно-коммуникационных технологий – [Эл. рес.] – Режим дост.: http://pcti-ketrin.blogspot.com/2010/04/blog-post_09.html.
4. Чошанов М.А. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения // Педагогика. – 1997. – №2. – С.: 21–29.
5. Ренкас А.И., Придатко А.В., Сичевский Н.И. Интернет технологии как средство информационно-коммуникационного обеспечения современного учебного процесса // Международный электронный журнал «Образовательные технологии и общество (Educational Technology & Society)», 2011. – V.12. – №3. – С.: 466-472. – ISSN 1436-4522. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL http://ifets.ieee.org/russian/depository/v12_i3/html/10r.htm.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Джанабердиева Сауле Абылкасымовна

Кандидат педагогических наук

Доцент, профессор РАЕ

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Бостанов Бектас Ганиевич

Кандидат педагогических наук

Доцент

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Есжан Курманжан

Магистрант

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

THE POSSIBILITY OF USING MOBILE LEARNING

Janaberdiyeva S., Ph. D. Associate professor, professor of the Russian Academy of Natural Sciences Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Bostanov B., Ph. D. Associate professor Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Eszhan K., Master of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются возможности использования мобильного обучения в средней школе, в том числе в условиях системы среднего образования в Казахстане, для предоставления качественного образования и развития учащихся. А также рассматриваются: краткий анализ дидактических и методологических основ мобильного обучения, проблемы, положительные и отрицательные стороны использования в образовательном процессе.

ABSTRACT

The article considers the possibility of using mobile learning in high school, including in the conditions of the secondary education system in Kazakhstan in order to provide quality education and development of students. This article discusses: a brief analysis of didactic and methodological foundations of mobile learning, challenges, advantages and disadvantages of the use in the educational process.

Ключевые слова: мобильное обучение, Казахстан, качество, проблемы, негативные, устройства, смартфоны.

Keywords: mobile learning, Kazakhstan, the quality, problems, negative, the device, smartphones.

Мобильное обучение является новым видом образования, поддерживающее гибкое, доступное, индивидуальное обучение. Использование учащимися мобильных телефонов и других устройств в образовательных целях, могут помочь в предоставлении качественного образования для развития учащихся [1]. Идея мобильного обучения основана на использовании обучающих возможностей, предоставляемых мобильными технологиями. Мобильное обучение так же, как и SMART-образования, электронное обучение и процесс обучения в целом, призвано осуществлять образовательные, воспитательные и развивающие функции и позволяет наиболее полно реализовать основные дидактические принципы, а также частные принципы компьютерной формы обучения: принцип обусловленности, принцип необходимости, принцип информативности, принцип надежности, принцип интеграции.

Одна из существенных особенностей казахстанской системы среднего общего образования – преобладание сельских школ и наличие большого числа малокомплектных школ. Для малокомплектных школ характерны низкая и предельно низкая наполняемость; совмещение классов, многопредметность в нагрузке учителя [2]. Это значит, что один учитель-предметник может преподавать одновременно в одной аудитории несколько учащимся, обучающихся по программе разных классов. Например, урок информатики для 7-го и 5-го классов. Использование электронного и мобильного обучения позволит уча-

щимся малокомплектных школ получать качественное образование.

Чаще всего для мобильного обучения используются следующие устройства: мобильные телефоны, смартфоны; персональные аудиоустройства как mp3 / mp4 медиа плееры; легкие переносные ПК, карманные персональные компьютеры (КПК), планшетные ПК, нетбуки и небольшие ноутбуки; игровые консоли, цифровые диктофоны, электронные книги и словари, а также вспомогательные технологии для учащихся с ограниченными возможностями.

Устройства становятся более многофункциональными. Они поддерживают устную речь, воспроизведение аудио- и видеоматериалов, чтение, письмо, поиск информации, выполнение расчетов и т. д. Устройства можно соединить между собой и подключить к сети Интернет. Спутниковая система навигации GPS дает возможность определить местонахождение учащегося; благодаря ей можно обмениваться информационными ресурсами, сообщениями об учебе и др. Мобильное обучение отменяет необходимость создания специальных компьютерных классов и предоставляет учителям свободу обеспечивать учащихся онлайн-приложениями.

В условиях мобильного практического обучения учащийся может с помощью мобильного устройства, получать информацию, выполнять основную работу или отработать навык, получать доступ к аудиоматериалам, обмена текстовыми сообщениями, участия в опросах, тек-

стовых чатах, ведения и просматривания конспектов.

Мобильное обучение создает возможности описанные ниже.

1. Динамический класс: позволяет соединить обучение в классе с обучением вне его.

2. Связь с учащимися-заочниками: предоставление учащимся-заочникам возможности обмениваться информацией, задавать вопросы и отрабатывать новые навыки на месте.

3. Учащиеся – производители знаний: роль учителя меняется на более современную роль соавтора или наставника.

4. Разметки на память: облегчается запись информации и конспектирование.

5. Поддержка непрерывного образования: мобильный доступ к социальным сетям, которые могут поддержать учебные цели или развитие карьеры человека в течение всей жизни, применять их в учебных целях.

6. Преимущества для учащихся: улучшение доступа к образованию, использование технологий.

7. Возможность обучаться в собственном ритме.

8. Популярные способы взаимодействия, близость к конкретным учебным запросам, доступ к дополнительным ресурсам путем подкастов или бесплатных обучающих материалов, например, OpenLearn [3, 4, 5] и др.

9. Приобретение жизненно важных умений и навыков; поддержка общения: оценка и диагностика возможных проблем в обучении, а также психологическая поддержка для учащихся из группы риска.

10. Преимущества для образовательных учреждений: привлечение потенциальных студентов из неохваченных групп населения; обучающие материалы становятся доступными широкой аудитории с помощью подкастов, мобильных приложений, блогов и электронных книг.

11. Помощь нуждающимся социальным группам; улучшение качества преподавания; оживление учебной программы; переосмысление методов обучения.

12. Создание обратной связи с учащимися; осуществить проектный подход в обучении; делиться знаниями и результатами исследований.

13. Поддержка связи учащихся со школой, их учебного прогресса и перехода между учебными заведениями.

14. Приспособление образования к изменяющимся нуждам учащихся; преимущества для системы образования на национальном и международном уровне; равноправный доступ к образованию.

15. Культура непрерывного обучения; расширение сферы своих знаний; культура повсеместного обучения, реализовать потенциал в качестве полезных членов общества.

16. Усиление глобальной, межкультурной перспективы благодаря увеличению мобильности учащихся, основанной на неограниченном доступе к учебным ресурсам и гибкому образованию.

Основные проблемы мобильного обучения приведены ниже.

1. Финансовые и организационные проблемы, неопределенность в отношении авторских прав на электронные данные.

2. Разработка мобильных приложений требует повы-

шения квалификации или привлечения специалистов.

3. Недостаточная компетентность педагогов: учащиеся могут знать, как обращаться с мобильными устройствами для простой коммуникации, но не в качестве обучающих средств.

4. Неудобство использования для длительного использования: ограниченность зарядки и маленький размер экрана, затраты на подключение к мобильной сети, погодные условия, нежелательный шум в общественных местах.

5. Ограничения для мобильного обучения в сельской местности. Доминирующей широкополосной технологией в сельской местности станет: WiMax, в основном благодаря низкой стоимости его развертывания.

Возможные негативные последствия использования мобильных технологий в образовании: возрастание уровня стресса или ощущение перегрузки; может пагубно отразиться на частной жизни и чувстве личной безопасности; требует финансовых вложений и подготовки учителей; образование может быть скомпрометировано и свестись к самообразованию и поверхностного собирания случайных фактов, когда глубина понимания предмета больше не ценится.

Устойчивое мобильное обучение должно рассматривать проекты в долгосрочной перспективе с целью внедрения в образовательный процесс.

По сравнению с приобретением стационарных компьютеров и серверов, мобильные устройства предлагают сравнительно недорогой способ поддержки цифрового обучения.

С экологической точки зрения телефоны обновляются каждый год, и только небольшой процент старых телефонов безопасно утилизируется.

С технологической точки зрения развиваются тонкие мобильные и позиционно-чувствительные технологии, и самые последние образцы превосходят своих предшественников по визуальной привлекательности, удобству использования и многофункциональности, а также по возможности использовать новейшие интерактивные приложения.

Со стороны здоровье сберегающей точки зрения длительное пользование мобильным телефоном может представлять собой незначительный риск для здоровья.

Мобильное обучение лучше всего работает в качестве поддержки запросов самих учащихся. Мобильные технологии позволяют зафиксировать достижения учащегося, способствуют социальной интеграции и эффективно поддерживают непрерывное обучение (MOTILL [6]). Важно, чтобы учащиеся всегда имели возможность обсудить с преподавателем наиболее подходящие способы использования мобильных устройств в процессе обучения; также следует поощрять распространение ими приобретенного опыта. Положительный эффект в обучении достигается также для лиц с инвалидностью, а также для тех, кто лучше усваивает материал, представленный альтернативным способом (EU4ALL [7]).

В образовании мобильное обучение следует использовать для поддержки всеобщей грамотности и математических навыков, а также для подготовки учителей. С

его помощью можно улучшить общение внутри класса, предоставляя учащимся возможность делиться своими идеями с помощью текстовых сообщений или участвовать в мобильных опросах, что помогает преодолеть застенчивость и улучшает заинтересованность учащихся. Оно также дает возможность реализовать индивидуальный подход в случае большой группы учащихся или в случае разновозрастной группы учащихся как в малокомплектных школах Казахстана.

Заочное образование может быть улучшено благодаря использованию мобильных устройств в качестве дополнительных средств связи и возможности обмена опытом и данными из любых уголков земного шара.

Подготовка учителей к методам мобильного обучения должна охватывать как мобильную педагогику, так и технические знания и навыки. Учителя должны иметь возможность использовать мобильные технологии для индивидуального обучения и подготовки обучающихся материалов, а также для обмена данными и результатами исследований (TESSA [8]).

Мобильное обучение способствует расширению прав и возможностей притесняемых групп, особенно женщин и детей в сельской местности и защиты от грубых учителей. Также, наблюдаются такие негативные проблемы, связанные с неграмотным использованием мобильных телефонов, как чрезмерное увлечение ими молодых матерей, которое отражается в их обязанности по уходу за ребенком, приводящий вплоть до разводов супружеских пар.

Функция планирования в мобильных устройствах, поможет лицам, с ограниченной возможностью, лицам испытывающих трудности в обучении. Словари, которые можно скачать и установить на мобильные устройства или игровые консоли, могут служить справочным средством для учащихся с дислексией и другими проблемами. Синтетическая речь и распознавание речи весьма ценны для пользователей-инвалидов или тех, кто испытывает трудности в обучении (Excellence Gateway [9]).

Организации могут рассматривать мобильное обучение как часть электронного обучения, но такой подход будет ограниченным, так как он не учитывает уникальные характеристики мобильного обучения. Осваивая новые технологии, организации должны учитывать пять аспектов (в соответствии с Отчетом LSC [10]):

1. Нормативные положения;
2. Развитие компетентности;
3. Поощрение сотрудников за дополнительные усилия по внедрению в учебный процесс мобильных технологий;
4. Поддержка авторитетных лиц, распространяющих мнение об эффективности мобильного обучения;

5. Установление новых правил, чтобы сгладить острые углы на пути преобразований.

Мобильные устройства и в дальнейшем будут проникать во все сферы нашей жизни, и мобильность станет одним из ключевых требований к учащимся.

Урок не только обучает, но и глубоко воспитывает, поэтому необходимо на уроке использовать лучшие методы и приёмы обучения. Мобильное обучение нужно для достижения наилучшей эффективности урока.

Список литературы:

1. А. Куркульская-Хьюм. Мобильное обучение / Опубликовано институтом ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. – М., 2010. – 12 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.iite.unesco.org.
2. Бекмагамбетова Р.К., Мухамбетжанова С.Т., Концепция электронного обучения: казахстанский подход в общеобразовательной школе. Монография. – Алматы, 2011. – 95 с. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://m.10-bal.ru/doc/5064/index.html?page=6>.
3. OpenLearn – инициатива Открытого Университета Великобритании по предоставлению бесплатного доступа к образовательным ресурсам через Интернет – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.open.ac.uk/openlearn/home.php>
4. OLPC – Инициатива “Ноутбук – каждому ребенку”. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://laptop.org/en/>
5. EIA Проект “Английский в Действии”, Бангладеш. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eiabd.com/eia/>
6. MOTILL – Мобильные технологии в непрерывном обучении: рекомендации – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.motill.eu>
7. EU4ALL – Обучение с использованием технологий, доступное для всех – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.eu4all-project.eu/>
8. TESSA – Инициатива, направленная на подготовку преподавателей в странах Африки южнее Сахары. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.tessafrica.net/>
9. Excellence Gateway – Рекомендации по доступности для учащихся-инвалидов – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.excellencegateway.org.uk/>
10. LSC (2010). Institutional Responses to Emergent Technologies. Landscape Report – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://jisciret.jiscinvolve.org/wp/landscape-report/>

СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ СРЕДНЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жаворонкова Ольга Ростиславовна

кандидат экономических наук, доцент кафедры
«менеджмент устойчивого развития»
института Экономики и управления
(структурное подразделение)

ФГАОУ ВО «КФУ им. В. И. Вернадского»

Жаворонков Александр Николаевич

аспирант гуманитарно-педагогической
академии (филиал)

ФГАОУ ВО «КФУ им. В. И. Вернадского»

APPROACH OF THE SYSTEMS IS IN FORMING OF MODEL OF DEVELOPMENT OF SECONDARY PROFESSIONAL EDUCATION

Zhavoronova Olga Rostislavovna, candidate of economic sciences, associate professor of department «management of steady development» institute of Economy and management (structural subdivision) FPAEI HE «KFU the name of V. I. Vernadsogo»

Zhavoronov Alexander Nikolaevich, graduate student humanitarian-pedagogical academies (branch) FPAEI HE «KFU the name of V. I. Vernadsogo»

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрена концептуально новая система развития профессионального образования. Определено достаточное количество компонентов моделируемой системы. Описаны существующие связи между компонентами, последствия их ослабления. Обоснована необходимость государственного регулирования данной системой. Продемонстрировано влияние компонентов системы на внутренние факторы развития среднего профессионального образования.

ABSTRACT

The new system of development of trade education is considered in the article conceptually. The sufficient amount of components of the designed system is determined. Existent connections between components, consequences of their weakening are described. The necessity of government control is reasonable this system. Influence of components of the system is shown on the internal factors of development of secondary professional education.

Ключевые слова: система, развитие, среднее профессиональное образование, модель.

Keywords: system, development, secondary professional education, model.

Постановка проблемы. Среднее профессиональное образование всегда выполняло две основные функции – экономическую и социальную. Экономическая функция выражается в восполнении рабочих профессий, необходимых для функционирования предприятий и организаций, социальная – в развитии личности, его самоуважении и социальной значимости. Таким образом, среднее профессиональное образование играет важную роль в устойчивом развитии экономики и в формировании зрелого социума. В различные исторические периоды менялось внимание к среднему профессиональному образованию. В пост советский период, в период формирования частной собственности отмечено сокращение финансирования государственных предприятий и учебных заведений. Отсутствие государственного инструментария, позволяющего воздействовать на частное производство, разорвало связь учреждений среднего профессионального образования и производственного сектора. Снижение имиджа учреждений среднего профессионального образования, сложности в трудоустройстве по профессии становятся причиной возникновения сложностей в социализации личности, в формировании ответственной гражданской позиции. Исторический опыт свидетельствует о необходимости формирования системы разви-тия среднего про-

фессионального образования, что позволит своевременно выявлять проблемы и устранять их.

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы развития среднего профессионального образования занимались отечественные и зарубежные ученые, такие как Асаева И.Н, Дудка В.Б., Калининская С.Б.В. Садовский, М. Сетров, Уварова Л.В., А. Уемов, Г. Бунш, Р. Джонсон, Ф. Каст, Д. Клиланд, В. Кинг, У. Портер, С. Янг.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. Надо отметить, что в существующих работах уделено внимание отдельным аспектам среднего профессионального образования. Система среднего профессионального образования рассматривалась на микро уровне, однако очевидно влияние на ее развитие внешних факторов. Концептуально новый взгляд на систему среднего профессионального образования, как на систему развития, позволяет выявить необходимые и достаточные компоненты, взаимодействие между которыми обеспечивает высокий уровень среднего профессионального образования. Вышеизложенный материал обосновывает актуальность заявленной темы.

Формулирование целей статьи. Цель статьи – используя системный подход сформировать модель развития среднего профессионального образования, направленную

на эффективное выполнение экономических и социальных функций.

Изложение основного материала. В трудах И. Блауберга [1], Э. Юдина [2] и других философов обосновываются и рассматриваются следующие критерии и признаки системного подхода:

1. Любая система состоит из компонентов, которые непосредственно образуют целое. При системном исследовании определение компонентов изучаемого явления происходит в связи и с учетом их «места» в целом. Взаимодействие элементов целого обуславливает наличие новых «системных» качеств, несвойственных образующим ее частям, элементам, являющихся результатом их интеграции.

Данный принцип реализуется через определение необходимого и достаточного количества компонентов, характеризующих развитие системы среднего профессионального образования: школы, государство, ВУЗы, предприятия и организации (то есть рынок труда).

2. Представление о целостности системы конкретизируется через понятие связи. Система – это не просто совокупность или сумма компонентов, а их целостное множество, характеризующееся системообразующими связями. Благодаря последним комплекс компонентов превращается в органическое целое, когда все элементы связаны между собой и изменение одного из них ведет к изменению всех остальных.

В системе среднего профессионального образования можно выделить два направления связей: горизонтальная связь и вертикальная. Горизонтальная связь демонстрирует среднее профессиональное образование как промежуточную ступень образовательного процесса, находящуюся между школой и высшим образованием. Вертикальная связь демонстрирует среднее профессиональное образование как звено, осуществляющее государственные задачи социального характера, так и задачи воспроизводства квалифицированных рабочих и специалистов.

3. Совокупность связей приводит к понятию структуры и организации системы, которые отражают ее строение

и внутреннюю форму, комплекс специфических отношений между компонентами целого.

Так, в системе среднего профессионального образования каждому элементу присуще свое место и значение. Главенствующее положение в функционировании и развитии среднего профессионального образования отводится государству. Законодательные акты, нормативные положения и документы способны как усилить взаимодействие между всеми элементами системы, так и ослабить их. Уровень развития среднего профессионального образования напрямую зависит от уровня экономического развития государства. Решая экономические задачи, достигая стратегических целей в производственной среде, снабжая рынок труда необходимыми кадрами, государство обеспечивает жизнедеятельность среднего профессионального образования. Динамика научно-технического развития обуславливает необходимость мониторинга за изменениями в кадровой потребности на рынке труда и уровня компетенции рабочих и специалистов. Этот факт указывает на циклический характер системы профессионального образования и ее трансформации в соответствии с потребностями рынка труда.

4. Многообразие элементов системы профессионального образования, их системные связи, иерархическое строение обеспечивают главную цель - воспроизводства рабочих кадров в соответствии с требованиями рынка труда и развития научно-технического прогресса, а так же воспитание честных, ответственных и патриотичных граждан.

Развитие среднего профессионального образования представляется как сложный, многогранный объект исследования. Необходимость научного и нормативно-правового сопровождения основных направлений развития

Разработана модель развития среднего профессионального образования в виде «трехмерного пространства», которая отражает необходимые и достаточные компоненты, их последовательность и взаимосвязи (рис. 1).

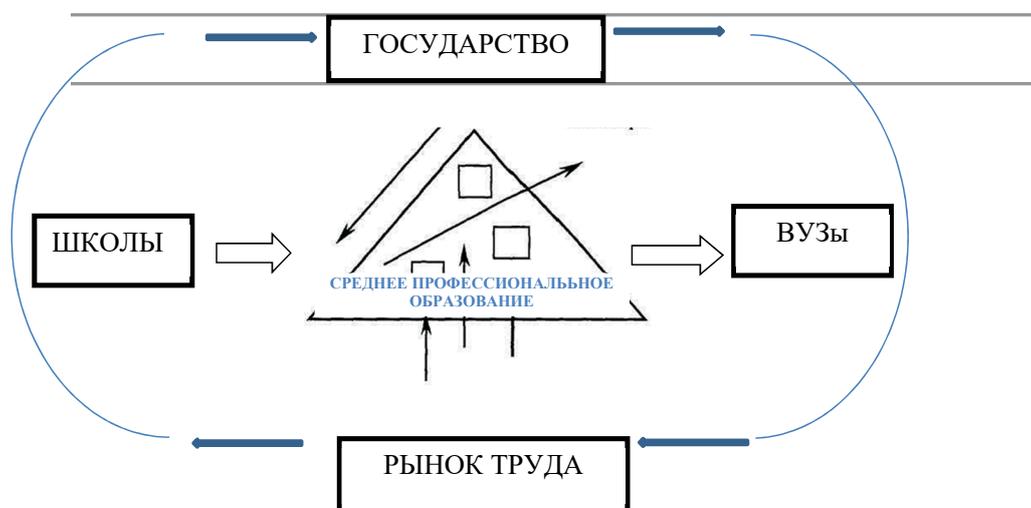

Рис. 1. Модель развития среднего профессионального образования в виде трехмерного пространства

Вершина треугольника – деятельность государства, которая нормативно-правовой базой регламентирует взаимосвязи, существующие в системе. Нормативно-правовые акты являются условием для развития профессионально-технического образования. Огромное число предприятий перешло в частное владение, и почти повсеместно исчез государственный заказ в существовавшем ранее виде. Происходят глубокие структурные изменения в экономической жизни, и это неизбежно приводит к трансформациям профессионально-квалификационного состава той части общества, которая занята в материальной сфере.

Основание треугольника – рынок труда: предприятия и организации, являющиеся потенциальными работодателями для выпускников колледжей. Уровень их развития является прямым отражением состояния экономики в стране. Экономический и политический кризисы в стране и регионе, высокие ставки налогообложения, низкая покупательская способность потребителей привели к развитию ситуации, когда основной целью производителя является экономия. К сожалению, экономия коснулась и уровня квалификации рабочих кадров, и технологических новшеств.

Вектор «сверху-вниз» представляет собой нормативно-правовую базу, регламентирующую правила функционирования среднего профессионального образования. Поскольку оно является одной из ступеней высшего образования, государственное вмешательство в его развитие просто необходимо. В настоящее время сеть колледжей возросла, главным образом, за счет создания учреждений частной собственности. В начале 90-х годов XX ст. через разрушение плановой экономики, приватизацию предприятий система среднего профессионального образования попала в очень сложные условия: уменьшились инвестиции работодателей в развитие и укрепление учебно-материальной базы образовательных учреждений; ухудшились условия для производственной учебы в связи с сокращением рабочих мест для прохождения производственной практики; низкий уровень оплаты труда учителям и мастерам.

Несмотря на упадок развития системы среднего профессионального образования и падения ее престижа, она продолжает выполнять важные функции как в государстве так и в обществе. Система профессионального образования реализует такие важные функции как образовательная и социальная. Приоритетом в свете демократических преобразований должна стать функция социальной защиты молодежи, которая реализуется при приобщении молодых специалистов в профессиональную деятельность, позволяет им быть конкурентоспособными и мобильными на рынке труда.

Система среднего профессионального образования решает и другие важные экономические и социальные вопросы, которые не могут оставаться без государственного внимания. К таким вопросам можно отнести подготовку квалифицированных рабочих кадров для страны, что обеспечивает подъем экономики, участие в обеспечении занятости населения.

На основании вышесказанного можно утверждать, что среднему профессиональному образованию не может

быть предоставлена полная свобода. Данная система нуждается в государственном регулировании и контроле, а государство нуждается в данной системе.

Ослабевание влияния вектора сверху-вниз незамедлительно приведет к исчезновению ряда профессий, которые крайне важны для развития экономики страны, но в силу экономических причин остаются мало популярными среди молодежи.

Вектор «снизу-вверх» представляет собой совокупность различных производителей, которые являются потенциальными работодателями выпускников профессионально-технических училищ. Фактически это предприятия и организации сфер производства и обращения – заказчики квалифицированных рабочих кадров. Однако в условиях экономического кризиса их участие в развитии профессионально-технического образования ослабевает. В предложенной модели «трехмерного пространства» это выглядит как дисбаланс идущий снизу-вверх. Связи между такими элементами системы как производство и профессионально-техническое образование ослабевают. Ослабевание связей в системе приводит к нарушению взаимодействия всех элементов системы и нарушению функционирования системы в целом. На практике это отражается на сложности в трудоустройстве выпускников колледжей, как следствие снижение интереса к обучению и образованию. В результате происходят сокращения в среднем профессиональном образовании, закрываются многие профессии, уменьшается контингент учащихся. Естественно полагать, что этот факт приведет к новым проблемам на производстве. Разрешить данную проблему способно только государственное вмешательство. Прежде всего, необходимо возобновить тесную связь государства и производства. В этой подсистеме основными задачами государства являются:

- определение перспективных направлений развития региона, страны;
- анализ потребностей производства;
- мотивация производства в участии развития системы профессионального образования.

«Горизонтальный вектор» представляет собой профессиональное образование. Профессиональное образование как элемент системы находится на стыке сотрудничества государства и производства, а так же представляет собой отдельное звено образовательной системы между школами и высшими учебными заведениями. Данная модель среднего профессионального образования позволяет утверждать о его центральных позициях. С одной стороны, это одна из промежуточных ступеней образования. С другой стороны, среднее профессиональное образование является посредником между государством и рынком труда.

Трехмерность модели указывает на то, что связи с внешними субъектами, как по горизонтали, так и по вертикали, отражаются на внутренних факторах развития СПО. В качестве внутренних факторов необходимо выделить материально-техническое обеспечение процесса обучения и наличие квалифицированных кадров.

Для качественной подготовки по профессиям материально-техническое обеспечение должно включать современные оборудования, тренажеры, макеты идентичные

тем, что используются на производстве. В условиях плановой экономики предприятия обеспечивали учреждения СПО необходимым оборудованием, таким образом участвовали в подготовке собственных кадров.

Группа материально-технических факторов предполагает:

- состояние условий, поддерживающих изменения в училище;
- состояние экономических ресурсов;
- наличие учебных мастерских и полигонов;
- наличие современного оборудования;
- адекватное финансирование.

Наличие квалифицированных кадров, как группа внутренних факторов, не сводится к простому наличию в штате необходимых специалистов, а предполагает так же:

- уровень стабильности кадров;
- уровень целенаправленной деятельности педагогического коллектива;
- уровень осознания педагогическим коллективом необходимости развития училища;
- уровень творческого подхода к деятельности по развитию училища;
- уровень профессиональной квалификации кадров.

Важным моментом в представленной модели является то, что источниками кадрового потенциала выступают как ВУЗы, так и предприятия и организации, предоставляющие

специалистов для ведения практических курсов дисциплин.

Выводы из данного исследования и перспективы. В завершении следует отметить, что развитие системы среднего профессионального образования следует рассматривать не на микро уровне, то есть внутри отдельных учебных заведений, а на макро уровне, в совокупности с другими элементами предложенной модели. Это позволяет учитывать основные факторы, влияющие на состояние СПО и выявить объективные требования к содержанию обучения, продиктованные экономическими реалиями.

Существующая взаимосвязь среднего профессионального образования с другими элементами модели системы позволяет достичь эмерджентности. Вместе с тем достижение системного эффекта возможно лишь при наличии внутреннего потенциала. В связи с этим целесообразно регламентировать влияние всех компонентов на внутренние факторы развития системы среднего профессионального образования.

Литература.

1. Блауберг И. В. Системный подход / И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин // Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – С. 612–614.
2. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. – М.: Наука, 1978. – 379 с.

ХАРАКТЕРИСТИКА СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК ИСТОЧНИКА ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Запорожец О.А.

аспирант,

Харьковского национального университета им. Г.С. Сковороды

CHARACTERISTICS MASS MEDIA AS A SOURCE OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Zaporozhets O.A., postgraduate student, H.S. Skovoroda Kharkov National Pedagogical University

АННОТАЦИЯ

В статье охарактеризованы средства массовой информации как основные источники просветительской деятельности в современных условиях. Рассмотрены отличительные черты средств массовой информации и их особенности. Проанализированы их функции и рассмотрена возможность реализации культурно-просветительской функции в качестве источника родительского просвещения. Кроме того, в статье выделены и проанализированы виды использования средств массовой информации при решении определенных задач. Средства массовой информации используют в основном для получения информации, личной идентификации, интеграции, социальной интеракции и развлечения. Установлено, что знание функций средств массовой информации и их потенциальных возможностей необходимо для точного определения возможностей их применения, в том числе, и в сфере родительского просвещения.

ABSTRACT

The article described the mass media as the main sources of educational activity in modern conditions. There was examined the distinguishing features of the media and their features. We analyzed their function and consider the implementation of cultural and educational functions as a source of parental education. Furthermore, the article selected and analyzed uses media for solving certain tasks. The media are used primarily to obtain information, personal identification, integration, social interaction and entertainment. It was found that knowledge of the functions of the media and their potential need to accurately determine the capabilities of their use, including in the field of parent education.

Ключевые слова: средства массовой информации, просвещение, массовая коммуникация, функции средств массовой информации, печатные средства массовой информации, электронные средства массовой информации.

Keywords: the mass media, education, mass communication, the functions of the media, print media, electronic media.

Постановка проблемы

Сегодня, когда качество информационных технологий и их использования все в большей степени определяют характер жизни общества, а вопросы взаимоотношения общества и средств массовой информации (СМИ), степени свободы СМИ от общества, власти и государства приобретают особое значение. Средства массовой информации, взятые как целое и являясь важной составной частью массовой коммуникации общества, несут в себе различные социально-политические роли, те или иные из которых – в зависимости от определенного числа типичных социально-политических ситуаций – приобретают особую общественную значимость. Это могут быть роли организатора, объединителя, консолидатора общества, а также его просветителя. При этом они могут играть и дезинтегрирующую, разъединительную роль [1, 2].

Статья посвящена исследованию актуальной проблемы изучения особенностей использования СМИ, как источника просветительской деятельности.

Анализ последних исследований и публикаций

Актуальными вопросами исследования средств массовой информации, в том числе и как источника просветительской деятельности, в разные годы занимались Дж. Брайант, С.И. Новланд, Г.Г. Почепцов, Г.П. Бакулев, Е.Б. Лукиева и многие другие. Кроме изучения специфических особенностей СМИ также изучается и негативные последствия их использования. Так О. Петрунько в своей монографии «Дети и медиа: социализация в агрессивной медиасреде» исследовала негативные последствия для подрастающего поколения неконтролируемого доступа к различным медиаресурсам [1–6].

На современном этапе исследованием данного вопроса занимаются Ю.Г. Гаврилец, В.В. Ризун, М.В. Бутирина и многие другие [7–9].

Выделение ранее не решенных частей общей проблемы

Проведенный анализ исследований в данной области выявил недостаточную глубину исследования проблемы родительского образования средствами массовой информации. В первую очередь внимание в данной сфере сконцентрировано на родителях дошкольников как на основной целевой группе, а вопросы, рассматриваемые при этом здоровья, не затрагивая в основном воспитание и взаимодействие в семье. Поэтому в данной статье рассматриваются основные пути и возможности повышения общего уровня родительского образования всеми видами средств массовой информации.

Цель статьи

Целью исследования является характеристика средств массовой информации как источника просветительской деятельности для разработки научно-практических основ

развития родительского просвещения при их помощи.

Характеристика основных видов и функций средств массовой информации

Средства массовой информации являются одним из самых вместительных и эффективных каналов связи между источниками и потребителями информации (обществом). Они имеют определенные отличительные черты, благодаря которым их можно классифицировать и которые необходимо учитывать для их эффективного использования в просветительской деятельности. Отличительными чертами СМИ являются:

- публичность или массовость, что объясняется практически неограниченным кругом потребителей информации;

- наличие специальных технических устройств и аппаратуры для передачи информации;

- наличие специалистов, которые готовят и осуществляют выпуск информации (журналисты, редакторы, издатели и т.п.);

- косвенность, то есть разделенность во времени и пространстве взаимодействие коммуникационных партнеров;

- однонаправленность информационного воздействия, то есть невозможность изменения ролей коммуникатора и реципиента;

- непостоянный характер аудитории, которая образуется от случая к случаю в результате внимания, проявленного к той или иной передаче или статье [1].

Современные СМИ классифицируются по следующим критериям:

- по форме собственности (государственные, частные, корпоративные);

- по широте распространения (центральные и региональные);

- по стилю (серьезные, бульварные или массовые, желтые или скандальные);

- по периодичности (ежедневные, еженедельные, ежемесячные);

- по жанрам (общественно-политические, отраслевые, рекламные);

- по способу передачи и мощности радио- и телесигнала.

Однако ни один из вышеприведенных критериев не является уникальным для всех СМИ, потому целесообразно их классифицировать на печатные и электронные:

- печатные: газеты, журналы, альманахи и т.д.

- электронные: радио, телевидение, интернет и т.д. [10].

Все виды средств массовой информации выполняют широкий диапазон, взаимодействуя определенным образом с окружающей средой (рис.1).

Рис.1. Основные функции средств массовой информации

Охарактеризовать функции СМИ можно следующим образом:

1) Информационная функция – важнейшая функция современных СМИ. Каждый человек, в том числе и общество, в целом имеют суверенное право на получение интересующей их информации без каких-либо ограничений (за исключением сведений, касающихся частной жизни). Важным аспектом является то, что речь идет об объективной, достоверной, а не интерпретированной в угоду кому-либо информации.

2) Пропагандистская функция – основная ее суть заключается в постоянном целенаправленном воздействии на аудиторию для утверждения определенного образа жизни, политических и других ценностей.

3) Социально-педагогическая функция – предполагает пропаганду образа жизни, соответствующего правовым нормам данного общества. То есть СМИ, информируя общество, одновременно берут на себя задачу поучать людей. Например, девиз Британской вещательной корпорации (BBC) звучит так: «Информировать. Поучать. Развлекать».

4) Организаторская функция – реализуется при выполнении других «обязанностей» журналистики, когда, предоставляя определенную информацию, СМИ способствуют организации людей для проведения определенных акций.

Это формы проявления организаторской функции СМИ, но есть все основания говорить о непосредственно-организаторской деятельности СМИ. Пресса занимается пропагандой движения «АнтиСПИД», пропагандирует борьбу за чистую окружающую среду, здоровый образ жизни и т.д.

5) Рекреационная функция – удовлетворяет стремление человека к развлечению, отдыху, веселью.

Поскольку развлекательные публикации и программы занимают заметное место в деятельности СМИ, рекреационная функция имеет непосредственное отношение к журналистике. Но чрезвычайно важным является обеспечение условий, когда функция развлечения «перетекает» в культурно-просветительскую функцию СМИ. Ее элементы присутствуют во многих познавательных и интересных публикациях и программах, но есть газеты и журналы, радиопередачи и даже специальная телепрограмма, полностью посвященные соответствующей тематике.

6) Культурно-просветительская функция – выполняется СМИ как непосредственно, так и опосредованно. К формам непосредственного воплощения культурно-просветительской функции относятся специализированные теле- и радиопередачи, например «В мире животных», «В поисках приключений», «Семья от А до Я», а также специализированные образовательные телеканалы («Культура»).

Необходимо отметить, что вопрос родительской просвещения в средствах массовой информации поднимается довольно часто, но без надлежащей взаимосвязи и контакта с педагогическим обществом, не позволяет повысить эффективность такой деятельности за счет совместной и слаженной работы.

7) Образовательная функция – к ней относятся регулярные публикации и циклы передач с дидактическим материалом.

8) Интегративная функция – в последнее время она выходит на первое место среди всех функций СМИ, поскольку в современном обществе, разобщенном государственными границами, национальными особенностями, религиозными предпочтениями и материальным неравенством, ни один идеологический институт не может сыграть

рать той консолидирующей роли, которую играют средства массовой информации.

Учитывая функции СМИ и их отличительные особенности, их используют как для получения информации,

личной идентификации и интеграции, так и для социальной интеракции и развлечений (табл. 1) [2].

Таблица 1

Виды использования средств массовой информации

Вид	Примеры
Получение информации	поиск информации об актуальных событиях и условиях в непосредственной окружающей среде, обществе и мире поиск советов по практическим вопросам и вариантов решения удовлетворение любопытства и общего интереса обучение, самообразование обретения чувства безопасности через знания
Личная идентификация	поиск подкрепления для личных ценностей поиск моделей поведения идентификация с теми, кого СМИ представляют в качестве образца самоанализ
Интеграция и социальная интеракция	анализ обстоятельств, в которых находятся другие отождествление с другими и обретения чувства принадлежности поиск основы для разговора и социального взаимодействия приобретения замены реального общения; помощь в реализации социальных ролей получение содействия в поддержании контактов с семьей, друзьями и обществом
Развлечение	уход и отвлечение от проблем расслабление получение внутреннего культурного или эстетического удовольствия заполнения свободного времени эмоциональная разрядка сексуальное возбуждение

Итак, из выше сказанного можно сделать вывод, что родительское просвещение средствами массовой информации реализуется в большей степени через получение информации и личную идентификацию. При этом не разработаны механизмы наиболее эффективного их использования для реализации конкретных задач просвещения.

Выводы

Таким образом, современным средствам массовой информации присущ широкий спектр различных функций, каждая из которых в тот или иной период исторического развития или увеличивает свою значимость, приглушает ее, или вообще исчезает. Поэтому, можно сделать вывод, что знание функций СМИ, их потенциальных возможностей необходимо в первую очередь для того, чтобы точнее определять возможности их применения, в том числе, и в сфере родительского просвещения.

Список литературы

1. Лукиева Е.Б. Теория и практика связей с общественностью. Часть II. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2009. - 126 с.
2. Бакулев Г.П. Массовая коммуникация: Западные теории и концепции. М.: Аспект Пресс, 2005.— 176 с.

3. Петрунько О. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіа середовищі : Монографія. – Полтава: ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2010. – 480 с.

4. Hovland, C.I. (1954). Effects of the mass media on communication. In G. Lindzey (Ed.), Handbook of social psychology, 2, 1062—1103. Cambridge, MA: Addison-Wesley.

5. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – К.: Ваклер; М.: Рефл-бук, 2001. – 656 с.

6. Брайант, Дженнингз, Томпсон, Сузан. Основы воздействия СМИ : Пер. с англ. — М. : Издательский дом «Вильяме», 2004. – 432 с.

7. Гаврилец Ю. Д. Історія дослідження медіаефектів у світовій науці // Наукові записки Інституту журналістики: Наук. збірн. – К., 2011. – Т. 45. – С. 172 – 178.

8. Різун В.В. Теорія масової комунікації / Різун В.В. – К. : Просвіта, 2008. – 260 с.

9. Бутиріна М. Ефективність мас-медіа в контексті теорії стереотипів / М.В. Бутиріна // Филологія. Соціальна комунікація. – 2008. – Т. 21 № 1. – С.262–267.

10. Моисеев В.А. Журналистика и журналисты / К.: Дакор, 2002. – 400 с.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Заячук Т.В.
Шамгуллина Г.Р.
Романченко О.А.

Поволжская государственная академия физической культуры, спорта и туризма,
Казань, Россия

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF RHYTHMIC GYMNASTICS AT THE MODERN STAGE

Zayachuk T.V., Shamgullina G.R., Romanchenko O.A., Volga Region State Academy of Physical Culture, Sport and Tourism,
Kazan, Tatarstan, Russia

АННОТАЦИЯ

Важным для дальнейшего совершенствования системы подготовки гимнасток высокого класса является анализ тенденций развития художественной гимнастики.

ABSTRACT

Important for further improvement of system of training of gymnasts of high class is the analysis of trends of development of rhythmic gymnastics.

Ключевые слова: художественная гимнастика, тенденции, элементы трудности тела, элементы трудности предмета, технология подготовки.

Keywords: rhythmic gymnastics, trends, elements of body difficulties, the difficulty elements of the subject, technology of sports training.

Актуальность исследования. С 1980 года художественная гимнастика включена в программу Олимпийских игр. За период олимпийского развития этого вида спорта советские, а впоследствии и российские гимнастки 19 раз (до 2014 г.) становились абсолютными чемпионками Европы, 11 раз чемпионками мира и четырежды завоёвывали золотые награды на Олимпийских играх [1].

Современная технология подготовки российских гимнастов высшего класса опирается на результаты научных исследований и имеет научно-методическое обоснование. Отечественными учёными разработаны биомеханические и психолого-педагогические основы деятельности гимнастов, а также основные аспекты их подготовки (технической, физической, психологической и теоретической) [3].

В то же время вопросы интегральной подготовки с органической увязкой всех её компонентов в единую педагогическую систему с отлаженным технологическим процессом «конвейерного» производства гимнастов высшего класса в основном решались на интуитивно-эмпирическом уровне в рамках сборной страны. На теоретическом уровне эту важную проблему стали разрабатывать лишь в последнее время [3].

В современной национальной концепции подготовки гимнастов доминирует целевая стратегическая установка на опережение зарубежных соперников по основным параметрам подготовленности [2].

Важным для дальнейшего совершенствования системы подготовки гимнасток высокого класса является анализ тенденций развития этого вида спорта.

В настоящее время данных по вопросу исследования тенденций развития художественной гимнастики на современном этапе не достаточно. Подобные исследования последний раз проводились только в 1989 году.

Гипотеза исследования. Предполагается, что изучение тенденций развития художественной гимнастики на современном этапе позволит определить основные направле-

ния в развитии вида спорта.

Цель исследования. Теоретически обосновать и экспериментально проверить тенденции развития художественной гимнастики на современном этапе.

Задачи исследования: изучить динамику спортивных достижений сильнейших гимнасток мира и Европы; проанализировать динамику возраста сильнейших гимнасток мира и Европы; выявить тенденции развития произвольных композиций по элементам трудности тела и предмета на примере сильнейших гимнасток мира и Европы.

Методы исследования: анализ и обобщение литературных данных; сравнительный анализ; анализ документальных материалов; видеоманускопия.

Практическая значимость исследования. Изучение разных сторон композиции упражнений и исполнительского мастерства, требований, которые предъявляет к спортсменкам современный уровень развития художественной гимнастики, имеет большое значение для тренеров и самих спортсменок специализации художественная гимнастика. Так как это может способствовать укреплению лидирующего положения российских гимнасток на международной арене, а также позволит разработать основные методические концепции в подготовке спортсменок.

Изучение тенденций развития художественной гимнастики немаловажно и оказывает огромное значение на результаты гимнасток.

Результаты исследования и их обсуждение. Гимнастика развивается в соответствии с тенденциями и законами развития большого спорта, но имеет свои специфические особенности. Поуровневый анализ тенденций развития мирового спорта позволяет в качестве системообразующих выделить следующие: повышение мотивации и престижности высших спортивных достижений; рост спортивно-технических результатов; обострение конкуренции за высшие спортивные титулы.

Мы выявили динамику изменения возраста сильней-

ших гимнасток мира и Европы.

Характерной тенденцией последних лет в художественной гимнастике является некоторое повышение возрастных границ чемпионки мира и Европы.

На рис. 1 и 2 представлена динамика возраста гимнасток чемпионки мира и Европы, начиная с 1992 года.

По рис. 1 видно, что за последние 22 года возрастной ценз чемпионки Европы носил скачкообразный характер. Однако если в период с 1992 года по 1999 средний возраст победителей составлял 17,8, в следующий период, с 2000 по 2006, средний возраст увеличился до 19. В последующие годы, с 2008 по 2014, средний возраст увеличился до 19,25.

Аналогичную картину можно наблюдать в изменении возраста чемпионки мира на рис. 2. Скачок возраста наблюдается в 2007 году, победительницей стала украинская гимнастка Анна Бессонова в возрасте 23-х лет. Далее возраст примерно держится на уровне 20-и лет. И лишь на по-

следних двух чемпионатах мира (2013,2014г) наблюдается снижение возраста до 17 лет – российская гимнастка Яна Кудрявцева.

Тенденция повышения возрастов чемпионки мира и Европы, по-видимому, объясняется развитием и популяризацией вида спорта, интенсификацией учебно-тренировочного процесса, пересмотром правил художественной гимнастики с расширением технической сложности композиций, повышением требований к мастерству владения предметом, а также к артистичности, умению создать художественный образ, что, несомненно, требует эмоциональной зрелости гимнастки.

Всё это естественным образом способствует повышению возрастной границы и ведёт к тому, что наилучших результатов в художественной гимнастике в последние годы могут добиваться опытные спортсменки в возрасте после 18 лет.

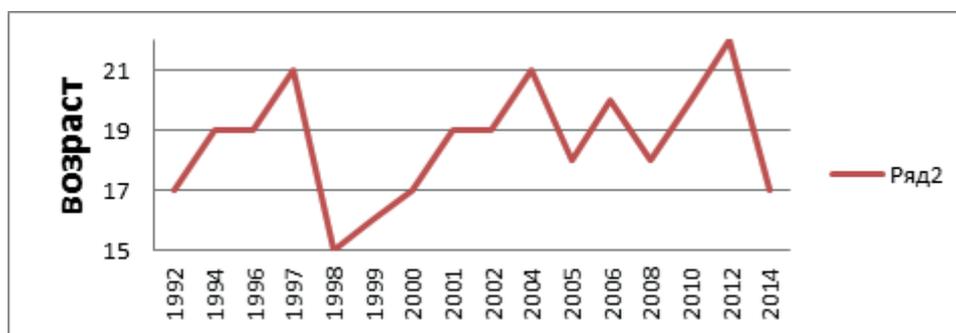

Рис.1. Динамика изменения возраста чемпионки Европы

1992 – Мария Петрова (Болгария) Кабаева (Россия)	2004 – Алина Канаева (Россия)	1998 – Алина Кабаева (Россия) Канаева (Россия)	2010 – Евгения
1994 – Мария Петрова (Болгария) Капранова (Россия)	2005 – Ольга Канаева (Россия)	1999 – Алина Кабаева (Россия) Канаева (Россия)	2012 – Евгения
1996 – Екатерина Серебрянская (Украина) Сесина (Россия)	2006 – Вера Канаева (Россия)	2000 – Алина Кабаева (Россия) Кудрявцева (Россия)	2014 – Яна
1997 – Елена Витриченко (Украина) Канаева (Россия)	2008 – Евгения Канаева (Россия)	2001 – Ирина Чащина (Россия)	
		2002 – Алина Кабаева (Россия)	

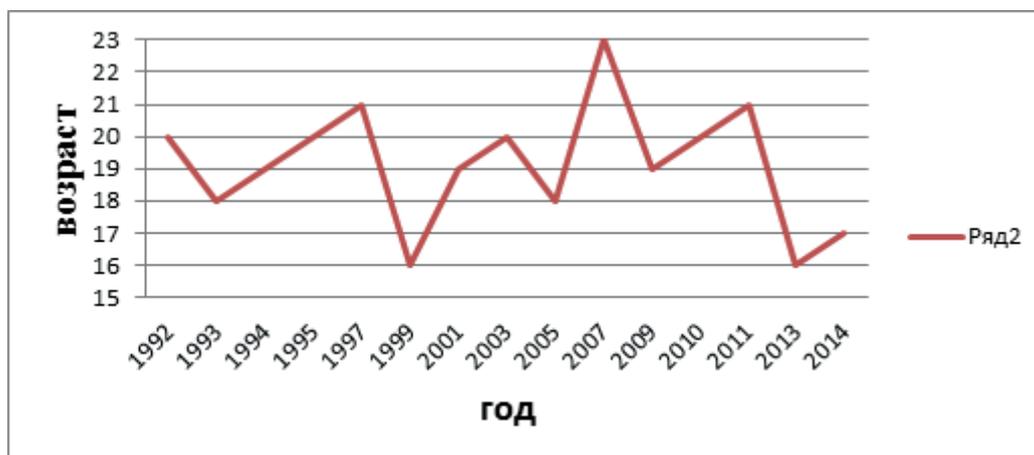

Рис. 2. Динамика изменения возраста чемпионки мира

1992 – Оксана Костина (Россия)	1995 – Мария Петрова (Болгария), Екатерина Серебрянская (Украина)
1993 – Мария Петрова (Болгария)	1997 – Елена Витриченко (Украина)
1994 – Мария Петрова (Болгария)	

- 1999 – Алина Кабаева (Россия)
- 2001 – Тамара Ерофеева (Украина)
- 2003 – Алина Кабаева (Россия)
- 2005 – Ольга Капранова (Россия)
- 2007 – Анна Бессонова (Украина)
- 2009 – Евгения Канаева (Россия)
- 2010 – Евгения Канаева (Россия)
- 2011 – Евгения Канаева (Россия)
- 2013 – Яна Кудрявцева (Россия)
- 2014 – Яна Кудрявцева (Россия)

Анализ соревновательных программ показал, что одна из тенденций развития художественной гимнастики заключается в изменении программ мировых чемпионатов.

Изучение произвольных композиций сильнейших гимнасток на Олимпийских играх 2008 года в Пекине и 2012 года в Лондоне показало, что продолжается рост трудности, оригинальности элементов и соединений. Характерной особенностью является увеличение количества и разнообразия элементов трудности предмета.

В качестве показателей соревновательной деятельности рассматривались квалификационные программы пяти сильнейших спортсменок по итогам финальных соревнований Олимпийских игр. Изучался композиционный состав, количество, процентное соотношение и распределение элементов трудности тела и элементов трудности предмета (табл. 1-6).

Таблица 1

Количество элементов трудности тела в композициях сильнейших гимнасток Олимпийских игр 2008 года

№	Гимнастка	прыжки	гибкости	равновесия	повороты
1	Канаева Евгения	21	11	18	17
2	Жукова Инна	21	10	20	16
3	Бессонова Анна	22	10	20	18
4	Капранова Ольга	20	12	19	20
5	Юсупова Алия	20	12	20	19
	<u>X</u>	20,8	11	19,4	18
	%	30,05	15,89	28,03	26,01

Таблица 2

Количество элементов трудности предмета в композициях сильнейших гимнасток Олимпийских игр 2008 года

№	Гимнастка	броски	перекаты	отбивы	мельницы	манипуляции	работа без помощи рук
1	Канаева Евгения	22	1	3	7	35	29
2	Жукова Инна	23	1	3	3	31	24
3	Бессонова Анна	26	5	1	8	25	24
4	Капранова Ольга	26	2	2	3	22	28
5	Юсупова Алия	32	2	2	3	30	18
	<u>X</u>	25,8	2,2	2,2	4,8	28,6	24,6
	%	29,25	2,49	2,49	5,44	32,43	27,89

Таблица 3

Количество элементов трудности тела в композициях сильнейших гимнасток Олимпийских игр 2012 года

№	Гимнастка	прыжки	гибкости	равновесия	повороты
1	Канаева Евгения	14	9	11	14
2	Дмитриева Дарья	14	7	10	17
3	Черкашина Любовь	12	9	13	14
4	Гараева Алия	14	9	12	13
5	Сон Ен Джи	12	9	12	15
	ср. знач	13,2	8,6	11,6	14,6
	%	27,50	17,92	24,17	30,42

Таблица 4

Количество элементов трудности предмета в композициях сильнейших гимнасток Олимпийских игр 2012 года

№	Гимнастка	броски	перекаты	отбивы	мельницы	манипуляции	работа без помощи рук
1	Канаева Евгения	31	11	4	3	30	35
2	Дмитриева Дарья	27	23	4	5	20	25
3	Черкашина Любовь	28	17	12	6	27	20
4	Гараева Алия	33	8	10	3	25	23
5	Сон Ен Джи	26	10	5	3	27	22
	ср знач	29	13,8	7	4	25,8	25
	%	31,52	12,50	6,34	3,62	23,37	22,64

Показателем, позволяющим проследить тенденции и перспективы в художественной гимнастике, являются также изменяющиеся правила судейства. После Олимпийских игр в Пекине, технический комитет по художественной гимнастике международной федерации гимнастики (FIG) утвердил новые правила судейства на период следующего олимпийского цикла 2009-2012.

Сравнивая выступления гимнасток можно увидеть основную тенденцию на снижение количества элементов (рис. 3). Это закреплено и в правилах. В 2008 году максимальное число элементов составляло 18 трудностей тела. В 2012 году гимнастки могли выполнять уже максимум 12 отдельных элементов.

Правилами также предусматривается замена одного из видов соревновательной программы каждые 2 года. Так в 2008 году в программе художественной гимнастики отсутствовало упражнение с мячом, а в 2012 году – упражнение со скакалкой.

Табл. 1 и 3 наглядно показывают распределение элементов тела в композициях спортсменок по группам трудности: прыжки, гибкости, равновесия, повороты.

Следует отметить очень высокую концентрацию прыжков (табл. 1) в композициях. Это связано с тем, что в 2008 году в программе присутствовало упражнение со скакалкой, где прыжки являются базовыми элементами. На долю этой группы трудности приходится более 30% от общего количества элементов тела.

Среднее количество элементов таких групп трудности, как гибкость и повороты меньше чем в 2012 году, даже при том, что общее количество элементов сократилось на 6 элементов. Равновесий в среднем больше и это связано главным образом с тем, что снизилась ценность гибкостей, а повысилась ценность равновесий.

Если рассматривать процентное соотношение, то в табл. 1 видно, что прыжки, равновесия и повороты представлены примерно в равных долях. Количество гибкостей несколько меньше, в связи с отсутствием в программе соревнований упражнения с мячом.

Изучив данные в табл. 3, мы видим, что элементы всех четырех групп трудности распределены в видах квалификационной программы более равномерно (за исключением гибкости). Многие элементы гибкости перевели в повороты, равновесия. Их не стало меньше, они стали относиться к другим группам элементов. Исходя из этого, можно сделать вывод о тенденции к стремлению сделать

программы художественной гимнастики более гармоничными, разнообразными, требующими демонстрации мастерства владения различными элементами всех групп трудности в равной степени.

Правила также дают возможность подчеркнуть специфику каждого вида программы, запрещая использовать менее 4 элементов, являющихся базовыми для упражнения с данным предметом и более 2 групп трудности тела, не являющихся характерными для этого вида.

Далее необходимо сравнить результаты, представленные в табл. 2 и 4, отображающие количество элементов трудности предмета в композициях сильнейших гимнасток, участниц Олимпийских игр.

В качестве показателей рассматриваются группы наиболее распространенных в использовании манипуляций с предметом: броски, каты, отбивы, «мельницы», работа предметом различными частями тела, без помощи рук и прочие оцениваемые манипуляции с предметом.

В табл. 2 мы видим, что основным средством работы с предметом являются манипуляции. Гимнастки в своих упражнениях значительно расширили долю манипуляций различными частями тела без помощи рук, а также прочих манипуляций, требующих виртуозного владения предметом: 27,89 и 32,43% соответственно.

В табл. 4 мы видим, что основным средством работы с предметом являются броски. Так же значительно увеличилась доля перекатов в упражнениях до 12,5%. Изменения доли манипуляций и работы без помощи рук незначительны.

Тенденция к увеличению разнообразия взаимодействия гимнастки с предметом связана с изменением правил судейства. Была пересмотрена оценочная стоимость многих элементов предмета. Это обстоятельство, в свою очередь, побудило пересмотреть квалификационные программы гимнасток (рис. 4).

Пример, чемпионки Евгении Канаевой иллюстрирует необходимость разнообразного, оригинального использования предметов, требующих ловкости, координации и высокого спортивного мастерства на фоне сравнительно небольшого количества сложных высоко оцениваемых элементов трудности тела для достижения высоких результатов (табл. 4).

Таким образом, мы снова прослеживаем тенденцию развития индивидуальных программ в направлении гармоничного соотношения разнообразных форм и средств

художественной гимнастики. А также наблюдаем, что усложнение программ в большей степени производится за

счет расширения взаимодействия гимнастики с предметом, что подчеркивает специфику вида спорта.

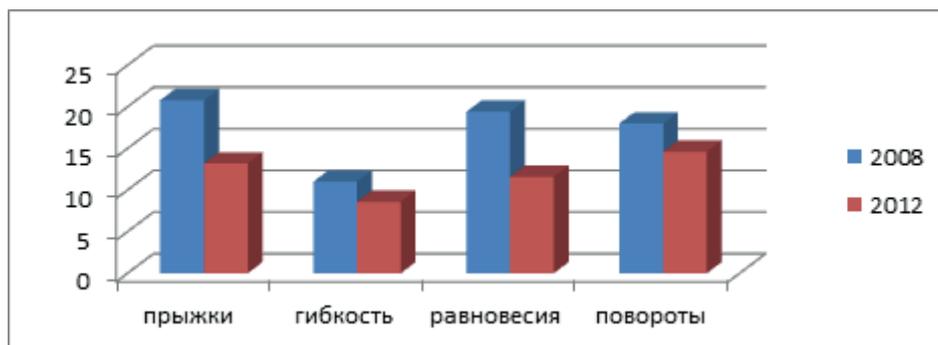

Рис.3. Среднее количество элементов групп трудности движений тела в 4-х видах многоборья в композициях сильнейших гимнасток на Олимпийских играх 2008 и 2012 годов

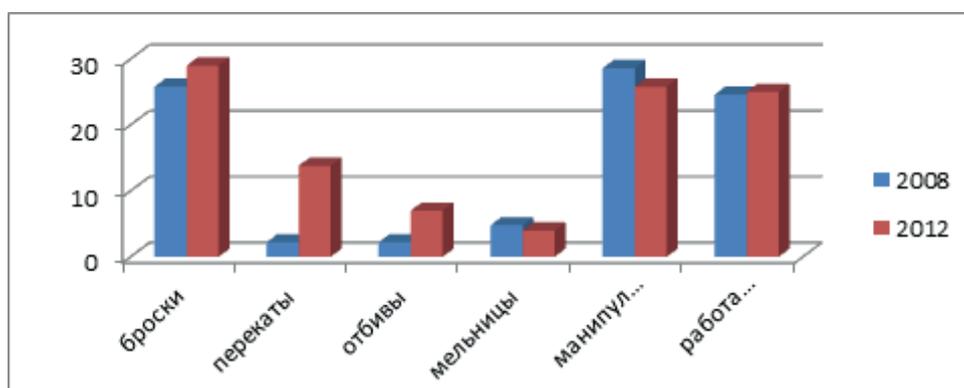

Рис.4. Среднее количество элементов трудности предмета в 4-х видах многоборья в композициях сильнейших гимнасток на Олимпийских играх 2008 и 2012 годов

Необходимо отметить новую тенденцию, которая появилась в художественной гимнастике – это увеличение количества и разнообразия элементов с контактом движений тела гимнастки с предметом (перекаты, вращения, вертушки, обкрутки и т. п.). Эти элементы имеют перспективу, так как создают наиболее благоприятные условия для проявления лучших сторон и специфических особенностей художественной гимнастики, а именно пластичности, динамичности и выразительности движений. К этой группе можно отнести и фигурные движения, делающие выступления гимнасток более объёмными и эффектными. Что касается других групп движений с предметами, то

особое развитие получило использование предмета различными частями тела, без помощи рук. А так же перекаты, притом наблюдались не только в упражнении с мячом, но и с лентой и булавами. Наблюдается большое разнообразие связующих движений, передач, оригинальных элементов, повышающих техническую и артистическую ценность упражнения гимнастики.

В табл. 5 представлены результаты выступлений сильнейших стран по художественной гимнастике на чемпионатах мира по количеству занятых первых мест в индивидуальном первенстве многоборья и в отдельных видах программы с 1992 по 2014 год.

Таблица 5

Выступления сильнейших стран по художественной гимнастике на чемпионатах мира в индивидуальной программе по количеству занятых первых мест

№	Страна	Виды многоборья						сумма
		многоборье	скакалка	обруч	мяч	булавы	лента	
1	Россия	9	5	6	10	7	9	46
2	Украина	4	4	3	4	3	5	23
3	Болгария	3	-	3	2	2	1	11
4	Белоруссия	-	3	2	-	-	1	6
5	Испания	-	-	-	-	1	-	1

Из таблицы видно, что основное соперничество в художественной гимнастике идёт между командами России и Украины. Представительницы российской команды лучше выступают в упражнении с лентой и мячом. За счёт этого команда России лидирует, сохраняя некоторое преимущество. Во всех остальных видах многоборья количество медалей равное.

Медали чемпионатов мира команде Болгарии 3 года подряд (с 1993 по 1995 гг.) приносила спортсменка Мария Петрова. После этого у спортсменок этой страны намечается спад результатов. И только в 2001 году в Мадриде (Испания) гимнастка Симона Пейчева получает 3 золотые

награды, после дисквалификации лидеров российской сборной чемпионки Алины Кабаевой и серебряного призёра Ирины Чащиной.

Спортсменкам из Белоруссии 6 раз удавалось завоёвывать первые места в отдельных видах многоборья.

На рис. 5 представлена динамика результатов спортсменок России, Белоруссии и Украины в олимпийском цикле по количеству завоёванных медалей. Рассматривались результаты двух главных соревнований в году, таких как чемпионаты мира и Европы, и непосредственно Олимпийские игры, в течение всего олимпийского цикла с 2009 по 2012 год.

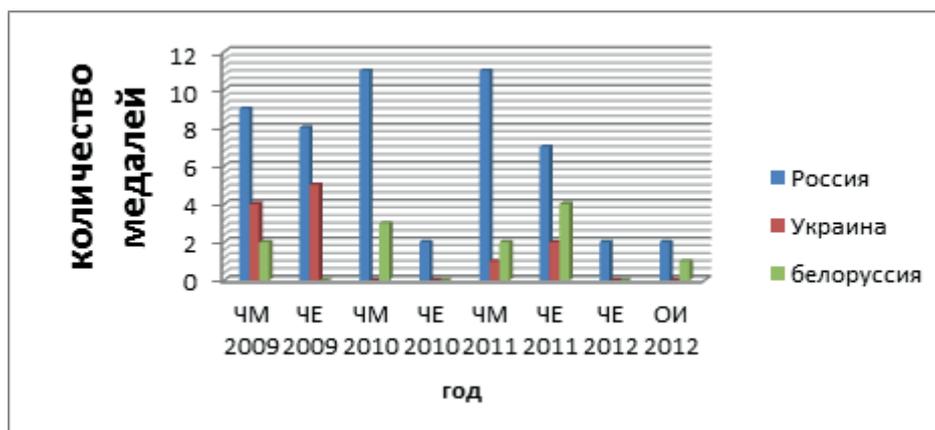

Рис. 5. Динамика результатов спортсменок России, Украины и Белоруссии в олимпийском цикле подготовки по количеству медалей

Изучая динамику результатов спортсменок России, Белоруссии и Украины в Олимпийском цикле, мы видим, что, представительницы команды России уверенно лидируют. Наблюдается соперничество между Белоруссией и Украиной. С 2010 года Белоруссия выигрывает по количеству медалей на крупнейших соревнованиях у команды Украины. Хочется отметить результаты чемпионата мира 2011 года, где российские гимнастки выиграли с большим преимуществом. Количество медалей превышает в 5 раз.

Ссылки

1. Винер, И.А. Подготовка высококвалифицирован-

ных спортсменок в художественной гимнастике : автореф. дис... канд. пед. наук / Винер Ирина Александровна ; С.-Петербург. гос. акад. физ. культуры им. П.Ф. Лесгафта. – СПб., 2003. – 25 с.

2. Винер, И.А., Художественная гимнастика: история, состояние и перспективы развития / Е.С. Крючек, Е.Е. Медведева, Е.Е., Терехина, Р.Н. - М.: Физкультура и спорт, 2014. – 153 с.

3. Карпенко, Л.А. Художественная гимнастика / Л.А. Карпенко; Всерос. федерация худож. гимнастики, С.-Петербург. гос. акад. физ. культуры имени П.Ф. Лесгафта. – М., 2003. – 210 с.

THE DEVELOPMENT OF SELF-MANAGEMENT SKILLS AS THE FACTOR OF THE IMPROVEMENT OF THE READINESS FOR PROFESSIONAL FLEXIBILITY

Karelova R. A.

*Teacher of Nizhny Tagil Mining and metallurgical college
named after the Cherepanovs E.A. and M.E.*

ABSTRACT

The article presents the results of the experiment in the development of self-management skills among college students. The development of self-management skills in this case is seen to be the factor of the improvement of the readiness for professional flexibility among college students. The moderation technique was suggested as the condition of the effective development of self-management. This technique hasn't become popular in the process of education in secondary technical schools yet. However, the moderation methods contain potential capacity which promotes the development of student's individuality. It can be proved by the results introduced in this article.

Keywords: self-management, professional flexibility, moderation technique, college students, development of self-management skills.

The unstable economic situation connected with crises, population decrease (its ageing and reduction of economically active population) defines the direction of the modernization of education. In the current situation vocational education must prepare highly-qualified staff ready for the exploitation of various innovative technologies, and for carrying out related activity or even for changing a job if necessary. The question of the preparation of professionally-flexible specialists is getting more and more relevant.

Professional flexibility implies the readiness and the ability of a worker to quickly change production tasks, workplaces and even a specialization within one profession and branch, the ability to master new specializations appearing under the influence of technological development. To a large extent the ability to master innovations depends on the level of the development of self-educational learning skills.

The ability to manage your own activity is necessary not only for working in the future professional activity, but also for effective self-education, adjustment to frequent changes of techniques and professional improvement.

L.V. Goryunova, considering professional flexibility of a specialist as the problem of developing education of Russia, focuses her attention on the fact that flexibility of a worker is shown in unusual and extraordinary situations which author calls situations of uncertainty. We share the opinion of L.V. Goryunova that "the person who is in the situation of uncertainty needs the self-management skill" [1, 128].

According to the Concise Dictionary of Psychological terminology system, self-management is "an activity and an ability of an individual connected with the self-organization skill.

The role of self-management in the process of professional development is analyzed in the works of Bodrov V.A., Klimov E.A., Kudryavtseva T.V., Varkova A.K., Sukhareva A.V. and others. The works of Voronova T.A., Kulyutkin Y.N., Sukhobskaya G.S. consider self-management as a factor of self-education improvement.

In spite of the keen interest to the mentioned problem on the part of scientists, there are no still cross-functional methods and techniques which allow to develop self-management skills that is the basis of further work over this problem.

Teachers, methodologists and training officers in an educational institution face the task to select and/or adapt

various techniques and methods, which would allow to develop necessary social and professionally-important skills of future specialists without negatively affecting the curriculum.

One of such techniques, to our mind, is moderation. Briefly speaking, the moderation implies the organization of the group work for solving one common problem so that the leader of the activity (a trainer, a presenter or a teacher) becomes the moderator and his task is to smooth possible conflicts and to set for work but not to take the lead. The problem is solved by inner potential of the group.

The moderation includes the visual representation of the information, opinions, solutions, conclusions, constant communication and feedback. The special place is given to lesson planning. M. Neuland in his book states that with the help of the moderation one can teach students to manage their activity. [5]. However, besides careful management of the activity (in consequence of visual representation of the goals of the lesson or the event and required self-analyses) students define the goals by themselves, draw conclusions on the working results, and correct their actions.

Goal-setting, planning and self-analysis are structural components of a self-management skill (in our case the learning activity) [2].

The plan of work is usually set visually on the board (for all the learners) or on the paper (in workgroups). It is a list or a map. It can help to control the order of all the lesson stages, the questions and to set the goals and draw the conclusions about the final results. When introducing the moderation the teacher explains to the students the rules and all the special aspects of their work. At a later stage the students cooperating together do all the necessary actions by themselves.

In our practice we used the moderation technique for organizing the lessons on learning new material, systematizing and actualizing of given knowledge and skills, and also we held extra-curricular activities focused on vocational and educational guidance.

We offered a suggestion that holding the activities based on the moderation technique can be beneficial in the development of students' self-management.

There were 97 students and 2 teachers who took part in our experimental and exploratory work. There were senior students who specialize in disciplines 230101 "Computing machinery, systems and Network" (23 students in the control group and 21

– in the experimental one) and 230105 “Software engineering for computers and computer-based systems” (25 students in the control group and 28 – in the experimental one).

For the students of the specialty 230101 the organization of the lessons with the moderation technique was based on the subjects “Computer Network and Telecommunications” and “Hardware and software development tools”. For the students of the specialty 230105 - on the subjects “Software program development” and “IT security”, “Fundamentals of computerized information system”. The moderation technique was used towards one third of compulsory curriculum (theoretical classroom hours). In the control groups there was no new methods used.

The development of self-management skills was being examined while the students were working on their course projects in the subjects: “Branch economics” and “Software program development” (specialty 230105), “Microprocessors and microprocessor-based systems” and “Branch economics” (specialty 230101).

The assessment criteria of self-management skills were the following: a student can define the aim by himself, analyze the learning task, plan a solution, select the methods of solving a problem and to present the results of his work to the teacher in every interim stage, evaluate his results on every stage and in whole.

To the chosen criteria the following levels of self-management development were defined:

- Low: partly independent goal-setting, weak ability to analyze the learning task and to draw a plan of work; irrational choice of the methods of the task set, difficulties in working with the plan sample, delay in presenting the results to the teacher in most of the work stages, inability to finish the work, difficulties in the result evaluation of the work (inadequate self-esteem is possible), the work is carried out with the teacher with a small amount of independence.

- Middle: independent goal-setting corresponding the curriculum, the analysis of the learning task is fulfilled with the help of the teacher, drawing the plan according to the sample; a student chooses the methods of solution the problem independently (not always reasonably), he presents the results of his work on time, but not always in a complete form, he evaluates the results (the teacher’s assistance required).

- High: a student defines the goal of his work independently, analyzes the task and necessary material, draws a plan of solution, chooses the methods of solving the problem, grounds the rightness of his choice, he presents the results of his work on time on every interim stage, adequately evaluates the results and the teacher’s assistance is seldom required.

For defining the elementary level of self-management skill among the students mentioned above we offered them to do a project on one of the extra-curricular subjects.

Using the criteria and valuation levels described we delivered the results presented in table 1.

Table 1. Levels of self-management skills in the control (CG) and the experimental (EG) groups before and after the experiment

Levels of self-management skills	Specialty 230101				Specialty 230105			
	Before the experiment		After the experiment		Before the experiment		After the experiment	
	CG, %	EG, %	CG, %	EG, %	CG, %	EG, %	CG, %	EG, %
High	13	10	17	48	16	11	16	57
Middle	35	37	40	38	32	25	36	29
Low	52	52	43	14	52	64	48	14

As one can see from the results presented in the table, there is no difference between the levels of self-management skills in the control and experimental groups. It can be proved by the experimental point of Pearson’s criteria which are $\chi^2_{exp} = 0,152$ for the students with specialty 230101 and $\chi^2_{exp} = 0,849$ for the students of specialty 230105. It proves that there are no significant differences in the levels of the skills mentioned.

The measured aspects coincide within statistical reliability of the accuracy that is important for the organization of the pedagogical research [3].

To evaluate the reliability of the differences in the level of self-management skills we used Pearson’s criteria. The critical value was chosen for the level of significance $p = 0,01$. Under the set number of gradation (3) the amount of degree of freedom is 2; for significance $p = 0,01$ $\chi^2_{cr} = 9,21$.

The experimental point of Pearson’s criteria for the students with specialty 230101 is $\chi^2_{exp} = 6,322$, which doesn’t allow to prove the hypotheses, that the differences in the levels of the skills development are reliable (only with the reliability of 95%). However, the experimental point of Pearson’s criteria for the students with specialty 230105 is $\chi^2_{exp} = 11,125$ which

under the chosen level of reliability allows to conclude that the differences of the levels of the skills development are 99% reliable. It is worth mentioning that the students with specialty 230105 were held the classes with the moderation technique in three subjects whereas the students with specialty 230101 – only in two ones.

Within the research of the particularities of readiness formation for professional flexibility among college students in the group mentioned before there were held the interim data slice to monitor the dynamic pattern of the level of the personality characteristic taken. For objectivity the expert group was formed which consisted of teachers, employers, specialists in chosen spheres of activity. Also the evaluation criteria were defined. Here professional competence, sociability and the ability to act in extraordinary situations were evaluated.

The meaning of the correlation parameter, equal 0,74, defines that there is a strong positive connection between the level of the development of the self-management skills and the readiness for professional flexibility of a student.

According to the received results we can assume that an extensive use of the moderation technique in organizing

lessons provides the development of self-management skills among college students. It is important to notice that the academic progress of the students of the experimental groups in the subjects with the moderation was not worse than of the students of the control groups. The form of such lessons arouses interest among students and promotes all the participants to get involved.

Besides it is worth paying attention to the fact that the works done by the students, who showed high and middle levels of self-management skills, contained the extra-curriculum material. It proves that there is a self-educational component in the activity of the students and also indicates that the level of self-management among the students depends on self-education.

The correlation parameter between the level of the development of the self-management skills and the readiness for professional flexibility of students shows a strong positive connection between these characteristics of a future graduate.

The moderation itself, though it was carried out for teamwork of professionals, is a flexible technique which is possible to adapt for the lessons with students and schoolchildren. There is not only one moderation technique and particular set of methods, but there is a set of various methods, ways, techniques which can vary depending on the activity goals, audience particularities and the moderator [4]. This means

that further development of the moderation is not necessarily working out something new, but competent combination well-known methods and techniques.

References

1. Goryunova, L. V. Professionalnaya mobilnost spetsialista kak problema razvivayuschegosya obrazovaniya Rossii. Doct, Diss. [The professional flexibility of a specialist as the problem of the developing education of Russia. Doct. Diss.]. Rostov-na-Donu, 2006. 427 p. (in Russian)
2. Gromtseva, A.K. (1983). Formirovaniye u shkolnikov gotovnosti k samoobrazovzniu [The formation of students' readiness for self-education]. Moscow: Prosveshcheniye Publ., 1983. 145 p. (in Russian)
3. Starichenko, B. E., Semyonova, I.N., Slepukhin, A.V. (2014). Proektirovaniye dissertatsii magistra obrazovaniya [Planning the thesis of Master of education]. Ekaterinburg: The Ural State Pedagogical University Publ., 2014. 150 p. (in Russian)
4. Bohm, B., Legewie, H. Moderation of Teamwork: Basics and Techniques. – Retrieved from: <http://www.ztg.tu-berlin.de/download/legewie/Mod-engl-kurz.pdf> (in Russian)
5. Neuland, M. The World of Moderation (1998). (Transl. from German by Bill Taylor. Caricatures: Guido Neuland). – Kunzell: Neuland Verl. Fur lebendiges Lernen, 1998.

PROSPECTS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF STUDENTS

Mussina A. S.

doctor of technical sciences, professor

Baytasheva G. U.

candidate of agricultural sciences, docent

Imanowa E.M.

candidate of agricultural sciences

Omargazieva A.A

student of 4

Pak N.G.

student of 2

ABSTRACT

In the field of ecological education and training, as well as implementation the national model of training and education of young generation by using new methods and technologies were conducted productive scientific and pedagogical research.

The aim of the study is to produce competent and competitive specialists: ecologists, environmental scientists - biologists, ecologists, chemists and technologists who could work in secondary, vocational and special educational institutions (colleges), in the administrative offices.

Research methodology: training students on the additional educational program. In order to implement the new national model of training and upbringing the young generation, considering new methods and technologies, scientific-pedagogical research, innovative education and training is conducted productive work of the national system of education, in conjunction with international education systems towards quality learning.

Keywords: ecological training, education, innovative methods, new technologies, supplementary education.

Changes of the relationships between human, society and nature, a violation of the harmony of nature, the pollution and the formation of anthropogenic landscapes. Excessive consumption of natural resources is causing great harm to the environment, its impacts affect wildlife and humans. In this regard, there are such ecological problems: such as acid rain,

soil erosion, cancers, depletion of the ozone layer, which leads to increased levels threatening consequences.

It should be particularly noted that elimination of environmental problems is not the interest of only one state, this should be the main aim of the people of the world. The location of our country in a dry climate, excessive use of

aboveground and underground resources, forest resources, reducing the amount of land, the processing of the edges of the desert, factory, factories, and polygons strongly influenced the environmental state of our country. The lack of knowledge in the field of modern science of ecology are the main cause of the current ecological crisis and stagnation.

In the «Development Program - 2030», the main purpose of the presidential address of N. A. Nazarbayev is the inclusion of Kazakhstan in the most developed countries of the world, which requires implementation in practice of the process of continuous ecological education and upbringing of generations of highly cultured country with a bright future, with environmental consciousness and worldview[1]. In this regard, the staff of the Department of ecology fruitfully carries out scientific and pedagogical research in the field of environmental training and education, as well as the implementation of the national model of education and upbringing of the young generation using new methods and technologies.

We can also mark the priority of the Bologna teaching method in the education of our country, widely distributed in the world system of education. This process consists of a three-tier system: credit education technology, academic mobility of students, monitoring the quality of higher education. In the new age of globalization using the ownership of «international standards» in the national system of education are used and improved achievements of the world advanced science and technology, and are promoted innovative technologies in education.

The great teacher K. D. Ushinsky said: «the only teacher who loves science, can bring to their students» [3]. In the process of training students for the development of intellectual skills practised support and encourage their creative ideas.

Formation of ecological culture on the example of participation in environmental actions dedicated to protect the water basin of lake Balkhash.

Picture 1. Formation of ecological culture in practice on the example of participation in environmental actions. Along with the improvement of students' knowledge, their training is conducted using traditional and new technology of forming professional competence of students.

Picture 2. Lessons-conferences with using innovative methods.

Picture 3. Implementation of the principles of «Green office» in the educational institutions of Kazakhstan.

The staff of professors and teachers achieved a lot of the highest peaks in science, also there are progresses in training and in the formation of high-quality skills of students in the field of science, which were marked by diplomas and gratitude of University leadership.

At the present time, people often speak about «Global warming», «Ozone depletion», «Effect of warming», air pollution etc. There are many research conferences to solve these actual problems. For example: «The research of adsorption properties of trees and shrubs to solve environmental problems of air basin of megapolises of the Republic of Kazakhstan»,

«The research of indoor plants to improve the situation with environmental problems of premises», «Methods of cultivation of sorghum and amaranth in irrigated conditions to improve pastures of Kazakhstan», «The development of new innovative technologies in relation to environmental education and training». The most important research aimed at protecting nature is «The development and introduction of innovative technologies, based on the collection of pollutants by plants, and the usage of their scattering properties and disinfecting» (picture 4).

Picture 4. The research to determine the adsorption properties of leaves of various plants

Scientific guidelines and the results of scientific research work of teachers are used in the educational process. Sc.D., professor K. N. Zhaylybay and Ph.d. N.A. Muhamedinova introduced the results of scientific research «The problem of improving the environment of Kazakhstan and the cheapest methods of cultivation of oak, juniper, lilac» into the educational process and in pilot production.

Scientific section “Zheruyuk” operates in order to form professional skills and interest in scientific activity, education of youth prone to scientific work. 1-4 course students participate

in carrying out the research work in the framework of major research projects. Under the guidance of Teaching Stuff of the department 1-4 course students took part in International and Republican student contests, scientific-practical conferences and were awarded with Diplomas of I,II,III degree.

There is research group “University of Green Berets” at the department, where indoor plants are grown from seeds imported from abroad and effective ways of their acclimatization are explored. We organized an exhibition on the theme of “University in green berets”.

Talented children with a high level of knowledge, ability to research and representing unique works and research projects, always were highly valued in the history of science. Talent is the special abilities of people from nature. Identification of such abilities in the young generation, contribution to enhancing of their creative activity and talent – all this is the result of the professional skills and pedagogical excellence.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Казахстан Н.А.

Назарбаева народу Казахстана «Нурлы Жол - путь в будущее» (г.Астана, 11 ноября 2014 года, № 955).

2. Байташева Г.У. Экологиялык білім беру және дүниетаным. Алматы, изд. «Қыздар университеті» -2013. -254 б.

3. Ушинский К.Д. Педагогические статьи 1857-1861 гг.// Собрание сочинений. В 11 томах. Т.2.

4. Жайлыбай К.Н., Мухамединова Н.А. Қазақстан экологиясын жақсарту мәселелері және емен, арша, акация, сирень өсірудің ең арзан әдістемесі. Усыныстар.–Алматы: ҚазМемҚызПУ, -2012. -20с.

ОБРАЗОВАНИЕ 2.0: НЕИЗБЕЖНОСТЬ ПЕРЕЗАГРУЗКИ

Пивоваров Александр Анатольевич

Кандидат педагогических наук,
заведующий Центром сопровождения ФГОС и инноваций,
Институт развития образования Кировской области

EDUCATION 2.0: THE INEVITABLE REBOOT

Pivovarov A.A., The candidate of pedagogical Sciences, head of Center support the GEF and innovation The Institute of education of the Kirov region

АННОТАЦИЯ

Образование во все времена было довольно консервативной системой. Однако, если в период «стабилизации и застоя» оно как-то успевало обслуживать потребности народного хозяйства в специалистах, то в эпоху «взрывных» перемен стало катастрофически отставать. Бизнес, осваивая новые технологии, занимает новые рынки сбыта. Аналогичные процессы происходят и в военном деле. Только образование продолжает воспроизводить свои лучшие идеализированные образцы прошлого века, не обращая внимания на реалии современной жизни. Одна из причин такого положения кроется, по-видимому, внутри самой системы.

ABSTRACT

Education has always been a fairly conservative system. However, if during the period of «stability and stagnation» it was time to serve the needs of national economy in specialists, in an era of «explosive» change was sorely behind. Business, mastering new technology, is new markets. Similar processes take place in the military. Only education continues to play your best idealized samples of the last century, ignoring the realities of modern life. One reason for this is, apparently, within the system itself.

Ключевые слова: внешний заказ на образовательные услуги, оценка образовательных достижений учащихся, непрерывное образование (формальное, неформальное, информальное), Образование 2.0.

Keywords: external ordering for educational services, evaluation of educational achievements of students, continuing education (formal, non-formal, informal), Education 2.0.

Неизбежность «перезагрузки» нашего образования объясняется тем, что постепенно из разряда лидирующих мы переходим в когорту отстающих. Вероятно, отставание нашего образования от лучших мировых образцов началось тогда, когда самостоятельность образовательных организаций в конце прошлого века в выборе образовательной политики, программ, технологий, форм и методов обучения способствовала разрушению единства образовательного пространства. Академические свободы привели к нарушению преемственности в содержании, автономии образовательных организаций, а в некоторых случаях и к их полной изоляции в образовательном сообществе. Эти и другие явления стали причиной ограниченной мобильности обучающихся в получении знаний при переводе из одной образовательной организации в другую того же уровня и затруднению их перехода с одного образовательного уровня на другой.

Кроме того, деление содержания образования на инва-

риантный (федеральный) компонент и вариативный (национально-региональный компонент), а так же школьный и их независимость друг от друга в условиях децентрализации управления образованием приводили в ряде случаев к рассогласованию целей и содержания образования.

Следовательно, отдельными факторами, осложнившими укрепление единства образовательного пространства Российской Федерации, и, как следствие – затруднение выполнения основной миссии системы образования, стали:

- необоснованное расширение образовательными организациями права автономии в создании образовательных программ и применяемых технологий обучения;
- неверная реализация академических свобод педагогическими коллективами в отборе содержания образования, в выборе методов и средств обучения;
- излишняя индивидуализация образовательных программ обучающихся.

Таким образом, на рубеже веков школы стали практи-

чески закрытыми от общества образовательными организациями. Система образования оказалась в затяжном кризисе. Был необходим нормативно-правовой документ, выводящий образование на качественно новый уровень. Им стала Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года, где было отмечено, что: «Общеобразовательная школа должна формировать целостную систему универсальных знаний, умений, навыков, а также опыт самостоятельной деятельности и личной ответственности обучающихся, то есть – ключевые компетенции» [1,6]. То есть, были поставлены четкие ориентиры развития образования. Позднее был принят Закон Российской Федерации «Об образовании в Российской Федерации» [2], а так же стандарты дошкольного начального, основного и среднего (полного) общего образования [3].

Однако, несмотря основательную нормативно-паровую базу, при характеристике системы современного образования, нужно, все же, отметить ее нестабильность и неустойчивость развития. Говорят, что система «зависла» в момент неосуществленного выбора. То есть, не определено собственное поле системы образования, которое переживает затянувшийся период многообразия. Этот период связан с отсутствием однозначного и понятного способа включения образования в современное общество. Мы по-прежнему считаем, что школа готовит ребенка к будущей жизни, а между тем – он уже живет своей яркой и насыщенной жизнью.

Другой особенностью современного образования является то, что в традиционно замкнутом профессионально-корпоративном образовательном пространстве появился новый и «внесистемный» агент, в лице гражданских институтов. Да и государство «возвращается» в образование, преследуя свои цели. Примером такой рассогласованности новых «игроков» на поле образования является функционально-смысловая неопределенность (многообразие позиций и представлений о целях и качестве образования) о возможных путях его развития; многослойность образовательного пространства и форм образования; дифференциация образовательных задач.

Следовательно, переход к формированию заказа на образовательные услуги внешним их потребителем стал объективной необходимостью. При этом очевидно, что «управленческие субъекты» самой системы образования

не могут выступать в этой роли. Их полномочия не идут дальше определения только ведомственных показателей качества образования, описывающих систему изнутри. Это, конечно, важно, но недостаточно для сегодняшнего времени, поскольку реальная оценка качества образования может происходить только за пределами сферы образования, – в живом социуме, на рынке труда. Поэтому система образования вынуждена сама создавать себе партнера в виде гражданских институтов, призванных сформировать внешний заказ. Это означает, что в образовании появляется сопутствующая задача, связанная с проблемами экспертизы, анализа и консалтинга участия гражданских институтов в оценке качества образования и развития образовательной деятельности.

Итак, сегодняшнее состояние системы образования в контексте его неопределенности можно характеризовать как «парадигмальную осцилляцию», где наблюдаются энтропийные процессы. Иными словами, образованию необходима «перезагрузка» от традиционной парадигмы «Образование 1.0» к «Образованию 2.0». (Здесь автор применяет этот популярный термин, как в прямом, так и в переносном смысле).

Несмотря на это, внутри системы образования мало что меняется. Мы по-прежнему (как и пятьдесят лет назад), сами себе ставим цели, задачи, сами их выполняем и сами себя оцениваем. Строя свою образовательную политику школы мало учитывают интересы внешнего окружения, социума, запросы рынка труда. Может быть, по этой причине наши ученики по уровню образованности находятся уже в четвертом десятке стран.

Приведем результаты (2012 г.) Международной программы по оценке образовательных достижений учащихся 15 летнего возраста по трем направлениям [4]: математическая грамотность, читательская и естественнонаучная. В предлагаемых таблицах указано положение российских школьников среди своих сверстников из наиболее развитых по этим показателям стран и ближайшего (по баллам) окружения.

Математическая грамотность – это способность применять знания математики в различных ситуациях. Математическая грамотность включает в себя математические рассуждения, применение математических понятий, процедур, фактов и инструментов, чтобы описать, объяснить и предсказать наблюдаемые явления.

Таблица 1

Страна	Средний балл	Место среди других стран
Шанхай (Китай)	613	1
Сингапур	573	2
Гонконг (Китай)	561	3-5
Тайвань	560	3-5
Республика Корея	554	3-5
Макао (Китай)	538	6-8
Япония	536	6-9
Лихтенштейн	535	6-9
Россия	482	31-39
Словацкая Республика	482	31-39

Читательская грамотность – это способность человека для того, чтобы достигать своих целей, участвовать в социальной жизни. понимать письменные тексты, размышлять о них, читать

Таблица 2

Страна	Средний балл	Место среди других стран
Шанхай (Китай)	570	1
Гонконг (Китай)	545	2-4
Сингапур	542	2-4
Япония	538	2-5
Республика Корея	536	3-5
Финляндия	524	6-10
Ирландия	523	6-10
Тайвань	523	6-10
Россия	475	38-42
Словацкая Республика	463	43-43

Естественнонаучная грамотность – это способность применять знания для выводов, связанных с естественнонаучной проблематикой.

Таблица 3

Страна	Средний балл	Место среди других стран
Шанхай (Китай)	580	1
Гонконг (Китай)	555	2-3
Сингапур	551	2-4
Япония	547	3-6
Финляндия	545	4-6
Эстония	541	5-7
Республика Корея	538	5-8
Вьетнам	528	7-15
Россия	486	34-38
Швеция	485	36-39

Специалисты объясняют такое положение вещей тем, что в процессе обучения наши школьники практически не встречаются с:

- заданиями метапредметного характера, а общеучебные умения осваивают только в рамках учебных предметов;
- жизненными ситуациями, в которых необходимо решение общественных и частных задач;
- заданиями, далекими от жизненных интересов и социального опыта обучающихся [5].

Например, многие математические задачи были предложены не в традиционной для российских школьников формулировке. Они существенно отличались от учебных заданий, характерных для российских учебников. В этих задачах очень подробно описывалась близкая к жизни ситуация, которая содержала параметры, не относящиеся к важным для решения конкретного вопроса. Иногда задача была сформулирована так свободно, что учащиеся не могли отнести ее к какому-либо разделу математики, чтобы применить соответствующие знания. При этом значительное число учащихся не смогли представить математиче-

скую модель таких ситуаций. Некоторые задачи требовали приближенных способов решения, которые в отечественной школе не применяются.

При обучении российских учащихся чтению пристальное внимание уделяется осознанному осмыслению художественно-литературных текстов, как на уроках литературы, так и на уроках русского языка, а также на уроках истории и обществознания. Однако количество таких текстов, включенных в исследование, оказалось неоправданно малым. Их художественная значимость вопросами и заданиями практически не выделялась.

Неожиданными для российских учащихся были тексты делового стиля: инструкции, объявления, реклама, расписание транспорта, резюме для приема на работу.

Результаты исследования естественнонаучной грамотности еще раз подтвердили, что российские учащиеся показывают невысокий уровень общеучебных умений и навыков, важнейшими из которых является умение работать с информацией, представленной в текстах, таблицах, диаграммах или схемах.

Таким образом, результаты исследования PISA ставят много вопросов перед отечественным образованием, в

котором пока недостаточно реализуются новые приоритеты образования: непрерывное образование и Образование 2.0. То есть, неизбежна «перезагрузка» не на освоение большого массива знаний (Образование 1.0), а на становление способностей применять полученные в школе знания в различных жизненных ситуациях, решать поставленные проблемы научными методами, уметь работать с различными источниками информации и критически оценивать выбранную информацию, предлагать гипотезы и вести исследования, их подтверждающие или отвергающие, обоснованно высказывать свою точку зрения (Образование 2.0). С этих позиций должна быть пересмотрена и система оценивания ученика в школе. Сейчас более важны метапредметные умения, компетентности, функциональная, а не академическая грамотность. Знания, приобретаемые учениками не должны иметь отсроченного характера. Они важны «здесь и сейчас», то есть образование никогда не должно заканчиваться, а иметь непрерывный характер

Слоган «непрерывное образование» впервые получил свое определение на Европейском конгрессе стран Европейского Союза, прошедшем в Лиссабоне еще в марте 2000 года. В Меморандуме саммита [6] было отмечено, что успешный переход к новому сообществу, основанном на знаниях, должен сопровождаться процессом непрерывного образования – обучения длиною в жизнь (lifelong learning). Европейская комиссия и страны-члены ЕС определили «непрерывное образование» как многогранную учебную деятельность, производимую на постоянной основе с целью улучшения знаний, умений, навыков и профессиональной компетенции.

Может быть, Европа уже стала «обществом, основанном на знаниях» (knowledge-based society)? Это значит, что информация, знания и навыки, а также мотивация к их постоянному обновлению (перезагрузке), становятся решающим фактором европейского развития, повышения конкурентоспособности граждан на рынке труда. Непрерывное образование – главная политическая программа гражданского общества, социального единства (social cohesion) и самостоятельной познавательной деятельности граждан в информационно насыщенной образовательной среде.

Если тезис «образование длиною в жизнь» выделяет только временной фактор непрерывного образования, то совсем недавно появился другой термин – «образование шириною в жизнь» (lifewide learning), который наиболее приемлем в школьных условиях, поскольку акцентирует не только постоянство процесса обучения, но и разнообразие его форм – формальное, неформальное и информальное:

- формальное образование, завершается выдачей общепризнанного диплома или аттестата (российский аналог – общее образование);
- неформальное образование, обычно происходит в общественных организациях, не сопровождается выдачей документа об образовании (российский аналог – дополнительное образование),
- информальное образование, индивидуальная образовательная деятельность в информационно насы-

щенной среде (российский аналог – студии, кружки, курсы, в том числе – сетевые).

Такая стратегия основана на сотрудничестве официального образования и общественных организаций, так называемых «социальных партнеров», то есть, должна усиливаться связь между учреждениями формального и неформального образования. В процессе создания непрерывной системы образовательных услуг, ориентированной на потребности личности, все организации культурно-просветительского направления неизбежно образуют единую информационно-образовательную сеть. Этот процесс уже идет в создании системы «открытых школ», дистанционных курсов. Такой образовательный «коктейль» с одной стороны подчеркивает комплементарный характер трех форм образования, а с другой поднимает вопрос их равноправного признания.

Согласно «Стратегии 2020» [7], к 2020 году система неформального образования в России будет характеризоваться:

- прозрачной для рынка труда и поставщиков образовательных услуг системой квалификаций;
- наличием механизма подтверждения результатов полученного неформального образования через экзамены и сертификацию;
- работой образовательных консультантов и брокеров, которые помогут гражданам в выстраивании сложных образовательных траекторий, проходящих и через формальные и неформальные институты.

К 2020 году предстоит разработать методы непрерывного образования, которые связаны с образовательными запросами конкретных граждан – потребителей услуг непрерывного образования. В Стратегии предложена следующая комплексная система направлений деятельности по развитию непрерывного образования:

1. Расширение круга поставщиков услуг дополнительного образования. Это может происходить как за счет активизации внутрифирменного образования, так и за счет поддержки частно-государственного партнерства в области непрерывного образования.
2. Формирование национальной системы сертификации квалификаций. В зависимости от того, насколько Россия сможет интегрировать механизмы независимой сертификации квалификаций, зависит не только мобильность граждан на внутреннем рынке труда, но и позиционирование российских технологий на международной арене.
3. Формирование богатой информационно-образовательной среды, способствующей самообразованию и непрерывному образованию. Здесь в первую очередь предстоит обеспечить деятельность общедоступных национальных библиотек электронных (цифровых) образовательных ресурсов на основе собственных разработок и локализации лучших образовательных ресурсов со всего мира.
4. Развитие системы образовательного консультирования и поддержки непрерывного образования. В этом направлении предстоит сформировать центры консультирования по получению дополнительного образования, например, при службах занятости.

Таблица 4

Непрерывное образование	Формальное образование	Неформальное образова- ние	Информальное образова- ние
Грамотность	Фактическая грамотность	Функциональная грамот- ность	Экстрафункциональная грамотность
Основополага-ющий вопрос	Что?	Как?	Зачем?
Результаты образования (по ФГОС)	предметные	метапредметные	личностные
Триединая цель	образовательная	развивающая	воспитательная
Основная образовательная программа	Федеральный компонент	Компонент образователь- ного учреждения	Внеурочная деятельность

Особое внимание в реализации данных постулатов сегодня отводится цифровым ресурсам. Еще в сентябре 2005 года Тим О'Рейли написал интересную статью «Что такое Веб 2.0?» [8]. Анализ парадигм Веб 2.0 обнаруживает ее сходство с современными инновационными подходами в образовании. Смыслом является привлечение технологий Веб 2.0 в образование согласно формуле: «Образование 2.0 = Образование + Веб 2.0». В качестве исходных принципов такого образования чаще всего отмечаются интерактивность, синдикация и социализация. Если понятие интерактивности не требует расшифровки, то два других нуждаются в пояснении.

Синдикация (mash-up) – полное или частичное привлечение в качестве источников информации других сервисов Интернет (например, RSS-каналов), за счет чего пользователю предоставляется новая возможность для обучения. Сервис, привлекающий mash-up, также может стать источником информации для других mash-up сервисов. Следовательно, образуется сеть зависимых друг от друга сервисов, связанных друг с другом.

Социализация – применение технологий, которые позволяют создавать сетевое сообщество. В это понятие входит: возможность персональных настроек сайта и создание собственной зоны пользователя, для реализации его неповторимости; поддержка и доверие «объединенному разуму»; технологии, с помощью которых сообщество саморегулируется (синергетическая познавательная модель) и ставят пользователям дополнительные цели нахождения на сайте (соревновательный элемент, система репутаций).

Что же мы понимаем под Образованием 2.0? Под Образованием 2.0 мы будем понимать ансамбль таких фундаментальных принципов и основанных на них образовательных систем, которые адекватны цели образования в постиндустриальную эпоху для наиболее широкого раскрытия личностного потенциала каждого обучающегося, развития у него навыков самообразования, умения принимать ответственные решения в ситуации выбора. В Образовании 2.0, так же выделяют три базовых принципа: субъектность, избыточность и сотрудничество.

Принцип субъектности. В Образовании 1.0 (в традиционной классно-урочной системе) под содержанием образования чаще всего понимается подлежащая усвоению учащимися часть предшествующего социально-культурного опыта, отобранная в соответствии с целями образования. Это содержание определяется образовательной

программой. В Образовании 2.0 содержанием образования является деятельность, направленная на усложнение (уменьшение неопределенности) личного представления обучающегося в той или иной предметной области. О. Леонтьева [9] для обучения, являющегося частью такого образования, предложила термин «фрактальное» (от слова fraction дробь, частица).

Таким образом, в Образовании 2.0 не существует составленных заранее, в отрыве от обучающихся, учебного плана и программы. Содержание образования становится субъектным, то есть определяется не составителями программ, а самими обучающимися «здесь и сейчас», в ходе их личного продвижения в мире культуры по индивидуальным образовательным маршрутам. Знание понимается здесь как надстройка над личным опытом, продукт психической деятельности по осмыслению этого опыта. Школа – это не организация, где происходит трансляция «системы знаний». Школа это, в первую очередь, специально организованное пространство (платформа, если говорить языком О'Рейли) для обмена фрактальным знанием всех участников образовательного процесса. В этом обмене участвует и частное знание других людей (удаленных в пространстве или во времени), закрепленное в артефактах культуры, и в специальной учебной литературе. При этом учебник из носителя объективного знания превращается в один из элементов образовательной среды.

Принцип избыточности. Личное знание обучающихся развивается в специально организованной избыточной образовательной среде. Под избыточностью понимается насыщение образовательного пространства носителями знания, наличие разнообразной литературы (не только учебников), возможность работы с экспертами (совсем не обязательно профессиональными педагогами), с телекоммуникационными сетями (Интернет, локальные электронные ресурсы), организация предметно-практической деятельности (работа с лабораторным оборудованием, реальная продуктивная деятельность). Такая существенно избыточная образовательная среда дает возможность каждому обучающемуся обрести необходимый для развития личного знания опыт деятельности, выстроить собственную образовательную программу.

Принцип сотрудничества. «Педагогика сотрудничества», получившая известность в прошлом веке, в последнее время упоминается все реже. В Образовании 2.0 принцип сотрудничества понимается заметно шире и в первую оче-

редь – как реальное равноправие всех участников образовательного процесса, детей и взрослых. Учитель служит не столько «носителем знания», сколько равноправным партнером по учебной коммуникации. М. Балабан называл такого учителя «учителем-лидером» в противоположность «учителю-драйверу» [10]. Учитель, так же приходит в школу учиться, развивать себя во взаимодействии с обучающимися.

Второй составной частью принципа сотрудничества является наличие у каждого участника образовательного процесса (включая учителя) личного статуса неодинакового и динамически меняющегося в различных предметных областях и в различных составляющих образовательного процесса. В Образовании 2.0 выделяют четыре уровня такого статуса: посетитель (гость), клиент, постоянный член группы для занятий, эксперт. Заметим, во-первых, что статус не назначается, а естественным образом определяется самим сообществом, и, во-вторых, у одного и того же человека может быть множество статусов в различных предметных областях. Таким образом, от двуполярной модели «учитель-ученик» мы переходим к многополярной структуре равноправных статусов.

Наконец, третьей составляющей принципа сотрудничества является замена «отметок успеваемости» (на основе соотнесения учебных результатов ученика с образовательными стандартами) мониторингом личных образовательных достижений в форме открытых резюме. Повторимся, что предметом мониторинга являются не результаты по освоению программ, а именно личные достижения (решение физических задач или игра на гитаре). Здесь речь идет не об оценке ученика учителем, а о взаимооценке достижениями образовательным сообществом.

Условий, которым должна соответствовать образовательная система, основанная на принципах Web 2.0 всего два: открытость образовательной системы и наличие адекватной модели знания, или когнитивной модели в целом.

Открытость образовательной системы означает возможность свободного (самостоятельного и ответственного) выбора каждым участником образовательного процесса группы для занятий, познавательных объектов, видов деятельности и партнеров по учебному взаимодействию. Понятно, что понимаемая таким образом открытость никак не соотносится с регламентацией образовательного процесса учебным планом и образовательной программой. В Образовании 2.0 эти документы играют совершенно другую роль, определяя не деятельность учащихся, а условия и порядок предоставления образовательных услуг.

Адекватная когнитивная модель, основанная на пред-

ставлениях о знании, которое базируется на личном опыте индивида и развивается под воздействием учебной коммуникации в избыточной культурно-информационной среде, является основанием для выбора соответствующих образовательных технологий, составляющих ту или иную образовательную систему.

Конечно, в реальных условиях, когда действующее законодательство и иные нормативные акты, регулирующие сферу образования, являются классно-урочными, крайне трудно построить образовательную систему, полностью соответствующую базовым принципам и духу Образования 2.0, но неизбежность перезагрузки уже становится очевидной.

Список литературы:

1. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года: утв. распоряжением Правительства Российской Федерации от 29.12.2001 N 1756-р [Электронный ресурс]. URL: http://www.edu.ru/db/mo/Data/d_02/393.html (дата обращения: 10.02.2016).
2. Закон РФ «Об образовании в Российской Федерации» [Текст]: № 273 от 29.12.2012. -М.: Проспект, 2013.-160с.
3. Концепция федеральных государственных образовательных стандартов общего образования: проект / Рос. акад. образования; под ред. А. М. Кондакова, А. А. Кузнецова. – М.: Просвещение, 2008.
4. http://www.centeroko.ru/pisa12/pisa12_res.htm (дата обращения: 08.02.2016).
5. http://www.centeroko.ru/pisa/pisa_res.htm.
6. European Council Presidency Conclusions, Лиссабон, 23-24 марта 2000, параграфы 5, 24 и 25, стр. 2 и 8; European Council Presidency Conclusions, Санта Мария да Фейра, 19-20 июня 2000, параграф 33, стр. 6.
7. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 года: одобрена Правительством Российской Федерации 1 октября 2008 года, протокол №36.
8. О'Рейли Т. Что такое Веб 2.0 [Электронный ресурс] // Компьютерра Online: электрон. журн. URL: <http://www.computerra.ru/think/234100> (дата обращения: 10.02.2016).
9. Леонтьева О. М. Фрактальное обучение: вместо «прохождения» программ членораздельность восприятия окружающего мира // Школьные технологии. 1998. N 1. С. 137-141.
10. Балабан М. А. Школа-парк: как построить школу без классов и уроков. М.: Первое сентября, 2001.

DIDACTIC ANALYSIS OF THE CONCEPTS «INFORMATICS COMPETENCE» AND «INFORMATION CULTURE»

Tykhonova T.V.

Ph.D., associate professor,

Doctoral student, National Aviation University, Kyiv

ABSTRACT

Basing on many scientific sources the author substantiates the gist and constituents of the concepts of «informatics competence» and «information culture» and conducts comparative didactic analysis. Informatics competence is the person's integrated ability to work efficiently and effectively in the information environment; it appears in the information activities and is evaluated for the results of performance. Information Culture is a measure of human excellence in the information field; it manifests itself in social activities, communication, and behavior. The author describes how these concepts affect the purposes of study, what content of the training material should be in terms of the priority of one or the other concepts, what methods and tools must be applied for the purposes of study, what diagnostic results should be.

Keywords: informatics competence; information culture; informatics product; productive-technological education; competence tasks.

The terms «informatics competence» and «information culture» are often used by authors of researches or developers of informatics learning programs as the categories that are the goals in the formation and selection of general and special informatics education. Historically, the first was the concept of «information culture», but now there are international educational standards [18-21], declaring the competence approach. Therefore most authors, describing objectives informatics education, use the notion of «informatics competence». Typically, scientists focus either on the concept of «information culture» or «informatics competence»; few of them conduct a comparative analysis of these concepts.

Native scientists, such as M.M.Blyzniuk, R.S.Hurevych, N.H.Dzhyncharadze, M.I.Zhaldak, V.I.Klochko, M.M.Levshyn, N.V.Morze, Yu.S.Ramskyi, E.P.Semeniuk investigated the problem of formation of information culture. M.S.Holovan, R.S.Hurevych, Yu.O.Doroshenko, L.A.Kartashova, N.V.Morze, O.M.Spirin researched the concept of «informatics competence» in their studies. There is a well-established scientific view that informatics competence is a part of the information culture of the person or stage of its development [4, 8, 9].

In our opinion, it would be interesting to compare the didactic nature of these concepts: how these concepts affect the purposes of study, what the content of the training material should be in terms of the priority of one or the other concepts, what methods and tools should be used for the acquisition of appropriate targets, which diagnostic results must be.

The goal of the article is the substantiation of didactic nature of the categories of «informatics competence» and «information culture» and their comparative analysis.

Defining the essence of informatics competence, we use a common definition of competence provided Yu.O.Doroshenko "competence should be seen as an integral feature of person that characterizes its functional expression during an active successful activity in the changing, unpredictable conditions. Such activity should lead to the planned results. ... Competence is manifested in the successful activity as the result of it; there is functional-result notion" [5, c.15]. That is, informatics competence is the ability (integrated property) of the person to the effectively productive activity in conditions of information environment; it manifests itself during informatics activities and is the result of this activity.

Different authors describe various models of the informatics competence. (Model of the competencies is a set of clusters of competencies that fully determine the requirements for the successful activity. «Cluster of the competencies» is the conventional term for a group of competencies that are linked together). The most commonly used clusters are: cluster of key competencies and the special-subject cluster of informatics competencies; informational, computer-technological, procedural-activity cluster [1]; methodological, research, modeling, algorithmic and technological clusters [14]; theoretical, practical, methodical cluster [9] and so on.

Researchers of the essence of the informatics competence, eg [4, 13], use the model of psychological structure of competence after I.O.Zymnia [7]. They distinguish motivational, cognitive, behavioral (activity), value-semantic (value-reflexive), emotional-volitional component.

Researchers use structural or functional criteria to determine the informatics competence formation [3]. Structural criteria usually coincide, with components of psychological structure of competence. Functional criteria determine the procedural characteristics of (tempo, intensity, volume, variety of techniques and actions) and / or performance indicators of activity (the level and quality of results in the target activity for a set time).

In our point of view, structural criteria (knowledge, skills, motivations, ability, level of self-control, etc.) are not sufficient to scientific research. The teacher can't use structural criteria in the learning process either because he hasn't got the tools to assess the psychological components of the competence. In order to assess the level of formation of the competence as an integrated quality, researchers should use integrated functional criteria.

We propose a model of the informatics competence, which is given in two main clusters: informational-communicational as a key competence and informational-technological as a special competence.

Informational-communicational competence is the ability of a person to solve the information tasks (the problems). For its evaluation researchers may use criteria developed by ETS (Educational Testing Service) for the evaluation of ICT literacy [17] (Table 1).

Table 1

Criteria of the informational-communicational competence

Criteria	Skills
Define	Understand and articulate the scope of an information problem in order to facilitate the electronic search for information, such as by: <ul style="list-style-type: none"> • distinguishing a clear, concise, and topical research question from poorly framed questions, such as ones that are overly broad or do not otherwise fulfill the information need; • asking questions of a “professor” that help disambiguate a vague research assignment; • conducting effective preliminary information searches to help frame a research statement.
Access	Collect and/or retrieve information in digital environments. Information sources might be Web pages, databases, discussion groups, e-mail, or online descriptions of print media. Tasks include: <ul style="list-style-type: none"> • generating and combining search terms (keywords) to satisfy the requirements of a particular research task; • efficiently browsing one or more resources to locate pertinent information; • deciding what types of resources might yield the most useful information for a particular need.
Evaluate	Judge whether information satisfies an information problem by determining authority, bias, timeliness, relevance, and other aspects of materials. Tasks include: <ul style="list-style-type: none"> • judging the relative usefulness of provided Web pages and online journal articles; • evaluating whether a database contains appropriately current and pertinent information; • deciding the extent to which a collection of resources sufficiently covers a research area.
Manage	Organize information to help you or others find it later, such as by: <ul style="list-style-type: none"> • categorizing e-mails into appropriate folders based on a critical view of the e-mails’ contents; • arranging personnel information into an organizational chart; • sorting files, e-mails, or database returns to clarify clusters of related information.
Integrate	Interpret and represent information, such as by using digital tools to synthesize, summarize, compare, and contrast information from multiple sources while: <ul style="list-style-type: none"> • comparing advertisements, e-mails, or Web sites from competing vendors by summarizing information into a table; • summarizing and synthesizing information from a variety of types of sources according to specific criteria in order to compare information and make a decision; • re-representing results from an academic or sports tournament into a spreadsheet to clarify standings and decide the need for playoffs.
Create	Adapt, apply, design, or construct information in digital environments, such as by: <ul style="list-style-type: none"> • editing and formatting a document according to a set of editorial specifications; • creating a presentation slide to support a position on a controversial topic; • creating a data display to clarify the relationship between academic and economic variables.
Communicate	Disseminate information tailored to a particular audience in an effective digital format, such as by: <ul style="list-style-type: none"> • formatting a document to make it more useful to a particular group; • transforming an e-mail into a succinct presentation to meet an audience’s needs; • selecting and organizing slides for distinct presentations to different audiences; • designing a flyer to advertise to a distinct group of users.

We note that these criteria have been adapted and offered by Russian (V.F. Burmakina, M. Zelman, I.N. Falina [2]) and Ukrainian (Morze N.V., Barna O.V., Vember V.P., Kuzminska O.H. [11]) scientists for assess the level of informational competence of pupils, students of high school and teachers.

Informational-technological competence is a person’s ability to design and create informatics products. Informatics product is an information artifact having a purpose, created by certain requirements (standards) and rules (technologies)

with the help of ICT. Students who create informatics product, must be aware of tools, the main production operations in the program environment, requirements for the development of relevant products (see Table 2). Informational-technological competence is technical-technological aspect of key competence, it focuses on the person’s ability to solve information problems and to involve modern electronic tools for processing and transmitting information.

Table 2

Criteria of informational-technological competence

Criteria	Skills
Setting goals	formulate goal of the creating of informatics product, its purpose
Designing	create a model of the product (by requirements); choose informatics object (template) to create a product
Choose tool	choose an instrumental program to create product; justify your choice
Product creation	may do main technological operations; know and have rational technology of the product creation
Reflection	analyze the results that ensure compliance with stated objectives; analyze the rationality and effectiveness of the chosen technology

To make the goals of the formation of the informatics competence diagnostical, (so that the teachers could check them using formal criteria and diagnostic tools), the teacher must apply the methodics of the productive-technological training in the educational process. We have developed and presented this methodics in the manual [6].

In applying this methodics, informatics competence is formed with the help of knowledge and skills to design and create informatics products using various tools, and is checked and diagnosed, for example, by solving competency tasks [11] (at the end of learning topics or learning module).

Of course, the concept «competence» is narrower than the concept of «culture» in a general sense. Culture is an object of study by philosophers, psychologists, sociologists, cultural studies, teachers and others. Pedagogical dictionary provides a definition of this term «Culture is a total set of achievements of mankind at a historically certain level of development of society and person, it is expressed in the types and forms of organization of life and activities and in the material and spiritual values. Culture contents:

- the objective results of all people’s activities (machines, technical facilities, the results of knowledge (books, works of art, law and morality, and so on.) - the first component of culture;
- subjective human strengths and abilities of each person, implemented in activity (sensation, perception, knowledge, production skills, the level of intellectual, aesthetic and moral development, philosophy, methods and forms of mutual communication between people, etc.) - the second component of culture» [12, c.87].

Exploring the phenomenon of information culture, Yu.S. Ramskyi distinguishes information culture society and the individual information culture: «Culture Information Society is an integral indicator of the reached level of information relations in society and the characteristics of the information sphere of human activity ... Information Culture person is an integral indicator of the excellent level in the information field.» [15, c.25].

Informatics competence is an integral personal quality. To compare the concept of «informatics competence» with the concept of «information culture», we limit concept of «information culture» to his personality-activity aspect, that is we consider the concept of «information culture of personality».

According Yu.S. Ramskyi [16], there are such interrelated

components in the information culture of a person:

- intellectual (informational-intellectual) potential is a certain system of intellectual abilities to any form of knowledge, activity, creativity; it is part of the intellectual readiness for active information activities; it is characterized by the presence of certain skills to solve intellectual problems;
- informational worldview is a certain system of views to the informational sphere of society, its development and mechanisms of functioning, personal beliefs, ideals, common provisions to determine the spiritual and practical relation of man to the informational world, its way of perceiving, understanding, assessment of the environment and of itself as specific subject of knowledge and practice; it is characterized by a set of ideas, beliefs, knowledge and skills;
- informational value orientation (intersects with axiological aspect of the information worldview) - it is targeting in the information sphere why people believe; values indicate the significance of certain phenomena in the informational sphere, which is estimated in terms of good and evil, truth and injustice, beauty and odiousness, permissible and forbidden, just and unjust, etc.;
- information needs, which is an expression of active, creative attitude of a person to information and communication processes, updating knowledge, information environment; they cause human activity and send it to mastering certain informational values, thereby acting as a program of life;
- information-operating activities (praxeological component) - active actions of person in the information sphere, in which the process of formation of information culture and information potential is becoming; it is structured according to the main informatics competences: informolohical-methodological, informational-technological, competencies in computer engineering, competences in the field of modeling, design, competencies in the field of algorithmics and programming.

So Yu.S. Ramskyi believes that informatics competence reflects operational-activity component of person information culture. L.A. Kartashova agrees with this opinion. She singles out a common part of the concepts of «IT competence» and «IT culture» of the teacher: they are practical, theoretical and methodological components, but stresses that «the concept of IT culture of the teacher’s personality is broader than the concept of IT competence. IT-culture of teacher includes a psychological component: informatics worldview; improving

personal skills; analytical skills, skills of creative and critical thinking, development of learning abilities; commitment to the proceedings of IT in the educational process, formation of motivation to use IT in professional activity» [9, c.95].

If we narrow the concept of «informatics competence» to its activity component, we assume the competence as integrated set of knowledge and skills that allows for effective activity, it is possible to agree with the view of these authors. But if you follow the common psychological structure of competence, which includes motivational-semantic and reflexive determinants, it can be concluded that the semantic contours of concepts of «information culture of person» and «informatics competence» coincide [13].

To compare activity components of informatics competence and information culture, you can narrow concept of «culture of

person» to the concept of «culture of person's activity», that is to consider the concept of «culture of information activity». To the characteristics of this concept you can apply signs of the culture of activity (N.B.Krylova [10, p.135]), namely: symbolism, certainty and meaning artifacts that person uses and gets in the process of activity; context of activity, multifaceted relationship with other related activities; special, value-based nature of the relationship of people, affecting activity or included in it; special technological parameters of such activities (level of organization, focus to achieving excellence and the highest quality, creative and individual significance).

Characteristics of information activity through these signs are presented in Table 3. Note that these signs can serve as quality criteria evaluation of culture information activities.

Table 3

Characteristics of culture information activity

Signs of culture activity (N.B.Krylova)	Features of the information activities within the given sign
Symbolism, certainty and meaning artifacts that person uses and gets in the process of activity	Knowledge of the terminology and understanding of certain system of notions of information activities; knowledge and understanding of the tools of information activity and technical, aesthetic, ergonomic requirements to artifacts (informatics products)
Kontext of activity, multifaceted relationship with other related activities	Inclusion of information activity in educational and professional activities
Special, value-based nature of the relationship of people, affecting activity or included in it	The relationship of people in the information activity. Compliance with ethical and legal standards in information activities
Special technological parameters of such activities (level of organization, focus to achieving excellence and the highest quality, creative and individual significance)	The effectiveness of information activities, aesthetics of the process and result of activity, focus on excellence and quality, creative nature of information activity

As we can see from Table 3, the criteria for culture of informational activity somewhat agree with the criteria informatics competence, but they reflect procedural, external, social side of this activity, more as opposed to competence, which focuses on the result.

Thus, from a didactic point of view, information culture as the goal is not formally diagnostic; rather it reflects the upbringing and developmental target aspects of educational process. It does not require the introduction of complex tasks,

but does not contradict it. It can be diagnosed for certain quality criteria, but the diagnostics is not strictly formalized. The teacher must pay attention to the ethical and aesthetic components of the activity and result of the tasks when he selects methods and learning tools.

The comparison of informatics competence and information culture through appropriate didactics approaches are presented in Table 4.

Table 4

Didactic and comparative analysis of competence and cultural approaches in teaching informatics disciplines

Didactic approaches Components of educational process	Competence approach	Cultural approach
Purpose	Formation of the informatics competence of person. Learning objectives formalized and rigorously diagnosed.	Formation of information culture of the person. Learning purposes are not formalized, strictly not diagnosed; more accentuated upbringing and developmental aspects
Learning content	Knowledge, skills, value attitudes of informational product-technological activity. The selection of learning content based on system-activity approach	Knowledge, skills, value attitudes of informational activity. The selection of learning content based on personal-activity approach
Methods, forms, training tools	Methods, forms, training tools of the productive-technological training	The teacher can use traditional methodics and/or methodics of productive-technological training
Result	Diagnosed by solving competence tasks	strictly not diagnosed

Conclusions.

Informatics competence is the integrated ability of the person to effective productive activity in conditions of information environment; it manifests itself during informatics activities and is evaluated by the result of this activity. Formation informatics competence may be declared as goal informatics discipline if the content and teaching methods are designed by the methodics of productive-technological training. Under these conditions, the result of training is assessed by formal diagnostic methods and tools.

Information culture is a measure of human excellence in the information sphere. It manifests itself in the course of activity, communication, behavior, but it is important that this process took place in society. The level of information culture is measured by ethical and aesthetic norms, by standards of information activities, accepted in society. The purpose of the informatics discipline formulated as formation of information culture is not diagnostic, it reflects upbringing and developmental target componen more ts, learning component requires further develop formal criteria to assess the results of training.

From a didactic point of view, the concept of «informatychna competence» and «information culture» do not contradict, but rather complement each other. In our view, the purpose of informatics learning can be integrated goal of the forming informatics competence and information culture, but competence is priority.

As a research perspective, we see the theoretical study and practical development of methods and means of formal diagnosis of informatics competence using integrated functional criteria.

REFERENCES(TRANSLATEDANDTRANSLITERATED)

1. Balovsiak N. Information professional competence / N.Balovsiak// Pedahohika i psykhohohia profesii noi osvity. – 2004. - # 5. – p. 21-28. (in Ukrainian)
2. Burmakina, V.F. Bol'shaja Semerka (B7). Information, communication and technological competence: a guide to prepare for the testing of teachers [Electronic resource] / V.F. Burmakina, M. Zelman, I.N. Falina. – M.: NFPK, 2007. – 56 p.

URL: <http://ifap.ru/library/book360.pdf>. (in Russian)

3. Verbickij A.A. Invariants of professionalism: the problems of formation / A.A. Verbickij, M.D. Il'jazova. – M.: Logos, 2011. – 288 p. (in Russian)
4. Holovan M.S. Informatychna competence: the gist, structure and formation / M.S.Holovan // Informatyka ta informatsiini tekhnolohii v navchalnykh zakladakh. – 2007. - # 4. – p. 62-69. (in Ukrainian)
5. Doroshenko Yu.O. Competence approach as a basis for quality assurance of Higher Education /Yu.O.Doroshenko, H.I.Korotkyi // Actual problems of reforming housing and communal services of Ukraine: management, human resources, innovation, technologies: Materials of All-Ukrainian scientific-methodical conference (m. Kyiv, 18-22 october, 2010) – K.: DAZhKH, 2010. – p. 7-19. (in Ukrainian)
6. Doroshenko Yu.O. Technological learning of informatic: teaching handbook / Yu.O. Doroshenko, T.V. Tykhonova, H.S. Lunova.— Kh.: «Ranok», 2011.— 304 p. (in Ukrainian)
7. Zimnjaja I. A. Key competences as effectively-target based competency approach to education / I. A. Zimnjaja. - M.: Issledovatel'skij centr problem kachestva podgotovki specialistov, 2004, - 40 p. (in Russian)
8. Karakozov S.D. Information Culture in the context of the general theory of person's culture /S.D.Karakozov //Ped. informatika. – 2000. - # 2. - p.41-54. (in Russian)
9. Kartashova L.A. Formation IT-preparedness as a new qualitative characteristic of teacher of social and humanities sciences / L.A.Kartashova // Pedahohichniy dyskurs. – 2010. – vvp. 8. p.90-96(in Ukrainian)
10. Krylova N.B. Culturology of education / N.B.Krylova. M.: Narodnoe obrazovanie, - 2000. –272 p. (in Russian)
11. Morze N.V. Competence tasks as a means of building informatics competence under continuous education / N. V. Morze, O. H. Kuzminska, V. P. Vember and oth. // Inform. tekhnolohii v osviti : zb. nauk. pr. - 2010. - Vyp. 6. - p. 23-31. (in Ukrainian)
12. Novikov A.M. Pedagogy: a dictionary of basic concepts / A.M.Novikov. – M.: IJeT, 2013. – 268 p. (in Russian)
13. Pomjantovskij A.N. Personal information culture: the

content and structure [Electronic resource] / A.N.Pomjantovskij, E.P.Aleksandrov // Vestnik TIUije. 2010. #2. – URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-kultura-lichnosti-soderzhanie-i-struktura> (in Russian)

14. Rakov S.A. Modern informatic teacher: qualification and requirements / S.A.Rakov// Kompiuter u shkoli ta simi. – 2005. – #3. – p. 35-38. (in Ukrainian)

15. Ramskyi Yu.S. Formation of information culture of the person - a priority of modern educational activity / Yu.S. Ramskyi / Kompiuterno-oriientovani systemy navchannia: Zb. nauk. prats/ Redkol. – K.: NPU im. M.P. Drahomanova. – Vypusk 8. – 2004. – p. 19-42 (in Ukrainian)

16. Ramskyi, Yu. S. Methodical system of formation of information culture of future teachers of mathematics [Text] : avtoref. dys. ... doctor of ped. sciences : 13.00.02 «Teoriia ta metodyka navchannia (informatyka)» / Yu. S. Ramskyi ; NPU im. M. P. Drahomanova. – K., 2013. – 56 p. (in Ukrainian)

17. Irvin R. Katz. Testing Information Literacy in Digital Environments: ETS's iSkills Assessment [Electronic resource]

// Information technology and libraries. – 2007. September – URL: <http://caledonianacademy.net/spaces/LLiDA/uploads/Restricted/katz.pdf>

18. Framework for Qualifications of the European Higher Education Area. [Electronic resource] – URL: http://ecahe.eu/w/index.php/Framework_for_Qualifications_of_the_European_Higher_Education_Area.

19. Shared 'Dublin' descriptors for Short Cycle, First Cycle, Second Cycle and Third Cycle Awards. [Electronic resource] – http://www.hrk.de/fileadmin/redaktion/hrk/02-Dokumente/02-03-Studium/02-03-02-Qualifikationsrahmen/dublin_descriptors-1.pdf

20. The European Qualifications Framework for Lifelong Learning (EQF). – European Communities [Electronic resource]. – http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/news/EQF_EN.pdf

21. Tuning Education Structures in Europe [Electronic resource]. – URL : <http://tuning.unideusto.org>.

МЕТОДИКА, ПРИНЦИПИ ТА ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ

Чжан Цзіньцзінь
аспірантка

Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова, Україна

METHODS, PRINCIPLES AND PEDAGOGICAL CONDITIONS OF ARTISTIC REFLECTION OF THE FUTURE MUSIC
TEACHER

Zhang Jingjing, graduate student National Pedagogical Dragomanov University of Ukraine

АНОТАЦІЯ

У статті виокремлено на основі дослідження особливостей мистецької рефлексії методику, принципи та педагогічні умови формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики. Мистецька рефлексія майбутнього вчителя музики – це усвідомлення власних психічних станів і процесів у широкому системному контексті, що включає оцінку музично-виконавських та музично-педагогічних ситуацій і дій, знаходження прийомів і операцій рішення задач. Мистецька рефлексія як особистісна властивість реалізується у різних видах діяльності, а також вона може формуватися і розвиватися під впливом певних соціальних і культурних обставин, потреб й інтересів самої особистості. Формування мистецької рефлексії ґрунтується на принципах гуманістичної цілеспрямованості, персоналізації, діалогізації, естетичної спрямованості, свідомості, єдності художнього і технічного розвитку, внутрішньої побудови образу-звуку. До педагогічних умов відносяться: створення сприятливого інформаційно-насиченого середовища, формування потреби оволодіння мистецькою рефлексією, забезпечення мотивації до вивчення і використання мистецької рефлексії в процесі вокально-виконавської діяльності, здійснення моніторингу процесу формування мистецької рефлексії, виховання потреби до постійного самовдосконалення.

ABSTRACT

In the article methods, principles and pedagogical conditions of artistic reflection of the future music teachers are outlined on the basis of exploration of artistic reflection features. Artistic reflection of the future music teacher is a realization of personal mental states and processes in the broad system context, which include assessment of situations and actions in musical performance and musical teaching, as well as finding techniques and operations of problem solving. Artistic reflection as a personal feature is being implemented in various activities; also, it can be formed and developed under the influence of certain social and cultural circumstances, needs and interests of the individual. Formation of artistic reflection is based on the humanistic principles, personalization, dialogization, aesthetic orientation, consciousness, unity of artistic and technological development, internal construction of the image of sound. Pedagogical conditions include creating a friendly information-saturated environment, formation of need to master artistic reflection, providing motivation to study and use of artistic reflection in the vocal and performing activities, monitoring the process of forming of artistic reflection, educating needs to continuous self-improvement.

Ключові слова: майбутній вчитель музики, мистецька рефлексія, формування мистецької рефлексії, педагогічні умови, педагогічні принципи.

Keywords: future teacher of music, artistic reflection, formation of artistic reflection, pedagogical conditions, pedagogical principles.

Актуальність проблеми формування мистецької рефлексії майбутніх учителів музики зумовлена необхідністю забезпечення цілісності їх особистісно-професійного становлення на основі нових педагогічних стратегій та опанування мистецько-педагогічними технологіями навчання та виховання. Необхідність орієнтації музично-педагогічного процесу на індивідуальність студента вимагає опанування мистецькою рефлексією як принципом людського мислення, спрямований на усвідомлення власних форм і передумов, критичний аналіз змісту методів пізнання, що розкриває внутрішню побудову і специфіку духовного світу особистості в процесі музично-творчої діяльності.

Психолого-педагогічний аспект проблеми формування мистецької рефлексії започаткований у наукових дослідженнях І. Зязюна, Н. Гузій, Ю. Кулюткіна, І. Савенкової, Б. Сергеева, Г. Сухобської та ін. У музично-педагогічній практиці окремі питання формування мистецької рефлексії у майбутніх фахівців висвітлені у наукових дослідженнях таких авторів як Е. Абдуллін, А. Козир, В. Орлов, Г. Падалка, І. Парфентьева, О. Рудницька та ін. Разом з тим, поза увагою дослідників лишилися питання щодо особливостей процесу формування мистецької рефлексії, зокрема не виокремлено відповідних методики, принципів та педагогічних умов.

Метою статті є виокремлення на основі дослідження особливостей мистецької рефлексії методики, принципів та педагогічних умов формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики.

У своєму теоретичному, концептуальному розумінні рефлексія виступає як форма активного переосмислення людиною тих чи інших змістів індивідуальної свідомості, діяльності, спілкування. У широкому практичному сенсі рефлексія розглядається як здатність людини до самоаналізу, осмислення та переосмислення своїх предметно-соціальних відносин з оточуючим світом і є складовою частиною розвиненого інтелекту [13, 15, 21].

Рефлексивні процеси пронизують всю професійну діяльність учителя музики, проявляючись і в ситуації безпосередньої взаємодії з учнями, і в процесі проектування і конструювання їх навчальної діяльності, і на етапі самоаналізу та самооцінки власної діяльності, самого себе як її суб'єкта. Мистецька рефлексія майбутнього вчителя музики – це усвідомлення власних психічних станів і процесів у широкому системному контексті, що включає оцінку музично-виконавських та музично-педагогічних ситуацій і дій, знаходження прийомів і операцій рішення задач.

Мистецька рефлексія як особистісна властивість реалізується у різних видах діяльності, а також вона може формуватися і розвиватися під впливом певних соціальних і культурних обставин, потреб й інтересів самої особистості. Вокальне навчання виступає основою формування мистецької рефлексії майбутнього вчителя музики оскільки допомагає осягнути такі аспекти мистецької рефлексії як інтонація, інтерпретація, вокально-виконавська майстерність тощо. Узагальнена концептуальна модель мистецької рефлексії вчителя музики розглядається нами як процес, що відображає Я-концепцію вчителя музики

та відбувається під час музичного сприймання, музичного виконання та музичної творчості, яка безпосередньо впливає на формування мистецько-педагогічної самосвідомості і за рахунок зворотного зв'язку на Я-концепцію майбутнього вчителя музики.

В той же час, процес формування вимагає розробки авторської методики, яка базується на відповідних принципах та педагогічних умовах, що мають враховувати запропоновану нами концептуальну модель та структуру мистецької рефлексії майбутнього вчителя музики. Зокрема, розгляду сутності та особливостей самосвідомості та Я-концепції майбутнього вчителя музики як особистісних утворень, що розвиваються і змінюються в процесі мистецької рефлексії та прояву мистецької рефлексії у трьох основних видах музичної діяльності – музичному сприйнятті, музично-виконавській діяльності та музичній творчості.

Окремого розгляду заслуговує питання вивчення та впровадження принципів навчання, оскільки воно є фундаментальним у сучасній освіті, а також на певних принципах навчання буде базуватись розробка самої методики та формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики в процесі вокальної підготовки. Узагальнюючи думки науковців щодо поняття «принцип», Л. Кондрашова зазначає, що існує деяка різнобічність визначення цього феномена. З однієї позиції принцип розглядається як науковий закон, що має стратегію керівництва навчально-виховним процесом, а з іншої, він є результатом визначення закономірностей педагогічної діяльності [11].

Згідно із глибоким теоретичним аналізом, який був проведений А. Хуторським основними принципами навчання є такі: наочності; активності та свідомості; міжпредметних основ освітнього процесу; продуктивності навчання; ситуативності навчання; освітньої рефлексії [23, с. 77-81].

Реалізуючи ідеї інноваційного навчання у процесі підготовки студентів до продуктивної діяльності, І. Бех, виокремлює принципи нового педагогічного мислення, а саме:

- принцип проблематизації, який полягає у створенні таких психолого-педагогічних умов, які сприяють самостійному пошуку студентів у вирішенні проблемних завдань, у прийнятті самостійного варіанту вирішення загальних питань;

- принцип особистісно-зорієнтованого підходу до особистості кожного студента, вивчення його інтересів та здібностей;

- принцип діалогізації, котрий полягає в активному обміні інформацією, у творчій взаємодії педагога зі студентами та в міжособистісному спілкуванні студентів між собою на основі довіри;

- принцип персоналізації, який дозволяє активно включати у навчальний процес особистісний досвід майбутніх учителів [4, с. 11].

Е. Абдуллін визначає принципи музичної освіти як «початкове положення, яке розкриває сутність, цілі й мету музичної освіти, спрямованість та характер її змісту й про-

цесу розвитку», підкреслюючи їх багатоаспектність він виокремлює наступні:

1) Філософсько-естетичну спрямованість (гуманістична спрямованість у викладанні музики; самоцінність особистості дитини у її спілкуванні з мистецтвом; вчитель музики як діяч художньої культури).

2) Музикознавчу спрямованість, тобто опору на єдність народної, авторської, класичної й сучасної музики; опору на інтонаційний, жанрово-стильовий підхід у вивченні музики в її зв'язках з життям; слухання та виконання музичних творів як основні види діяльності).

3) Художньо-психологічну спрямованість з опорою на єдність розвитку інтуїтивного та усвідомленого початку в музичній освіті.

4) Художньо-дидактичну спрямованість (послідовність, систематичність, науковість, єдність музичного навчання та виховання, міцність й дієвість результатів музичної освіти).

5) Музично-педагогічну спрямованість (образність і цілісність, діалектика музично-педагогічної мети і засобів, єдність художнього і технологічного тощо) [1, с. 121].

Розглядаючи принципи мистецького навчання як основні положення, що охоплюють узагальнені закономірності мистецького навчання, які органічно пов'язують окремі елементи в єдину цілісну систему, Г. Падалка з-поміж найголовніших визначає такі:

- цілісності, що орієнтує на досягнення цілісності навчального процесу, передбачає спрямованість змісту, всіх форм і методів навчальної роботи на єдину мету – особистісно-художній розвиток учня;

- культуропровідності, що передбачає таке змістове наповнення навчального процесу, в результаті якого мистецтво сприймається учнями як культурна цінність, як надбання розвитку світової культури;

- естетичної спрямованості, що свідчить про спонукання учнів у процесі мистецького навчання до досягнення, перш за все, естетичної цінності художніх творів, до сприймання мистецтва як явища, що містить величезний потенціал втілення прекрасного в життя людини;

- індивідуалізації, що означає піклування про виявлення і збереження здатності до своєрідного, притаманного саме цьому учню сприймання мистецтва, його оцінювання, розвиток спроможності до вибору і застосування унікальних саме для цієї особистості засобів мистецької творчості;

- рефлексивності, який спрямовано на зіставлення цінностей внутрішнього життя учня із морально-світоглядними позиціями, відтвореними в мистецтві, співвіднесення найглибших переживань особистісного «Я» із художніми оцінками автора твору, порівняння власних художніх умінь із мистецькими досягненнями інших [18, с. 148-149].

Розглядаючи виконавську культуру магістрантів-вокалістів, Л. Тоцька [22] виокремлює наступні принципи її розвитку:

- принцип зацікавленості визначає організацію навчального процесу (не тільки відвідуваність занять, але й ступінь активної дії в музично-творчому процесі). Завдяки цьому принципу робота над вдосконаленням голосового

апарату є більш природною, бажаною, відмітає рутинний, стереотипний початок.

- принцип свідомості включає в себе активізацію процесів осмислення на особистісному та діяльнісному рівнях. Свідоме ставлення до співацької діяльності, розуміння необхідності долати труднощі в процесі навчання, а також свідоме засвоєння знань, умінь і навичок – запорука успіху магістрантів.

- принцип перспективності. Завдання педагога – перебудувати у постійному творчому пошуку, відкривати все нові і нові перспективи, як у процесі навчання, так і в процесі виховання магістрантів-вокалістів.

- принцип поступовості, послідовності, безперервності. Важко уявити сучасну систему професійної вокальної освіти без системно-послідовної складової, без традицій спадкоємності, без її структурних ланок (середньої, вищої, післядипломної).

- принцип індивідуального підходу. Необхідність застосування даного принципу зумовлена розмаїттям природних індивідуальних відмінностей. Звідси спостерігається в практиці різноманітність прийомів і методів навчання в залежності від тих чи інших завдань з виховання та розвитку студента і його голосу. Тому педагогіка професійної музично-педагогічної освіти розглядає навчання і виховання як творчий процес.

- принцип єдності художнього і технічного розвитку. Завдання технічного розвитку співацького голосу повинне повній тую сполучатися з художніми цілями виконання. Аксиомою є те, що художньо-образне розкриття задуми композитора – цільова установка, а її технічне втілення – засіб досягнення мети.

- принцип внутрішньої побудови образу-звуку багато в чому не тільки розкриває природу вокального звукоутворення, а й забезпечує просування шляхом технічного розвитку магістранта, його художнього зростання.

Отже, спираючись на розуміння сутності мистецької рефлексії та особливості процесу вокального навчання, вважаємо найбільш доцільним розробку методики формування на таких принципах:

- гуманістичної цілеспрямованості, що передбачає готовність до діалогу на основі взаємодії різних культур, самовизначення й самореалізації в системі відношень «людина-світ»;

- принцип персоналізації, який дозволяє активно включати у навчальний процес особистісний досвід майбутніх учителів.

- діалогізації, котрий полягає в активному обміні інформацією, у творчій взаємодії педагога зі студентами та в міжособистісному спілкуванні студентів між собою на основі довіри;

- естетичної спрямованості, що свідчить про спонукання до досягнення естетичної цінності художніх творів, до сприймання мистецтва як явища, що містить величезний потенціал втілення прекрасного в життя людини;

- свідомості, що включає в себе активізацію процесів осмислення на особистісному та діяльнісному рівнях;

- єдності художнього і технічного розвитку, що забезпечує поєднання завдань технічного розвитку співацького голосу з художніми цілями виконання;

- внутрішньої побудови образу-звуку, що дозволяє не лише розкрити природу вокального звукоутворення, а й забезпечує домінують на рефлексивних процесах особистості.

Зазначимо, що поняття «формування» застосовують, насамперед, для характеристики процесу розвитку індивіда під впливом зовнішніх соціальних факторів. Так, у формуванні можна виділити стихійний компонент (тобто зміни під впливом некерованих, випадкових факторів, наприклад, реклами, моди тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований процес змін особистості або ж її окремих якостей як наслідок спеціально організованих впливів (виховання) [9, с. 79].

Це одночасно і процес, і результат розвитку особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів (виховання, навчання, соціального і природного середовища, власної активності особистості). Таким чином, формування особистості – це становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу зовнішніх і внутрішніх детермінант її розвитку. На думку І. Підласого, «формування передбачає певну закінченість людської особистості, досягнення рівня зрілості та стійкості» [20, с. 28].

Під формуванням мистецької рефлексії, на нашу думку, слід розуміти процес і результат розвитку особистості майбутнього вчителя музики під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів (розробленої методики навчання в процесі вокальної підготовки, виокремлених принципів, створених педагогічних умов, власної активності особистості). Для формування необхідно розробити методику.

Так, С. Гончаренко методикою конкретного навчального предмета називає галузь педагогічної науки, що досліджує зміст навчального предмета та характер навчального процесу, який сприяє засвоєнню учнями необхідного рівня знань, умінь та навичок, розвитку мислення школярів, формуванню світогляду і виховання якостей особистості. Інакше кажучи, вказує вчений, предметом методики є дослідження теоретичних основ навчання [6].

Методика – це:

- нормативна впорядкованість дій в будь-якій конкретній діяльності, а також її відображення в формі опису, припису, уявлення (діяльнісний або практичний аспект методики);

- особливий тип (особлива галузь) знань щодо здійснення діяльності в тій або іншій сфері (гностичний аспект методики) [19, с.140].

На думку І. Колеснікової, методику слід розуміти як конкретну процедуру реалізації певного методу, а не як сукупність або систему методів. Сутнісні характеристики методики проявляються в таких її властивостях, як детермінованість, масовість, вибірковість, результативність, процесуальність, варіативність та евристичність [19, с.144].

Методика – системний спосіб досягнення цілі, вироблений на основі успішного досвіду, що повторюється та діючий у конкретних умовах. Використання відповідної методики забезпечує високу вірогідність досягнення цілі. Джерелом формування методики у галузі освіти, як правило, стає узагальнення позитивного практичного досвіду певних носіїв того або іншого способу педагогічної діяль-

ності [19, с.72]. Поняття «методика» потребує уточнення на рівні певної предметної області або виду діяльності (методика навчання, виховання, викладання математики, музики тощо), вона є породженням іншого, ніж загально педагогічний контекст. Методичний опис пропонує педагогу та учню доцільний, раціональний порядок їх дій, що призводить до досягнення цілі.

Предметом освітньої методики є процес навчання основ тієї чи іншої науки або мистецтва. В навчанні розрізняють три нерозривно пов'язані між собою сторони:

- 1) навчальний предмет, або зміст навчання;
- 2) діяльність вчителя – викладання;
- 3) діяльність учнів – учіння.

Завдання методики як науки – дослідити закономірні зв'язки між цими трьома сторонами навчання та на підставі пізнаних закономірностей розробляти вимоги до навчального предмета, викладання та учіння. До змісту методики входять:

- 1) вивчення історії методики;
- 2) виявлення пізнавального та ідейно-виховного значення і завдань навчального предмета, його місця в системі освіти;
- 3) визначення змісту навчального предмета, наукове обґрунтування програм, підручників;
- 4) вироблення методів та організаційних форм навчання, що відповідають його цілям та змісту;
- 5) розробка навчального обладнання за предметом;
- 6) визначення вимоги до підготовки вчителів з даного предмету [6].

Методику музичної освіти Е. Абдулін визначає як процес та результат інтерпретації основних теоретичних положень до конкретних педагогічних умов. Методика реалізує навчальну, виховну та розвивальну функції музичної освіти та займає проміжне положення між наукою та мистецтвом [1, с. 5]. Вона знаходить своє вираження у конкретизації цілі, задач, змісту, методів, засобів музичної освіти та втілюється в навчальних програмах, методичних рекомендаціях, наочних зразках живого та творчого процесу взаємодії вчителя, учнів з музичним мистецтвом та музичною культурою в цілому. Основоположене значення для методики викладання музики має теорія музичної освіти. Теоретичні положення є одночасно базою та орієнтиром, на основі яких розробляється конкретна методика музичної освіти.

Форма навчання – це обмежена часовими рамками конструкція окремого ланцюга процесу навчання. До форм організації навчання відносять такі види занять як урок, лекція, семінар, практикум, факультативне заняття, екзамен тощо [12, с. 250]. Так, відмінності у комунікативній взаємодії викладача та студентів дозволяє виокремити три групи форм навчання: індивідуальні заняття викладача та студента, колективно-групові заняття та індивідуально-колективні системи занять. В процесі формування мистецької рефлексії найбільш доцільним, на нашу думку є поєднання усіх трьох груп.

Оскільки метод це спосіб організації практичного й теоретичного освоєння діяльності, що зумовлений закономірностями розглядуваного об'єкта [7, с. 205], то інтегративна схема методики формування мистецької рефлексії

містить також і методи – особистісні та інструментальні. Вибір методів навчання зумовлений не лише специфікою мистецької рефлексії, а й особливостями вокального навчання. Серед особистісних методів нами відібрані методи самоспостереження, самозвітування, емпатійного слухання, акцентування цінностей, емоційно-ціннісних контрастів, саморегуляції. Серед інструментальних методів ми обрали методи мозкового штурму, евристичної бесіди, групової дискусії, порівняльного аналізу, вирішення музично-педагогічних задач, аналізу конкретних педагогічних ситуацій.

Засоби навчання – матеріальні та ідеальні об'єкти, які залучаються до освітнього процесу в якості носіїв інформації та інструменту діяльності педагога та студента. У нашому дослідженні засобами формування мистецької рефлексії виступають музичний матеріал, розробка індивідуальних стратегій, самовдосконалення, дидактичні матеріали тощо.

Отже, методика формування мистецької рефлексії в процесі вокальної підготовки знаходить своє вираження у конкретизації цілі, задач, змісту, методів, засобів музичної освіти та втілюється в навчальних програмах, методичних рекомендаціях, наочних зразках живого та творчого процесу взаємодії вчителя, учнів з музичним мистецтвом та музичною культурою в цілому. Разом з цим, впровадження методики потребує розробки відповідних педагогічних умов.

Більшість учених сьогодні вважає, що освітня діяльність має забезпечуватися цілим комплексом взаємопов'язаних педагогічних умов, які є структурними компонентами цілісної педагогічної системи [17, с. 8]. Зрозуміло, що ефективність формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики в процесі вокального навчання слід шукати з урахуванням впливу: освітнього середовища, в якому реалізується підготовка; оточення, навколишніх об'єктів, які взаємодіють зі студентом; сукупності соціально значущих якостей особистості тощо.

У педагогіці існують різні підходи до визначення змісту поняття «педагогічні умови». Так, О. Назарова педагогічні умови розглядає як сукупність об'єктивних можливостей, змісту, форм, методів, педагогічних прийомів і матеріально-просторового середовища, які спрямовані на розв'язання дослідницьких завдань [16]. Педагогічні умови – це відповідні фактору педагогічні обставини, які сприяють (або протидіють) проявам педагогічних закономірностей, обумовлених дією факторів. І. Аксаріна зазначає, що до педагогічних умов можна віднести ті, які свідомо створюються в освітньому процесі і повинні забезпечувати найбільш ефективно протікання цього процесу [2, с. 12].

На думку А. Багдуєвої, педагогічні умови – це обставини процесу навчання і виховання, які є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів змісту, методів, а також організаційних форм навчання з метою досягнення дидактичних цілей [3, с. 12]. Провівши ряд психолого-педагогічних досліджень, науковці довели, що педагогічними умовами можна вважати «обставини, від яких залежить і на основі яких відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професій-

ної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості» [10, с.291].

Отже, науковці по-різному трактують поняття «педагогічні умови», розглядаючи їх як:

- характеристику педагогічного середовища;
- обставини, необхідні для перебігу педагогічного процесу;
- фактори, шляхи, напрями педагогічного процесу;
- уявні результати педагогічного процесу;
- форми, методи, педагогічні прийоми.

Вважається, що до педагогічних умов можна віднести ті, які свідомо створюються в навчальному процесі і повинні забезпечувати найбільш ефективно протікання цього процесу.

Ефективність обґрунтування та реалізації умов залежить від:

- чіткості визначення кінцевої мети та результату, який повинен бути досягнутий (у нашому випадку формування мистецької рефлексії);
- урахування, що на певних етапах педагогічного процесу педагогічні умови можуть виступати як результат, досягнутий у процесі їх реалізації (наприклад, формування потреби оволодіння мистецькою рефлексією);
- усвідомлення, що будь-який педагогічний процес може успішно функціонувати лише при певному комплексі необхідних і достатніх умов;
- обґрунтовані умови мають бути не чисто декларативними, а придатними для впровадження та використання, а також контролю їх застосування.

Упровадження педагогічних умов розглядається як суттєвий вплив на перебіг педагогічного процесу, тією чи іншою мірою свідомо сконструйований педагогом, який передбачає, але ще не гарантує певний результат цього процесу. Педагогічні умови спеціально плануються, створюються, штучно вбудовуються педагогом (педагогічним колективом) в об'єктивну реальність із метою вплинути на хід процесу, проте не передбачають жорсткої причинної детермінованості результату [5, с. 119]. Тобто педагогічні умови потребують постійного коригування й удосконалення.

При цьому співвіднесені з освітньою діяльністю педагогічні умови інваріантні щодо поставленої педагогічної мети. Є підстави для твердження, що педагогічні умови доцільно розглядати як структурну оболонку педагогічних моделей і технологій; дотримання педагогічних умов дає змогу реалізувати на практиці необхідні компоненти технології [8].

Погоджуємося, що реалізація педагогічних умов – це, по суті, планомірна робота з уточнення закономірностей навчального процесу, яка забезпечує можливість перевірки результатів науково-педагогічного дослідження [14, с. 101-104]. Реалізація науково обґрунтованих педагогічних умов здійснюється в ході апробації в навчально-виховному процесі розроблених методик.

Таким чином, під педагогічними умовами формування мистецької рефлексії майбутніх учителів музики розуміємо сукупність взаємопов'язаних заходів, необхідних для створення цілеспрямованого освітнього процесу. Аналіз психолого-педагогічної літератури з предмета досліджен-

ня та експериментальні дані дозволяють виділити такі педагогічні умови:

- створення сприятливого інформаційно-насиченого середовища;
- формування потреби оволодіння мистецькою рефлексією;
- забезпечення мотивації до вивчення і використання мистецької рефлексії в процесі вокально-виконавської діяльності;
- здійснення моніторингу процесу формування ми-

стецької рефлексії;

- виховання потреби до постійного самовдосконалення.

Розробка методики на основі виокремлених принципів та визначених педагогічних умов формування мистецької рефлексії майбутніх учителів музики дозволив спроектувати інтегративну схему (рис.1), яка унаочнила основні компоненти методики та процесу формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики під час вокальної підготовки та означити зв'язки між ними.

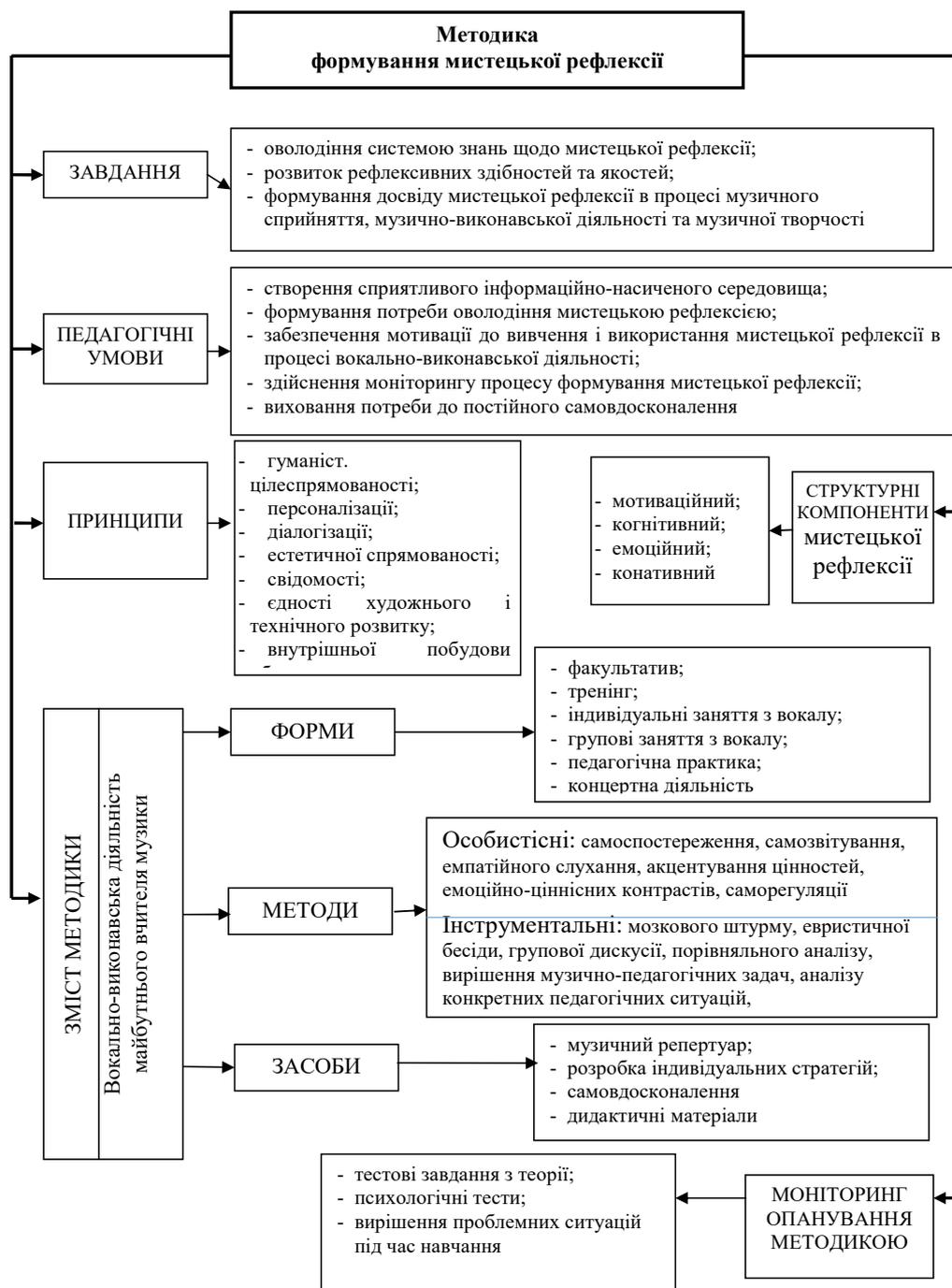

Рис. 1. Інтегративна схема методики формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики в процесі вокальної підготовки (авторська розробка).

Таким чином, формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики ґрунтується на принципах гуманістичної цілеспрямованості, персоналізації, діалогізації, естетичної спрямованості, свідомості, єдності художнього і технічного розвитку, внутрішньої побудови образу-звуку та має враховувати такі педагогічні умови як створення сприятливого інформаційно-насиченого середовища, формування потреби оволодіння мистецькою рефлексією, забезпечення мотивації до вивчення і використання мистецької рефлексії в процесі вокально-виконавської діяльності, здійснення моніторингу процесу формування мистецької рефлексії, виховання потреби до постійного самовдосконалення. Запропонована інтегративна схема формування мистецької рефлексії у майбутніх учителів музики в процесі вокальної підготовки у подальших дослідженнях потребує певної деталізації та експериментальної перевірки.

Список літератури:

1. Абдуллин Э.Б. Методологический анализ проблем музыкальной педагогики в системе высшего образования: Учебн. пособие для преподавателей, аспирантов, слушателей ФПК. – М.: Прометей МПГУ, 1990. – 188 с.
2. Аксарина И.Ю. Педагогические условия адаптации выпускников школ на этапе перехода от общего к высшему профессиональному образованию: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / И. Ю.Аксарина; Курганский гос. ун-т. – М., 2006. – 19 с.
3. Багдужева А.В. Педагогические условия формирования профессиональной готовности будущих специалистов с использованием информационных технологий (на примере специальностей кадастрового профиля): автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.01 / А.В. Багдужева; Бурятский гос. ун-т. – Улан-Уде, 2006. – 23 с.
4. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.
5. Борытко Н.М. В пространстве воспитательной деятельности: монография / Н.М. Борытко. – Волгоград: Перемена, 2001. – 181 с.
6. Гончаренко С.У. Методика як наука / С.У. Гончаренко. – Хмельницький: Вид-во ХГПІК, 2000. – 30 с.
7. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. / С.У. Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
8. Гуцан Т.Г. Педагогічні умови формування готовності майбутніх вчителів економіки до профільного навчання старшокласників / Т.Г. Гуцан // Соціум. Наука. Культура. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/gutsan-tg-pedagogichni-umovi-formuvannya-gotovnosti-maybutnihvchiteliv-ekonomiki-do-profilnogo-navchannya-starshoklasnikov>.
9. Завалко К.В. Педагогічна інноватика в теорії та практиці музичної освіти / К.В. Завалко. Монографія – Черкаси: Друкарня «Черкаський ЦНП», 2013. – 520 с.
10. Загребельна Л.В. Педагогічні умови підготовки майбутніх менеджерів у економічних навчальних закладах // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / Л.В. Загребельна; редкол.: І. А.Зязюн [та ін.]. – Київ-Вінниця: Планер, 2005. – Вип. 8 – 547 с.
11. Кондрашова Л.В. Процесс обучения в высшей школе: Учеб. пособие / Л.В. Кондрашова. – Кривой Рог: КГПУ, 2000. – 171 с.
12. Краевский В.В. Основы обучения. Дидактика и методика: учеб. пособие / В.В. Краевский, А.В. Хуторской. – М.: Академия, 2008. – 352 с.
13. Кулюткин Ю.Н. Рефлексивная регуляция мыслительных действий / Ю.Н. Кулюткин // Психологические исследования интеллектуальной деятельности. М., 1979. – С. 22-28.
14. Куприянов Б.В. Современные подходы к определению сущности категории “педагогические условия” / Б.В. Куприянов, С.А. Дынина // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. – 2001. – № 2. – С. 101-104.
15. Ладенко И.С. Философские и психологические проблемы исследования рефлексии / И.С. Ладенко, И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1989. – 315 с.
16. Назарова О.Л. Новые информационные технологии в управлении качеством образовательного процесса в колледже / О.Л. Назарова // Информатика и образование. – 2003. – № 11. – С. 79-84.
17. Найн А. Я. Проблемы развития профессионального образования: региональный аспект / А. Я. Найн, Ф. Н. Клюев. – Челябинск: изд-во Ин-та разв. проф. обр., 2008. – 264 с.
18. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін) / Г.М. Падалка. – К.: Освіта Україна, 2008. – 274 с.
19. Педагогическая праксеология: Учеб. Пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / И.А. Колесникова, Е.В.Титова. – М.: Академия, 2005. – 256 с.
20. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс: Учеб. для студ. пед. вузов.: В 2 кн. – М.: ВЛАДОС, 2000. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
21. Семенов И.Н. Проблемы психологического изучения рефлексии творчества / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов // Вопросы психологии. № 5, 1983. – С.171-173.
22. Тоцька Л.О. Педагогічні принципи розвитку виконавської майстерності культури магістрантів-вокалістів / Л.О. Тоцька. // Професійна мистецька освіта і художня культура: виклики XXI: матер. Міжнарод. наук.-практ. конф., 16-17.10.2014 р. – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. – С. 422-431.
23. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / А.В. Хуторской. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 256 с.

ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В РЕЖИМЕ ДНЯ ДЕТЕЙ СТАРШЕГО ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА, КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ОСНОВ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

Шавенцова Анна Александровна

Аспирант

Московский Городской Педагогический Университет

PHYSICAL AND RECREATIONAL ACTIVITIES IN THE DAILY ROUTINE OF CHILDREN'S PRESCHOOL AGE AS THE FACTOR OF FORMING THE FOUNDATIONS A HEALTHY LIFESTYLE

Shavenzova A.A., The post-graduate student Moscow City Pedagogical University

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается отношение к занятиям физической культурой и уровни сформированности знаний о здоровом образе жизни у детей 5-7 лет. Определена роль физкультурно-оздоровительных мероприятий в режиме дня детей старшего дошкольного возраста как одного из факторов формирования основ здорового образа жизни в дошкольном образовательном учреждении.

ABSTRACT

The article examines the attitude to physical culture and level of formation knowledge about healthy lifestyle for children 5-7 years. The article identifies the role of physical and recreation activities of children's preschool age as a factor in the foundation of a healthy lifestyle in kindergarten.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, дети 5-7 лет, физическая культура, физкультурно-оздоровительные мероприятия, дошкольное образование, режим дня, формирование, основы здорового образа жизни.

Keywords: a healthy lifestyle, children 5-7 years old, physical culture, physical and recreational activities, early childhood education, the regime of the day, the formation, the foundations of a healthy lifestyle.

Постановка проблемы. Проблема здорового образа жизни в современном мире, представляется одним из наиболее значимых вопросов в нынешнее время. С целью сохранения здоровья на долгий период жизни, кроме здоровой наследственности, необходим целый комплекс мероприятий, включающий в себя физическую культуру, рациональный режим труда, отдыха, питания, отказ от вредных привычек. Все эти составляющие и будут формировать полный комплекс здорового образа жизни.

Сохранение здоровья и формирование основ здорового образа жизни у детей в процессе школьного обучения имеет многовековую историю, возникшую с момента организации систематического обучения детей в России. Многочисленные исследования последних лет показывают, что растет процент детей, имеющих хронические заболевания и значительные отклонения в состоянии здоровья. Данной проблемой занимались такие авторы как: В.М.Белова, А.Л.Лаптева, В.Г.Нестеров, Е.М. Белостоцкая, Р. И. Айзман, И.И.Бецкой, М.В.Антропова, В. К. Бальсевич, И. И. Брехман, Э. П. Вайнер, М. Я. Виленский, В. М. Выдрин, Э. М. Казин, В. П. Казначеева.

Анализ последних исследований и публикаций, посвященных поддержанию здоровья и формированию основ здорового образа жизни детей, выявил, что недостаточно освещена проблема выбора рациональных форм и методов физкультурно-оздоровительных мероприятий в режиме дня детей старшего дошкольного возраста.

Введение

Состояние здоровья детей находится в зависимости не только от медицинского обеспечения, но и от всего комплекса биологических факторов и социально-экономических условий, образа жизни и в особенности поведенческих привычек. Ребенку в нынешних обстоятельствах, наполненных разными условиями химической, физической, биологической природы, большим психоэмоциональным влиянием социума, сберечь здоровье сложно. В результате этого проблема формирования здорового образа жизни принадлежит к числу, обладающих существенной ролью для всего населения земного шара.

В литературе представлено много различных определений здорового образа жизни, и во всех определениях главная идея - это сохранение и укрепление здоровья. Формирование здорового образа жизни (ЗОЖ) – многоэтапный процесс воспитания детей. Конечная цель этого процесса является такой уровень здоровья, при котором гарантирована активная и долголетняя жизнедеятельность индивидуума. Воспитание здорового образа жизни базируется как на общих образовательных принципах, так и на психологическом подкреплении поведения. Таким образом, формирование ЗОЖ должно проводиться постоянно и постепенно, в начале с информации, т.е. получение знаний о здоровье и условий его создающих. Далее, применяя средства мотивации (побуждения), приобретаются навыки (привычки), изменяется поведение, становясь осмысленным [2].

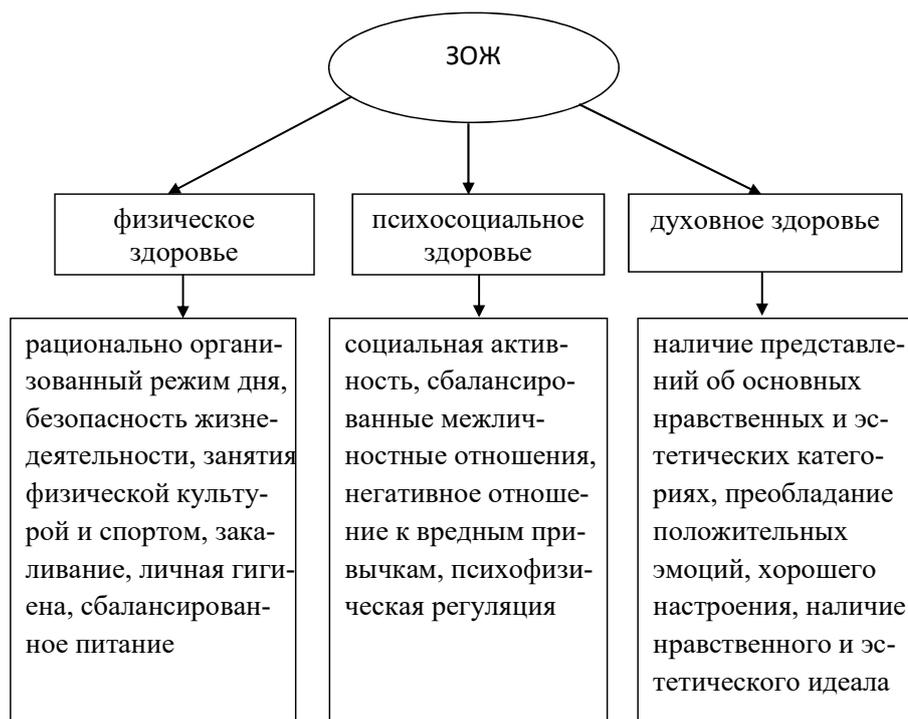

Рисунок 1. Элементы здорового образа жизни

Дошкольный возраст считается главным в формировании основ физического и психического здоровья. Конкретно в данный период идёт насыщенное развитие функциональных систем организма, закладываются главные черты личности, складывается характер человека [3]. На рисунке 1 показаны основные элементы здорового образа жизни.

Цель исследования: выявление роли физкультурно-оздоровительных мероприятий в режиме дня детей старшего дошкольного возраста в формировании основ здорового образа жизни, в дошкольном образовательном учреждении.

Организация исследования. Исследование проводилось на базе ГБОУ- д/с №1350 города Москвы с привлечением детей 5-7 лет. Первый этап организации и проведения исследования (с мая по сентябрь 2014 г.) предусматривал: разработку концепции и методики исследования, обобщение и анализ педагогического опыта по проблеме исследования, разработку анкет. Второй этап (с сентября 2014 г. по май 2015 г.) заключался в проведении педагогического эксперимента, на занятиях физической культуры, в группе, на прогулке у детей, посещающих ГБОУ – д/с № 1350. Третий этап организации и проведения исследования (2015 г.) включал: анализ и обработку результатов исследования, их обобщение, описание полученных результатов, формулирование основных выводов, научное оформление результатов исследования.

В основе укрепления здоровья и формирования предпосылок здорового образа жизни лежат задачи, которые включают в себя:

- организацию рационального режима дня, обеспечение необходимой продолжительностью сна в соответствии с возрастными потребностями;
- создание условий для оптимального двигательного

режима;

- осуществление оздоровительных и закаливающих мероприятий;
- полноценное питание;
- обеспечение благоприятной гигиенической обстановки;
- создание атмосферы психологического комфорта.

Для выполнения поставленных задач в ДООУ были созданы следующие условия:

- хорошо оборудованный спортивный зал с высокотехнологичным физкультурным инвентарем.
- в группах с учетом возрастных специфик оборудованы «Уголки здоровья», оснащенные инвентарем для подвижных и спортивных игр.
- с учетом научной методики оздоровления и внедрения современных технологий разработан рациональный режим дня. Он предусматривал разнообразную деятельность дошкольников в течение дня с учетом состояния здоровья.

Результаты и их обсуждение

С целью исследования сформированности знаний об элементах ЗОЖ, таких как: двигательная активность, гигиенические процедуры, использование рационального режима дня, и эмоционально-положительное отношение к этим элементам был проведен эксперимент, в ходе которого использовали методику С. В. Гурьева, состоящую из опросника для дошкольников и листа наблюдения за поведением дошкольников [1].

В ходе опроса нам удалось выяснить, что только у 7 % детей был выявлен достаточный уровень знаний о здоровом образе жизни, у 53 % опрошенных отмечается необходимый уровень знаний, 40 % дошкольников имеют недостаточный уровень знаний.

По результатам наблюдения у 32 % наблюдаемых до-

школьников отмечается недостаточный уровень соблюдения режима дня, выполнения ги-гиенических процедур, двигательной активности, у 45 % необходимый уровень и достаточный уровень у 13 % детей.

С целью выявления отношения к занятиям физической культурой и уровня знаний о здоровом образе жизни было проведено анкетирование 25 родителей воспитанников детского образовательного учреждения. Большинство опрошенных родителей (62%) выбрали из перечня ответов о наиболее лучшем виде отдыха для себя - просмотр телевизора, лежа на диване, 33 % родителей не считают нужным рассказывать своим детям о здоровом образе жизни, так же, по мнению 40% родителей курение не является глобальной проблемой для здоровья.

Начальные результаты исследования указали на потребность в проведении комплекса физкультурно-оздоровительных мероприятий для повышения уровня сформированности представлений старших дошкольников

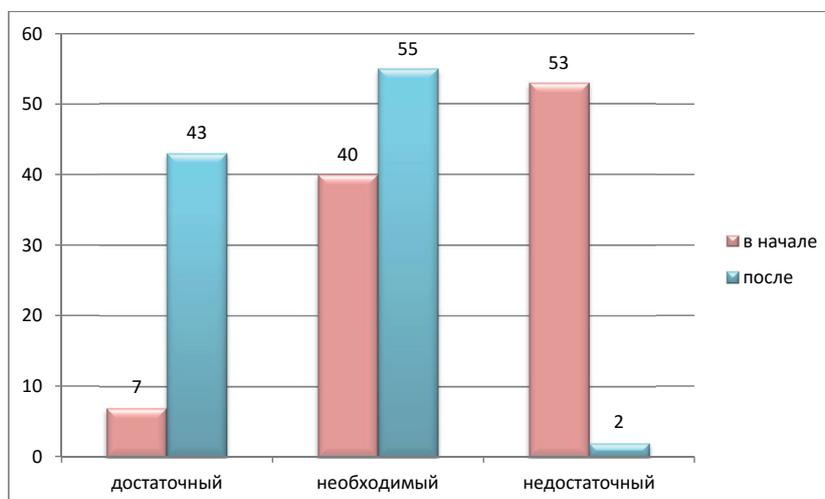
о здоровом образе жизни. Для достижения желаемого результата в качестве средств утренней гимнастики применялись комплексы общеразвивающих упражнений, которые можно проводить как на улице, так и в помещении (при плохой погоде). Гимнастика после дневного сна была дополнена комплексом дыхательной гимнастики и самомассажа. Физкультминутки и физкультпаузы проводились с учетом вида деятельности детей на занятиях. На прогулке применялись игры разной интенсивности. Дошкольникам рассказывалось о необходимости ведения здорового образа жизни (правильное питание, рациональный режим дня, закаливание, личная гигиена). Для приобщения родителей к здоровому образу жизни, с ними проводились беседы об основах ведения ЗОЖ, так же устраивались дни здоровья, семейные спортивные праздники и викторины, посвященные правильному ведению здорового образа жизни у всей семьи.

Гистограмма 1. Результаты наблюдения за дошкольниками по методике Гурьева в начале и после эксперимента

В результате проведенного эксперимента достаточный уровень осуществления дошкольниками соблюдения режима дня, гигиенических процедур, двигательной активности улучшился на 13 %, необходимый уровень на 5 %,

и недостаточный уровень снизился на 31 % (Гистограмма 1). Так же результаты эксперимента показали повышение уровня освоения знания о здоровом образе жизни. Данные показаны в гистограмме 2.

Гистограмма 2. Опрос дошкольников по методике Гурьев в начале и после эксперимента

После проведенного эксперимента достаточный уровень знаний о здоровом образе жизни повысился с 7 % до 43 %, необходимый уровень знаний увеличился на 15 %, недостаточный уровень снизился с 53 % до 2 %. Таким образом, полученные результаты эксперимента говорят о большой роли методически правильной организации работы физкультурно-оздоровительных мероприятий с детьми старшего дошкольного возраста, способствующих формированию основ здорового образа жизни.

Выводы

1. Проведенный эксперимент помог сформировать практически у всех исследуемых дошкольников основы здорового образа жизни (43%+55%).

2. Дети имеют представление: о здоровье; о поддержании здоровья при помощи закаливающих и профилактических мероприятий; о значении для здоровья двигательной активности, полноценного отдыха, правильного питания; проявления болезней и их лечении.

Список литературы

1. Гурьев, С.В. Формирование здорового образа жизни у старших дошкольников средствами компьютерных технологий в сочетании с традиционными методами

физического воспитания / С.В. Гурьев // Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. – 2010. – № 2 (60). – С. 48-53

2. Гурьев, С. В. Информационные компьютерные технологии в физическом воспитании дошкольников: методология, теория, практика: монография / С. В. Гурьев. – Екатеринбург. - 2008. – 144 с.

3. Новикова И.М.: Формирование представлений о здоровом образе жизни у дошкольников. – М.: Мозаика-Синтез. - 2010. – 96 с.

Reference

1. Guriev S.V. Formation of healthy lifestyle among senior preschool children by means of computer technologies in combination with traditional methods of physical education / V. S. Guriev // scientific notes of University named after P. F. Lesgaft. – 2010. – № 2 (60). – pp. 48-53

2. Guriev S. V. Information computer technologies of physical education of preschool children: methodology, theory, practice: monograph / S. V. Guryev. – Ekaterinburg. - 2008. – 144 p.

3. Novikova I. M. Formation of ideas about healthy lifestyles in preschool children. M: Mosaic-Synthesis, 2009. – 92 p.

THE PREPARATION OF THE STUDENTS OF TECHNOLOGICAL SPECIALTIES TO USE THE INTEGRATED KNOWLEDGE OF PHYSICS IN TECHNICAL CREATIVITY

Kaspersky A.V.

*Doctor of pedagogical sciences,
Professor, NPU Drahomanov,*

Ishchenko T.D.

*Ph.D., professor,
director of PO SMC "Ahrosvita"*

Shyshkin G.O.

*Doctor of pedagogical sciences,
Berdiansk State Pedagogical University*

ABSTRACT

This article deals with the problems of training students of technological specialties of pedagogical universities to use the integrated knowledge in physical and technical creativity. The article substantiates the necessity of formation of future professionals of the integrated knowledge of physics and vocational training courses. The model and methods of forming readiness of graduates to use of the integrated knowledge in professional activity is proposed.

Keywords: readiness, technical creativity, model integration, professional activity, performance, learning process.

Formulation of the problem. Modern society requires professionals not only with deep fundamental knowledge, broad outlook, high levels of intellectual and creative talent, but also professionals with skills of application of theoretical knowledge in professional activities. A graduate should have, above all, integrated system of general knowledge related to the ability to apply it in the development of engineering facilities and technological process.

Intensive development of science, technology and the need to ensure the competitiveness of specialists in the labor market demands vocational education of developing new approaches to their preparation. Adaptation of graduates to the profession is based on the knowledge and skills acquired in school. Taking

into consideration the high level of modern technologies in industry, society requires a certain level from future professional of formation of technical creativity. We can solve the problem of development of creative abilities in engineering and technology through the integration of knowledge of physics and technical disciplines and technological training.

The concept of formation of the integrated knowledge provides opportunities for understanding how to manage effectively the process of professional and creative attitude of students to the technical creativity, their self-development and self-improvement.

Analysis of recent research and publications. Formation of readiness of students to use of the integrated knowledge

in professional creative work is one of the urgent problems of modern psychology and pedagogy. The various aspects of this problem, this issue was given due attention in the works of A. A. Ukhtomsky, M. I. Vinogradov, B. F. Lomov, V. N. Pushkin and others.

The professional readiness of student is treated as a personal quality and an essential precondition for effective work after graduation in the works of M. Dyachenko, L. I. Kandybovych.

Building of integrated knowledge of natural science and engineering disciplines is the basis for the most effective development of the intellectual qualities of future specialist in technology. Scientists distinguish such components of creative activity of the individual, as motivation (interest, needs, values); operating (reproductive, standardized, creative action); information (perception of material, actualization of material, known and unknown linkage) [3].

The purpose of article is on the basis of analysis of psychological and educational literature and our researches is to consider the possibility of constructing a model of readiness of students of technological specialties to use the integrated knowledge in the technical and creative practice.

Presenting main material. We review training of students to use the knowledge of physics in technical design as a necessary component of professional training in technology.

The most active process of intellectual development of future specialist is in the creative use of theoretical knowledge in practice. Therefore, the involvement of students in technical design, while studying physics, creates favorable conditions not only to master the theoretical knowledge but also to develop their creative abilities.

Our studies have shown that physical skills and technical design in graduate students are not generated sufficiently. In the study we found that universities do not fully use their potential for the formation of future specialist as a guide of advanced of scientific thought. This conclusion is confirmed by peer review and self review by graduate students on skills to apply knowledge of physics to design activities. The ability to apply theoretical knowledge in technical design was rated only 8% of graduates [5].

These facts indicate a certain contradiction between the demands of society for graduate training and the actual level of their preparation for the physical and technical creativity.

These psycho-pedagogical and methodological researches, years of experience and continuous monitoring of training, research and creative work revealed that the willingness of students to physical and technical creative work can be significantly improved. It is necessary to focus the process of training on generalized model that reflects the unity of educational, scientific and technical activities of students on content and information, operational-activity and personal levels [2; 4].

This approach creates conditions for the formation of students' theoretical knowledge and initial experience of scientific and reasonable creative work. The basic idea of the process of training is to apply the concept of holistic systems approach to the formation of the personality of the future specialist in technology since the first year study in higher education.

Constructing of model of professional readiness of future

specialist in physical and technical work makes possible to identify in its structure the following components: motivational, cognitive; operating.

The content of the motivational component includes: a) the personal qualities of a specialist researcher; b) conviction of the need to actively participate in accelerating of socio-economic development of society; c) deep awareness of the public benefits of physical and technical creativity.

The cognitive component of professional readiness for creative activity includes: a) a system of socio-economic, psychological, pedagogical and technical expertise; b) a system of knowledge, motives and methods of creative activity; c) integrated system of natural science.

The operational component of professional readiness include: a) a system of research skills required for its own scientific and technical activities; b) system skills in the planning and organization of search and creativity.

Dedicated components are complete hierarchical system in which the function of making this system does the motivational component, development of which, in turn, depends on cognitive and operational components. This structure is adequate preparedness structure of professional identity as a whole.

In order to determine the level of willingness of future specialists in technology to the physical and technical creativity was defined a set of criteria that enables tiered qualitative and quantitative characteristics.

The first criterion is the degree of motivation. It describes the orientation of the individual student, the degree of compliance with the interests of society, the collective understanding of the necessity of technical creativity. Values, creative and search position, developed educational interests and abilities, research way of thinking, the need for constant updating and enriching knowledge serve as an indication of motivation.

The second criterion is the degree of mastery of the knowledge of physics and technical disciplines and technological cycles of training and skills of technical design. This criterion describes the object-side operational readiness, includes integrated system of scientific knowledge, educational level of formation and cognitive, analytical, constructive and communicative skills.

The third criterion is the degree of independence, initiative, responsibility, activity. It is revealed in the following terms: a) the desire for creative independence; b) display of initiative and perseverance in the planning and implementation of the planned; c) a variety of display areas of autonomy and responsibility; d) the ability to self-esteem and self-control.

In studying the degree of manifestation of signs of training of future specialists to use the integrated knowledge in technical work, it was possible to determine the dynamics of formation of readiness and to make the characteristic of three levels: high, intermediate and low.

High level is characterized by the fact that students need and require the social importance of scientific and technological activities. The student is fluent in complex of the knowledge and skills required not only for their own research and creative activities, but also to organize physical and technical creativity. The student organizes this work on their own wish, with responsibility and initiative.

Intermediate level differs by the fact that students formed motivational-value treatment in physics and technology, organization of technical and design activities. Student has good operating knowledge, design skills and habits, but he can not ensure their transfer to the new facilities and he is often focused on typical situations and prepared samples.

The low level refers to the input state of readiness for physical and technical design activities that are not recognized by a student as his professional value. The student has not yet formed a subjective position as a researcher and organizer of search and creative work, he does not show the necessary independence, responsibility and entrepreneurship.

The success of the training to the physical and technical work depends on the degree of differentiation and individualization of learning, which is not possible without the organization of independent work. While organizing independent work, the focus should be given to the development of tasks that are creative and aimed at developing of physical principles of technological object, technological process.

We consider physical and technical creativity of students, which is based on the integration of knowledge of physics and technical and technological training courses, as: 1) a mean of search and creative abilities; 2) the method of acquiring solid basic knowledge and skills; 3) a method of forming the main qualities required in their professional activities; 4) a mean for formation the personality of the student.

To successfully solve complex technical or technological problems we often have to discard all previously known approaches when performing similar tasks and find new are, which are unexpected.

Effective training of students in creative activities is possible in terms of understanding the needs of students in its feasibility. There are different approaches to classification of requirements. In terms of training we are interested in social and ideal needs.

Our studies have shown that the transformation oceans during the period of study of the student. In the first year of training the needs in creativity are extremely low. The task of institution is to create conditions in which there is a need for activities aimed at meeting the interest in engineering, physical and technical creativity. The fundamental factor that affects the motivation of students can be a real view of the results of their creative activity. To achieve this, we offer students the task of improving and developing laboratory and demonstration equipment. Together with the teacher students discuss output parameters and requirements. During the year, six months or a year student is engaged in the task, practicing device finds its positive and negative qualities. Direct communication with the teacher, the vision of the results of their labor productivity is a powerful incentive to motivate students for an active physical and technical creativity [4].

If increasing the likelihood of meeting the needs arise positive emotions that lead to increased interest in this type of

activity, encourage students to further cognitive activity. As a result, positive emotions contribute to the emergence of new needs, stimulate their realization.

Our results showed that students in the first year is dominated by the need for technical creativity associated primarily with the need for impressions, knowledge in the discipline. The needs are spontaneous, emotional and don't have socially significant product activity. The objective of the institution is the transfer of the necessary level of curiosity on the level of need that is in the nature of purposeful, planned activities aimed at obtaining sound knowledge of physics and general scientific disciplines and technological training [1; 5].

Under the conditions of the proper selection of course content in general physics on the principles of integrating disciplines of general and vocational training and to involve students in physical and technical work while studying physics if can increase the level of intellectual abilities of students and development of abilities and skills in applying theoretical knowledge to design activities.

Conclusions and prospects for further scientific research. Different approaches to the educational process allowed to identify components and indicators of students' readiness to use the integrated knowledge in professional activities, as well as their level of development. This model allows to implement consistently all stages of methods of formation of future specialists in technology to use integrated knowledge in practice.

The study of the dynamics of formation of the integrated knowledge and its application in the physical and technical creativity of students will identify and mobilize new quality reserves in the formation of the future expert in technology.

Bibliography

1. Ischenko T.D. Osoblivosti ta problemy natsionalnoi vischoi osviti / Ischenko T.D., Khomenko M.P. // Vishcha shkola. – 2011. – № 11. – S. 7-14.
2. Kaspersky A.V. Systema formuvannya znan z radioelektroniki u seredniy ta vischiy pedagogichniy shkoli: [monographiya] / A.V. Kaspersky – K.: NPU imeni M.P. Dragomanova, 2002. – 325 s.
3. Kulchitska O. I. Diagnostika rivnya rozvitku creativnykh zdibnostey / O. I. Kulchitska // Obdarovana dytyna. – 2007. – № 1. – S. 42-44.
4. Shyshkin G.O. Formuvannya gotovnosti studentiv do zastosuvannya integrovanykh znan / G.O. Shyshkin // Pedagogichni nauky: teoriya, istoria, innovatsiyni tehnologii / golov. red. .. A.A. Sbroeva. – Sumy: Vydav.-vo SumDPU imeni A.S. Makarenka, 2013. – № 8 (34). – S. 287-297.
5. Shyshkin G.O. Metodychna systema formuvannya integrovanykh znan z fizyky v protsesi pidgotovky vchyteliv tehnologii: [monographiya] / G.O. Shyshkin. – Donetsk: Yuogo-Vostok, 2014. – 365 s.

FILOZOFIA, ETYKA I RELIGIOZNAWSTWO | ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

БІБЛІОТЕКА В КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Карпець Л.А.

кандидат філологічних наук,
професор кафедри української та іноземних мов,
Харківська державна академія фізичної культури

LIBRARY IN THE EDUCATIONAL REALITY CONTEST

Karpets L.A., candidate of Philological Sciences professor of Ukrainian and Foreign Languages Department of Kharkiv State Academy of Physical Culture

АНОТАЦІЯ

Виокреслено основні аспекти бібліотеки в освітній реальності інформаційного суспільства.

ABSTRACT

Main aspects of the library and its role in educational reality of the information society are reviewed. The post-event analysis of the formation of the library phenomenon and its influence on the functioning of science and education social institute is conducted. The present paper shows how library has been changing due to the appearing of modern technique and informational technologies as well as the formation of new technological culture in the library. The article analyses functional, pragmatic approaches in the formation of the library model, according to which it appears as a source of constant knowledge renovation, keeper and translator of cultural heritage that meets social requirements in the context of forming knowledge society.

Ключові слова: бібліотека, освітня реальність, інформаційні ресурси, модель бібліотеки, інформаційне суспільство.

Keywords: library, educational reality, information resources, library model, information society.

Постановка проблеми. Одним із важливих елементів освітньої реальності є бібліотека. Бібліотеки відомі ще з давніх часів. Це, зокрема, книгописна Бібліотека Ашшур-баніпала в Ассирії, Александрійська, Пергамська та інші. Першою відомою бібліотекою в Київській державі була бібліотека Софійського собору, яку заснував Ярослав Мудрий. За довгий період людської історії соціальні, культурні й освітні функції бібліотеки зазнали суттєвих змін. Бібліотека як соціальний інститут пройшла складний шлях еволюції: від зберігання документів, задоволення суспільних потреб освічених верств населення – до сучасних електронних форм накопичення інформації, збереження стабільних зв'язків і відносин у суспільстві. Чи є ж бібліотека на сьогодні тим освітнім осередком, який об'єднує навколо себе значну кількість людей (особливо школярів, студентів)? Це питання є вкрай актуальним, адже бібліотеки довгий час доносили до широкого загалу духовні цінності, залучаючи молодь не тільки до читання, а й проводячи для них різні освітні заходи.

Роль і значення бібліотеки в сучасній освітній реальності потребує філософського осмислення. Що чекає на бібліотеку як один із складових елементів освітньої реальності у майбутньому? Саме ця проблема є актуальною в руслі сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бібліотека як соціокультурний феномен розглядається в працях Х. Л. Борхеса, П. Клоделя, У. Еко та інших. Значний внесок у розвиток філософії бібліотеки належить М. Ф. Федорову, А. Н. Танєєву, А. В. Соколову, Т. Б. Марковій, М. Ю. Опенкову та іншим.

Залишаючись соціокультурним інститутом відтворення знання, при формуванні суспільства знань, бібліотека

стає структурним елементом сукупної інформаційно-освітньої інфраструктури. У інформаційному суспільстві вона постає як відкрита багатофункціональна культурно-цивілізаційна інстанція, призначення якої – сприяти не лише накопиченню і зберіганню інформації, але й розвитку інтелектуального потенціалу людства шляхом забезпечення документознавчого знання, як цивілізаційного надбання людства.

Бібліотека як соціально – освітній інститут, формуючись у просторі та часі, завжди обумовлена культурним контекстом, а її майбутнє виступає свого роду квінтесенцією, з одного боку, результатом розвитку суспільства, а з другого – є наслідком відчуття й осмислення людиною основних векторних процесів розвитку освіти.

У людській свідомості майбутнє освітньої реальності постає у вигляді певного образу – складної картини уявлень, в яких химерно перемішуються і впорядковуються як об'єктивні, так і суб'єктивні, іноді надзвичайно ідеалізовані мрії. У своїх уявленнях про майбутнє освітньої реальності людина передбачає, зазвичай, позитивні, добрі почуття, начебто звільняючись від несправедливостей, розчарувань, завжди іманентно притаманних у житті. Це відбувається тому, що в сьогоденні не існує ідеальних суспільств, держав, умов існування, тому мрії закономірно переносяться в майбутнє. Варто зазначити, що майбутнє певною мірою підготовлене сьогоденням. У ньому є духовні та матеріальні передумови, які почасти зумовлюють майбутнє, насамперед, найближче. Питання в тому, наскільки адекватно люди осмислюють ці передумови, чи можуть вони правильно їх оцінювати й прогнозувати своє найближче майбутнє або помиляються в цих прогнозах. Отже, в кожен момент часу в людській уяві обов'язково

існує якась суб'єктивна модель майбутнього, що втілює найближчу та віддалену перспективу, причому кордони між ними умовні. Співвідношення найближчого і віддаленого майбутнього, їх взаємозв'язок визначаються загальним культурним контекстом. Із здійсненням (або нездійсненням) найближчого майбутнього людина починає переносити свої ще не реалізовані або нові прагнення в мрії, які функціонують як стимул до дії. У моделі майбутнього є деяке ядро, яке можна більш-менш чітко прогнозувати, воно так чи інакше реалізується, і компоненти, які носять досить імовірний характер, але спонукають до дії (мрії, ідеали). Людська природа така, що без образу майбутнього, без перспективи не можна продуктивно жити і діяти, досягати невідоме і досягати його. Таким чином, у філософській інтерпретації майбутнє – це якийсь ідеальний образ, віддалений у часі дійсності, заснований на особистому і колективному досвіді, обумовлений історичним, соціально-економічним і соціокультурним контекстом, і специфічно відбитий у особистих планах та ціннісних орієнтаціях людини. Оперуючи цим визначенням, за мету у статті спробуємо виокреслити контури бібліотеки в освітній реальності інформаційного суспільства.

Якою ж повинна бути бібліотека сьогодення, щоб репрезентувати себе в сучасному інформаційному просторі, а не втратити своєї сутності подібно до описаних подій Х. Борхесем у оповіданні «Вавилонська бібліотека». Оповідач зазначає, що бібліотека повинна містити всю корисну інформацію, з передбаченням майбутнього, біографією кожної особи і перекладу кожної книжки всіма мовами. І, навпаки, для кожної книжки має існувати книга з описом мови чи шифру, які допоможуть її прочитати. Незважаючи на такий надлишок інформації, всі книги не придатні для читання, що доводить бібліотекарів до смертельного відчаю. Дехто з них вірить, що повинен бути ідеальний каталог вмісту бібліотеки, або навіть «Людина Книги», яка прочитає її, тому всі знаходяться у пошуках.

Особливістю нинішньої епохи є кардинальні зміни в ментальній і технологічній сферах, пов'язані з процесом глобалізації і формуванням нової культурної парадигми та наслідками технологічного прориву в сфері комунікації. Соціокультурні трансформації настільки рішуче впливають на бібліотеку, що змінюють не лише всю систему бібліотечної праці і бібліотечних ресурсів, але і вперше ставлять питання про «межі» бібліотечного простору і самих основ існування традиційних бібліотек та їх функцій у освітній реальності. Інформаційне суспільство спонукає до пошуку нових моделей бібліотечного розвитку, які забезпечують життєдіяльність бібліотек, як необхідного суспільству соціокультурного інституту, в контексті побудови відкритого суспільства знання. Саме сьогодення, напевне, спонукає до виникнення електронних бібліотек, система яких дозволяє зберігати й використовувати різновидні колекції електронних документів завдяки глобальним мережам передачі даних у зручному для користувача вигляді. Традиційні ж бібліотеки з паперовими документами можуть з часом зникнути, людство змушене буде відмовитися від паперового носія. Оскільки ресурси планети не безмежні. Це природний процес заміни одних речей іншими, як, наприклад, зникли з нашого побуту грамплатів-

ки, замінені іншими носіями музичних записів. Бібліотеки майбутнього переважно будуть електронними, оскільки створення, зберігання та використання електронних текстів на багато дешевше й зручніше, ніж те, що друкується на папері. Функції інтегрованого спілкування та отримання інформації про бібліотечні ресурси надає віртуальна бібліотека. Зручними для користувачів стають і багатомовні, цифрові бібліотеки.

Сучасний техніко-технологічний прогрес забезпечив належний рівень розвитку високих технологій і комп'ютерної техніки, чий вплив розповсюджується на освіту, працю і спосіб життя людини. З'являються нові способи зберігання, обробітку й розповсюдження інформації. Відбувається формування єдиного інформаційного простору. Процес інформаційного виробництва набуває все більш динамічного характеру, відбувається модифікація можливостей, виду і форми надання інформації. Знання закономірностей призводить до перерозподілу ролей у системі відносин між виробниками, розповсюджувачами, зберігачами і споживачами інформації і знання. «Бібліотека – це точка, де насиченість простору інформацією або інформаційна щільність є найбільш великою. Для бібліотеки характерна дискретність документів і їх взаємозв'язок у потоках і масивах, дискретність читачів, їх інформаційних тезаурусів та їх інформаційних потреб» [1, с.45].

Розвиток і пріоритет сьогоденні отримують ті елементи в структурі бібліотеки, які здатні виробляти й обробляти інформацію, стимулювати й керувати процесами в освітній реальності. Кількісне збільшення інформації призводить до виникнення проблем між інформацією та потребами в її використанні, ускладнюється пошук необхідної інформації і знання. Ілюзія можливості отримання готової відповіді на будь-яке запитання знижує інтерес і здатність до самостійної мисленнєвої діяльності. Зростає загроза маніпулювання суспільною свідомістю. Під впливом глобалізаційних процесів формується всезагальна соціальна комунікативність, для якої характерне виникнення нових форм «символічного насилля», маніпуляції і програмування людей. Стратегічними ресурсами суспільства знання є творчий потенціал та інтелектуальний розвиток людини. Основними складовими в її формуванні поряд із засобами інформації стає освіта, наука і культура.

Сучасна бібліотека є інтегративним соціальним інститутом, який передбачає інформаційні та культурні компоненти. Її місія продиктована посиленням значення інформації і знання як каталізатора суспільного розвитку. Вона має декілька аспектів: по-перше, розвиток накопиченого людством знання шляхом забезпечення вільного доступу до нього; по-друге, збереження документованого знання як суспільних надбань. Сучасна бібліотека виконує низку соціальних функцій: меморіальну, комунікативну, інформаційну, освітню, соціалізуючу й культурну. Меморіальна функція є родовою функцією бібліотеки. Збираючи і зберігаючи документальні джерела, бібліотека постає як втілення «пам'яті людства», слугує гарантом появи нових якостей соціальної пам'яті, забезпечує сталість суспільного життя. Вона зберігає знання і культуру в найбільш зручному для сприйняття, розповсюдження і використанні вигляді. Зберігаючи електронні документи, бібліотека

стає базовим структурним компонентом віртуального середовища, яке наділене стабільністю, однозначною ідентифікацією, забезпечує правове регулювання щодо наданого доступу до інформаційних ресурсів. Здійснюючи систематизацію, збереження й розповсюдження культурної спадщини, бібліотека організовує навігацію в освітній реальності та у світі культури в цілому. Сучасна бібліотека не лише турбується про збереження документів, але й забезпечує доступ до них шляхом створення метаданих, експонування своїх колекцій, переведення документованого знання в інші формати і на інші носії. У межах комунікативної функції бібліотека організовує взаємодію людини з соціальною пам'яттю всього людства, передаючи їй у користування всі, накопичені цивілізацією, суспільні культурні надбання. Бібліотека залучається до складної системи соціальної комунікації і створює можливості для членів суспільства задовольняти свої потреби в інформації і знаннях. Сучасна бібліотека забезпечує рівний і вільний доступ до суспільно значущої інформації і знань, сприяє утвердженню соціальної справедливості, зниження соціальної напруги у суспільстві. Розширення доступності інформації підвищує роль бібліотеки як стабілізуючого соціального фактора, який створює соціальну безпеку, соціальну стабільність суспільного розвитку, вирівнює можливості виробництва і споживання інформації різних категорій населення. Технічна й технологічна модернізація забезпечили зміцнення інформаційної функції сучасної бібліотеки. Вона стає повноправним суб'єктом інформаційного простору, створює основу для діяльності в освітній реальності. Особливості інформаційної функції сучасної бібліотеки в тому, що вона реалізується в тісній взаємодії з іншими суб'єктами інформаційного процесу, з використанням різних каналів розповсюдження інформації. Сучасна бібліотека руйнує свої фізичні межі, переходить із реального простору у віртуальний. З одного боку, вона передбачає доступ до інформаційних ресурсів, які належать іншим суб'єктам інформаційного простору, в тому числі наданим в мережі Інтернет. З другого – створює електронні інформаційні ресурси, доступні за її фізичними стінами, які надають віртуальні послуги з пошуку інформації і необхідних знань. Розвиваючи когнітивну діяльність, бібліотека перетворюється в одну із найпродуктивніших і масових систем управління знаннями. Вона надає широкі можливості звернення до колективної пам'яті, знімаючи протиставлення зовнішнього і внутрішнього знання, створює особливі мета інструменти, за допомогою яких відбувається керування масовими знаннями. Систематизуючи знання, виділяючи фрагментарний і глобальний їх рівень, бібліотека забезпечує об'єктивність і глибину пізнання навколишнього світу.

Сучасна бібліотека бере участь у освітньому процесі, як у широкому (трансляція культурних норм і цінностей нинішнім та майбутнім поколінням), так і в вузькому сенсі (надання інформаційної підтримки освіти окремого індивіда). Забезпечуючи єдність всезагального (загальнокультурного) й особливого (професійної) освіти, бібліотека сприяє становленню соціально компетентної, інформаційно грамотної особистості, стає головною базою безперервної освіти й самоосвіти. Виконуючи освітню

функцію, бібліотека залишається однією з універсальних способів пізнання. Як невід'ємна й органічна частина освітньої реальності, вона є одним із важливих факторів розвитку освіти, розповсюдження, відновлення і набуття знань, забезпечення наслідування світових культурно-освітніх надбань. Культурна функція сучасної бібліотеки посилюється за рахунок прагнень кожної людини і кожної спільноти до самоідентифікації і просування власної культури. Реалізація соціалізуючої функції бібліотеки забезпечує залучення конкретної людини в освітню реальність, культуру, сприйняття її соціокультурної ідентифікації, допомагає особистості розкрити свій креативний потенціал. Особлива роль бібліотеки щодо забезпечення безперервної освіти, самостійного прийняття рішень і культурно-освітнього розвитку окремих людей і соціальних груп.

Держави світу мають різні можливості і знаходяться на різних етапах, прокладаючи шлях до суспільства знання у сучасній освітній реальності. У кожній з них сформувався своє розуміння ролі сучасної бібліотеки, діють різні бібліотечні моделі.

Бібліотеку слід розглядати як соціокультурний інститут, який забезпечує функціонування системи розповсюдження інформації і доступу до суспільно значущої інформації, знання і культури, а також навчання людей користуватися наданими можливостями. Вона покликана використовувати найважливішу у сучасному суспільстві роль організатора знання й експерта джерел інформації, брати участь у вирішенні проблем розвитку культури, мови, а також сприяти подоланню негативних тенденцій глобалізації масової свідомості. Сучасна бібліотека – це гібридна бібліотека, оснащена новою технікою і технологіями, яка поєднує традиційне бібліотечне обслуговування і можливості електронної бібліотеки.

У формуванні моделі бібліотеки, яка найбільше відповідає суспільним потребам у контексті побудови суспільства знання, необхідно виокреслити функціональний, прагматичний підходи, згідно з якими вона постає як джерело постійно відновлюваного знання, хранитель і транслятор культурної спадщини. Як наслідок, виникає небезпека перетворення бібліотеки в культурний супермаркет, який використовує різні форми передачі знання й організації дозвілля, інформування і спілкування. При цьому бібліотека втрачає культурно-творчі функції, забезпечуючи створення нового знання і відтворення культурних цінностей. У сучасній освітній реальності можна виділити декілька інноваційних бібліотечних моделей. Одна з них – бібліотека як інформаційний інтернет-центр. Така модель є бібліотекою, яка поєднує традиційні бібліотечні форми роботи з широким наданням електронних інформаційних послуг. Мета діяльності такої бібліотеки – створення інформаційного, культурного й освітнього середовища для інтелектуального розвитку людей, і особливо молоді, через забезпечення вільного доступу населення до інформації і знання. Інтелект-центр передбачає послуги, які забезпечують пошук і надання доступу до суспільно значущої інформації і необхідних для користувача знань, а також послуги спеціальних служб, які сприяють корегуванню поведінки дітей і молоді, розвитку їх інтелекту, мови, навичок спілкування, інформаційної культури. Реалізація

цією функції посилює соціалізуючу функцію соціокультурного інституту бібліотеки. Активно реагуючи на зростаючу потребу суспільства в творчих та інтелектуально розвинутих особистостях, вона підвищує значення бібліотеки в інтелектуалізації сучасного суспільства, сприяє її прискореній трансформації.

Друга модель носить умовну назву «комунікаційної», або плюралістичної бібліотеки. Мета цієї моделі – сприяти пізнанню і розумінню різних культур, сприяти розвитку плюралізму й толерантності в освітньому просторі. Це своєрідна модель також бібліотеки гібридного типу. На території бібліотеки формується система освітньо-культурних центрів, які забезпечують залучення користувача до свого освітньо-культурного контексту. Бібліотека стає осередком, де виникає діалог різних освітніх, культурних і управлінських структур. Комунікаційна модель бібліотеки сприяє формуванню поведінкових навичок, необхідних для життя в багатополярному, глобалізованому, мозаїчному просторі сучасної освітньо-культурної діяльності. Прагнучи надати користувачеві багатогранну панораму освітньо-культурного різноманіття, бібліотека забезпечує йому можливості отримання цілісного знання. Надаючи користувачеві повної свободи вибору, вона знімає з себе функції провідника й експерта в інформаційному середовищі.

У нинішній освітній реальності актуальною є інноваційна модель сучасної бібліотеки навчального закладу. Ця модель являє собою бібліотеку як багатофункціональний інформаційно-культурний, освітній і просвітницький центр, оснащений сучасними інформаційно-комунікаційними технологіями. Вона обслуговує студентів і професорсько-викладацький склад, організуючи доступ до інформації з різних сфер знання. Глибокі корені просвітницької традиції бібліотеки, її втілення в життя і проблеми місцевої спільноти корегують розвиток цієї моделі, оберігаючи від небезпеки прагматизму й комерціалізації, зберігаючи статус важливого соціокультурного інституту.

Розглянемо побудову концептуальної моделі бібліотеки в контексті освітньої реальності. Всю багатогранність підходів до моделювання бібліотеки можна звести до двох типів: іманентного і пояснювального. Найбільш розповсюджений підхід, який використовується при розробці іманентних концепцій бібліотеки – структурно-функціональний. Різноманітні моделі бібліотеки, побудовані на цих позиціях, являють собою бібліотеку як співвідношення декількох сутнісних, зв'язаних між собою елементів. У силу принципової абстрактності і поза часовості у будь-якій іманентній моделі є свої обмеження. Виникає необхідність постійного корегування моделі для освоєння і вписування нових видових відмінностей, пов'язаних з еволюцією бібліотек. Крім того, іманентна теорія послідовно виводить за межі свого розгляду всі ті елементи і функції бібліотеки, які безпосередньо не впливають із запропонованої схеми. Пояснювальні концепції бібліотеки дозволяють моделювати бібліотеку з урахуванням загальних закономірностей розвитку об'єктивної освітньої реальності. Більшість пояснювальних теорій подають бібліотеку з позиції просвітницького підходу, в основі якого лежать гуманістичні ідеали. З точки зору цього підходу бібліотека постає як «величезний храм знання і культури»,

а її гуманістичне призначення вбачається у зібранні і збереженні духовних досягнень людської цивілізації, «пам'яті людства». До пояснювальних концепцій належать інституціональні моделі, які розглядають бібліотеку як соціокультурний інститут, який відповідає за одну або декілька суспільних потреб (Т. Ф. Берестова, В. П. Леонов, В. І. Терешин, Р. С. Мотульский, Є. Ю. Генієва та інші).

У контексті освітньої реальності концептуальна модель сучасної бібліотеки передбачає залучення бібліотеки до основних соціокультурних процесів формування суспільства. Серед них важливе значення має акумуляція соціально значущих знань і управління знаннями, соціокультурна комунікація і розповсюдження освітньо-культурних явищ, здобуття нових знань і соціально-історичного відтворення культурних форм. Концептуальна модель сучасної бібліотеки виходить на новий рівень накопичення знань, коли створюється єдина світова бібліотека, здатна забезпечити доступ до знання, яке зберігається в документованій формі в будь-якому місці планети. Вона по-новому організує процес збереження документованого знання шляхом його фіксації на іншому носіїві. Використовуючи традиційний бібліотечний інструментарій організації знань, який модернізується з допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, модельована бібліотека активно залучається до процесу управління знаннями. Вона генерує потік вторинної інформації, розширюючи спектр створення видів документів. Бібліотека інноваційної моделі організує процес соціальної комунікації як у реальному, так і віртуальному просторі. При цьому вона сприяє освоєнню цього простору, оцінки і залучення його об'єктів до освітньої практики, забезпечує укорінення процесу просторової дифузії документованого знання, його зберігання. Змодельована бібліотека стає каталізатором освіти міждисциплінарних зв'язків, упровадженням до освітньої практики сучасних інформаційних технологій і необхідних навичок пошуку, освоєння, оцінки і переробки документованого знання, тим самим стимулює звернення знання, формування освітньої реальності. Бібліотека інноваційної моделі – активний учасник освітньо-культурних подій міжнародного, національного, регіонального і місцевого масштабу, провідник освітньо-культурної політики держав і регіональних об'єднань і навчальних закладів. Така бібліотека сприяє закріпленню у суспільній практиці не лише кращих зразків освітньо-культурної спадщини, але і культурних норм, які забезпечують сталий розвиток суспільства. Реалізація бібліотекою інноваційної моделі цілого спектру соціокультурних процесів визначає її поліфункціональний характер. В освітній реальності інформаційного суспільства бібліотеці властиві кумулятивна, меморіальна, комунікативна, інформативна, освітня, соціалізуюча, культурна, когнітивна функції. Завдяки кумулятивній функції бібліотека інноваційної моделі забезпечує концентрацію в одному місці знання, зафіксованого в різних формах документів, створених у різний час і в різних точках простору різними авторами. Беручи участь у формуванні розподіленого бібліотечно-інформаційного ресурсу, вона відповідає за акумуляцію свого сегменту документованого знання, специфіка якого залежить від типу і виду бібліотеки, її цільового і користувацького призначення. У ме-

жах меморіальної функції сучасна бібліотека відповідає за збереження тих документів, які створюються на території обслуговування, відображають історичний і культурний розвиток цієї території, вирішуючи завдання побудови суспільства знання і формування освітньої реальності. Комунікативна функція забезпечує доступ користувача до документованого знання незалежно від їх соціально-економічного статусу і місцезнаходження. При цьому забезпечення доступності розглядається в контексті гарантії інтелектуальної свободи людини і як неодмінна умова успішної освіти і самоосвіти. Когнітивна функція бібліотеки відображає участь у процесах управління знаннями і виробництва нового знання. Вона передбачає діяльність бібліотеки щодо структурування і систематизації інтегративного знання (особливо мереженого електронного середовища), а також його обробіток і синтезування. Бібліотека інноваційної моделі проводить розробку ефективних стратегій і методів пошуку, структурування і надання знань. Як не лише організатор знань, але і їх творець, змодельована бібліотека бере участь у формуванні основного ресурсу нового суспільства знання, а значить стає творцем нової освітньої реальності інформаційного суспільства. В інформаційному суспільстві бібліотека немає фізичних меж, вона забезпечує передачу інформації про накопичене людиною знання поза часових, географічних та інших обмежень. Її інформаційна функція набуває орієнтованого, аналітичного та оцінювального характеру.

Реалізуючи соціалізуючу функцію, бібліотека допомагає користувачеві залучитися до світу знань, навчає орієнтуватися в ньому, володіти інструментами пошуку, систематизації і збереження, вона сприяє розвитку здібностей людини до самоосвіти, до рефлексії, до оцінки власної компетентності, до вміння прокласти шлях від незнання до знання.

Інноваційна модель бібліотеки стає необхідною умовою і основою для розвитку освіти протягом усього життя. Залучаючись до освітньої системи, вона сприяє формуванню особистості, соціально адекватної актуальним потребам суспільства знання, здатної не лише отримувати, використовувати та інтерпретувати існуючі культурні зразки в руслі норм і правил нового суспільного етапу розвитку, але і створювати нові знання і нові культурні форми. Культурна функція бібліотеки інноваційної моделі передбачає розповсюдження культурних зразків, які забезпечують процес інкультурації людини, залучення її до системи основних ціннісно-сміслових нормативно-регулятивних критеріїв оцінок і принципів відбору соціально прийнятних форм і способів здійснення діяльності в освітній реальності інформаційного суспільства. Вона є важливою ланкою в системі просвітництва в різних галузях знання. Реалізація культурної функції, з одного боку, перетворює модельовану бібліотеку в соціальний інститут, який гарантує відтворення національної і регіональної культури, а з другого – вона стає місцем найбільш інтенсивної міжкультурної комунікації, де формуються стандарти розуміння інших культур з утриманням їх специфіки й оригінальності.

Бібліотечно-інформаційний ресурс є підґрунтям бібліотеки інноваційної моделі для задоволення потреб

користувача в інформації і знаннях, є суспільним надбанням доступним кожній людині. Створена за мережним принципом, вона має не лише документи на різноманітних носіях, які зберігаються в фонді однієї бібліотеки, але й електронні ресурси інших інформаційних систем. Сучасна бібліотека реалізує кумулятивну функцію, перш за все, формуючи і зберігаючи документоване знання та інформацію про свій регіон, створює регіональний сегмент національного бібліотечно-інформаційного ресурсу, бере участь у створенні інформаційного простору своєї території, забезпечує її цілісність. Організуючи і координуючи створення регіонального розподіленого бібліотечно-інформаційного ресурсу, вона акумулює універсальний фонд документів, який відображає сучасну картину світу наукового знання і забезпечує інформаційну підтримку розвитку регіональної науки і освіти. Регіональна бібліотека виконує функцію центру збору загальнодоступної електронної інформації, її упорядкування, формування, колекції електронних документів, їх записи на комп'ютерні носії постійного зберігання, а також легітимного тиражування і розповсюдження цих колекцій. Виконуючи інформаційну функцію, вона стає для своєї території важливим каналом інформації про світовий процес у сфері науки і культури, усуваючи розрив між можливістю доступу до інформації. Регіональна бібліотека впроваджує елементи моделі гібридної бібліотеки, що дозволяє забезпечити доступ до соціально значущої інформації і знання кожній людині.

Важливим напрямком діяльності регіональної бібліотеки залишається краєзнавство, яке визначає інтерес зовнішнього оточення до будь-якого регіону і його інформаційних ресурсів. Створені регіональною бібліотекою інформаційні ресурси допомагають формувати освітньо-культурний контекст, долаючи негативні наслідки процесів регіоналізації, забезпечуючи входження регіону до світового інформаційного простору у сфері краєзнавства. Вона отримує інформаційну підтримку регіонального компоненту в освітньому середовищі, стаючи організатором і координатором роботи щодо збереження спадщини національної і регіональної книжкової культури. Унікальність і складність регіональної бібліотечної галузі в тому, що вона є своєідним ланцюгом, який об'єднує інформаційну, культурну й освітню сфери. Яскравим прикладом такого поєднання є проведення конкурсів проектів з організації нових бібліотечних послуг з використанням інформаційних технологій. Це такі, як «Бібліоміст», «Сучасний простір бібліотеки» та інші.

Сьогоднішній тип бібліотеки вимагає й іншої професійної підготовки бібліотекаря, який зміг би відповідати усім сучасним вимогам [2].

Сучасний етап інформатизації впливає не лише на зростання інтелектуалізації професійної діяльності, але і на медіатизацію культури і на інноваційний тип розвитку сучасної бібліотеки вищих навчальних закладів. Якщо розглядати діяльність бібліотеки ВНЗ щодо формування інформаційної культури майбутніх спеціалістів, то одним із напрямків підвищення кваліфікації фахівця стає оволодіння професійною інформаційною культурою, а також здатність моделювати і прогнозувати свою професійну

діяльність. Бібліотека стає провідником інформаційної культури – культури інформаційного обміну, читання, і, головне – формування нового типу мислення, і тим самим суттєво впливає на духовне життя суспільства.

Висновки і пропозиції. Нові вимоги, які висувуються суспільством у підготовці спеціаліста в системі вищої освіти, обумовили необхідність системного перетворення роботи бібліотеки в освітньому просторі вищого навчального закладу. Системний підхід пропонує єдність змісту форм, методів і засобів бібліотечної діяльності. Очевидним стає необхідність створення нових бібліотечних технологій, спрямованих на формування інформаційної культури майбутнього спеціаліста, який здійснює свою діяльність у сучасному якісно новому інформаційному середовищі, усвідомлює сутність інформаційних перетворень, здатних ефективно використовувати накопичені інформаційні ресурси. Окремим завданням при цьому є навчання студентів раціональним прийомом роботи з інформаційними ресурсами, включаючи технологію і алгоритми пошуку, відбору, аналізу і синтезу інформації, а також акмеологію читання. «Бібліотеки сьогодні посідають центральне місце в процесі інтелектуалізації суспільства, розвитку його науки, освіти і культури. Як важливий елемент виробничих та соціальних процесів структурних підрозділів, виробничих, наукових, освітніх та інших закладів, вони повинні перетворитися в інтелектуальні центри діяльності» [3, с. 4].

Функціонування електронної бібліотеки в нинішній час знаходиться в стадії становлення, а тому у перехідний період від традиційної бібліотеки до електронної повинна існувати модель бібліотеки інноваційного типу. Такою моделлю виступає інформаційно-освітній центр як багатогалузева структура вищого навчального закладу, як невід'ємна частина навчального, наукового і виховного процесу, і, одночасно, як його економічна структура в сфері комерціалізації інформаційно-бібліографічних послуг. При створенні інформаційно-освітнього центру слід враховувати такі завдання: навчальні, науково-методичні, виховні, організації документально-інформаційних ресурсів на нетрадиційних носіях, сервісних, дистрибутивних. При реалізації цих завдань на практиці можна зіштовхнутися, як з позитивними, так із негативними мо-

ментами. У процесі інноваційної діяльності відбувається зародження як нових здібностей, так і нових потреб. Поняття інноваційних здібностей повинно стати центральним у новій філософії розвитку бібліотеки, воно стосується як співробітників бібліотеки, так і користувачів. Саме здатність людини створювати і впроваджувати інновації характеризує її як творчу істоту. Як елементом структури вищого навчального закладу, бібліотека виступає одночасно як джерело знань із якого черпає знання особистість у процесі формування, і як джерело соціальної адаптації молодого покоління. Сучасна бібліотека це, перш за все, механізм соціальної комунікації, оскільки, вбираючи в себе різні культурні епохи і традиції, вона допомагає людині орієнтуватися в просторі сучасного суспільства, оперативного отримувати інформацію і надавати її користувачам.

Бібліотека в контексті освітньої реальності може розглядатися як місце зустрічі культурних поколінь заради передачі соціальної і духовної спадщини.

Освіта, з одного боку, певний момент або етап життя людини, забезпечуючи її соціалізацію, а з другого – це безперервний процес адаптації нових поколінь до реальності і набуття необхідних для цього знань, навичок і вмінь. І саме до цього повинна спонукати сучасна бібліотека.

Список літератури:

1. Берестова Т.Ф. Библиотека как элемент информационного пространства (к разработке концепции)/ Т.Ф.Берестова//Библиотековедение. – 2004. - №6. – С.43-51.
2. Бібліотека в освітньому просторі. Професійно культурний бібліотекар: поведінка, культура мови і спілкування, зовнішня культура: інформ.бюл. для працівників бібліотек ВНЗ III-IV рівнів акредитації державної форми власності Хмельницької області / [гол. ред. О.Б. Айвазян]. – Хмельницький: ХНУ, 2010. - №9. – 76с.
3. Мотульский Р.С. Библиотека как социальный институт: теорет.-методол. Аспект/Р.С.Мотульский. – Мн. : Бел.Гос.Ун-т культуры, 2002. – 374с.
4. Рац М.В. Книга в «информационном обществе»: о чем речь? Взгляд методолога/ М.В.Рац// Общество и книга: от Гутенберга до Интернета. – М.: «Традиция», 2000. – С.82-91.

РЕЛИГИОЗНЫЙ ЭКСТРЕМИЗМ И ФУНДАМЕНТАЛИЗМ: ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СИМВОЛА

Лаврентьева Анна Юрьевна

кандидат философских наук,
старший преподаватель кафедры гуманитарных наук
Северного государственного медицинского университета

RELIGIOUS EXTREMISM AND FUNDAMENTALISM: THE USE OF THE SYMBOL

Lavrentyeva A.U., Ph.D., senior lecture of the Department of Humanities, Northern State Medical University (NSMU), Arkhangelsk

АННОТАЦИЯ

Использование символа различными экстремистскими организациями в сети Интернет буквально заражает радикальными деструктивными настроениями. Прежде всего, деятельность экстремизма направлена против стабильности мирового сообщества.

ABSTRACT

The use of various extremist organizations on the Internet infecting destructive radical sentiment. First of all, the activities of extremism directed against the stability of the world community.

Ключевые слова: экстремизм, фундаментализм, символ, символика, Интернет, пропаганда.

Keywords: extremism, fundamentalism, symbol, symbolism, Internet, promotion.

Сегодня можно назвать экстремистскую деятельность злободневной темой современного общества, в разной форме проявления - религиозного, политического, национального, экономического, молодежного, информационного, а также фундаменталистские настроения. Экономическая, политическая, социальная нестабильность, так или иначе, отражается на образе мыслей и поведении человека, что выражается в социальных протестах, экстремистском поведении. Многообразие дискуссий, форумов, конференций, различных исследований посвящено изучению форм, методов экстремистского поведения, причин возникновения, распространения, профилактике данного социального явления.

Как отражающий элемент сущности социального факта может выступить знак, который рисуется в воображении сознания, раскрывая социальную действительность в символической форме. Поэтому необходимо уточнить, что понимается под терминами символ, символика и как относится данный знак к религиозному экстремизму и фундаментализму.

Символ (знак, опознавательная примета) – идея, образ или объект, имеющий собственное содержание и одновременно представляющий в обобщенной, неразвернутой форме некоторое иное содержание [4]. По энциклопедии Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А. символ – это знак, изображение какой-нибудь вещи или животного для обозначения качества предмета. В понятие символа входят, не поглощая его, художественный образ, или аллегория, или сравнение [5]. Так, символ может иметь собственное содержание и изображать качество предмета или явления.

Символика это символическое значение [7] и условное значение, придаваемое чему-либо, совокупность каких-либо символов, выражающих определенные идеи, понятия, чувства [6]. Так, как значение символика выражает идеи, чувства и понятия.

Экстремизм – приверженность крайним взглядам и морали (в политической сфере) [2]. Как одна из форм ре-

лигиозный экстремизм (крайний, чрезвычайный) – тип религиозной идеологии и деятельности, которая отличается крайним радикализмом, ориентированным на бескомпромиссную конфронтацию со сложившимися традициями, резкий рост напряженности внутри религиозной группы и в социальном окружении [1, С.1220]. Как указывают Райзберг Б.А. и Лысенко А.А., ключевым признаком экстремизма признается крайность взглядов, мер, действий людей [3, С.7].

Религиозный фундаментализм – это установка религиозного сознания на буквалистское истолкование текстов священных книг, неизменность догматики, сочетающаяся с приверженностью к консервативному социально-политическому строю. [8]. Религиозному фундаментализму присущ абсолютный авторитаризм Божественного откровения, где основными принципами выделяют: вербальная богодухновенность и абсолютная непогрешимость Библии, безусловная вера в божественную природу ИХ.

В современном мире количество Интернет-сайтов, которые взяли курс на пропаганду экстремизма, значительно растет. Глобализация информационных процессов делает возможным активную роль информационно-пропагандистских, идеологическим мер противодействия угрозам безопасности общества и государства. Главной целью экстремистских пропагандистов всегда было привлечение новых adeptов, формирование сочувствия и поддержки обществом противоправных требований и призывов. Информационная среда оказывается в данном случае средством для любого вида экстремизма, включая и религиозно-политический экстремизм. Долг любого государства перед своими гражданами защищать нормы, правила поведения, ценности для сохранения общественного порядка. Так, в РФ запрещены создание и деятельность общественных и религиозных объединений, иных организаций, цели и действия которых направлены на осуществление экстремистской деятельности.

Одним из методов вовлечения будущих adeptов экс-

тремизма является реакция на символы и символику тех или иных религий. Сама информация подается дозированно, что делает не возможным своевременный анализ темы рассуждения. Намного эффективнее можно подать чувство несогласия в картинках, знаках, символах. Современный интернет пользователь реагирует прежде всего на кратковременную информацию и символика здесь действительно играет большое значение.

С развитием общества символов религиозных систем было создано достаточно. Символика различна в каждой религии. Отношение к символам также отличается спектром чувств – от полного отказа от значения символа до фетишизма.

Религиозные системы всегда преследуют главную цель – дискредитацию иной веры. Представить в глазах общества адепта другого вероисповедания «не таким» есть задача миссионеров различных религий, в том числе и так называемых «мирных». Носители так называемой «истинной» религии с развитием общества пользовались различными средствами от насилия до увещевания. С развитием информационных технологий методы не поменялись, изменилась лишь скорость воздействия.

Государственные структуры в рамках законодательства стараются оградить общество от нависшей социальной угрозы. При этом оказалось налицо неспособность к быстрому реагированию на социальные проблемы. Даже законодательная база не всегда делает возможным пресечь любой экстремизм.

Можно называть некоторые проблемы, с которыми столкнулось общество и государство при обнаружении экстремистских групп различного толка:

- дестабилизация разрушение социальных отношений и ценностей;
- угроза насилия, террор;
- фанатизм;
- одномерность восприятия проблемы;
- отсутствие толерантности;
- экономическая нестабильность;
- низкий уровень жизни населения;
- коррупция;
- не способность к быстрому реагированию государственных структур;
- ломка стереотипов поведения;
- не все что названо символом религии признается как отражение сути доктрины;
- размытость определения символики. Невозможно четко закрепить символы за той или иной деятельностью.

Организация может преследовать цель дискредитации государства или другой религиозной организации или цель борьбы за свободу мысли, слова, вероисповедания. Непрозрачность цели делает невозможным четко обозначить экстремизм в применении символики.

Государство в программе защиты граждан от экстремизма должны учитывать следующие предложения по улучшению мер профилактики экстремизма и фундаментализма. Их можно представить как своеобразные пути преодоления экстремистских взглядов:

- внести поправки в законодательную базу, касающиеся определения правового статуса сети Интернет. Мате-

риалы если даже признаны судом экстремистскими все же продолжают быть открытым доступе пользователям интернет сети,

- создать официальный список символов, запрещенных общественных и религиозных объединений, закрытых по решению суда,
 - последовательность и строгость исполнения закона,
 - меры ограничения доступа к информации экстремистского характера,
 - создание антиэкстремистских сайтов (толерантных),
 - разработка концепции государственной и национальной политики противодействия экстремизму и фундаментализму. В данной концепции необходимо принимать во внимание специфичность традиций народов, многонациональность, компенсаторную роль религиозных систем, как ислам, буддизм, христианство,
 - система безопасности должна быть не политизирована,
 - создание круглых столов, конференций, где будет обсуждаться профилактические меры в борьбе с экстремизмом и фундаментализмом,
 - мониторинг печатных и электронных СМИ, Интернет-изданий и литературы, продуктов индустрии массовых развлечений на предмет выявления попыток разжигания расовой, этнической и религиозной вражды и ненависти и призывов к насилию,
 - не допускать трансляцию призывов и высказываний по разжиганию расовой национальной розни и экстремистских настроений,
 - создание информационных программ по воспитанию толерантности и патриотизма,
 - создание международных форумов по актуализации культурных традиций,
 - курс образовательных структур на построение межкультурного диалога,
 - развитие грантовой поддержки исследовательских программ по изучению символики экстремизма
- Таким образом, четко закрепить символ за той или иной экстремистской группой не всегда предоставляется возможным. Кроме того, религиозные вероучения отмечают не согласие с буквалистским объяснением сущности веры символикой. В исламе, к примеру, уточняется, что привычный для общества полумесяц и звезда есть символ династии османской империи как политического режима, а не отражение глубокой веры в Аллаха правоверного мусульманина. Так же как в христианстве, крест есть напоминание о крестной жертве Иисуса Христа как образ спасения от греховного мира. Крест здесь не средство, а знак, сигнал о необходимости перемены жизни. В буддизме цветок лотоса не связан с действием перерождения, а напоминание о движении человека к обретению главной сути жизнедеятельности – освобождения от страдания.
- Итак, символ выступает как условное значение, знак, опознание идеи религиозного вероучения. Символ помогает запомнить объемную информацию. Односторонность символа затрудняет поиск смыслов, понимание значения экстремистских и фундаменталистских организаций. Трудность заключается в недостаточном изучении природы символического. Но, так как все же символ это

продукт общественного сознания, то есть возможность выработать механизмы изучения символа.

Ссылки:

1. Забияко А.П. Экстремизм религиозный Религиоведение // Энциклопедический словарь. – М.: Академический Проект, 2006.- 1256с.
2. Коновалов В.Н. Экстремизм Политология. Словарь. – М.:РГУ. Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/262/Экстремизм>. Дата обращения: 27.02.2016.
3. Райзберг Б.А., Лысенко А.А. Экстремизм: истоки проявления и способы противодействия: монография. – М.: Издательство Московского психолого-социального университета, 2015.- 94с.
4. Символ Философия: Энциклопедический словарь – М.: Гардарики, под ред. А.А. Ивина, 2004. Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1095. Дата об-

ращения: 26.02.2016.

5. Символ Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона – С.-Пб: Брокгауз-Ефрон. Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/93857/Символика. Дата обращения: 26.02.2016.
6. Символика Толковый словарь Ефремовой. Т.Ф. Ефремова. 2000. Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/243984/Символика>. Дата обращения: 27.02.2016.
7. Символика Толковый словарь Ушакова. Режим доступа: <http://enc-dic.com/ushakov/Simvolika-69708.html>. Дата обращения: 27.02.2016.
8. Фундаментализм религиозный Философия: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики. Под ред. А.А. Ивина. 2004. Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1323/ФУНДАМЕНТАЛИЗМ. Дата обращения: 27.02.2016.

ФЕНОМЕН ХРИСТИАНСКОГО РЕЛИГИОЗНОГО СИМВОЛА

Лещенко Алена Михайловна

кандидат философских наук, доцент

доцент кафедры гуманитарных дисциплин

Херсонской государственной морской академии

THE PHENOMENON OF CHRISTIAN RELIGIOUS SYMBOLS

Leschenko A. M., PhD in Philosophy, Assistant professor, Department of humanitarian disciplines Kherson State Maritime Academy

АННОТАЦИЯ

В статье проанализировано феномен христианского религиозного символа, и определены механизмы его влияния на человека благодаря произведениям сакрального искусства. Выявлено его функциональные особенности с точки зрения коэволюционного соразвития системы «христианская религия - человек». Доказано, что определенные психологические механизмы срабатывают на основе эмоциональной привлекательности идей христианства, которые символически отражаются в произведениях сакрального искусства.

ABSTRACT

Activation of these mechanisms in the process of human's perception of Christian sacred art works promotes the effect of emotional «sympathy» with a believer to the meaning of the sacred religious image creating as the consequence a co-evolutionary effect as this process corresponds to the principles of the perception balance of religious induction, system religious extrapolation etc.

The essence of the religious symbol is perceived as sacred that functionally encourages a person to form and consolidate images of transcendent in his mind that actually are equal to images of the reality of virtual value and provide psychological grounds for creation of the hyper image of the World Theurgic Field.

It is proved that a Christian religious symbol is a sacred sign of material or imaginative origin, is the unity of substance, information and energy which contains in concentrated, encrypted and structured way energy-rich information appealing to a person with its life sense of the irrational and trans virtual idea of God-manhood. In the process of its perception, the information of the cult direction should be deciphered and re-encrypted and due to motivation and actuality of its energy potential facilitate psychological adjustment of a person to Christian religion, ensure the further process of joint stable functionality of the system «Christian religion- a person» in the content of co-evolutionary co evolution.

Ключевые слова: христианский религиозный символ, сакральное искусство, сакральное, система «христианская религия - человек», коэволюционное соразвитие.

Keywords: Christian religious symbol, sacred art, the sacred, the system «Christian religion- a person», co-evolutionary co evolution.

Человечество, еще с момента формирования абстрактного мышления, начинает использовать «символ» в своей жизнедеятельности. «Символ» сопровождает и наполняет

полифоническими смыслами бытие человека, он создает своеобразный эмоционально насыщенный «оазис» духовного мира и дает возможность пережить причастность

или своеобразное «слияние» с таинственным, непознанным, фантастическим. Все это возбуждает и провоцирует чувства человека к «вживанию» в суть символа, его глубины, его сверхъестественность.

В современном мире символ не теряет своей важности в жизни человека. В христианстве, как и в других религиозных учениях, символ играет важную роль, как средство воздействия на чувства верующего. Поэтому, актуальным является анализ феномена христианского религиозного символа, определения механизмов его воздействия на человека, выявление особенностей его отражение в сакральном искусстве и т. д. Цель исследования заключается в уточнении сущности феномена христианского религиозного символа и определении его функциональности с точки зрения коэволюционного соразвития системы «христианская религия – человек». Соответственно, главной задачей является анализ смысла христианского религиозного символа, который имеет безапелляционное влияние на эмоциональное состояние верующего и тем самым способен транслировать в его сознание и подсознание, основные идеи христианского вероучения

Проблема «символа» была и остаётся предметом интереса широкого круга ученых. Так, проблемы символики изучали М. Хайдеггер, Ф. Шеллинг, Э. Кассирер, К. Г. Юнг, Х.-Г. Гадамер, Р. Генон, А. Белый, Ю. Лотман, М. Бахтин, А. Лосев, И. Вайнруб и другие. Источники происхождения религиозных символов раскрываются в работах К. Амстронга, М. Бердяева, В. Вундта, У. Джеймса, В. Соловьева, П. Флоренского. Значение сакрального в символе обосновывалось в работах Г. Зиммеля, Д. Пивоварова, С. Шалютина. Психологическую суть символа изучали З. Фрейд, Э. Фромм, К. Юнг; трансперсональные аспекты символа анализировали С. Грофф, К. Уилбер, другие. Так, А. Спирина не без основания указывает на многозначность сущности явления «символ», приравнивая его к междисциплинарному понятию, поскольку оно является предметом исследования теологии, эстетики, мифологии, лингвистики, различных художественных направлений и т. д. [7].

А. Спиркин анализ сущности явления «символ» начинает с понимания самого процесса символизации, под которым признает «специфический акт сознания, который с помощью мышления синтезирует то, чем символизируется объект и то, что символизируется ... Что такое символ? Это какой-то объект, слово, действие, смысл которых заключается в том, что они что-то символизируют, как бы скрывая за собой другой предмет или иное явление. Символ указывает на то, чем он сам не является. ... Своим основанием символ имеет чувственное восприятие вещей, их свойств и отношений. Но чувственное содержание образа поднимается в нем до уровня мысли, идеи. Символ всегда внутренне просветленный обобщающим смыслом. Символ двулик как Янус: его содержание идеальное, а внешняя оболочка материальная» [6, с. 231].

А. Лосев, также обоснованно исходит из достаточно широкого толкования категории «символ» («symbolon»), что в переводе с греческого означает «знак», «примета», «признак», «пароль», «сигнал», «предвестие» [4, с. 13]. В своей работе «Проблема символа и реалистическое искусство» он отмечает, что «символ есть арена встречи того,

что обозначает и обозначаемого, которые не имеют ничего общего между собой, но ... символизирует и символизирующее» [4, с. 33]. Согласно его концепции, с начала, необходимо, чтобы в наличии было именно явление, имеющее значение, которое уже потом может принимать форму символа, ведь «для обозначения и, следовательно, для символизации должен существовать еще какой-то общий акт, объединяющий все акты в одно единое и нераздельное целое. Этот недифференцированный акт символизации, *implicite*, то есть в неразвернутом виде, который содержит в себе все необходимые для получения знака акты, *explicite*, то есть в развернутом виде, назовем ... семантическим актом. Этот акт не является ни обозначаемым и ни обозначающим, но значимым. Ведь если нет чего-то значимого, то нет и ничего обозначающего, поскольку сначала нужно, чтобы предмет что-то значил, а уже потом можно будет его обозначать; и нет ничего обозначающего, потому что сначала существует значимое, а уже потом мы будем применять его к тому или иному предмету, чтобы он стал предметом обозначения. Без подобного рода семантических актов абсолютно немислимо понятие символа» [4, с. 37]. Таким образом, соответственно автору, символ рождается путем определенного изображения или вне его, в результате чего он отражает и упорядочивает основную идею, носителем которой является, и символичность, выражение которой должно вызываться в человеке в процессе его восприятия образа [4, с. 24]. Однако, по мнению В. Вдовиной, формирование этого символического образа не может осуществляться только на базе восприятия и понятие его сущности, поскольку символ не является непосредственной формой, а является лишь информацией о форме, которая закодирована в «последовательно сменяющихся импульсах возбуждения соответствующих частей нервной системы. В каждой фазе познавательного акта производится соответствующее декодирование и перекодирование информации, полученной от предыдущей фазы, и то, что получается в конечном результате, то есть само понятие, представляет сознанию взятую вещь в ее интенциональном, то есть чисто информационном бытии. Поскольку механизмы восприятия у всех представителей человеческого рода устроены одинаково, при восприятии одинаковых вещей у всех людей образуются, при нормальных условиях, одинаковые понятия о вещах» [2, с. 21-22]. Считаем особенно важным аспект природной сходимости механизмов восприятия у всех людей. Такая закономерность предопределяет и схожесть формирования и функционирования у людей, обращающихся к произведениям христианского сакрального искусства, механизмов художественной рецепции, которая тесно связана и с художественной рефлексией. Более того, такие психологические механизмы являются характерными и крайне важным и для авторов произведений сакрального искусства, поскольку способствуют изменению связей между элементами в системе «автор произведения христианского сакрального искусства - произведение христианского сакрального искусства - человек - произведение христианского сакрального искусства». Художественная рецепция человека, обращающегося к произведениям христианского сакрального искусства, является органически связанной

с художественной рефлексией и эффектом психологического предпочтения. Они срабатывают на основе эмоциональной привлекательности идей христианства, которые символически отражаются в произведениях сакрального искусства, тем самым вызывая коэволюционный фактор приспособления верующего к реальности.

С целью более совершенного понимания сущности явления «символ», целесообразно обратить внимание на различия понятий «символ» и «симулякр», которые обосновывает Е. Спирина. Автор доказывает, что знак всегда является связанным с предметностью; символ по своей сути является более предметным, но отсылает человека не к предметности; симулякр же вообще предполагает отсутствие связи между знаком и предметностью. Относительно процесса эволюции ученый доказывает: «Культура эволюционирует от парадигмы «отражение реальности» к её отсутствию, достигая состояния, когда семиотическая среда позиционируется как самодостаточное, и субъект (в структурализме означающее) больше не становится какой бы ни было фактичностью. На место оригинала, становится копия. Парадокс? Только генетически, с происхождением» [7, с. 16]. Автор обращает внимание на то, что в наше время большое количество людей «уже вступило в бестелесные воображаемые миры. Теперь мы говорим о «виртуальной реальности». Мы живем в культуре, которая быстро оживляет в моделировании миллион объектов, с изяществом их возбуждая ... Симулякр стал ландшафтом, в котором мы живем. В большинстве случаев мы склонны гиперреальное считать реальным для нас. Мы с легкостью входим в гиперреальность и выходим из нее» [7, с. 17]. Такие выводы автора позволяют вплотную приблизиться к пониманию сущности религиозного символа как сакрального, которое функционально направляет человека на формирование и закрепление в воображении образов трансцендентного, которые, по нашим выводам, фактически равны образам реальности виртуального значения и обеспечивают психологические основания для создания гиперобраза Всемирного теургического поля. Вместе с тем, образ виртуальной реальности по механизму возникновения и функционирования является тождественным трансцендентной реальности.

Поэтому, под сакральным (от лат. *Sacrum* - священное) нами понимается «все то, что относится к культу, поклонению особенно ценным идеалам; оно противопоставлено светскому, профанному, мирскому» [3, с. 13]. То есть, функциональная сущность христианского символа направлена на принятие человеком трансцендентальной сущности Абсолюта и на приспособление к нему собственных жизненных позиций в соответствии с канонами христианского верования.

Уточнение понятия «сакральное», которое является достаточно важным для исследования, А. Савкина дает в своей работе «Понятие сакрального в условиях современного общества», связывая его с переживаниями человека [5]. Так, автор доказывает, что единство целостного религиозного переживания вызывают три основные составляющие: священный религиозный опыт того, кто его испытывает; каким образом этот человек его испытывает; наличие непосредственного объекта поклонения. Имен-

но взаимосвязь этих составляющих позволяет человеку преодолевать границы между естественным и сверхъестественным, между профанным и сакральным, поскольку сакральность символа адресует человека именно к сверхреальному. То есть, в основе механизма приспособления человека к христианскому вероучению, без которого не может быть, достигнут коэволюционный эффект, составляет довольно непростое, по своей структуре, религиозное переживание. Автор также доказывает, что в отношении объекта сакрализации нет разницы между сакральным и священным, которые разделяются только между собой, соответственно, по функции и по качеству, причем сакральное предшествует религиозному. Ученый выделяет понятие «иерофании» как сугубо индивидуального способа понимания человеком объекта сакрализации.

Т. Захарьян доказывает, что религиозный символ включает в себя единство рационального и чувственного, а символы высокого порядка, однозначно характеризуются трансцендентным смыслом, хотя и не являются тождественными ему. А потому, как считает автор, символ не может подвергаться умственной дешифровке, а требует эффекта вживания в него, что именно и дает возможность верующему человеку осуществлять метаэмпирический диалог с высшей реальностью [3, с. 7]. Она отмечает, что «религиозный символ, как имя сакрального предмета, таит в себе энергию того, кого символизирует и пробуждает в верующем соответствующую силу. Отсюда единство мистики и магии в религиозном имени. Так, для христианина символ креста означает не только крест как отдельный материальный предмет, но вместе с тем всю мистическую историю Бога Спасителя; восприятие креста магически активизирует в православном или католике веру в личное спасение и вечную жизнь» [3, с. 11]. Автор доказывает, что сакральное по своей сути «не поддается человеческому управлению ... и допускает по отношению к себе только поклонения» [3, с. 14].

Однако, отметим, что эффект непосредственного «вживания» человека в смысл сакрального христианского образа базируется на активизации специальных природных механизмов. Таким образом, можно определить такие психологические механизмы приспособительной направленности, как изменения цели человека на мотив его деятельности, экстраполяция, идентификация, эмпатия, социальное восприятие, рефлексия, эмоциональное заражение и т. п. Соответственно активизация этих механизмов, в процессе восприятия человеком произведений христианского сакрального искусства, способствует эффекту психологического «вживания» верующего человека в смысл сакрального религиозного образа, вызывая коэволюционный эффект как следствие, поскольку этот процесс соответствует принципам перцептивного баланса, религиозной индукции, системной религиозной экстраполяции и т. п. Специфика проблемы нашего исследования требует более детально проанализировать функциональную направленность христианского религиозного символа. Христианство начало использовать символ с целью презентации человечеству наличия другого мира, который, с точки зрения канонов христианской религии, является связанным с реальным миром только в чувствах человека, ведь

«человек значим отнюдь не земным своим содержанием, а исканиям священного. Он интересен не тем, что в нем явлено, а тем, что в нем скрыто. Земное существование считается только прологом к настоящему и вечной жизни, а символ является вестником этого божественного мира. Символ показывает, что человека нельзя рассматривать как механическое соединение тела, души и духа» [7, с. 21].

Именно поэтому, согласно взглядам автора, благодаря христианскому религиозному символу человек мог считать свою душу «самодостаточной духовной субстанцией, которая приобретает свое назначения», а все окружающее социальное и среду она должна воспринимать как символическое проявление Абсолюта, при этом жажда «трансценденции рождала трепетную веру того времени и требовала блестящих образов» [7, с. 22]. Со ссылкой на Й. Хейзинга, автор доказывает уместность возникновения, в свое время, огромного количества религиозных образов, что создало условия для формирования единой христианской религиозно-символической картины мира. Но, вместе с тем, некоторые авторы, например П. Бурдьё, этот процесс связывают и с одновременным становлением специализированных социально-религиозных институтов, деятельность которых непосредственно направлялась на разработку религиозного дискурса и мифов [1, с. 93]. Но, особенно значимым является то, что Э. Спирина наделяет символ колоссальным смыслом, поскольку называет его, даже «языком языка» [7, с. 31]. Опираясь на П. Флоренского, она соглашается, что религиозный символ позволяет человеку преодолевать различия между тем, что понятно для него, и наоборот, а значение его напоминающее, а не создаваемое. Более того, по П. Флоренскому, символ является символом именно благодаря наличию в нем «некоторой реальности энергии некоторой другой реальности» [8, с. 478].

Таким образом, анализ, феномена «христианский религиозный символ», дает возможность сделать выводы о следующем:

- этот символ может существовать в материальной или образной форме;
- его содержание составляет закодированная информация о трансвиртуальной идее Богочеловечества;
- смысл христианского религиозного символа является консонансно-привлекательным для человека, поскольку соответствует его основным жизненным стремлениям. Механизм воздействия на человека, христианского религиозного символа, предусматривает процесс декодирования и перекодирования человеком его содержания, что, в первую очередь, обусловлено экстраполяцией. Результативность влияния христианского религиозного сим-

вола обеспечивается актуализацией его энергетического потенциала. Следствием восприятия человеком смысла религиозного символа и принятие им идей христианства, которые способствуют укреплению психологического состояния верующего. Таким образом, под христианским религиозным символом, в исследовании, понимается сакральный знак материального или образного происхождения, который является единством материи, информации и энергии, а также включает в себя, в концентрированном, закодированном и упорядоченном виде, энергетически насыщенный информацию о привлекательной для человека, по своим жизненным для него смыслам, иррациональную и трансвиртуальную идею Богочеловечества. В процессе ее восприятия человеком эта информация культового направления должна быть расшифрована и перекодирована, и благодаря мотивационной значимости и актуализации ее энергетического потенциала, способствовать психологическому приспособлению человека к христианской религии, обеспечивая процесс дальнейшего совместного стабильного функционирования системы «христианская религия - человек» в режиме коэволюционного соразвития.

Список литературы

1. Бурдьё П. О символической власти. Социология социального пространства // Пьер Бурдьё. - М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. С. 87-96. - bellats.ru/Books/Art/Art-or.html
2. Вдовина Г. В. Учения о знаках схоластики XVII века // Галина Владимировна Вдовина. Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. - М., 2009. - 44 с.
3. Захарян Т. Б. Сакральный символ в языке религии // Татьяна Борисовна Захарян. Автореф. дис. ... на канд. филос. наук. - Екатеринбург, 2006. - 25 с.
4. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство // Алексей Федорович Лосев. - 2-е изд., испр. - М.: Искусство, 1995. - 320 с.
5. Савкина А. В. Понятие сакрального в условиях современного общества // Альвина Владимировна Савкина / Полигнозис. - 2010. - 1-2(38). - <http://www.polygnozis.ru/default.asp?num=6&num2=504>
6. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание // Александр Георгиевич Спиркин. - М., Политиздат, 1972. - 303 с.
7. Спирина Эльвира Маратовна. Символ как понятие философской антропологии // Эльвира Маратовна Спирина. Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. - М., 2011. - 44 с.
8. Флоренский П. А. Собрание сочинений в четырех томах / П. А. Флоренский // Сер. Философское наследие: т.128 и 129. - Том 3. - М.: Изд-во: «Мысль», 2000. - 623 с.

ФИЛОСОФСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ВЕРЫ И СУЕВЕРИЯ В НАРОДНОМ СОЗНАНИИ

Свириденко Андрей Арьевич

филиал ФГБОУ ВПО «Уфимский государственный
авиационный технический университет» в г.Кумертау,
доктор философских наук, Академик РАЕ,
профессор кафедры естественнонаучных
и общетехнических дисциплин

PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF FAITH AND SUPERSTITION IN THE FOLK CONSCIOUSNESS

Sviridenko A. A., The Branch of "Ufa State Aviation Technical University" in Kumertau, the Doctor of philosophy, Academician of RAЕ, professor the department of natural-scientific and technical disciplines.

АННОТАЦИЯ

В статье показано соотношение веры и суеверия в народном сознании. Автор указывает на роль социального служения церкви. Вскрыта роль веры в жизни социума и индивида. Вскрыты антологические корни религиозной веры. Автором приведены интересные примеры из практики.

ABSTRACT

The article shows the connection between faith and superstition in the popular mind. The author points to the role of social Ministry of the Church. The role of faith in society and the individual. Uncovered the ontological roots of religious faith. The author gives interesting examples from practice.

Ключевые слова: церковь, общество, вера, суеверие, религия.

Keywords: faith, religion, superstition, society and the Church.

Настоящая статья направлена на исследование проблематики социального служения церкви, тенденций трансформации догматики и духовного воспитания населения.

Указанная проблематика отражена в литературе в таких работах как:

- Бабий М.Ю. Свобода власти, 1994;
- Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции, 1989;
- Власов В.Г. Двухтысячелетие христианства и его распространение на Руси, 1992;
- Ковалевич Ю.В. К вопросу о религиозности военнослужащих пограничных войск, 1995;
- Кириков О.И. Русское православие: духовно-догматические основы и ориентации во второй половине XX века, 2015;
- Никольский Н.М. История русской церкви, 1983;
- Препеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке, 1995;
- Филоненко М.В. Православие в поисках исторического самовыражения, 1987;
- Шапошников А.Г. В.С. Соловьев и православное богословие, 1990;
- Яблоков И.Н. Социология религии, 1979;
- Greely A.M. Religion in the year 2000, 1969;
- Wilson J. Religion in American Society, 1978.

Вместе с тем за пределами внимания авторов остались такие вопросы как:

- изменения в концепции Русской православной церкви в связи с требованиями времени;
- связь церкви с наукой и обществом;
- роль церкви в жизни общества;
- особенности духовного воспитания в современных условиях;
- соотношение веры и суеверия.

Целью настоящего исследования является разграничения веры и суеверия в процессе духовного воспитания.

В народном сознании верования укореняются с древнейших времен, еще с дорелигиозного сознания. В процессе исторического развития совершенствуются общественное сознание и верования. Последние трансформируются в стройную и логически обоснованную систему религиозной веры (вероучения). Данное положение весьма характерно для русского народа. Этот народ дал миру немало великих имен: Пушкин, Нахимов, Суворов, Чехов и Левитан, Скрябин и Рахманинов и множество других мыслителей, полководцев, ученых. И, конечно же, множество святых (и здесь, пожалуй, содержится уникальность народа): Владимир, Ольга, Сергий Радонежский и Серафим Саровский. Поэтому вера в России логична, исторична и органична на генетическом уровне. Народное сознание «существенно пронизано религией слова» [7; с.128]. Существенной чертой веры (христианства) является ее динамичный, активный характер, направленность на изменение как общества, так и отдельного человека.

Исследуя историю человечества, и каждого народа в отдельности, развитие мировой культуры, нельзя оставить за пределами исследований религию, как социально-культурный пласт. На протяжении всего существования человечества не удастся выделить ни одной безрелигиозной общности, так же как общности безэтнической. Вера и верования есть атрибутивный признак человека как биосоциального существа. В структуре бытия человека религии, без сомнения, можно отвести ключевое место. Религиозные верования, религиозное сознание лежат в основе онтологии человека. В основе религиозного мировоззрения лежит постижение смысла жизни, тайны смерти и надежды на спасение. Общим для всех конфессий является небо, как обитель Божества, Создателя Вселенной, благоговение перед смертью и надежда на обретение вечной жизни. Термин религии происходит от латинского religio – «благочестие, святыня». Религию можно определить как духовный вид культуры [3, с. 4]. Все священные тексты: Авеста, Библия, Коран и т.д. являются высокоху-

дожественными литературными текстами. Образцом гармонии служат храмы – «архитектурная поэзия». Иконы являют собой образцы высокой живописи. Многие великие художники обращались к библейским сюжетом. Вера необходима для скрепления воли, разума и чувства. Важным компонентом формулирования личности, ее бытия является синтез веры и разума. Весьма интересным в этом контексте является мнение С.Н. Трубецкого: «Человек верит в определенный смысл мира и смысл существования в безусловную цель, идеал своего существа. И когда такая вера у него отбирается, существование его представляется ему бессмысленным, бесцельным, случайным и лишним [3, с. 4]. Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что разум, по сути своей, постоянно присутствует в процессе поиска смысла жизни и веры в жизнь. Если разум не включен в процесс вышеуказанного поиска, то он, как правило, ослабевает. Таким образом, разум и вера находятся в диалектическом единстве и взаимно дополняют друг друга. Путь к вере и надежде от страха и неуверенности весьма долог и драматичен. Разум здесь играет роль надежного путеводителя. Страх порождается чувством собственной смертности и ее неизбежности. В основе надежды лежит осознание вечности как антипода времени и понимание возможности обрести вечное бытие посредством веры. Именно это отличает человека от иных живых существ. Интересным в этой связи видится тот факт, что человек в силу своей убежденности может совершать поступки и действия в ущерб своей эмпирической жизни. Это вытекает из того обстоятельства, что человек, по сути своей, стоит выше законов физического бытия мира, иными словами, человек изначально тяготеет к духовности. Человек уже фактом своего бытия воплощает надежду на спасение. Он пребывает в состоянии долга и благодарности. Он благодарен родителям, давшим ему жизнь. Неизмеримой благодарностью он благодарен Богу, обеспечившему его появление на свет. Чувство надежды на спасение зарождается из чувства благодарности за дарованную жизнь. Обращение к вечности побуждает человека к поиску смысла жизни. В свою очередь этот поиск приводит человека к вере. Таким образом. Задачу человека или человеческого бытия можно сформулировать как изучение и видение мира реального, окружающего нас, так и познание мира духовного, иными словами, стяжение Духа Святого.

Изменения, происходящие в социуме, все больше способствуют возрастанию роли религии и верующей части населения общества. С позиций социальной философии большой интерес вызывают те социальные изменения и ориентации Русской Православной церкви, которые нашли свою мировоззренческую и методологическую парадигму и догматическое обоснование в таких теоретических разделах как: «О христианском служении миру», «Церковное служение», «Социальная диакония», «Социальная и практическая диакония» [1, с. 176]. Основным богословским смыслом концепции «социальной и практической диаконии» следует называть - служение церкви и верующих Богу путем выполнения религиозного долга перед обществом [2, с. 5]. В нынешних условиях церковь все более становится не только общественным, но и политическим институтом. С одной стороны церковь, вольно или

невольно, вынуждена приспосабливаться к требованиям времени. Оставляя неизменными догматы, церковь подчиняется условиям современных общественных игр. Сегодня каждый священник (мулла, раввин и т.д.) имеет мобильную связь, уверенно пользуется интернет-ресурсами, культовые учреждения имеют свои сайты, телевизионные каналы и т.п. И это ни хорошо, ни плохо. Это реалии сегодняшнего дня. Сегодня просто невозможно нести людям слово Божие только путем устной проповеди, как это делали апостолы и святые отцы. Сегодня необходимо охватить как можно больше населения на как можно большей территории. Поэтому в ход идут телевидение, Интернет, мобильная связь и т.д. Именно при помощи технических средств церковь имеет возможность вовлекать в духовную деятельность население. В этих целях проводятся международные, общероссийские и региональные конкурсы, олимпиады. Познавательные передачи, фильмы и т.д. Так, например, в этом году проводится исторический конкурс в память о святом непобедимом воине адмирале Ф.Ф. Ушакове. В настоящее время в России проводится литературный конкурс на соискание Патриаршей премии. Саранская епархия объявила литературный конкурс № «Во мне живет Россия». Большую роль играет церковь в организации военно-патриотического воспитания, которая проводится совместно с военкоматами, правоохранительными органами и региональными казачьими подразделениями. Современное богословие в России (рубеж XX-XXI веков) выдвинуло немало талантливых богословов и религиозных теоретиков. Среди них А.И. Бухарев, Н.А. Бурдасов, В.Ф. Эрн, П. Флоренский, В. Розанов и целый ряд других. И хотя они как авторы и мыслители весьма неоднородны, все они уделяют основное внимание проблемы природы человека и его спасению. При всем своем многообразии, теоретической непохожести, философском различии, они выражают религиозное (православное, в данном случае) сознание в общей богословской симфонии. религиозная методика познания мира формирует систему духовно-идеальных инструментов творения, в рамках служения общества, внутреннего мира и внутриличностного удержания установки на целостность мира, в условиях, когда социальные институты утрачивают свой прежний образ и значимость. Делая упор на обновленное в процессе активной модернизации учение о социальной активности личности, современные богословы пытаются рассмотреть социальные проблемы через призму вероучения. По мнению О.И. Кирикова религиозную жизнь можно представить как двухуровневую структуру, имеющую горизонтальный и вертикальный уровни. Вертикальный уровень предполагает связь с Богом, а горизонтальны – заботу о человеке и общества. Предметный мира, в котором индивид обнаруживает свое «Я» и количественно и качественно определяет своеобразие индивидуального личностного мира в его всеобщности. Предметно-практическое самообнаружение создает основу для самоопределения в виде внутренней рефлексии. Снятие противоречий несовместимости внутреннего и внешнего миров предполагает в качестве исходного момента наличие целостного и развивающегося внутреннего мира. В этой связи целесообразно обратиться к соотношению

веры и суеверия в народном сознании. Соотношение тайны Бога и тайны человека вскрывают затаенные уголки души человеческой, где зачастую до сих пор обретают свое существование монотеистические и мифологические формы мировоззрения. Тайна человека в этой антропологической системе оказывается принципиально непостижимой, либо соотносительной с сущностью божественного. На практике в сознании индивида формируются несколько уровней мировосприятия. Явления, факты, события, объясняемые наукой, формируют научное мировоззрение. Факты, явления и события, не охватываемые научным или религиозным толкованием, зачастую вызывают к жизни страхи, суеверия, мифологическое миропонимание. Различного рода приметы могут иметь как чисто бытовой (материальный), так и сакральный характер. Так, например, в России существует примета: «соль рассыпать – это к ссоре». Она восходит к тем давним временам, когда соль в России ценилась на вес золота. Солью платили дань Крымским ханам. Соленую пищу ели по праздникам. Вспомните стихотворение в прозе И.С. Тургенева «Иди» и все станет ясно. Эта примета имеет исторические корни. А вот возглас: «Чур! Меня» или «Чур! Не я» имеет корни сакрального характера. По старославянски «чур» значит предок. И произнося такое словосочетание, мы обращаемся к духу умершего предка. Аналогичные истоки и у привычки стучать по дереву перед трудным испытанием. Вера присуща человечеству с самого зарождения его существования. История не знает примеров существования безконфессиональных обществ. Вера постоянно находится под угрозой неверия и суеверия. Под неверием известный православный философ С.Л. Франк подразумевает отбрасывание веры, непризнание наличия мира духовного. В то же время вера всегда присуща творческой личности, как внутренняя потребность. Неверие – путь к самоуничтожению личности и ее разума [6, с. 495-504]. Отрицательным социальным феноменом сегодня выступает суеверие. Вера в суете мирской, вера в кумиров, идолов, привороты и прочая атрибутика. Суеверие присуще человеческому сознанию как антипод веры, уход в ереси и инакомыслие. Причем это явление весьма профессионально насаждает-

ся западной пропагандой, сектантами и некоторыми средствами массовой информации. Так, например, во многих газетах публикуются гороскопы на неделю, месяц, год и т.д. По телевидению выступают маги и астрологи. А уж в Интернете просто ужас, что делается. Вроде бы XXI век, эпоха науки и техники, так нет же, то суеверие, а то и просто язычество все чаще пытаются заявить о себе. Поэтому характерной чертой сегодняшнего дня является укоренившаяся в народном сознании незрелость тлоскутная пестрота. Причем даже в сознании тех, кто считает себя верующим христианином, мусульманином и т.д. В процессе общения с людьми приходишь к выводу, что многие еще блуждают в потемках в поисках истинного пути. Вера есть убеждения человека, его отношения с Богом. А суеверие, по сути своей, вера в суету грешного и бренного мира. По-настоящему религиозный человек, как правило, несуетлив. И хотя вера и суеверие слова однокоренные, по сути своей они диаметрально противоположны. Динамичная и драматичная история российского социума оставила глубокий след в сознании населения и наложила на него определенный отпечаток. В сознании нашего населения отложились и, неимоверным образом, переместились языческие традиции, традиции православия и ислама, плюс ко всему традиции советского периода. Таким предстает духовный облик среднестатистического россиянина. Сложилась даже такая форма мировоззрения, которая в народе получила название «бабушкино богословие». И самое печальное, что даже священники не всегда могут таких бабушек переубедить и наставить на путь истины. Они даже могут внешне выразить свое согласие со священником, но, отойдя в сторону, опять продолжают гнуть свою линию. По опросам Левада-центр 85% населения Российской Федерации причисляют себя к какой-либо конфессии (в основной массе к православию или исламу) и считают себя верующими людьми. Однако, при более глубоком рассмотрении этого вопроса, всплывает совсем иная картина. Данное исследование проводилось в Республике Башкортостан в городском округе города Кумертау. Данные социологического опроса приведены на 01.01.2016г. Опрошено 1500 человек.

Таблица 1

Отношение к религии:

Считаете ли Вы себя верующим?	Какую религию исповедуете?	Социальное положение	Возраст	Соблюдение религиозных правил
Да – 75%	Православие – 45% Ислам – 30% Свидетели Иеговы – 15% Иудаизм – 5%	Рабочие – 15% Служащие – 20% Студенты – 45% Пенсионеры – 15% Старшеклассники – 5%	15-17 лет – 5% 17-21 лет – 45% 35-45 лет – 15% 45-50 лет – 20% 55-60 лет – 15%	В церкви и мечеть не хожу – 45% Не причащаюсь – 45% Библию и Коран не читаю – 45% Посты не держу – 45% Молитв не знаю и не молюсь – 45%

Возникает вопрос: можно ли таких людей считать верующими? Ведь христианин или мусульманин это не название, а образ жизни. Вот что показывает практика.

Спрашивают человека на кладбище: «Для чего могилку водкой поливаете?» В ответ слышу: « Как для чего? По православному обычаю». В сущности обычай этот чисто

языческий и уходит корнями в ту эпоху, когда в курганы и могилы закапывали коней, слуг, жен, якобы для обслуживания умершего в загробной жизни. Поэтому к православию он никакого отношения не имеет. Примерно та же картина и с представителями ислама. Задаю вопрос: «Почему на праздниках жертвоприношения режут барана. Ни корову, ни лошадь, ни гуся, а барана?» Дают ответы самые разные: «Баранина вкуснее», «Мы не едим свинину», « Не знаю, что-то рассказывала бабушка, но не помню». А ведь эти события описываются еще в Ветхом Завете. Аврааму (Ибрагиму) во сне было видение. И слышал он голос, - если ты любишь Бога, возьми сына своего единственного и принеси в жертву. И вот они с сыном идут к месту жертвоприношения. И когда он уже занес нож, чтобы принести сына в жертву, архангел Гавриил (Джибраил) схватил его за руку и говорит: «Смотри, вон в кустах затаился ягненок. Возьми его и принеси в жертву». А ведь Пятикнижие Моисеево почитается и у иудеев, и у христиан, и у мусульман. И все они, называющие себя верующими, не читают ни Корана, ни Библии. Или вот еще пример. Студент на экзамене перед тем как взять билет стучит по столу костяшками пальцев. Причем любой – атеист, мусульманин, христианин. И на вопрос – зачем они это делают, отвечают несколько не смущаясь – потому что я: христианин, мусульманин и т.п. «А для чего?». « Чтобы удачно сдать экзамен». «А почему не по стене, не по окну?». «Не знаю, все стучат и я стучу». И при этом добавляют, что действуют по христианской (или исламской) традиции. Снова ошибка и незнание. Такой обычай был у германских племен и у славян-прибалтов еще в дохристианскую эпоху, т.е. в период язычества. По поверьям этих племен души умерших предков обитали в деревьях. И идя на охоту или на войну люди стучали по стволам деревьев, чтобы призвать на помощь духов умерших предков. Сегодня в ходу такой термин как «Евангелие от Мариванны». Чего только не придумают: иголку в петлицу вставить, чтобы злых духов отгонять; топор под гроб с покойником положить, а во дворе пшено рассыпать. Мол, пока черти будут его собирать, душа покойника пройдет и обретет рай. Смех, да и только. Или, вот скажем, понятие чистый четверг. О чем здесь идет

речь? Девять человек из десяти отвечают, что в этот день нужно купаться, чтобы грехи смыть. Получается: слышал звон, да не знает, где он. Возникает вопрос: почему четверг, а не среда и не пятница? А дело в том, что ранние христиане совершали обряд крещения в четверг страстной седмицы. Вот отсюда и пошло – чистый четверг [4, с. 83]. У многих сложилось впечатление, что в пост нельзя креститься самому или крестить детей. Опять заблуждение. В пост не производят венчание, а креститься – пожалуйста.

Вот так соседствует в нашем сознании вера и суеверие. И выходит, что суеверие преобладает. А это пагубно. Следует добиться того, чтобы вера истинная восторжествовала. Для этого страницы светских газет и журналов необходимо чаще предоставлять священнослужителям, чтобы люди уяснили, где вера, в где суеверие и грех.

На основании вышеуказанного представляется целесообразным сформулировать следующие выводы и предложения:

1. Ввести «Религиоведение» как обязательный предмет гуманитарного цикла в учебных заведениях высшего и среднего профессионального образования;
2. Ввести институт войсковых священников, начиная с ротного звена.

Список литературы:

1. Бондаренко В.Д. Современное православие: тенденции эволюции. - Симферополь. - 1984. - 176 с.
2. Кириков О.И. Русское Православие: духовно-догматические основы и ориентации во второй половине XX века. – Воронеж-Москва. – 2015. – с. 5.
3. Свириденко А.А. Мировые религии и мировая культура. – Уфа: РИС УГАТУ. – 2010. – с. 4.
4. Свириденко А.А. Чистый четверг или вера или суеверие//Земной транзит. – Кумертау. – 2007. – с. 83.
5. Трубецкой С.Н. Собрание сочинений. – Москва. – 1908. – Т.1.
6. Франк С.Л. Религия и наука в современном сознании//Путь. Орган русской религиозной мысли. – Париж. – 1925. - №4. – с. 495-504.
7. Эрн Ф.В.Ф. Сочинения. – М. – 1991. – 576с.

NAUKI PRAWNE | ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

ТРУДОВЫЕ ПРАВА ЖЕНЩИН, ИМЕЮЩИХ ДЕТЕЙ

Адриановская Татьяна Леонидовна

доцент,

кандидат юридических наук,

доцент кафедры гражданского процесса и международного права

ФГБОУ «Кубанский государственный университет»

(г. Краснодар)

HUMAN RIGHTS OF WOMEN WITH CHILDREN

Adrianovskaya Tatiana Leonidovna, Associate Professor of civil procedure and international law of the Kuban State University, Associate Professor, candidate of juridical sciences

АННОТАЦИЯ

В статье представлен краткий обзор основных проблем правового регулирования социально-трудовых прав особой категории работников: женщин с детьми. Автор анализирует гарантии и льготы, установленные действующим трудовым законодательством России для работающих женщин, имеющих детей, судебную практику, делается вывод о необходимости дополнительной правовой защиты женщин, имеющих детей, в отношениях, регулируемых трудовым правом.

ABSTRACT

The article provides a brief overview of the main problems of legal regulation of social and labor rights of specific categories of workers : women with children . The author analyzes the guarantees and privileges established by the labor legislation of Russia for working women with children , jurisprudence , concludes the need for additional legal protection for women with children , in a relationship governed by labor law.

Ключевые слова: труд женщин, женщины, имеющие детей, гарантии и льготы, трудовой кодекс, запрет на увольнение, запрет на испытание, суд.

Keywords: women's work , women with children , guarantees and benefits , labor law , the prohibition of dismissal, a ban on the test trial.

Сегодня мы живем в условиях, когда уже не можем говорить, что женщина должна делать выбор между семьей и работой. Совмещение семьи и работы является действительностью: это и необходимость, и потребность - не только для женщины, но и для государства, семьи, общества. Особые сложности возникают у работающих женщин, имеющих детей.

По данным статистики, уровень занятости (в процентах) женщин, имеющих детей до 6 лет растет. В 2013 году он составлял 63,7%, в 2014 г. - 64 % [1]. Растет количество работающих замужних женщин, в 2013 г. - 62,7% на сто работающих женщин, в 2014 г. -, 63,2%.

Государство нуждается в женщинах как работниках: работающие женщины составляют значительную часть рабочей силы, и без них невозможно развитие и функционирование экономики. Женщины в России имеют более высокий уровень образования, чем мужчины, и фактически на них держится жизнь целых отраслей, в частности, бюджетных секторов [2].

Труд женщин представляет собой не только правовую, но и сложнейшую социально-экономическую проблему, охватывающую хозяйственные, политические, и этические стороны общественной жизни. В силу этого свое внимание на эту проблему обращали не только юристы, но и социологи, и философы, и экономисты, ибо в принципе невозможно говорить о судьбах человечества, не касаясь при этом положения женщины в обществе.

Женщины, имеющие детей, нуждаются в правовых га-

рантиях и льготах не меньше чем беременные женщины, а в некоторых случаях даже больше. Законодатель для них сформировал серьезную правовую базу, регламентирующую их трудовую деятельность для того, чтобы женщины имели возможность на комфортных условиях совмещать труд с заботой о ребенке и осуществлением материнства.

Р.Л. Наумова пишет: «с проблемой трудоустройства после рождения ребенка сталкивается практически каждая женщина, которой не удалось оставить за собой предыдущее место работы» [3, 58]. К сожалению, ситуация на рынке труда складывается именно таким образом. Заботой о трудоустройстве женщины, имеющей ребенка и обусловлено наличие в трудовом законодательстве норм связанных с устройством на работу.

Дополнительные гарантии женщинам в связи с наличием детей можно подразделить на две группы. Первая связана с установлением щадящего, или льготного, режима работы. Такие гарантии призваны способствовать особой защите здоровья женщины, имеющей детей, а также возможности осуществления надлежащего ухода за ребенком. Другая группа гарантий касается ограничения круга оснований прекращения трудового договора с женщинами, имеющими детей. Эти гарантии направлены на защиту права данных категорий работников на труд и в конечном итоге - на обеспечение имущественных интересов семьи [4, 67-74].

Законодательство устанавливает определенный порядок и юридические гарантии при приеме на работу жен-

щин, имеющих несовершеннолетних детей. В Трудовом кодексе России (далее – ТК РФ) (часть 3 ст. 64 ТК РФ) предусмотрен запрет отказывать женщинам в заключении трудового договора по мотивам, связанным с наличием детей. Данное положение имеет определенный недостаток, который состоит в том, что законодатель как бы предполагает обязательность сообщения женщиной о наличии детей.

При рассмотрении дел в суде [5], запрет на увольнение женщин, имеющих детей в возрасте до трех лет, в зависимости от осведомленности работодателя не ставится. То обстоятельство, что женщина не поставила работодателя в известность о наличии ребенка, а также то, было либо не было работодателю известно об этом, правового значения не имеет и не может влиять на соблюдение гарантий, предусмотренных законом для таких женщин, в частности, при увольнении.

Сам отказ в приеме на работу женщины, произведенный по мотивам наличия детей до 3 лет, влечет уголовную ответственность по ст. 145 Уголовного кодекса Российской Федерации. Такого рода отказы практически не имеют места в реальной жизни, так как у любого работодателя имеется возможность отказать женщине в приеме на работу по другим законным мотивам. Подбор кадров для своей организации – это право и прерогатива работодателя, поэтому у него не возникает обязанности принимать на работу женщину, имеющую ребенка в возрасте до трех лет, если она конкурирует с мужчиной на вакантное рабочее место (должность). Отказывая мужчине не по его деловым качествам, а потому, что на место претендует женщина, имеющая ребенка, дискриминации работодатель подвергает уже мужчину.

Если на практике имеет место ущемление прав женщин-матерей при приеме на работу, действия работодателя можно обжаловать в органы Федеральной инспекции труда в субъекте Российской Федерации или в суд. Работодатели, допустившие такой отказ наказываются штрафом в размере до двухсот тысяч рублей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до восемнадцати месяцев либо обязательными работами на срок до трехсот шестидесяти часов (ст.145 Уголовного кодекса РФ).

Конфликты по поводу неправомерного отказа в приеме на работу редко решаются в судебном порядке. Работодатель видит в мужчине или женщине без детей более эффективного работника и считает отказ женщине с детьми нормой. Женщины не обращаются в суд, так как это хлопотно, требует времени и нервных затрат. Работать у работодателя в дальнейшем может быть проблематичным. Но если бы каждая женщина обращалась бы в суд, каждый раз при отказе на работу по указанным мотивам, несомненно, данная категория споров побила бы все рекорды [6, 57-76].

В законе установлен запрет на установления испытания при приеме на работу женщин, имеющих детей до полутора лет (часть 4 ст.70 ТК РФ).

Если женщина была принята на работу в нарушение данных требований, она не может быть уволена как не выдержавшая испытание. При обращении в суд она подлежит восстановлению на работе.

Так, Б.обратилась в суд с иском к ООО «СН Трейдинг» [5] о восстановлении на работе, взыскании задолженности по заработной плате,

оплаты за время вынужденного прогула и компенсации морального вреда.

Она принята на работу с испытательным сроком 3 месяца, уволена по ст. 71 ТК РФ, в связи с неудовлетворительным результатом испытания. Имеет ребенка в возрасте до полутора лет. Согласно свидетельству о рождении на момент приема истицы на работу ребенку не исполнилось полутора лет, на момент увольнения ребенку исполнилось 1 год 8 месяцев. Суд принял решение о восстановлении на работе.

Следует отметить, что женщины, имеющие ребенка в возрасте до полутора лет в том случае, если выполнение прежней работы для них является невозможным, подлежат переводу на основании заявления на другую работу с оплатой труда по выполняемой работе, но не ниже среднего заработка по прежней работе до достижения ребенком возраста полутора лет. Для осуществления такого перевода не требуется медицинское заключение, достаточно только заявления работницы. Как указано в Постановлении Пленума Верховного суда Российской Федерации от 28 января 2014 года № 1 «О применении законодательства, регулирующего труд женщин, лиц с семейными обязанностями и несовершеннолетних» в пункте 25: «Под невозможностью выполнения прежней работы женщиной, имеющей ребенка в возрасте до полутора лет, следует понимать случаи, когда такая работа несовместима с кормлением ребенка и надлежащим уходом за ним, а также с определенным видом режима рабочего времени, разъездным характером работы, удаленностью места жительства от места работы и т.п. [7]»

Однако не всегда работодатель имеет возможность или готов перевести работницу на другую должность или снизить нормы производительности труда, при этом сохранив за ней средний заработок по прежней работе. В этом случае действия работодателя будут признаны нарушением трудового законодательства [8, 24].

Женщины имеют гарантированное право на получение отпуска по уходу за ребенком до достижения им возраста трех лет. Основанием для его предоставления является заявление сотрудницы. Во время нахождения в отпуске за женщиной гарантированно сохраняется ее рабочее место и выплачивается пособие по государственному социальному страхованию. В период нахождения в отпуске женщина может работать в режиме неполного рабочего времени или выполнять работу на дому, при этом за ней все равно остается право на получение пособия по государственному социальному страхованию. Отпуск зачитывается в общий и непрерывный трудовой стаж и в стаж работы по специальности (кроме случаев досрочного назначения трудовой пенсии по старости). Имеется возможность использования отпуска полностью или частями.

Еще одной гарантией беременным женщинам и женщинам, имеющим ребенка в возрасте до трех лет, является право на внеочередное предоставление ежегодного оплачиваемого отпуска (статья 260 ТК РФ). Данное право может быть реализовано независимо от стажа работы у

данного работодателя:

- перед отпуском по беременности и родам;
- непосредственно после отпуска по беременности и родам;
- по окончании отпуска по уходу за ребенком.

Женщину, имеющую ребенка в возрасте трех лет можно направить в командировку, привлечь к сверхурочной работе, работе в ночное время (22 до 6 часов утра), в выходные и праздничные дни только при обязательном получении письменного согласия от нее, если привлечения к такой работе не запрещено на основании медицинского заключения по состоянию здоровья сотрудницы. Женщина с ребенком обязательно должна быть в письменной форме ознакомлена со своим правом отказаться от выполнения такой работы (ст.259 ТК РФ). Принуждение со стороны работодателя, в какой бы то ни было форме запрещено. Эти гарантии распространяются и на женщин воспитывающих детей возрасте до пяти лет без супруга и женщинам, воспитывающим ребенка-инвалида.

Суды восстанавливают нарушенное право женщины. Так, Л. фактически работала в локомотивовагоноремонтном заводе. Трудовой договор с Л. был заключен на неопределенный срок, режим работы установлен в соответствии с правилами внутреннего трудового распорядка и коллективным договором. Работодателем издан приказ о прекращении трудового договора с Л. за однократное грубое нарушение работником трудовых обязанностей - отсутствие на рабочем месте без уважительных причин более четырех часов подряд (подпункт «а» пункта 6 ст. 81 ТК РФ). Установлено, что Л., имеющая ребенка-инвалида, не была в письменной форме ознакомлена со своим правом отказаться от работы в ночное время.

Согласно материалам дела, причиной ее увольнения с работы послужило отсутствие на работе именно в ночное время.

Суд решил, что с учетом положений ст. 394 ТК РФ Л. подлежит восстановлению на работе в занимаемой ею до увольнения должности, а также подлежит взысканию среднего заработка за все время вынужденного прогула. Требования Л. о компенсации морального вреда подлежат удовлетворению [9].

Женщина может в любое время вернуться к выполнению своей работы и не дожидаться окончания отпуска.

Практические работники отмечают [10, 4-5], что присутствие на рабочем месте работниц, имеющих детей в возрасте до 3 лет, особенно в условиях финансового кризиса и возрастающей угрозы безработицы становится обыденным явлением. Обычно причина связана с материальным положением семьи: кто-то взял в банке длительный крупный ипотечный кредит, у кого-то отсутствует в семье иной источник дохода, кроме заработной платы такой сотрудницы, и т.д.

Согласно части 3 статьи 256 ТК РФ женщина, находящаяся в отпуске по уходу за ребенком, имеет право работать на условиях неполного рабочего времени или на дому. Для этого ей необходимо подать соответствующее заявление работодателю. При этом за женщиной сохраняется право на получение пособия по уходу за ребенком.

Кадровые работники часто сталкиваются с проблема-

ми, связанными с порядком и правильным оформлением увольнения данной категории работников.

По действующему трудовому законодательству запрещено увольнение по инициативе работодателя женщины, имеющей ребенка, не достигшего возраста трех лет, являющейся одинокой матерью, воспитывающей ребенка инвалида до достижения им возраста восемнадцати лет или ребенка до четырнадцати лет. При этом право женщины на увольнение по собственному желанию или по соглашению сторон законом не ограничивается.

Увольнение данных категорий женщин допускается по инициативе работодателя только в некоторых случаях:

- ликвидации организации либо прекращения деятельности индивидуальным предпринимателем;
- неоднократного неисполнения работником без уважительных причин трудовых обязанностей, если он имеет дисциплинарное взыскание;
- однократного грубого нарушения;
- совершения виновных действий работником, непосредственно обслуживающим денежные или товарные ценности, если эти действия дают основание для утраты доверия к нему со стороны работодателя;
- совершения работником, выполняющим воспитательные функции, аморального проступка, не совместимого с продолжением данной работы;
- однократного грубого нарушения руководителем организации (филиала, представительства), его заместителями своих трудовых обязанностей;
- представления работником работодателю подложных документов при заключении трудового договора;
- применение педагогическим работником методов воспитания, связанных с физическим и (или) психическим насилием над личностью обучающегося, воспитанника

Перечисленные случаи являются исключением. Расторжение трудового договора в связи с сокращением численности или штата работников (п. 2 ч. 1 ст. 81 ТК РФ) к этим исключениям не относится. Таким образом, расторгнуть трудовой договор в связи с сокращением штата работников организации с работником, находящимся в отпуске по уходу за ребенком до достижения им возраста трех лет, нельзя.

Необходимо учитывать, что уволить по п. 2 ч. 1 ст. 81 ТК РФ сотрудницу, имеющую ребенка в возрасте до трех лет, работодатель не может независимо от того, будет ли она находиться в отпуске по уходу за ребенком или нет.

Законодатель позаботился о женщинах имеющих детей, но количество нарушений со стороны работодателей норм направленных на защиту женщин остается значительным. Как сообщила Федеральная служба по труду и занятости [11], в 2014 году в службу поступило 98,3 тыс. обращений (29% общего числа обращений) о нарушении трудовых прав женщин. Наиболее часто работницы задавали вопросы и сообщали о нарушениях, связанных с оплатой труда (65,5 тыс.), оформлением и расторжением их трудовых договоров (26,2 тыс.), а также несоблюдением норм охраны труда (6,5 тыс.).

Потенциальная уязвимость женщин на в современном российском рынке труда объясняется: а) традиционно вы-

соким и во многом чрезмерным уровнем участия женщин в отечественном общественном производстве; б) специфической структурой женской занятости, для которой характерна феминизация наименее конкурентоспособных профессий; в) протекционистской политикой государства, закреплявшего за женщиной большое количество трудовых льгот, к предоставлению которых зачастую не готов частно-хозяйствующий работодатель [12, 99-100].

Провозглашение равноправия полов вовсе не означает достижение реального равенства мужчин и женщин, в том числе в сфере трудовых отношений, о чем наглядно свидетельствует и рост международного женского движения, нацеленного на достижение равенства женщин и мужчин. Следовательно, еще рано говорить об отсутствии проблем в практическом осуществлении этих норм [13, 43].

В итоге всего сказанного выше можно сформулировать следующие выводы:

1. Равенство по признаку пола возможно только при наличии дополнительной правовой защиты женщин, имеющих детей, в отношениях, регулируемых трудовым правом; в противном случае его провозглашение носит декларативный характер;

2. Дополнительная правовая защита не является дискриминацией, но требует четкого правового механизма, наличие которого будет гарантией реализации трудовых прав женщин, имеющих детей.

Список литературы:

1. Труд и занятость в России. 2015: Стат.сб./Росстат 274 с.- М., 2015. URL.: //http://www.gks.ru/free_doc/doc_2015/trud15.pdf (дата обращения 19.02.2016 г.).
2. Рекомендации секции «Совмещение семьи и работы: в поисках оптимальной модели» V Социального Форума России // URL.: http://trudprava.ru/expert/analytics/genderanalyt/1569 (дата обращения 19.02.2016 г.).
3. Наумова Н.Р. трудовые отношения с женщинами и лицами с семейными обязанностями. М., 2012.
4. Акимова Ю.А. Негативные тенденции судебной практики в отношении положения женщин в Российской Федерации // Современное право. 2013. № 1.
5. Апелляционное определение Смоленского областного суда от 23.09.2014 по делу № 33-3145 URL.:// http://xn--90afdbaav0bd1afy6eub5d.xn--p1ai/bsr/case/6884514 (дата обращения 18.02.2016 г.).
6. Иванова М. О чем спорят с женщинами, или Наиболее распространенные категории трудовых споров с участием женщин // Трудовое право. 2013. № 3.
7. Бюллетень трудового и социального законодательства РФ. 2014. № 3.
8. Гнатюк И. 10 ошибок, допускаемых работодателями в отношении женщин и лиц с семейными обязанностями // Кадровая служба и управление персоналом предприятия. 2014. №6.
9. Апелляционное определение Верховного суда Республики Бурятия от 22.10.2014. URL.:http://sudact.ru/regular/doc/ (дата обращения 19.02.2016 г.)
10. Паклюев А. Комментарий эксперта юридической компании // Трудовое право. 2012. № 3.
11. Треть обращений в Роструд в 2014 году касались нарушения прав женщин URL.: // http://ria.ru/society/20150306/1051251068.html (дата обращения 17.02.2016 г.).
12. Тюрина И.О. Московский рынок труда: гендерные аспекты // Социологические исследования. 1998. № 8.
13. Трудящиеся с семейными обязанностями. Круглый стол: Выступление Л.А. Чикановой // Государство и право. 1994. № 11.

ПРЕВЕНТИВНЫЕ МЕРЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ ХИЩЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОДЛОЖНЫХ БУХГАЛТЕРСКИХ ДОКУМЕНТОВ

Климович Лариса Петровна,

профессор кафедры криминалистики

ФГКОУ ВПО «Сибирский юридический институт Федеральной службы Российской Федерации по контролю за оборотом наркотиков»

доктор юридических наук, кандидат экономических наук, доцент

PREVENTIVE MEASURES FOR EMBEZZLEMENT COMMITTED WITH THE USE OF COUNTERFEIT ACCOUNTING DOCUMENTS

Klimovich Larisa Petrovna, professor of Forensic Sciences, the federal public educational institution of higher education «Siberian Law Institute of the Federal Drug Control Service of Russia» Doctor of Jurisprudence, Ph.D. in Economics, Associate Professor

АННОТАЦИЯ

В целях предотвращения хищений денежных средств и имущества с использованием подложных бухгалтерских документов необходимы организация эффективного внутрифирменного бухгалтерского контроля и реализация мер государственного финансово-экономического контроля.

ABSTRACT

Organization of effective in-house accounting control and implementation of state financial and economic supervision are necessary to prevent embezzlement of funds or property with the use of counterfeit accounting documents.

Ключевые слова: хищения с использованием подложных бухгалтерских документов, меры предупреждения.

Keywords: embezzlement with the use of counterfeit accounting documents, preventive measures.

Проблема хищений материальных, финансовых ресурсов коммерческих организаций, совершаемых должностными лицами и работниками таких организаций, в последние годы становится актуальной как для правоохранительной практики выявления и расследования таких преступлений, так и для самих хозяйствующих субъектов. Такие преступления влекут в масштабах страны многомиллионные суммы убытков, что в конечном итоге ослабляет экономическую безопасность государства.

К числу наиболее распространенных способов приготовления к совершению хищений, способов их совершения и сокрытия относится использование подложных бухгалтерских документов. Своевременное выявление и предупреждение таких хищений становится возможным тогда, когда имеется знание о сущности подложного бухгалтерского документа, способах его создания и механизме противоправного использования в корыстных целях.

Понимание подлога в бухгалтерском документе целесообразно раскрыть, изначально основываясь на характеристиках полноценного документа, которые закреплены нормативно.

Начальным звеном в финансово-хозяйственной деятельности коммерческой организации является первичное наблюдение, цель которого – информационное обеспечение бухгалтерского учета. От качества проведения первичного наблюдения зависят полнота и достоверность учетной информации о каждом факте хозяйственной деятельности, то есть о совершаемых операциях. Процесс первичного наблюдения характеризуется следующими этапами: отбор фактов финансово-хозяйственной, предпринимательской деятельности, их группировка по объектам учета; оформление документа по каждому конкретному факту хозяйственной деятельности и контроль за соблюдением правил оформления документа.

Первичный учетный документ – это носитель информации, содержащий соответствующие данные, оформлен-

ный в установленном порядке и имеющий в соответствии с действующим законодательством правовое значение; это оформленное в установленном порядке свидетельство (в письменном или электронном виде) о совершенном факте хозяйственной жизни, придающее ему юридическую силу.

Из содержания статьи 9 Федерального закона «О бухгалтерском учете» № 402-ФЗ [1] следует, что первичный учетный документ должен соответствовать таким требованиям:

- соблюдение установленной формы – документ должен быть составлен по установленной форме, иметь необходимые реквизиты;
- законность – документ должен отражать законную по содержанию операцию;
- достоверность (действительность) – документ должен отражать реально совершенную хозяйственную операцию, «не допускается принятие к бухгалтерскому учету документов, которыми оформляются не имевшие места факты хозяйственной жизни, в том числе лежащие в основе мнимых и притворных сделок»;
- своевременность составления и заполнения документа – «первичный учетный документ должен быть составлен при совершении факта хозяйственной жизни, а если это не представляется возможным – непосредственно после его окончания».

Несоблюдение хотя бы одного из вышеуказанных требований указывает на недоброкачественность первичного документа.

Так, например, нарушение правил заполнения реквизитов документа при соблюдении требования действительности дает основания считать его неполноценным (ввиду несоблюдения формального требования), но данный документ будет считаться подлинным.

Следует отметить, что Национальный стандарт Российской Федерации определяет подлинный документ как «документ, сведения об авторе, времени и месте со-

здания которого, содержащиеся в самом документе или выявленные иным путем, подтверждают достоверность его происхождения» [2]. К сожалению, данное понятие не отражает истинной природы подлинного документа, так как не содержит признак достоверности. Вместе с тем, Национальный стандарт определяет понятие «достоверность (электронного документа) как «свойство электронного документа, при котором содержание электронного документа является полным и точным представлением подтверждаемых операций, деятельности или фактов и которому можно доверять в последующих операциях или в последующей деятельности» [2]. Вполне обоснованно полагать, что любой, не только электронный, но и письменный документ, формируемый в бухгалтерском учете, должен соответствовать требованию достоверности (действительности) и этот признак должен быть отражен в понятии «подлинный документ».

Несоблюдение требования действительности документа дает основания считать его подложным.

Историко-правовому анализу подлога документов как самостоятельного преступления посвящена работа А.А. Жижиленко, вышедшая в свет в 1900 году [3]. В ней автор, систематизируя историческое знание, указывает следующие способы совершения подлога документов:

1) приложение фальшивой печати к фальшивому документу;

2) приложение настоящей печати к фальшивому документу («прикрепление настоящей печати посредством нового шнура, если выдернуть из нее предварительно старый ..., или же только отрезана одна часть шнура и заменена новой из подобного же материала ..., или же если оставлен тот же шнурок, но прикреплен к другой части печати...»);

3) изменение содержания подлинного документа без подделки печати («это могло совершаться или посредством легкого подкабливания документа ..., или посредством написания нового документа на месте прежнего, после того как был смыт его текст ..., или посредством наклейки на прежний документ нового того же размера из очень тонкого материала ...»);

4) приписка чего-нибудь нового в настоящий документ [3, 75-77].

Электронный документооборот, современные технологии создания документа, использование автоматизированных систем обработки бухгалтерской информации – все эти реалии современного мира не только оптимизировали многие финансовые, хозяйственные процессы, но и, к сожалению, способствовали созданию новых преступных схем хищения денежных средств, в том числе, схем введения преступных доходов в легальный экономический оборот, посредством использования подложных документов.

Необходимо отметить, что в роли злоумышленников в основном выступают материально-ответственные лица, а это: главные и рядовые бухгалтеры, которые занимаются начислением различных видов выплат сотрудникам и ведут учет финансово-хозяйственных операций, совершаемых в организации. Также, это кассиры, которые непосредственно осуществляют прием и выдачу денежных средств. Нередко в роли злоумышленника выступает и сам

руководитель организации.

Так 28 июля 2015 года Калтасинский районный суд республики Башкортостан вынес обвинительный приговор в отношении А., осужденного за совершение преступлений, ч.1 ст.292, ч.2 ст.292 и ч.3 ст.160 УК РФ. В частности, он признан виновным в том, что, работая заведующим детским садом, злоупотребляя должностными полномочиями, из корыстных побуждений, с целью хищения чужого имущества в течение 2012-2014 годов присвоил денежные средства, начисленные воспитателю детского сада И. Для этого в официальные документы он внес заведомо ложные сведения, подделав ее подписи в платежных ведомостях. Таким путем А. присвоил принадлежащие потерпевшей И. пособия по уходу за ребенком, больничные, заработную плату, денежные средства, выделенные на приобретение методической литературы, всего на общую сумму 47196 рублей.[4] Способом хищения в данном случае являлась подделка подписи в первичном бухгалтерском документе. Отсутствие в период преступной деятельности А. (2012-2014 гг.) надлежащего контроля за соблюдением правил начисления и оплаты труда и эффективностью использования средств муниципального бюджета являлись одним из условий, способствовавших совершению преступления на протяжении длительного периода времени.

Сложность выявления такого рода преступлений состоит в том, что, на первый взгляд, действия, которые осуществляют лица (должностные, материально-ответственные), выглядят как легитимные. В процессе расследования необходимо установить умысел лица на завладение имуществом или приобретение права на него в момент осуществления действий, повлекших передачу такого имущества. В этом отношении существенную помощь в установлении умысла оказывает знание криминалистической характеристики преступления и одного из основных ее элементов – способа совершения преступления.

Способы совершения преступления являются объектом изучения таких наук как уголовное право, уголовно-процессуальное право, административное право, криминалистика, криминология, каждая из которых изучает их в своем аспекте. И именно способ совершения преступления с криминалистической точки зрения и является источником сведений, необходимых для разработки приемов и средств расследования и раскрытия преступлений. В криминалистике под способом совершения преступления традиционно понимается определенный порядок, метод, последовательность действий и приемов, применяемых лицом для осуществления противоправных действий. И как отмечает Г.Г. Зуйков, способ совершения преступления – это «система действий по подготовке, совершению и сокрытию преступления, детерминированная условиями внешней среды и психофизиологическими качествами личности, связанными с избирательным использованием соответствующих средств и условий места и его времени» [5]. Из этого можно сделать следующий вывод: действия по подготовке, совершению и сокрытию преступления составляют единый способ совершения преступления, связанного с хищениями, так как конечные действия и результат сокрытия следов преступления обусловлены задолго до начала его совершения единым планом и замы-

слом.

Способы хищений в форме присвоения или растраты, мошенничества посредством совершения подлога в бухгалтерской и иной документации очень разнообразны. Так, при начислении заработной платы в платежных ведомостях завышаются итоговые суммы, подлежащие выдаче, а на руки работникам выдается суммарно значительно меньшая сумма, полученную разницу преступники присваивают. Еще одним источником для совершения хищений недобросовестным бухгалтером является депонированная заработная плата: наличность присваивается посредством списания денежных средств по подложным ведомостям либо, с соучастием кассира, подделываются подписи работников. Возможно также, что в ведомости включаются уже уволенные либо несуществующие сотрудники, за которых расписываются в ведомостях и получают деньги сами преступники. Присваивая наличность при начислении заработной платы, чаще всего применяют традиционный способ: неправомерно завышается сумма начисленной заработной платы и сверхначисленные суммы в последующем присваиваются. Так, руководитель федерального государственного учреждения <данные изъяты> П. в отсутствие установленных законных оснований, дающих право на получение надбавки за работу со сведениями, составляющими государственную тайну, на основании изданного им самим приказа, ежемесячно на протяжении полутора лет получал надбавку к заработной плате, в результате чего были существенно нарушены охраняемые законом интересы федерального государственного учреждения и причинен материальный ущерб в сумме более 110 000 рублей.

При наличии доступа к чековой книжке организации, недобросовестные бухгалтеры и кассиры присваивают наличность с банковских счетов организации, что впоследствии подтверждается путем проведения документальных проверок, а именно, взаимным контролем содержания банковских выписок, кассовых документов и проведением фактических проверок денежной наличности в кассе организации. Так, гражданка В. на протяжении длительного периода времени, являясь главным бухгалтером и кассиром ООО «С», используя свое служебное положение, совершала хищение вверенных ей денежных средств посредством подделки денежных чеков. Имея свободный доступ к чековой книжке ООО, хранящейся в сейфе, действуя без ведома директора Г., собственноручно рукописным текстом В. заполняла чеки, с использованием технического приема - копирования подписи на просвет, либо с использованием проекционного устройства выполняла подпись от имени директора ООО; заверяла заполненный бланк оригиналом печати. Впоследствии предъявляла изготовленный чек в банк, полученные в банке денежные средства приходовала в кассу организации без фактического внесения, тем самым причиняя ущерб организации. Другой способ хищения, который использовала бухгалтер в период исполнения своих должностных обязанностей, - это подделка реквизитов платежного поручения и последующее перечисление денежных средств ООО в оплату приобретаемого В. в личное пользование персонального компьютера.

Таким образом, в течение длительного периода времени главный бухгалтер, используя свое служебное положение, путем обмана, выразившегося в использовании подложных платежных документов, представляемых ею в коммерческий банк «К», похитила денежные средства ООО «С», находящиеся на расчетном счете, на общую сумму 470 435,26 рублей, в том числе перечисленные на ее лицевые счета, которыми распорядилась по своему усмотрению, тем самым причинив ООО «С» материальный ущерб на указанную сумму, в крупном размере [6].

Отсутствие надлежащего внутреннего финансового контроля со стороны руководителя ООО «С» за деятельностью главного бухгалтера, отсутствие внутрифирменного планирования и анализа эффективности использования денежной наличности создали необходимые условия для преступного изъятия денежных средств с банковских счетов организации. В числе таких условий следует указать ненадлежащее исполнение работником обслуживающего коммерческого банка «К» своих должностных обязанностей, производившего выдачу и перечисление денежных средств по подложным платежным документам. Согласно сложившейся судебной практике, «исполнение банком платежного документа, в котором подделана первая подпись и отсутствует вторая, а также, исполнение банком платежного документа, в котором несоответствие подписей и (или) печати клиента образцам, содержащимся в банковской карточке, можно установить даже при визуальном осмотре, свидетельствует о ненадлежащем исполнении банком своих обязанностей» [7].

Так, 21 августа 2015 г. суд Советского района г. Красноярска признал гражданку М. виновной в совершении преступления, предусмотренного ч. 4 ст. 159 УК РФ. М., будучи ведущим специалистом бюджетного контроля и казначейских операций в организации К, вела учет данных по движению денежных средств на расчетных счетах предприятия, осуществляла операции по перечислению денежных средств в системе Банк-клиент. У М. возник преступный умысел, направленный на хищение путем обмана денежных средств организации К. М., достоверно зная процедуру перечисления денежных средств на расчетные счета контрагентов, посредством недостоверного указания назначения платежа в платежных поручениях на перечисление денежных средств на расчетный счет, принадлежащий организации А, в то время, когда договорных обязательств с указанной организацией не было и никакие услуги не предоставлялись. Всего М. причинила организации К. материальный ущерб на сумму 3 340 379 рублей 35 копеек, что является особо крупным размером. [8]

Как свидетельствует судебная практика, хищения с использованием подложных бухгалтерских документов совершаются в организациях различных сфер экономической деятельности, при этом механизм совершения подлога приобретает свою «отраслевую» особенность.

В торгово-посреднических организациях, чаще всего торговые представители, экспедиторы не возвращают в кассы часть торговой выручки, полученной от покупателей. Так, реализовав свои преступные намерения, Ш., выполняя свои обязанности торгового представителя, приезжал в торговые точки, где от представителей торговых точек

получал деньги в счет оплаты принятого товара, которые в тот же день обязан был сдать в кассу ООО <данные изъяты>. Ш., реализуя свой умысел, направленный на хищение путем присвоения чужого имущества, часть полученных денег в кассу не сдавал, присваивал вверенные ему деньги и таким образом похищал их. Для сокрытия своих преступных действий Ш. в корешках доверенностей, подлежащих сдаче в кассу ООО <данные изъяты>, уменьшал сумму полученных денег, а полученную разницу присваивал себе, тем самым их похищал. Ш. за весь период преступной деятельности путем присвоения похитил чужое имущество, принадлежащее ООО <данные изъяты>, а именно, вверенные ему денежные средства на общую сумму 456 823 рубля 81 копейку, чем причинил ООО <данные изъяты> крупный материальный ущерб. [9]. Аналогичный способ преступных действий был избран торговым представителем Ш. ООО «Г». Согласно заключению судебного эксперта-экономиста, общая разница между денежными средствами, полученными торговым представителем Ш. по предоставленным на исследование доверенностям и отраженным по кассе ООО «Г», за период с 29.11.2013 г. по 05.05.2014 г. составила 652 820 рублей 29 копеек [10]. Условиями, способствующими совершению указанных хищений, явилось отсутствие надлежащего внутреннего контроля со стороны бухгалтерской службы торговых организаций за деятельностью материально ответственных лиц. Организация бухгалтерией постоянных сверок взаимных расчетов между контрагентами, взаимный контроль учетных записей по денежным счетам, счетам расчетов с подотчетными лицами, движения товара и расчетов с покупателями и заказчиками позволяют своевременно выявлять учетные, экономические несоответствия и причины их возникновения.

Распространенным способом хищения денежных средств из касс ломбардов является оформление товароведными-оценщиками поддельных залоговых билетов с указанием вымышленных данных о заемщиках, залогах и выданном займе, и приобщение их к кассовым отчетам. В целях маскировки своих преступных действий иногда к поддельным залоговым билетам, фактически не обеспеченным залоговым имуществом, в качестве залога приобщаются незолотые ювелирные изделия, не имеющие ценности [11]. Внезапные инвентаризации кассовой наличности и ценностей, передаваемых в качестве залога, а также контроль документальной обоснованности выдачи денежных средств позволили бы своевременно предотвратить хищения в указанных организациях.

Криминалистическая наука рекомендует учитывать при определении способа совершения преступления объективные и субъективные факторы. При этом к объективным факторам относятся следующие: свойства предмета преступного посягательства, отсутствие или наличие связи между мошенником и предметом, объективную обстановку. К субъективным – цель и мотив совершения преступления, привычки, знания и отдельные навыки, наличие или отсутствие опыта в преступной деятельности, а также психологические и соматические свойства личности.

Рассматривая превентивные меры предупреждения

хищений в организациях, также следует указать на необходимость изучения свойств и качеств личности при решении вопроса о приеме его на работу. Проведение информационно-поисковых мероприятий по предыдущим местам работы, сбор сведений, характеризующих профессиональный уровень и деловые качества кандидата на работу, в том числе, сбор сведений о фактах привлечения его к уголовной и административной ответственности – такой анализ позволит предотвратить возможные риски приема на работу недобросовестного работника.

Представленные выше примеры судебной практики позволяют определить способ совершения хищений в организациях путем подлогов в бухгалтерской документации как объективно и субъективно обусловленную систему действий по подготовке, совершению и сокрытию факта хищения посредством фальсификации содержания различного рода бухгалтерских документов.

Предупреждение таких хищений в организациях различных организационно-правовых форм собственности возможно только посредством организации эффективной системы бухгалтерского внутрифирменного контроля, которая должна своевременно выявлять и предотвращать риски финансовых потерь и убытков. Такой контроль предполагает внедрение в бухгалтерскую практику каждой конкретной организации использование различных приемов документального и фактического контроля производственных, хозяйственных, финансовых операций. Вопросам методики применения таких приемов посвящены научные труды и учебные издания С.П. Голубятникова и Е.С. Лехановой [12], С.Г. Еремина и Ю.С. Стешенко [13], Л.П. Климович [14], О.Д. Соловьева [15], В.А. Тимченко [16] и др.

Эффективно организованный финансово-экономической службой организации предварительный (до совершения операций) контроль позволяет предупредить совершение операций и сделок на заведомо невыгодных условиях или с недобросовестным контрагентом. Последующий контроль в форме инициативной аудиторской проверки позволяет своевременно выявлять нарушения и факты злоупотреблений внутри организации и создавать условия, предотвращающие хищения в будущем.

Залог здоровой российской экономики и эффективность деятельности конкретного предприятия во многом зависят от качественной организации и системы финансово-экономического контроля как внутри конкретной организации, так и в масштабах страны, и должного контроля за исполнением своих должностных обязанностей каждым конкретным работником организации.

Ссылки

1. О бухгалтерском учете: Федеральный закон № 402-ФЗ от 06.12.2011.
2. ГОСТ Р 7.0.8-2013. Национальный стандарт Российской Федерации. Система стандартов по информации, библиотечному и издательскому делу. Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения : утв. приказом Росстандарта от 17.10.2013 № 1185-ст.
3. Жижиленко, А.А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование / А.А. Жижиленко, приват-

доцента імператорського С.-Петербурзького університета. – Санкт-Петербург, Невська типографія, 1900.

4. Приговор от 28.07.2015 // ГАС «Правосудие», офіційний сайт Калтасинського районного суду Республіки Башкортостан <http://kaltasinsky.bkr.sudrf.ru/>

5. Зуйков, Г.Г. Криміналістичне учинення о способе совершения преступления. Лекція. – М.:ВШ МВД СССР, 1970. – 205 с.

6. Приговор от 21.03.2014 // ГАС «Правосудие», офіційний сайт Октябрьського районного суду г. Красноярська: <http://oktyabr.krk.sudrf.ru/>

7. Определение ВАС РФ от 26.10.2011 № ВАС-13978/11 по делу № А56-34043/2009; Постановление ФАС Московского округа от 16.01.2012 по делу № А40-28044/11-30-244; Постановление ФАС Московского округа от 08.02.2011 № КГ-А40/18333-10 по делу № А40-154676/09-58-1165; Постановление ФАС Московского округа от 30.04.2014 № Ф05-7254/13 по делу № А40-36645/2012 // <http://consultant.ru/>

8. Приговор от 21.08.2015 // ГАС «Правосудие», офіційний сайт Советського районного суду г. Красноярська : <http://sovet.krk.sudrf.ru/>

9. Приговор от 15.10.2014 // ГАС «Правосудие», офіційний сайт Ленинського районного суду г. Красноярська : <https://lenins--krk.sudrf.ru/>

10. Приговор от 24.06.2015 // ГАС «Правосудие», офіційний сайт Октябрьського районного суду г. Красноярська : <https://oktyabr--krk.sudrf.ru>

11. Приговор Центрального районного суду г. Красноярська от 26.10.2015 в отношении Р., обвинение по ч.4 ст. 160 УК РФ; Постановление Советского районного суду г. Красноярська от 16.03.2015 в отношении Б.

12. Голубятников, С.П. Судебная бухгалтерия и основы аудита : учебник / С.П. Голубятников, Е.С. Леханова / под. ред. С.П. Голубятникова. – М.: Юридическая литература, 2004.

13. Еремин, С.Г. Специфика использования специальных судебно-экономических знаний при расследовании преступлений в сфере предпринимательской деятельности // Особенности расследования преступлений в сфере предпринимательской деятельности / С.Г. Еремин, Ю.С. Стешенко. – М., 2015. – С.116-140.

14. Судебная бухгалтерия: учебное наглядное пособие / Л.П. Климович. – М.: ЦОКР МВД России, 2007.

15. Соловьев, О.Д. Специальные экономические познания и их роль в профессиональной подготовке сотрудников подразделений экономической безопасности // Подготовка кадров для силовых структур: современные направления и образовательные технологии : материалы девятнадцатой всероссийской научно-методической конференции. Восточно-Сибирский институт МВД России / ред.кол. Карнович С.А. и др. – Иркутск: Восточно-Сибирский институт МВД России, 2014. – С. 81-84.

16. Тимченко, В.А. Типичные пологи в учете, их цели и приемы выявления / В.А. Тимченко // Вестник Владимирского юридического института, 2012. - № 2.

РОЗМЕЖУВАННЯ ПРАВОМІРНОЇ ТА НЕПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

Полонка І. А.

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри профільних та
спеціальних юридичних дисциплін,
ПВНЗ «Буковинський університет»

DIFFERENTIATION BETWEEN LEGAL AND ILLEGAL BEHAVIOR: ACTUALIZATION OF THE PROBLEM

Polonka I. A., Doctor of Law assistant professor of civil and legal disciplines, PHEI «Bukovinian university»

АНОТАЦІЯ

У статті порушується актуальне питання співвідношення правомірної та неправомірної поведінки. Аналізується їх характеристика в теоретичному розрізі. Досліджуються загальні ознаки, які притаманні і правомірній, і неправомірній поведінці. Охарактеризовані їх юридичні, соціальні, психологічні й аксіологічні ознаки. Виведено авторські ознаки співвідношення (загальні та спеціальні) правомірної та неправомірної поведінки.

ABSTRACT

The article deals with the issue of the correlation between the legal and illegal behavior. Their characteristics in the theoretical section have been analyzed. The common features that are unique for legal and illegal behavior have been studied. The juridical, social, psychological and axiological features that distinguish them have been characterized. Author's features of correlation (general and specific) between legal and illegal behavior have been displayed.

Ключові слова: правомірна поведінка, неправомірна поведінка, юридичні ознаки правомірної та неправомірної поведінки, психологічні ознаки правомірної та неправомірної поведінки, соціальні ознаки правомірної та неправомірної поведінки, аксіологічні ознаки правомірної та неправомірної поведінки.

Keywords: The article deals with the issue of the correlation between the legal and illegal behavior. Their characteristics in the theoretical section have been analyzed. The common features that are unique for legal and illegal behavior have been studied. The juridical, social, psychological and axiological features that distinguish them have been characterized. Author's features of correlation (general and specific) between legal and illegal behavior have been displayed.

Постановка проблеми.

Традиційно в юридичній науці правомірну і неправомірну поведінку розглядають як дві відносно самостійні, відособлені категорії. Однак такий однобічний підхід не відповідає сучасним вимогам загальнотеоретичної науки і вимагає переосмислення. Це зумовлено тим, що правомірна і неправомірні поведінки являють собою взаємопов'язані сторони одного явища – поведінки людини. Тому правомірну і неправомірну поведінку варто й необхідно вивчати в тісному взаємозв'язку між собою саме як парні юридичні категорії.

Неправомірні і правомірні поведінки являють собою нехай різні, але все ж сторони одного явища – діяльності людини – діалектично взаємопов'язані і взаємодіючі.

При цьому важливим є те, що і правомірні, і неправомірні поведінки нерідко існують нерозривно і «переплітаються» між собою, проявляючись у поведінці однієї і тієї ж людини. Суб'єкт може порушувати одні норми права, але в той же час дотримуватися інших. Неможливо скласти повне і об'єктивне уявлення про поведінку у сфері права, вивчаючи тільки яку-небудь одну його сторону – позитивну чи негативну.

Загальнотеоретичне дослідження названих форм поведінки диктується і необхідністю підвищення ефективності права як соціального регулятора, оскільки неможливо розкрити сутність правомірної поведінки, виробити механізм і засоби його формування без з'ясування змісту і причин скоєння протиправних дій. У той же час запобігання правопорушенням неможливе без чіткого уявлення про механізм нормального функціонування суспільства і окремої людини.

Раціональні засоби і вміння у кожному окремому випадку чітко відрізнити правомірну поведінку від неправомірної, давати поведінці правову оцінку є важливою складовою частиною суспільної та індивідуальної правової культури, потужним регулятивним механізмом. Перш за все, необхідно з'ясувати чіткі критерії правомірності чи неправомірності поведінки та дій людини.

Сформулювати якийсь єдиний критерій, який дозволяв би знімати проблему правової оцінки поведінки, дуже заманливо. Але, на жаль, такий критерій буде занадто загальним, абстрактним, чисто формальним і навряд чи виявиться здатним не тільки правильно відобразити моменти соціальної практики, але й регулювати її належною мірою. Тому теоретична і практична проблема закладена в знаходженні не тільки всіх істотних і значимих критеріїв правомірності чи неправомірності поведінки, але й у виявленні їх системності, внутрішньої єдності і взаємної залежності.

Безумовно, характеризуючи діяльність суб'єктів права, треба враховувати, що правомірною або неправомірною може бути поведінка як окремого індивіда, так і організації, підприємства, установи та держави в цілому. Однак співвідношення правомірної і неправомірної поведінки

найбільшою мірою проявляється в окремій людині. Враховуючи особливість спрямування дослідження – співвідношення правомірної та неправомірної поведінки, у роботі основний акцент зроблено на дослідженні поведінки особистості.

Варто також зазначити, що сфера правомірної поведінки в сучасний період значно розширилася за рахунок декриміналізації багатьох діянь, які раніше вважалися злочинними, а також появи нових суспільних відносин, пов'язаних з розвитком ринкових відносин.

Межі, що розділяють правомірну і неправомірну діяльність, в сучасних умовах стають більш рухливими, у зв'язку з чим значно актуалізується досліджувана проблема.

Стан дослідження. Фундаментальні основи теорії правомірної та неправомірної поведінки розробили: О. П. Алейнікова, М. Г. Александров, С. С. Алексеев, Р. Т. Жеругов, В. М. Казаков, С. А. Капітанська, С. М. Кожевников, В. М. Кудрявцев, В. В. Лазарев, М. С. Малєїн, А. В. Міцкевич, Є. К. Нурпеїсов, В. В. Оксамитний, П. М. Рабінович, І. С. Самощенко, О. Ф. Скакун.

Метою даної статті є дослідження проблеми розмежування правомірної та неправомірної поведінки.

Правомірні і неправомірні поведінки характеризуються певною соціальною значущістю, що проявляється або соціальною корисністю, або шкідливістю. З повною об'єктивністю і правомірну, і неправомірну поведінку можна поділити на конкретну фізичну дію і бездіяльність, тобто здатність проявлятися ззовні як діяння. За допомогою ознаки нормативно-правового забезпечення постає можливість відрізнити правову поведінку від інших видів соціальної поведінки і поділяти її на два основні різновиди – правомірну і неправомірну. Звідси випливає, що останні передбачені нормами права.

Як відомо, право, здатне впливати тільки на таку поведінку людей, яка носить усвідомлений характер і контролюється волею людини, в нашому випадку і правомірні, і неправомірні поведінки, має усвідомлений та свідомовольовий характер. Окрім цього, обидва види правової поведінки є поведінкою людей (окремих індивідів, колективів або груп людей).

Правомірні і неправомірні поведінки підконтрольні державі, яка створює основу правової гарантованості правомірної поведінки та юридичної відповідальності за неправомірну поведінку. Також останні мають властивість спричиняти юридичні наслідки, якими можуть бути або реакція з боку держави у вигляді заохочення, стимулювання, охорони соціально корисних вчинків або застосування заходів державного примусу і юридичної відповідальності за шкідливі дії.

З вищевказаного випливає, що в основі обох видів правової поведінки можуть лежати одні й ті ж мотиви, проте існує різний рівень правової соціалізації, правової свідомості, включаючи і правову культуру.

Правомірні і неправомірні поведінки виступають

опозиційно одна до одної. Але разом з тим варто відзначити, що грань, яка відділяє правомірну поведінку від неправомірної, дуже нестійка, рухлива, і практична діяльність людини, розпочавшись як правомірною, досить часто може переходити в площину неправомірної поведінки [8, с. 89].

Тому необхідним є через діаметральну протилежність правомірної та неправомірної поведінки особи детально розкрити юридичні, соціальні, психологічні й аксіологічні ознаки, що відрізняють їх.

До юридичних ознак розмежування правомірної на неправомірної поведінки варто віднести:

а) юридичну регламентацію дій – правомірною поведінкою забезпечується дозволяючими або зобов'язуючими нормами, протиправною – забороняючими. Правомірною поведінкою полягає у дотриманні, виконанні або використанні норм права, тобто можна назвати її нормативною. Протиправною ж поведінкою – антинормативною, вона порушує забороняючі чи зобов'язуючі норми [4, с. 168];

б) відповідність поведінки суб'єктів вимогам норм права, держави і суспільства. Людина діє правомірно, якщо вона точно дотримується правових розпоряджень. Це формально-юридичний критерій поведінки. Неправомірною поведінкою порушує вимоги норм права. Це або порушення заборон, або невиконання обов'язків.

На відміну від правомірних дій, які можуть бути прямо передбачені нормою права, а можуть впливати «з духу» закону або типу регулювання (дозволено все, що не заборонено), протиправні дії у вигляді їх заборон повинні бути чітко сформульовані в правових нормах. Зайвий «формалізм» протиправності забезпечує єдність вимог, запропонованих до всіх громадян і організацій;

в) забезпеченість, підконтрольність та охорона державою – діяльність держави щодо правомірної поведінки спрямована на те, щоб гарантувати, схвалювати і охороняти цю поведінку, сприяти її практичному застосуванню. Натомість держава за допомогою зобов'язуючих та охоронних норм вживає всіх необхідних заходів для запобігання і припинення протиправних вчинків (тобто неправомірної поведінки) й забезпечення покарання їх винуватців;

г) спричинення юридичних наслідків – правомірною поведінкою тягне за собою, як правило, юридичні наслідки, сприятливі для суб'єкта, – це і породження необхідних для суб'єкта правових відносин, і можливість вимагати від держави захисту своїх прав, свобод, законних інтересів, міри державного заохочення і т.п. Неправомірною поведінкою, навпаки, спричиняє негативні, несприятливі для суб'єкта наслідки. Це, зокрема, заходи юридичної відповідальності, заходи захисту, обов'язок відшкодування заподіяної шкоди, примусові заходи виховного або медичного характеру.

До психологічних ознак варто віднести:

а) переконаність. У випадку правомірної поведінки переконаність має вмотивований позитивний характер, і, відповідно, умови, предмети і явища, що сприяють задоволенню потреб і досягненню цілей, викликають позитивні емоції: задоволення, інтерес, збудження. Окрім цього, особливо цінною правомірною переконаністю у вчиненні позитивних дій є позиція особи, спрямована на протидію

злочинним і суспільно небезпечним посяганням. Неправомірною поведінкою, має, на жаль, іншу вмотивованість особи при вчиненні своїх дій, яка супроводжується негативними переконаннями особи, невдоволенням, негативними емоціями і, як наслідок, негативним результатом для суспільства, держави і самої особи;

б) цілеспрямованість поведінки. Якщо правомірною поведінкою особи загалом сприяє суспільним відносинам, у яких зацікавлені держава і суспільство, то неправомірною поведінкою особи, навпаки, послабляє їх, розбалансовує соціальну, економічну, політичну системи;

в) ознака, що характеризує суб'єктивну сторону, яку складають мотиви і цілі, ступінь усвідомлення можливих наслідків вчинку і внутрішнього ставлення до них індивіда. Правомірною поведінкою мотивується, зазвичай, суспільними потребами або особистими інтересами, що відповідають інтересам інших осіб (якщо це можливо) і суспільства в цілому, або хоча б не суперечать їм. Неправомірною поведінкою мотивується: егоїзмом, користю, помстою тощо.

Межі між правомірною та неправомірною поведінкою пролягає не тільки по лінії протилежної юридичної оцінки з точки зору закону, а й по лінії протилежної об'єктивної соціальної значущості тієї чи іншої поведінки.

Відмінність правомірної поведінки від неправомірної полягає не в тому, що вона ненормальна, недоцільна чи непоясювана. Іноді вона буває навіть, певною мірою, доцільною, якщо виходить із позиції особи-правопорушника та його конкретної життєвої ситуації. Втім, така поведінка є протилежною до суспільних норм і цінностей, а тому потребує запобігання, припинення та настання правової й моральної відповідальності [3, с. 68].

До соціальних ознак відносимо:

а) соціальну значущість (позитивну чи негативну). Соціальна значущість правомірної поведінки (необхідної, бажаної, допустимої і можливої) виражається в необхідності, бажаності або допустимості її для суспільства. Що стосується неправомірної поведінки, то її соціальне значення виражається, як правило, в суспільній шкідливості;

б) позитивну або негативну суспільну оцінку поведінки. Неправомірною поведінкою характеризується відхиленням від норм, чинних у суспільстві, і, у зв'язку з цим, отримує негативну оцінку. Правомірною ж поведінкою є бажаною для суспільства і всіх без винятку осіб. Якщо правомірною поведінкою є допустимою або можливою, то вона носить рідше нейтральний характер і не несе за собою позитивних наслідків, а – навпаки;

в) соціальну обумовленість і соціальну адекватність. Правомірною поведінкою – це наймасовіший і поширений вид діяльності, що визначена такою його ознакою, як соціальна обумовленість. Що стосується неправомірної поведінки, необхідно зазначити, що вона породжена самим суспільством, умовами існування, а не законом, перш за все.

І наостанок необхідно вказати на аксіологічні ознаки:

а) соціальна цінність. Правомірною поведінкою спрямована на задоволення державних і правових, суспільних і особистих інтересів, цінностей і цілей. Вони є особистою цінністю для права тільки тому, що сама «людина, її права

і свободи є вищою цінністю». Тому можна говорити про правомірну поведінку як соціальну цінність тільки тоді, коли неправомірною поведінкою буде виступати у вигляді антицінностей, і не тільки у приписах закону, а найголовніше – у свідомості громадян. Дійсно, тільки правомірною поведінкою є бажаною для суспільства, приносить економічну користь, діє на розвиток особистості;

б) переконаність у відповідальності особистості за свої дії. В питанні про відповідальність акцент зроблений на моменті соціальної свободи людини, тобто здатності передбачати соціальні наслідки своєї поведінки і готовності до самопримусу в реалізації своїх цілей. Правомірною поведінкою полягає в добровільності здійснення правових норм і адекватній реакції на порушення правових приписів з боку інших суб'єктів. Неправомірною поведінкою носить неправовий характер, і не завжди особа визнає варіант відповідальності за свої неправомірні дії, більше того, вона старається їх різними шляхами уникати [6, с. 189];

в) необхідність і бажаність для суспільства, держави і особи. Правомірною поведінкою зазвичай соціально корисна. Це дії, адекватні способу життя, корисні (бажані), а часом і необхідні для нормального функціонування суспільства. Позитивну роль вона відіграє і для особистості, бо завдяки йому забезпечується свобода, захищаються законні інтереси.

У соціальному сенсі неправомірною поведінкою, що суперечить або здатна заподіяти шкоду правам та інтересам громадян, їх колективам і суспільству в цілому, ускладнює і дезорганізує розвиток суспільних відносин. Будь-яке правопорушення завдає шкоди інтересам особистості, суспільства, держави (майновий, соціальний, моральний, політичний і т. п.). Діяння може і не заподіяти реальної шкоди, а лише поставити соціальні цінності під загрозу (наприклад, нетверезий стан водія).

Підбиваючи підсумки нашого дослідження, варто вказати, що правомірною і неправомірною поведінкою хоч і є різновидами правової поведінки, однак між ними існує ряд

відмінностей. Інакше кажучи, вони мають різний напрям і характер дії та характеризуються протилежними мотивами. Крім цього, їх об'єднують і загальні ознаки, що притаманні як правомірній, так і неправомірній поведінці. Саме тому нами було здійснено спробу розкриття діаметральної протилежності правомірної та неправомірної поведінки особи через співвідношення юридичних, соціальних, психологічних та аксіологічних ознак, що відрізняють їх між собою.

Список літератури

1. Голубовський В. Є. Правомірною поведінкою: теоретико-методологічний аспект дослідження / В. Є. Голубовський // Часопис Київського університету права. – 2012/1. – № 1. – С. 68–72. –
2. Капітанська С. А. Правомірною бездіяльністю як форма правової поведінки : [дис. канд. юрид. наук : 12.00.01...] / С. А. Капітанська. – К., 2005. – 202 с.
3. Козенко Ю. О. Правова поведінкою особи: аксіологічно-нормативна детермінація [Текст] : дис. канд. юрид. наук : 12.00.12 / Ю. О. Козенко ; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2012. – 193 с.
4. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
5. Лазарев В. В. Правомерное поведение как объект юридического исследования / В. В. Лазарев // Сов. гос. и право. – М. : Наука, 1976. – № 10. – С. 29–37.
6. Оксамытний В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы) : дис. доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оксамытний Виталий Васильевич. – К. 1990. – 370 с.
7. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 520 с.
8. Фролова Н. Ю. Правомерное и неправомерное поведение как парные юридические категории : общетеоретический аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Фролова Наталья Юрьевна. – Белгород, 2010. – 197 с.

NAUKI ROLNICZE | СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДИЗЕЛЯ Д-243-648 ПРИ РАБОТЕ НА ДИЗЕЛЬНОМ СМЕСЕВОМ СОЕВО-МИНЕРАЛЬНОМ ТОПЛИВЕ

Година Елена Дмитриевна,

кандидат технических наук, доцент кафедры «Строительное дело»

«Технический институт (филиал) ФГАОУ ВО Северо-Восточного Федерального Университета им. М.К. Аммосова»,

Уханов Александр Петрович,

доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой

«Тракторы, автомобили и теплоэнергетика»

ФГБОУ ВО «Пензенская государственная сельскохозяйственная академия»,

Ковачёв Алексей,

студент 4 курса «Строительное дело»

«Технический институт (филиал) ФГАОУ ВО Северо-Восточного Федерального Университета им. М.К. Аммосова

EXPERIMENTAL STUDIES OF DIESEL D-243-648 AT WORK ON MIXED SOY MINERAL FUEL

E.D. Godina, cand. tehn. sciences, Technical Institute (branch) FSAEI VPO North-Eastern Federal University. M.K Ammosova
street. Kravchenko, 16, Neryungri Sakha (Yakutia), Russia

A.P. Ukhanov, Dr. Sc. Sciences, Professor, VPO «Penza State Agricultural Academy» st. Botanical, 30, Penza, Russia

АННОТАЦИЯ

Приведены результаты экспериментальных стендовых исследований дизеля Д-243-648 при его работе на смешанном соево-минеральном топливе с различным соотношением биологического и минерального компонентов. Исследования проводились по мощностным, топливно-экономическим и экологическим показателям дизеля.

ABSTRACT

The presents the results of experimental studies of stand diesel D-243-648 during his working on mixed soya-mineral fuel with different ratios of biological and mineral components. Studies were carried out on the power ratings, fuel-economic and ecological characteristics of diesel.

Ключевые слова: дизель, минеральное топливо, соевое масло, смешанное соево-минеральное топливо, показатели.

Keywords: diesel, mineral fuel, soy been oil, mixed soya mineral fuel, characteristics.

Введение

На современном этапе поршневого двигателя внутреннего сгорания (ДВС) остается основной энергетической установкой для автотракторной техники. Использование на автотракторной технике дизельных двигателей, как более экономичных по сравнению с бензиновыми ДВС, позволило лишь частично решить топливную проблему. В связи с этим возникает необходимость поиска альтернативных видов моторного топлива, производимого из возобновляемого сырья растительного происхождения. К такому биотопливу, в первую очередь, относят смешанное растительно-минеральное топливо, биологическим компонентом которого являются различные растительные масла (рапсовое, рыжиковое, редечное, горчичное, сурепное, подсолнечное, соевое, пальмовое, арахисовое и другие масла) [1, 56; 2, 78; 3, 51; 4, 8; 5,10; 6, 130].

Для Дальневосточного региона РФ наиболее перспективным биокомпонентом дизельного смешанного топлива является соевое масло. Данная культура представляется весьма перспективной для производства соево-минерального топлива, которое можно использовать для работы ДВС без существенного изменения его конструкции. [7,46; 8,27; 9, 277].

Цель данной работы: исследования дизеля Д-243-648 на смешанном соево-минеральном топливе с различными соотношениями биологического и минерального компо-

нентов.

Методика исследований дизеля при работе на смешанном соево-минеральном топливе.

Моторные исследования дизеля проводили на корректорной ветви регуляторной характеристики с определением его мощностных, топливно-экономических и экологических показателей с применением смешанного топлива ДСТ.

Результаты измерений заносили в протокол в трехкратной повторности на каждом режиме работы дизеля.

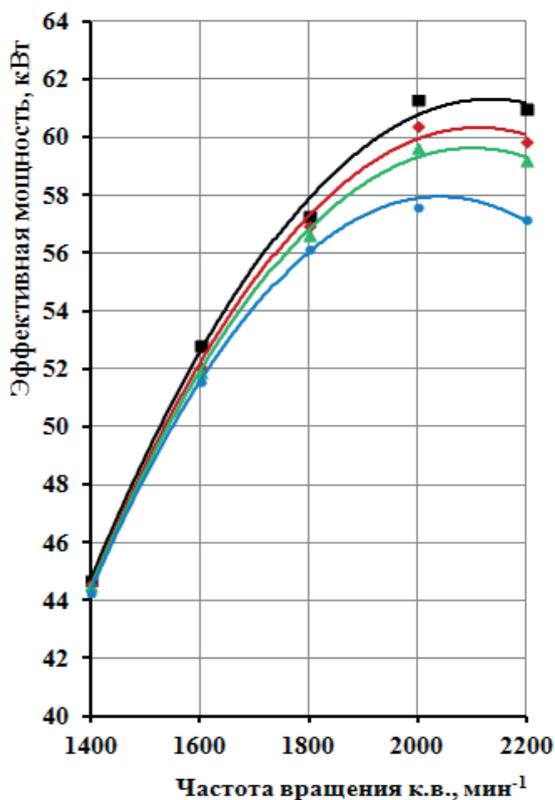
Результаты экспериментальных исследований

На всех частотах вращения коленчатого вала (к.в.) при полной нагрузке максимальную эффективную мощность дизель выдает при работе на 100 % ДТ и несколько меньшую – на смешанных топливах (рис. 2а). Максимальное снижение (на 6,2 %) эффективной мощности при полной нагрузке происходит при работе на топливе 75 % СМ + 25 % ДТ (с 61 кВт до 57,2 кВт), наименьшее снижение (на 1,8 %) на топливе 25 % СМ + 75 % ДТ (с 61 кВт до 59,9 кВт) [10, 129].

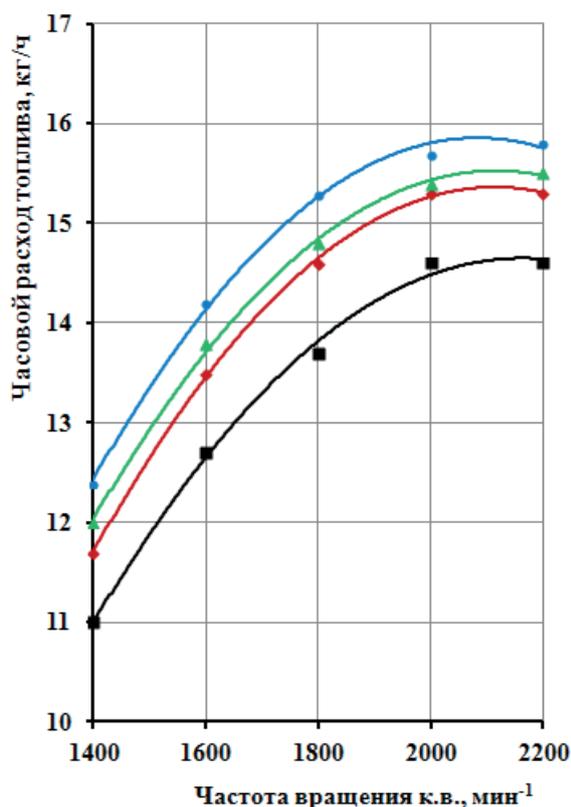
Из рисунков 2б и 2в следует, что по мере увеличения процентного содержания СМ в смешанном топливе топливная экономичность дизеля ухудшается по сравнению с работой на минеральном ДТ. Так, на режиме полной нагрузки максимальное повышение часового расхода топлива (рис. 2б) наблюдали при работе дизеля на смешанном топливе 75 % СМ + 25 % ДТ, при этом часовой расход топлива

возрос на 8,2 % (с 14,6 кг/ч до 15,8 кг/ч). Максимальное повышение удельного эффективного расхода топлива (рис. 2в) наблюдали при работе дизеля на смешевом топливе 50

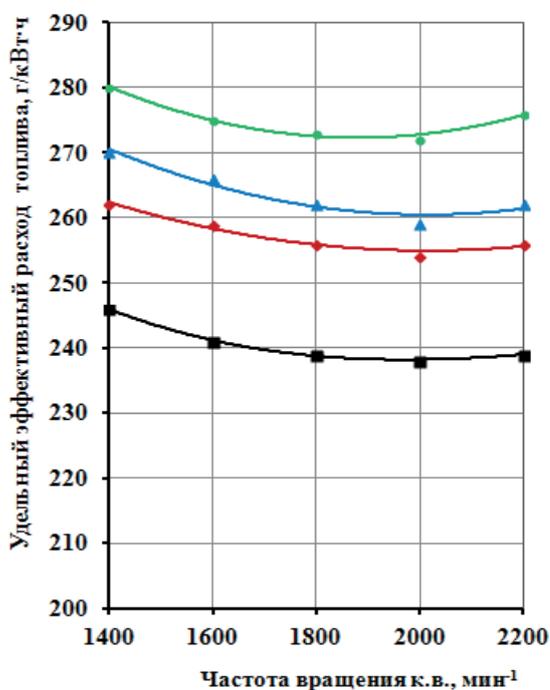
% СМ + 50 % ДТ, при этом удельный эффективный расход топлива возрос на 15,5 % (с 239 г/кВт•ч до 275 г/кВт•ч).

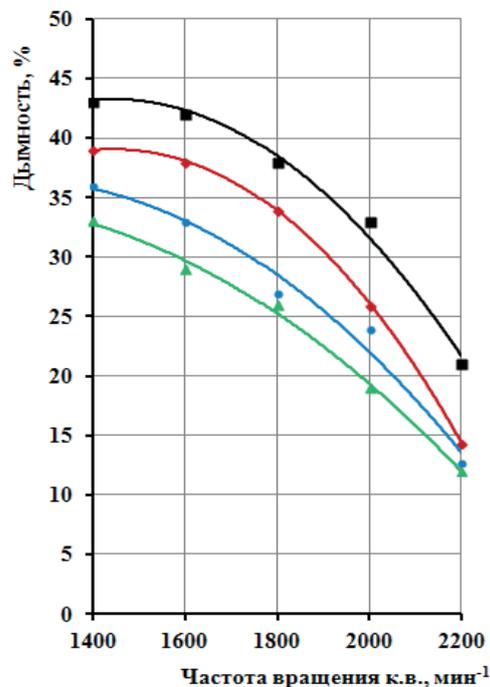
а)

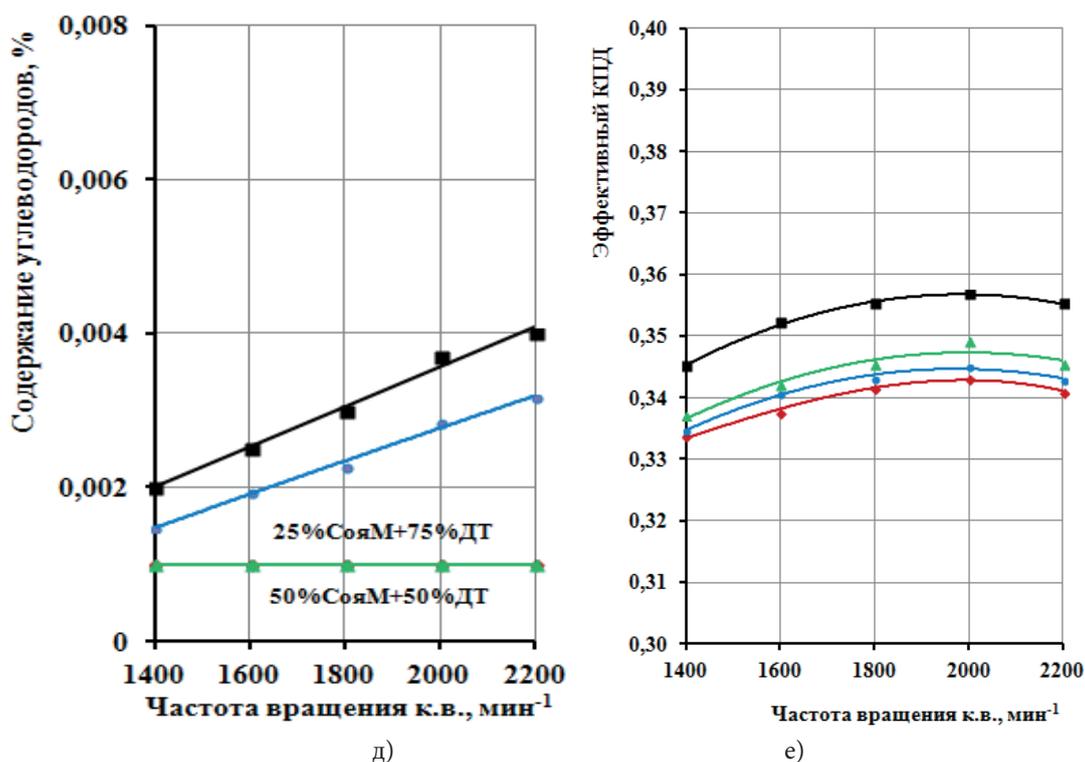
б)

в)

г)

■ - 100 % ДТ, ● - 25 % СМ + 75 % ДТ;
▲ - 50 % СМ + 50 % ДТ; ● - 75 % СМ + 25 % ДТ

Рисунок 2 - Изменение показателей дизеля Д-243-648 при работе на минеральном и смесевом топливах: а) эффективная мощность; б) часовой расход топлива; в) удельный эффективный расход топлива; г) дымность отработавших газов; д) содержание углеводородов; ж) эффективный КПД

Наименьшее повышение часового и удельного эффективного расходов топлива на режиме полных нагрузок наблюдается при работе дизеля на смесевом топливе 25 % СМ + 75 % ДТ. Часовой расход топлива при этом увеличился с 14,6 кг/ч при работе на 100 % ДТ до 15,3 кг/ч при работе на топливе 25 % СМ + 75 % ДТ или на 4,8 %. Удельный эффективный расход топлива также возрос с 239 г/кВт*ч до 256 г/кВт*ч или на 7,1 %.

Из рисунков 2г - 2е следует, что с увеличением в смесевом топливе соевого масла экологические показатели дизеля улучшаются.

На режиме полной мощности при частоте вращения к.в. 2200 мин⁻¹ наилучшие экологические показатели обеспечиваются при работе дизеля на топливе 50 % СМ

+ 50 % ДТ. По сравнению с работой на 100 % ДТ концентрация в отработавших газах оксида углерода снижается с 0,25 % до 0,17 % (а на рисунке - с 1,2 % до 0,2 %), дымность - с 21 % до 12 %, а содержание углеводородов - с 0,004 % до 0,001 % [11,95].

При работе дизеля на смесевом топливе 50 % СМ + 50 % ДТ эффективный коэффициент полезного действия (КПД) (рис. 2ж) уменьшается на 2,8 % (с 0,355 до 0,345). При дальнейшем увеличении в смесевом топливе СМ до 75 % эффективный КПД уменьшается на 3,4 % (с 0,355 до 0,343). При уменьшении в смесевом топливе СМ до 25 % эффективный КПД уменьшается на 3,9 % (с 0,355 до 0,341). Основные показатели дизеля при работе на минеральном и соево-минеральном топливах приведены в таблице 1.

Таблица 1

Мощностные, топливо-экономические и экологические показатели дизеля Д-243-648 при работе на ДСТ .

Вид топлива	Показатели		
	эффективная мощность, кВт	удельный эффективный расход топлива, г/(кВт*ч)	дымность, %
100 % ДТ	59,6	239	21
25 % СМ + 75 % ДТ	59,9	256	14
50 % СМ + 50 % ДТ	59,2	262	12
75 % СМ + 25 % ДТ	57,2	276	13

Исходя из таблицы 1 следует, что при увеличении соевого масла мощность двигателя уменьшается, расход топлива увеличивается, а дымность относительно 100% минерального дизельного топлива уменьшается практически в два раза.

Вывод Анализ полученных результатов экспериментальных исследований показывает, что из всех исследуемых смесевых топлив наилучшим по мощностным, топливно-экономическим и экологическим показателям дизеля является соево-минеральное топливо с соотношением биологического и минерального компонентов 50:50.

Ссылки:

1. Година, Е.Д. Биотопливо – производство и перспективы применения в мобильных энергетических средствах АПК Дальнего Востока // Проблемы экономичности и эксплуатации автотракторной техники: Материалы 25 Международного научно-технического семинара имени В.В. Михайлова. – Саратов: 2012 – С. 50-58.
2. Нетрадиционные биокомпоненты дизельного смесового топлива: монография / А.П. Уханов, Д.А. Уханов, Е.А. Сидоров, Е.Д. Година – Пенза: РИО ПГСХА, 2013. – 113 с.
3. Сидоров, Е.А. Оценка жирнокислотного состава растительных масел и дизельных смесевых топлив на основе рыжика, сурепицы и льна масличного / Е.А. Сидоров, А.П. Уханов, О.Н. Зеленина // Известия Самарской государственной сельскохозяйственной академии. – 2013. – № 3. – С. 49-54.
4. Результаты моторных исследований горчичного биотоплива / А.П. Уханов, Д.А. Уханов, В.А. Голубев и др. // Тракторы и сельхозмашины. – 2011. – № 5. – С. 7-10.
5. Биотопливо из рыжика / А.П. Уханов, Д.А. Уханов, В.А. Рачкин и др. // Тракторы и сельхозмашины. – 2011. –

№ 2. – С. 8-11.

6. Сравнительный анализ свойств растительных масел, используемых в качестве биотоплива / А.П. Уханов, Д.С. Шеменев, Р.К. Сафаров и др. // Вклад молодых ученых в инновационное развитие АПК России: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза, РИО ПГСХА, 2010. – С. 125-127.
7. Година, Е.Д. Использование соевого масла в качестве биологического компонента дизельного смесового топлива // Проблемы экономичности и эксплуатации автотракторной техники: Материалы Международного научно-технического семинара имени В.В. Михайлова. – Вып. 27. – Саратов: Буква, 2014. – С. 44-47.
8. Година, Е.Д. Определение степени теплоты сгорания дизельного смесового топлива из соевого масла // Вестник СВФУ. – 2013. - № 5. – С. 25-30.
9. Godina E.D., Ukhanov A.P. Perspectives of the biofuel application for motor and tractor machinery of the agricultural industry of the far east. // Materials of the 2 international research and practice conference. «Science, Technology and Higher Education» 17.04.2013 Westwood, Canada С. 276-278.
10. Черняков А.А., Година, Е.Д. Исследование показателей тракторного дизеля при работе на минеральном топливе с добавкой соевого масла // Эксплуатация автотракторной техники: опыт, проблемы, инновации, перспективы: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза: 2013. - С. 128-131.
11. Година, Е.Д. Экспериментальная оценка влияния соево-минерального топлива на экологические показатели дизеля // Образование, наука, практика: инновационный аспект: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной Дню российской науки. – Том 2. – Пенза: 2015. – С. 94-96.

ЕКОЛОГІЧНИЙ ПРИЙОМ ЗАХИСТУ ПОСАДОК ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ВЕРБИ ВІД БУР'ЯНІВ

Макух Я.П.

завідуючий відділом гербології, кандидат с.-г. наук, старший науковий співробітник
Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН

ENVIRONMENTAL PROTECTION METHOD OF PLANTING ENERGY SALIX WEEDS

Y.Makukh, candidates of agricultural sciences Institute of Bioenergy Crops and Sugar Beet NAAS

АНОТАЦІЯ

В статті представлено дані екологічного прийому захисту посадок енергетичної верби від бур'янів. Встановлено, що використання деревної тирси на поверхні ґрунту шаром 4,0-5,0 см забезпечує зниження рівня забур'яненості посадок верби на 65,0 – 72,3 % та величину накопичення маси бур'янів в середньому на 63 % від величини на ділянках забур'яненого контролю.

ABSTRACT

The paper presents data reception environmental protection energy willow crops from weeds. It is established that the use of sawdust on the soil surface layer of 4,0-5,0 cm ensures reduction in weed-infested planting willows at 65.0 - 72.3% and the value of the mass accumulation of weeds on average 63% of the value at weeds control areas.

Ключові слова: Верба енергетична, бур'яни, деревна тирса, екологічний захист.

Keywords: Salix energy, weeds, sawdust, environmental protection.

Постановка проблеми. Вирощування біоенергетичних культур в нашій країні стає все більш актуальним. На відміну від викопних форм палива: нафти, газу, вугілля, та інших, спалювання біоенергетичного палива реально не підвищує вміст вуглекислого газу в атмосфері, а лише відновлює його перебування в атмосфері після отримання акумульованої в результаті фотосинтезу енергії сонячних променів зеленими рослинами. Біопаливо сьогодні може бути трансформоване у різні форми: тверду, рідку і газоподібну [1]. Серед різних видів рослин що є перспективними для вирощування в якості біоенергетичних помітне місце належить деревним формам. З деревних порід привертає увагу верба енергетична.

Чому саме верба, а не тверді породи, граб, дуб та інші? Тверді породи мають високий рівень теплотворності одиниці палива, проте повільно ростуть і погано реагують на періодичне зрізування. Вирощувати енергетична вербу вигідно і зручно [2]. Вона здатна жити на достатньо бідних ґрунтах, її річні прирости великі, вона легко вкорінюється і легко долає зрізування та швидко та дружно відростає. Її рослини достатньо довговічні, щоб забезпечувати твердим паливом більше 30 років на одному місці [3]. Рослини енергетичної верби полюбляють достатньо зволожені місця і їх посадки можна успішно розміщувати в низинах, на мочарах, на заболочених територіях, які непридатні для вирощування посівів сільськогосподарських культур. Деревина верби після пелетування або брикетування за показниками теплотворності не поступається твердим породам. Тому таке паливо може бути з успіхом використане у спеціальних котлах для отримання теплової енергії [4].

У технології вирощування і у біології верби енергетичної вузьким місцем є низька конкурентна здатність живців у перший рік вегетації на нових місцях посадки. Традиційно вербу енергетичну розмножують вегетативно - висаджують здерев'янілими живцями. Такі молоді рослини на початку своєї вегетації мають сформувати нову кореневу систему і лише після завершення такого важливого етапу органогенезу нарощувати свою надземну частину і нако-

пичувати органічну масу в результаті процесів фотосинтезу [5]. На перших етапах росту і розвитку після посадки живців молоді рослини ще мають дуже низьку конкурентну здатність до рослин бур'янів. Однак саме в такий період вегетації у посадках верби молоді рослини культури найменше займають простір на полі і мають дуже мале проективне покриття поверхні ґрунту [6]. Тобто такі молоді рослини не здатні ще освоїти наявний простір і зайняти домінуюче становище у новому фітоценозі що формується.

Традиційно землі, що відведені під посадку біоенергетичної верби мають високий рівень потенційної засміченості насінням і вегетативними органами розмноження бур'янів. Як результат, вільні екологічні ніші у нових посадках верби швидко заростають бур'янами, що проявляють гостру конкуренцію молодим рослинам культури [7].

Відповідно молоді посадки верби, особливо першого року вегетації вимагають захисту від бур'янів який має здійснювати людина. Результати наукових досліджень і широка практика вирощування посадок верби біоенергетичної довели наявність у таких питаннях свої складнощів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Рослини верби виявились досить чутливими до дії великої кількості гербіцидів з різним механізмом фізіологічного впливу на бур'яни. Застосування ґрунтових препаратів може бути обмеженим через небезпеку попадання гербіцидів у ґрунтові а бо поверхневі води в регіоні і тому не завжди таке застосування є достатньо екологічно безпечним і виправданим [8]. Листки верби не формують потужного шару епікутикулярних восків на своїй поверхні і тому є чутливим не лише до діючих речовин гербіцидів, а і до наявних у препаратах допоміжних речовин: ПАВ, пенітрантів, стабілізаторів і т.д. [9,10].

У нашій країні в даний час немає жодного зареєстрованого спеціалізованого гербіциду для застосування на посадках верби біоенергетичної. Така ситуація вимагає розробки альтернативних хімічному способів захисту посадок верби біоенергетичної від бур'янів.

Метою проведених відділом гербології пошукових досліджень у 2012-2015рр була розробка ефективних способів контролювання бур'янів у посадках верби біоенергетичної першого року вегетації без застосування гербіцидів. Планування і проведення досліджень здійснювали згідно до вимог Методики випробування і застосування пестицидів (Київ, Трибель, 2001) [11].

Методи і матеріали. Дослідження особливостей процесів забур'янення, накопичення маси бур'янів і їх впливу а посадки верби першого року вегетації були здійснені на дослідному полі Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН. Досліди були дрібноділянкові польові. Площа облікової ділянки 25м², повторність варіантів – чотириразова. Розміщення облікових ділянок на посадках верби регулярне, у два яруси.

На дослідному полі було проведено осінню оранку на глибину 25 см. Весною під культивуацію перед посадкою живців енергетичної верби в ґрунт вносили по 2 ц/га нітроамофоску (N-32+ P₂O₅-32+ K₂O-32 кг/га). Живці верби садили на відстані 60 см в рядках і з міжряддями 70 см.

Після посадки поверхню ґрунту між рядками і у міжряддях вкривали шаром деревної тирси різної товщини, згідно схеми варіантів. Розсіювання тирси на площі проводили вручну.

Обліки чисельності сходів бур'янів і їх видового складу у посадках верби здійснювали у третю декаду травня.

Обліки величини накопичення маса бур'янів проводили у третю декаду липня (період формування максимальної маси) шляхом суцільного зрізування надземних частин рослин бур'янів у облікових рамках згідно вимог методики. Зрізані рослини зважували за видами і розраховували середні показники накопичення маси на ділянках варіантів.

Обліки величини річного приросту пагонів верби проводили у третю декаду вересня. Після завершення ростових процесів у рослин культури. На ділянках всіх варіантів проводили суцільні послідовні заміри по 25 рослин верби на кожному повторенні. Отримані результати узагальнювали і визначали середні показники величини приросту за вегетаційний період.

Схема варіантів:

1. Контроль. Без проведення заходів захисту від бур'янів.
2. Нанесення деревної тирси на поверхню ґрунту шаром 2,0-3,0 см.
3. Нанесення деревної тирси на поверхню ґрунту шаром 3,0-4,0 см.
4. Нанесення деревної тирси на поверхню ґрунту шаром 4,0-5,0 см.

Хід досліджень і обговорення результатів. Проведення передпосівних культивуацій весною (друга декада квітня) у роки досліджень не лише сприяло вирівнюванню поверхні ґрунту, а і механічно знищувало наявні сходи бур'янів на площі майбутньої посадки верби.

Тому перші сходи бур'янів у посадках верби були зафіксовані вже на 7-10 день після попередньої культивуації. Серед видів бур'янів це були сходи борщівника звичайного, щавлю кінського, петрушки собачої та ромашки непахучої.

Через 5-7 днів після проведення посадки живців верби на поверхні ґрунту з'являлись сходи гірчаку шорсткого (*Polygonum scabra* L.), лободи білої (*Chenopodium album* L.) та інших. Теплолюбні види бур'янів: просо півняче (*Echinochloa crusgalli* L.), мишій сизий (*Setaria glauca* L.), щириця звичайна (*Amaranthus retroflexus* L.) традиційно формували сходи найбільш пізно.

У роки проведення досліджень структура забур'яненості проявляла певні коливання. В середньому у структурі забур'яненості найбільш масовими були сходи злакових видів бур'янів.

Наявність на поверхні ґрунту на ділянках варіанту 2 шару деревної тирси товщиною 2,0 – 3,0 см. істотно впливала на процеси забур'янення. Наявність екрану з тирси створювала оптично непрозору перешкоду для сонячних променів у першу чергу для падаючого потоку енергії ФАР. Проростки рослин бур'янів, що розвивались з насіння бур'янів, після виходу на поверхню ґрунту під тонким шаром тирси були позбавлені енергетичного живлення і відмирили. У першу чергу гинули проростки тих видів бур'янів, що мають малі розміри насіння і відповідно невеликий запас поживних речовин: щириці звичайної та гірчаку шорсткого.

Проростки багаторічних видів, (а також дворічних видів, на другий рік вегетації рослин) долали на поверхні ґрунту екран з тирси і виходили на денну поверхню до енергії Сонця.

На ділянках вар. 2. наявність екрану з деревної тирси товщиною 2,0 – 3,0 см знижували чисельність сходів бур'янів на 65 % у порівнянні з чисельністю бур'янів на ділянках забур'яненого контролю (вар. 1). Формування більш товстого шару тирси на поверхні ґрунту (вар. 3) посилювало захисний ефект від бур'янів. Чисельність сходів бур'янів у посадках верби першого року вегетації в середньому за роки проведення досліджень становила 35,3 шт/м², або 72,3 % від їх кількості на ділянках забур'яненого контролю. Використання для захисту посадок верби від бур'янів екрану з тирси товщиною 4,0-5,0 см (вар. 4) знижувало чисельність сходів бур'янів на 76,4 % від рівня ділянок забур'яненого контролю. Наявність захисного екрану з тирси на поверхні ґрунту впливала не лише на чисельність сходів бур'янів а і на їх здатність формувати масу. Рослини бур'янів, що подолали захисний екран з тирси і досягли доступ до енергії світла, на наступних етапах органогенезу мали можливість здійснювати процеси фотосинтезу.

На початкових етапах і ріст і розвиток таких сходів бур'янів був відносно уповільнений, що може бути пояснене попереднім ослабленням рослин і попереднім дефіцитом пластичних речовин. В наступні етапи органогенезу (через 15-20 днів) інтенсивність накопичення маси рослин прискорювались.

Найбільша величина накопичення маси бур'янів в усі роки проведення досліджень була зафіксована на ділянках забур'яненого контролю (варіант 1). Вона становила в середньому 630 г/м².

Найменша маса бур'янів 590 г/м² була у 2012 році і найбільша відповідно в умовах вегетації 2013 року і досягала 670 г/м².

Серед видів бур'янів найбільшу питому вагу у структурі маси мали: злакові види - 41%, щиряца звичайна - 27%, гірчак шорсткий - 12 %, та інші види.

До початку третьої декади липня (час проведення обліків маси бур'янів) на ділянках варіанту 2 маса бур'янів була 350 г/м², або 63 % від величини маси на посадках вар. 1. Збільшення товщини шару екрану тирси до 4,0-5,0 см. (вар. 4) посилювало рівень контролювання бур'янів на посадках енергетичної верби. На час проведення обліків середні показники накопичення маси бур'янів були 120 г/м² або у 5 разів менше порівняно з величиною маси на ділянках забур'яненого контролю (вар.1).

Висновки.

1. Застосування деревної тирси може бути ефективним засобом контролювання сходів бур'янів у посадках верби. На відміну від гербіцидів ефективний період захисної дії екрану з тирси триває увесь теплий період року.

2. Використання захисного екрану з тирси є екологічним прийомом і забезпечує зниження рівня забур'яненості посадок верби на 65,0 – 72,3 % та величину накопичення маси бур'янів в середньому на 63 % від величини на ділянках забур'яненого контролю.

3. Наявність деревної тирси оптимізує умови вегетації рослин культури, яка проявляється у величині приростів пагонів верби. Велична річних приростів на ділянках з застосуванням деревної тирси становила 40 % приростів рослин які вегетували на ділянках без конкуренції бур'янів.

4. Найбільш раціонально застосовувати деревну тирсу для захисту посадок енергетичної верби від бур'янів на територіях, що не перевищують площі кількох десятків гектарів і розміщені біля населених пунктів, водойм або природоохоронних зон де використання гербіцидів заборонене або недоцільне.

Список використаних літературних джерел:

1.Гелетука Г.Г. Перспективи виробництва теплової енергії з біомаси в Україні / Г.Г.Гелетука, Т.М.Железна, Є.М. Олійник //Промислова теплотехніка. – 2013, Т.35. № 5. –С.

48-57.

2. Новітні технології біоенергоконверсії / [Я.Б.Блюм, Г.Г.Гелетука, І.П.Григорюк] –К.: «АграрМедіаГруп», 2010. – 326с.

3. Фучило Я.Д. Перспектива застосування видів роду *SalexL.* для створення енергетичних плантацій в Україні. / Я.Д. Фучило, М.В. Сбитна, Д.Ф. Деркач // Український фітоценологічний збірник, випуск 25, серія С.Фітоценологія. – 2007. – С.97-102.

4. Encyclopedia. com.2000. Homepage, www. Encyclopedia.com. EnergyinEurope – EuropeanEnergyto 2020 – Ascenarioapproach, Special issues – Spring 1996. European Commission, Directorate General for Energy (DG XVII). 209. p. Energy in Euripe. 1998, Annual Energy Review – Special issue – December 1998, European Commission 195p.

5. Фучило Я.Д. Продуктивність енергетичних плантацій верб в залежності від агротехніки їх створення. [Я.Д. Фучило, А.Ф. Гойчук, М.В. Сбитна та ін.] Техногенно-екологічна безпека України: стан та перспективи розвитку: Матеріали III Міжвузівської науково-практичної конференції (18 квітня 2008р. м. Ірпінь). –Ірпінь: Національний університет ДПС України, -2008. –С.86-88.

6. Іващенко О.О. Зелені сусіди –Київ: Фенікс, 2013, - 480с.

7.The FinnishForest Research Institute. 69. European Bioenergy Outlook. АЕВІОМ, 2013 <http://www.org/blog/aebiom-statistical-report-2013/>

8. Порва І.І. Застосування гербіцидів при вирощуванні чагарникових верб на промислових плантаціях/ В.І.Порва, В.Б. Лісовський // Лісоводство і агролісомеліорація. – Київ: Урожай, - 1995. – Вип.90. –С.55-59.

9. В.В.Швартау, Л.М.Михальська Гербіциди, фізіологічні основи регуляції фіто токсичності т. 1 –К.: -Логос – 2013, -391с.

10.De Prado RA & Franco AR (2004) Cross-resistance and herbicide metabolism in grass weeds in Europe: biochemical and physiological aspects. *Weed Science*52, 441-447.

11.Методики випробування і застосування пестицидів За ред. проф. С.О.Трибеля, -К.: Світ, - 2001, - 448с.

ФИТОМЕЛИОРАТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГИДРОФИТОВ В ОЧИСТКЕ СТОЧНЫХ ВОД ЖИТОМИРЩИНЫ УКРАИНЫ

Романчук Л.Д.,

доктор сельскохозяйственных наук, профессор,
Житомирский национальный агроэкологический университет

Федонюк Т.П.

кандидат сельскохозяйственных наук, доцент,
Житомирский национальный агроэкологический университет

Пазич В.М.

кандидат сельскохозяйственных наук,
Житомирский национальный агроэкологический университет

PHYTOMELIORATIVE FEATURES OF AQUATIC PLANTS IN WASTEWATER TREATMENT IN THE ZHYTOMIR REGION UKRAINE

LD Romanchuk, Doctor of Agricultural Sciences, Professor, Zhytomyr National Agroecological University

Fedonyuk TP, Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Zhytomyr National Agroecological University

Pazich VM, Candidate of Agricultural Sciences Zhytomyr National Agroecological University

АННОТАЦИЯ

В статье обоснована возможность использования гидробионтов видов *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms и *Pistia stratiotes* L. в гидрофитной очистке сточных вод Житомирщины (Украина). Использование гидрофитной загрузки по всем исследованным вариантами показало положительную тенденцию по улучшению всех исследованных показателей качества воды, а эффект очистки от загрязнителей по некоторым показателям составил более 80%. Исследованные виды гидробионтов: эйхорния и пистия рекомендованы для целей фиторе медиации сточных вод.

ABSTRACT

The article substantiates the use of aquatic species *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms and *Pistia stratiotes* L. in sewage treatment in Zhytomyr region (Ukraine). Using hydrophytes in all investigated variants showed a positive trend for the improvement of all investigated parameters of water quality and purification effect of contaminants in some indicators has made more than 80%. Investigation of aquatic species: *Eichhornia* and *Pistia* recommended for phytoremediation of wastewater.

Ключевые слова: сточные воды, биофильтр, фитомелиорация, гидрофиты, очистка, загрязнение.

Keywords: wastewater, biofilter, phytomelioration, hydrophytes, cleaning, pollution.

Постановка проблемы. Биологическая очистка – наиболее распространенный способ удаления органических веществ из городских сточных вод [1]. Многие биологические очистные сооружения, запроектированы еще в 50-х годах прошлого века и соответствуют природоохранным нормативам того времени, в настоящее время по техническим причинам не могут обеспечить соблюдение предельно допустимых сбросов загрязняющих веществ в природные водоемы, в том числе биогенных элементов [2].

В связи с этим актуальной становится разработка методов и технологий по снижению содержания биогенных элементов в процессе биологической очистки городских сточных вод.

Анализ последних исследований и публикаций. По литературным данным эффективным методом удаления биогенных элементов является использование высших водных растений (ВВР) [1, 2, 3 и др.]. Есть сведения об использовании отдельных гидрофитов в технологическом процессе биологической очистки городских сточных вод [5 и др.].

Высшая водная растительность существенно влияет на химические свойства воды и выступает биологическим фильтром в процессе естественного самоочищения водоемов [1]. В условиях Полесья Украины некоторые из них выращивали с целью использования для очистки сельскохозяйственных и бытовых стоков [5].

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы.

Однако эколого-биологические и хозяйственные свойства гидробионтов изучены недостаточно в условиях Житомирщины Украины. Поэтому исследования условий роста, вопрос возможности практического применения гидрофитов представляет значительный хозяйственный интерес.

Цель статьи. Целью работы была апробация способа гидрофитного способа очистки воды, определения эффекта очистки воды в условиях модельных лабораторных систем и определения перспективных путей использования отработанной фитомассы.

В качестве тест-объектов для исследований были выбраны представители свободно плавающих на поверхности воды растений – *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms (сем. Pontederiaceae) и *Pistia stratiotes* L. (сем. Araceae). Растения отбирали из популяций, которые поддерживались в искусственных водоемах Ботанического сада Житомирского национального агроэкологического университета.

Растения при этом помещали в модельные установки (емкостью 0,25 м³), в которые загружали воду, поступающую на насосную станцию первого подъема КП «Житомирводоканал». В сосуды с отстоянной в течение 48 часов водопроводной водой помещали растения суммарной биомассой (сырой вес): 30-50 г (*E. crassipes*) и 10-20 г (*P. stratiotes*). В опытах с использованием гидробионтов – объем воды составлял 200 л. Вычисляли число растений, чтобы количество фитомассы на всех вариантах было

приблизительно одинаковым. Каждая модельная система содержала растения одного вида, а также их группу. За контроль брался вариант без растений. Инкубация проводилась в условиях естественной фотопериодичности.

Опыты с мониторингом физико-химических характеристик воды в течение четырех 10-дневных периодов проводили с использованием воды, поступающей на насосную станцию первого подъема КП «Житомирводоканал» для определения влияния гидробионтов на физико-химические показатели качества исследуемой воды. Каждые 10 дней в течение периода исследований отбирались пробы воды для определения их физико-химического состава. Аналитические работы осуществляли в соответствии с действующими руководящими нормативными документами в отделе инструментально-лабораторного контроля Государственной экологической инспекции в Житомир-

ской области.

Изложение основного материала. В период проведения исследований, учитывая относительно жаркий период июля-августа 2015 года, природные воды, особенно поверхностные, редко бывают прозрачными. Мутность воды обусловлена наличием в ней взвешенных частиц песка, глины, органических примесей, что приводит к появлению цвета и запаха воды.

В условиях исследований вода на момент загрузки в биореактор определялась как «мутная». Через 10 дней мутность воды значительно уменьшилась, и такие сточные воды можно было охарактеризовать как «мало мутные». В следующие две недели наблюдалось улучшение качества сточных вод по данному показателю и в конце опыта вода характеризовалась как «прозрачная» (рис. 1).

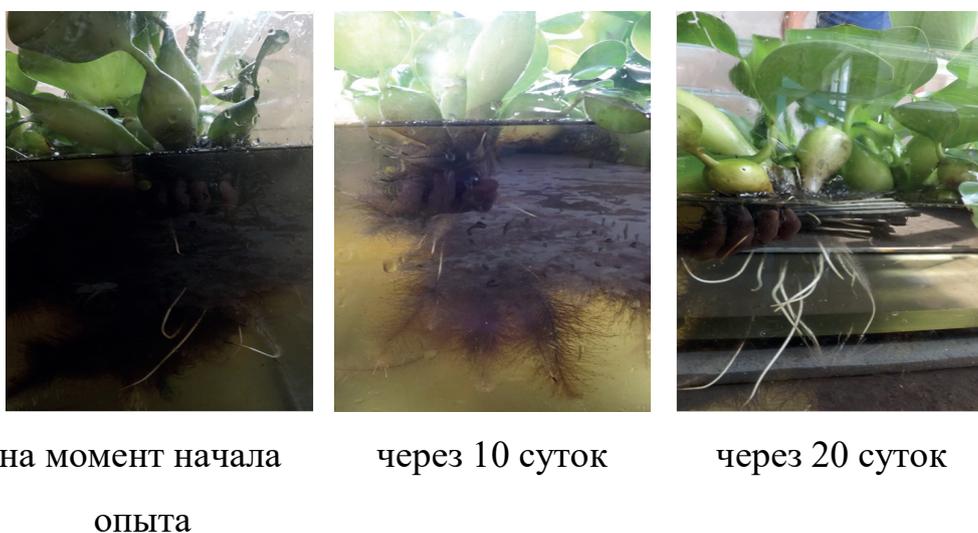

Рис. 1. Динамика мутности воды в течение периода эксперимента с использованием гидрофитной очистки

При отборе и перед загрузкой в биореакторы воды, она характеризовалась запахом с баллом IV (четкий запах, обращает на себя внимание). Через 10 дней пребывания гидробионтов в биореакторах запах уменьшался на два балла до отметки II. К концу опыта он характеризовался как «слабый» с баллом I, следовательно, применение гидрофитной очистки имело положительную тенденцию и по показателю снижения неприятного запаха.

Содержание взвешенных частиц в условиях эксперимента на протяжении всего периода исследований имел тенденцию к уменьшению, в частности в первые 10 дней проведения эксперимента их содержание в варианте №1 с выращиванием гидрофитов вида *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms снизилось на 10%, в варианте № 2 с выра-

щиванием гидрофитов вида *Pistia stratiotes* L. - на 13%, в смешанном фитоценозе (вариант № 3) - на 3%, но уже во время следующего отбора проб после 10-дневного периода показатели по всем вариантам почти выровнялись и составили 16-11% от их первоначального содержания. На момент завершения эксперимента общее снижение содержания взвешенных частиц высоким было на варианте № 2 с *Pistia stratiotes* L. - 30%, несколько ниже - на варианте № 1 - 27%, и еще ниже показатель извлечения взвешенных частиц оказался на варианте № 3 - 22%. На контроле снижение взвешенных частиц практически не фиксировалось и составило лишь 3% от его первоначального значения (табл. 1., № п/п 2).

Динамика основных физико-химических показателей воды при гидрботанической очистке в условиях насосной станции первого подъема КП «Житомирводоканал»

№ п/п	Показатель качества воды	Вариант	Период инкубации, суток				
			0	10	20	30	40
1	рН	№1	7,50±0,262	7,10±0,248	7,29±0,255	7,85±0,275	7,88±0,258
		№2	7,53±0,163	7,43±0,260	7,67±0,268	7,86±0,271	7,90±0,275
		№3	7,55±0,284	7,00±0,245	7,30±0,255	7,74±0,279	7,74±0,279
		Контроль	7,52±0,273	7,50±0,262	7,51±0,285	7,54±0,269	7,56±0,266
2	Взвешенные вещества	№1	6,20±0,217	5,60±0,196	5,50±0,193	4,50±0,158	4,50±0,158
		№2	6,40±0,224	5,60±0,196	5,40±0,189	4,60±0,161	4,50±0,149
		№3	6,00±0,210	5,80±0,203	5,20±0,182	4,80±0,168	4,70±0,165
		Контроль	6,10±0,214	6,00±0,210	6,00±0,210	6,00±0,210	6,00±0,210
3	Щелочность	№1	3,40±0,119	4,80±0,168	3,20±0,112	3,60±0,126	4,00±0,140
		№2	3,20±0,112	4,40±0,154	3,40±0,119	3,80±0,133	3,60±0,126
		№3	2,80±0,098	4,00±0,140	3,60±0,126	4,40±0,154	4,20±0,147
		Контроль	3,3±0,116	3,50±0,123	3,40±0,119	3,70±0,130	4,00±0,140
4	Аммиак (по азоту)	№1	0,79±0,025	0,50±0,015	0,50±0,016	0,51±0,018	0,49±0,017
		№2	0,67±0,023	0,50±0,017	0,50±0,015	0,50±0,015	0,48±0,016
		№3	0,66±0,023	0,57±0,019	0,56±0,019	0,55±0,019	0,52±0,018
		Контроль	0,61±0,035	0,60±0,021	0,60±0,026	0,59±0,026	0,60±0,021
5	Нитриты	№1	0,11±0,004	0,10±0,004	0,66±0,023	0,82±0,029	0,56±0,020
		№2	0,11±0,004	0,08±0,003	0,66±0,024	0,80±0,026	0,56±0,019
		№3	0,12±0,004	0,08±0,003	0,70±0,025	0,84±0,023	0,60±0,022
		Контроль	0,11±0,003	0,10±0,002	0,30±0,011	0,35±0,016	0,45±0,014
6	Нитраты	№1	1,5±0,052	1,40±0,049	1,30±0,046	н.ч.м.*	н.ч.м.*
		№2	1,80±0,063	1,70±0,053	1,30±0,048	н.ч.м.*	н.ч.м.*
		№3	1,80±0,061	1,80±0,061	1,45±0,049	н.ч.м.*	н.ч.м.*
		Контроль	1,75±0,059	1,75±0,050	1,66±0,054	1,50±0,045	1,30±0,046
7	Фосфаты	№1	2,76±0,097	2,58±0,090	1,78±0,062	1,30±0,045	0,48±0,017
		№2	2,76±0,097	1,58±0,055	1,40±0,049	1,33±0,047	0,39±0,014
		№3	2,66±0,093	1,60±0,056	1,41±0,049	0,83±0,029	0,49±0,017
		Контроль	2,63±0,092	2,52±0,088	2,53±0,089	2,47±0,086	2,45±0,086
8	ХПК	№1	38,20±1,337	36,60±1,281	22,00±0,770	18,08±0,633	17,06±0,597
		№2	36,80±1,288	36,20±1,267	20,20±0,707	18,40±0,644	18,00±0,630
		№3	34,40±1,204	35,60±1,246	20,20±0,712	18,24±0,638	18,10±0,634
		Контроль	35,80±1,253	35,60±1,251	33,40±1,169	32,90±1,152	32,20±1,127
9	БПК5	№1	4,80±0,168	4,60±0,161	2,26±0,079	2,26±0,079	2,25±0,079
		№2	4,60±0,161	4,50±0,158	2,50±0,088	2,50±0,088	2,30±0,081
		№3	4,20±0,147	4,40±0,154	2,30±0,081	2,30±0,081	2,28±0,080
		Контроль	4,80±0,168	4,90±0,172	4,70±0,165	4,60±0,161	4,70±0,165
11	Железо общее	№1	0,62±0,022	0,52±0,016	0,38±0,013	0,38±0,013	0,30±0,011
		№2	0,60±0,021	0,50±0,021	0,34±0,012	0,38±0,013	0,28±0,010
		№3	0,58±0,020	0,51±0,018	0,45±0,016	0,46±0,016	0,36±0,013
		Контроль	0,59±0,021	0,58±0,020	0,58±0,020	0,57±0,020	0,54±0,019

12	Сухой остаток	№1	389,0±13,615	373,0±13,055	364,0±12,740	352,0±12,320	342,0±11,970
		№2	375,0±13,125	363,0±12,705	350,0±12,250	336,0±11,760	333,0±11,655
		№3	387,0±13,545	364,0±12,740	360,0±12,600	360,0±12,600	340,0±11,900
		Контроль	386,0±13,510	383,0±13,405	380,0±13,300	379,0±13,265	374,0±13,090
13	Хлориды	№1	56,44±1,975	52,48±1,837	51,12±1,789	52,48±1,837	50,00±1,750
		№2	58,28±2,040	56,80±1,988	55,32±1,936	55,32±1,936	53,12±1,859
		№3	58,64±2,052	58,16±2,036	53,96±1,889	52,48±1,837	52,50±1,838
		Контроль	50,16±1,756	52,50±1,838	51,90±1,817	52,50±1,838	58,50±2,048
14	Сульфаты	№1	98,0±3,430	80,0±2,800	80,0±2,814	79,0±2,765	80,0±2,800
		№2	84,0±2,940	76,0±2,660	70,0±2,450	68,0±2,380	70,0±2,450
		№3	82,0±2,870	78,0±2,730	78,0±2,730	74,0±2,590	74,0±2,590
		Контроль	83,0±2,905	82,0±2,870	79,0±2,765	79,0±2,765	83,0±2,905
15	АПАВ	№1	0,10±0,004	0,06±0,002	0,06±0,002	0,05±0,002	0,04±0,001
		№2	0,10±0,004	0,08±0,003	0,07±0,002	0,07±0,002	0,06±0,002
		№3	0,09±0,003	0,07±0,002	0,06±0,002	0,05±0,002	0,05±0,002
		Контроль	0,10±0,004	0,10±0,004	0,10±0,004	0,10±0,004	0,09±0,003

*н.ч.м. – ниже чувствительности метода

Итак, по показателю извлечения взвешенных частиц при использовании гидрофитной очистки наблюдалась положительная тенденция, в частности их содержание снижалось на 22-30% по сравнению с контролем.

Кроме органолептических показателей основной группы при проведении исследований мы обращали внимание и на группу химико-органолептических показателей. Во время выращивания гидробионтов в условиях опыта рН воды во все исследуемые периоды составлял 7,0 - 7,9, что соответствует значениям ПДК. Однако в вариантах с гидробионтами в первые 10 дней прохождения эксперимента наблюдалось движение рН влево в сторону нейтрализации воды. После преодоления 10-дневного периода водородный показатель начал смещаться вправо и на 24-25 день (варианты № 1 и № 3) пересек свое первоначальное значение. Однако, следует отметить, что на момент завершения эксперимента данный показатель в исследуемой воде отвечал требованиям, которые существуют к составу и свойствам воды водоемов пунктов питьевого водопользования (6,5-8,5). На варианте № 2, в отличие от других вариантов, спада в сторону нейтрализации не происходило (10-дневный период), однако на момент завершения эксперимента значение водородного показателя было практически идентичным значениям, полученным на варианте № 1. На контроле такого интенсивного варьирования показателей выявлено не было, очевидно это связано с менее интенсивными биохимическими процессами, которые там происходили.

Поскольку в большинстве природных вод, в том числе и условиях водозабора КП «Житомирводоканал» преобладают углекислые соединения, мы учитывали также и гидрокарбонатную и карбонатную щелочность. В течение всего периода проведения эксперимента щелочность исследуемой воды имела тенденцию к незначительным колебаниям. Наиболее заметными они оказались на первом варианте (табл. 1., № п/п 3). В частности, в первые 10 дней эксперимента показатель щелочности с 3,4 мг-экв/дм³ по-

вышался до 4,8 мг-экв/дм³, однако в течение следующих 20 дней снова снижался к значению 3,2 мг-экв/дм³, а далее к окончанию эксперимента снова повышался до отметки 4,0 мг-экв/дм³. Подобные колебания щелочности наблюдались и на других вариантах. Наибольшее значение щелочности зафиксировано в варианте № 3 со смешанным фитоценозом через месяц от начала эксперимента – 4,4 мг-экв/дм³. Значение щелочности на контроле варьировало несколько меньше, однако тенденция к нестабильности в течение всего периода исследований сохранялась и там. Итак, можем предположить, что присутствие гидробионтов в сооружениях биологической очистки незначительно повлияло на динамику данного показателя.

Особое значение при биологической очистке сточных вод имеет содержание азота и фосфора. При их недостатке биологическая очистка сточных вод может тормозиться, а при их полном отсутствии становится вообще невозможной. Учитывая это, контроль содержания данных показателей имеет чрезвычайно важное значение. До очистки в городских сточных водах азот встречается только в двух формах – общей и аммонийной. Нитриты и нитраты появляются только после того, как проведена очистка сточных вод с помощью аэротенков и биофильтров. Окисленные формы азота появляются после биологической очистки воды, свидетельствуя о полном завершении процесса. Поэтому, анализ показателей азотного обмена мы осуществляли комплексно с учетом возможных процессов преобразования форм содержания азота.

По результатам наших исследований, показатели азотного обмена имели тенденцию к значительным колебаниям в течение всего периода исследований, что вполне характерно для сооружений биологической очистки. Очевидно, это связано с высоким содержанием аммиачного азота (0,79-0,83 мг/л) в начале эксперимента и его превращением из аммиачной формы в нитритную, а впоследствии и нитратную.

Об этом свидетельствуют показатели динамики содер-

жания аммиачного азота в воде (табл. 1., № п/п 4). Особенно заметно снижалось его содержание при культивировании *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms (вариант № 1). Наиболее интенсивно аммиачный азот окислялся в первые 10 дней прохождения эксперимента, за этот период разрушалось около трети его общего содержания – 38% на варианте № 1, 28% – на варианте № 2, и 21% – на варианте № 3, на контроле содержание аммиака практически не менялось. Следовательно, при культивировании *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms значение аммиака снижались более интенсивно, чем при культивировании *Pistia stratiotes* L. и смешанного фитоценоза обеих культур.

Об интенсивном окислении аммиачной формы азота при гидрофитной очистке свидетельствует и данные динамики нитрит-ионов (табл. 1., № п/п 5). Резкое повышение концентрации нитрит-ионов после 10-дневного периода мы тесно связываем со снижением концентрации аммиак-ионов. Как видно из таблицы, появление окисленных форм на всех вариантах с гидробионтами происходит практически одинаково. В первые 10 дней варьирования показателей содержания нитрит-ионов находилось в пределах 10%, однако с 10 по 20 сутки количество нитритов возрастало в 6,6-8,75 раз. Повышение количества нитритов на всех вариантах продолжалось около месяца, а дальше их содержание падало, что говорит об усвоении окисленных форм гидробионтами, которые принимали участие в процессах очистки, за последний 10-дневный период (с 30 по 40 сутки) количество нитритов снижалось на 14-15%.

На контроле начиная с 10 дня концентрация нитритов увеличивалась более низкими темпами по сравнению с вариантами гидрофитной очистки (только в 3 раза). Тенденции к падению количества нитритов в конце эксперимента не наблюдалось. В общем концентрация нитритов на контроле выросла в 4,5 раза.

Как видно из табл. 1., № п/п 6 в первые 10 дней эксперимента количество нитрат-ионов меняется незначительно, начиная с 10 суток нитрат-ионы фиксировались гидробионтами, об этом говорит падение показателей их содержания на вариантах №№ 1-3. На контроле же их содержание менялось незначительно (в пределах 5%). Начиная с 20 суток концентрация нитратов уменьшается, то есть практически полностью утилизируется гидробионтами и уже к концу эксперимента нитратов обнаружено не было. На контроле же содержание нитратов на конец эксперимента составило 1,3 мг/л, что составляет 73% от их первоначального содержания.

Появление окисленных форм азота свидетельствует о глубококом прохождении процесса очистки, ведь их повышение на фоне общего снижения БПК говорит о том, что углеродсодержащие соединения интенсивно окисляются. Итак, по показателям нитратного обмена наблюдается положительная тенденция при использовании для биоочистки гидробионтов.

Потребление гидрофитами фосфатов происходило также достаточно интенсивно (табл. 1., № п/п 7). В течение 10-дневного периода интенсивное снижение фосфатов – 43 и 40% происходило на вариантах № 2 и № 3, где на 20 сутки содержание их снизилось почти вдвое. На варианте № 1 удаление фосфатов происходило медленнее – 7% в

первые 10 суток, однако на 20 и 30 сутки этот показатель значительно вырос и составил 35 и 53% соответственно. На момент совершения эксперимента извлечение фосфатов на всех вариантах было примерно на одном уровне, 86% - на варианте № 2, несколько ниже этот показатель оказался на вариантах № 1 и № 3 - 83 и 82% соответственно. На контроле же содержание фосфатов колебалось незначительно и снизилось в первые 10-20 суток проведения эксперимента на 4%, на момент завершения эксперимента содержание фосфатов изменилось лишь на 7%, что на 75-79% меньше, чем на вариантах гидрофитной очистки.

Окисляемость воды – это очень важный показатель анализа качества воды, ведь именно эта величина характеризует суммарное содержание в воде органических веществ и легкоокисляемых неорганических примесей. В условиях эксперимента показатель ХПК при гидрофитной очистке на всех вариантах имел тенденцию к снижению. Причем наиболее интенсивно дихромантная окисляемость снижалась в период с 10 по 20 сутки - 42%, далее интенсивность процесса снижалась и до окончания эксперимента упала на 55% в варианте № 1 (табл. 1., № п/п 8).

Несколько быстрее снижался данный показатель на варианте с использованием пистии в период с 10 по 20 сутки - 45%, однако конечный показатель оказался ниже по сравнению с вариантом № 1, смешанный фитоценоз (вариант № 3) влиял на снижение ХПК менее – 41% – в период с 10 по 20 сутки и 47% в конце эксперимента.

На контроле также наблюдалась тенденция к снижению ХПК, однако данный процесс происходил более медленно – только 7% – в период с 10 по 20 сутки, и лишь 10% в конце эксперимента.

Также мы определяли показатель, характеризующий степень органического загрязнения водоема и сточных вод – биохимическое потребление кислорода (БПК). На протяжении периода проведения эксперимента оно имело подобную тенденцию с колебаниями показателя ХПК. В частности, в первые 10 суток проведения эксперимента значительного варьирования данного показателя не наблюдалось, однако с 10 по 20 сутки на всех вариантах гидрофитной очистки наблюдалось резкое его падение: с 4,6 мгО₂/л до 2,26 мгО₂/л, что составляет 53% от его первоначального значения на варианте с эйхорнией (№ 1), с 4,5 мгО₂/л до 2,5 мгО₂/л, что составляет 46% от его первоначального значения на варианте с пистией (№ 2) и с 4,4 мгО₂/л до 2,3 мгО₂/л, что составляет 45% от его первоначального значения на варианте со смешанным фитоценозом обеих культур (№ 3) (табл. 1., № п/п 9). Начиная с 20 суток прохождения эксперимента БПК₅ воды практически не менялось и осталось на прежнем уровне, на варианте № 2 наблюдалось незначительное снижение данного показателя, и в конце эксперимента его общее снижение достигло 50%, что на 3% ниже варианта № 1. На контроле снижение БПК₅ практически не фиксировалось и составило лишь 4% от его первоначального значения.

Итак, по обоим показателям (ХПК и БПК₅) наблюдается положительная тенденция по улучшению качества воды. Несмотря на присутствие в воде трудноокисляемых органических соединений, гидрофитная загрузка экспериментальных сооружений биологической очистки

уменьшала величины этих показателей на 40-53%. В таком случае можно рекомендовать в технологию очистки сточных вод включить предварительную очистку с помощью гидробионтов.

Не менее важным показателем, особенно при анализе сточных вод, является железо общее. В условиях эксперимента уже в первые 10 дней концентрация железа во всех вариантах гидрофитной очистки, кроме контроля, уменьшалась. Наиболее интенсивно этот процесс происходил на варианте № 2 – на 17%, а с 10 по 20 сутки интенсивность процесса извлечения железа возросла и составила 43%, в конце исследований концентрация железа снижалась на 53% (табл. 1., № п/п 10).

Незначительно ниже интенсивность изъятия железа наблюдалась на варианте № 1, в частности в первые 10 дней содержание железа падало на 16%, с 10 по 30 сутки было изъято его около 39%, а в конце исследований содержание железа снизилось более чем на половину (52%).

Несколько ниже показатели извлечения железа наблюдались на варианте № 3 со смешанным фитоценозом – лишь 12% в первые 10 суток, следующие 20 суток содержание железа снижалось лишь на 22%, что составляет пятую часть, и в конце проведения исследований смешанным фитоценозом было изъято чуть больше трети общего его количества (38%).

На контроле концентрация железа варьировала мало, снижение его концентрации составляло только 2% в первые 10 дней исследования, по окончании исследований содержание железа снижалось всего на 8%, что на 30-46% ниже, чем на вариантах гидрофитной очистки.

Также нами анализировался показатель общей минерализации воды. В условиях опыта сухой остаток воды составлял чуть менее половины указанного норматива (табл. 1., № п/п 11).

В процессе гидрофитной очистки общая минерализация воды снижалась достаточно медленно и в первые 20 дней проведения исследований снижение содержания минеральной части составляло 6-7% в вариантах с гидрофитной очисткой и только 2% в контроле.

На момент завершения эксперимента содержание сухого остатка на всех вариантах гидрофитной очистки было примерно на одном уровне и составило 11-12%, на контроле этот показатель изменился на 3%, что на 7-8% меньше, чем на вариантах гидрофитной очистки (табл. 1., № п/п 12).

Учитывая это, кроме характеристики показателя общей минерализации мы провели анализ содержания хлоридов и сульфатов. В условиях опыта варьирование содержания хлоридов было незначительным и применения гидрофитной очистки существенно не повлияло на этот показатель. За весь период исследований содержание их снизилось лишь на 11% в варианте № 1 с гидрофитной загрузкой вида *E. crassipes*, несколько меньше на варианте со смешанным фитоценозом - 10%, на варианте с *P. stratiotes* снижение содержания хлоридов было в пределах 9% (табл. 1., № п/п 13).

В течение периода проведения исследований концентрация сульфатов в воде имела также тенденцию к незначительному уменьшению.

На варианте №1 с использованием *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms в первые 10 суток эксперимента концентрация сульфатов снижалась на 18%, а далее их содержание стабилизировалось и до окончания эксперимента оставалось на том же уровне. На варианте № 2 с использованием *Pistia stratiotes* L. концентрация сульфатов варьировала несколько меньше - в среднем на 17%, однако процесс извлечения сульфатов происходил медленнее, в первые 10 суток концентрация сульфатов уменьшалась лишь на 10%. Использование смешанного фитоценоза в варианте № 3 привело к снижению концентрации сульфатов лишь на 5% в течение первых 20 суток эксперимента, а на момент завершения на 10% от общего начального их содержания. На контроле снижение сульфатов на 5% произошло на 20 сутки проведения эксперимента, однако на момент завершения эксперимента их концентрация вернулась на исходный уровень (табл. 1., № п/п 14).

В исследованных водах АПАВ обнаружены в концентрации 0,1 мг/дм³. Загрузка воды в биореакторы показала положительную тенденцию и по улучшению данного показателя. Лучше процесс биоочистки проходил в варианте с растениями вида *E. crassipes*, где содержание АПАВ снизилось на 40% в течение первых 10 суток эксперимента, снижение концентрации АПАВ вдвое на варианте № 1 состоялось на 30 сутки исследований, а к завершению опыта их концентрация снизилась на 60 % (табл. 1., № п/п 15).

На вариантах № 2 и № 3 в первые 10 суток АПАВ изымались только на 20-22%, на момент завершения эксперимента концентрация АПАВ снизилась в среднем на 40-44%. Снижение данного показателя на контроле без гидробионтов практически не происходило в течение месячного срока, однако на момент завершения эксперимента 10% их окислились в результате природных физико-химических процессов.

Выводы и предложения. Обнаруженные в данном исследовании количественные показатели эффекта очистки воды с помощью гидрофитной загрузки, устойчивости макрофитов видов *Pistia stratiotes* L. и *Eichhornia crassipes* (Mart.) Solms к повышенному содержанию особо агрессивных загрязнителей вносят вклад в информацию для более обоснованного применения водных растений с целью восстановления водных объектов и фиторемедиации воды. Использование гидрофитной загрузки по всем исследованным вариантами показало положительную тенденцию касательно улучшения всех исследованных показателей качества воды, а эффект очистки от загрязнителей по некоторым показателям составил более 80%.

Список литературы

1. Винберг Г.Г. Биологические пруды в практике очистки сточных вод / Г.Г. Винберг, П.В. Остапеня., Т.Н. Сивко, Р.И. Левина // под ред. Остапеня П.В. – Минск: «Беларусь», 1966. – 231с.
2. Seidel, K., *Macrophytes and water purification*, in: *Biological Control of Water Pollution*, T. Tourbier, and R W. Pierson, eds., Pennsylvania University Press. Philadelphia. – 1976. – pp. 109-122
3. Zimmles Y, Kirzhner F, Malkovskaja A (2006) Application of *Eichhornia crassipes* and *Pistia stratiotes* for

treatment of urban sewage in Israel. *Journal of Environmental Management* 81: 420-428.

4. Василюк Т. П. Використання гідробіонтів виду *Eichornia crassipes* (mart) solms для очистки стічних вод / Т. П. Василюк // Наукові читання – 2013 : наук.-теорет. зб. / ЖНАЕУ. – Житомир : ЖНАЕУ, 2013. – Т. 1. – С. 38–41.

5. Біофільтр для очистки стічних вод різного походження з використанням вищої водної рослинності виду *Eichornia crassipes* / Василюк Т.П., Дема В.М., Васенков Г.І., Пазич В.М.// Науковий вісник ЖНАЕУ: зб.наук.-техн.праць.– Житомир, 2009. – Вип. 1. – С. 283–289.

PSYCHOLOGIA | ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СХИЛЬНОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

Бантисхева Олександра Олександрівна

аспірант кафедри педагогіки та психології професійної освіти Національного Авіаційного Університету, м. Київ, Україна.

SOCIO- DEMOGRAPHIC FEATURES OF JUVENILE PROPENSITY TOWARDS VICTIM BEHAVIOUR

Bantysheva Oleksandra Oleksandrivna, National Aviation University, department of pedagogics and psychology of professional education, PhD student, Kyiv, Ukraine.

АНОТАЦІЯ

У статті наведено результати емпіричного дослідження соціально-демографічних особливостей схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки. Виявлено, що показники схильності осіб юнацького віку до агресивної віктимної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися і проживають у місті, насамперед у юнок. Натомість схильність до гіперсоціальної поведінки вище у тих осіб юнацького віку, які народилися і проживають у селі. Показано особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від складу сім'ї. Встановлено особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від наявності та статі сиблінгів. Виявлено статистично значущі відмінності у схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від освіти батьків.

Окреслено можливості попередження схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки з урахуванням їх соціально-демографічних особливостей.

ABSTRACT

The article presents results of the empirical study of socio-demographic features of juvenile propensity towards victim behaviour. It was found that those under study who were born and resided on urban territories, especially female ones, had higher indexes of juvenile propensity towards victim behaviour. And vice versa, those, who were born and lived in the country, had higher inclination towards hyper-social behaviour. Features of juvenile propensity towards victim behaviour with regards to family composition were shown in the article. Peculiarities of juvenile inclination towards victim behaviour were revealed depending on the existence and sex of siblings. Statistically significant differences in juvenile propensity to victim behaviour were found depending on the education of parents.

Potentialities of preventing juvenile propensity to victim behaviour considering its social and demographic features were outlined.

Ключові слова: особи юнацького віку, соціально-демографічні особливості, місце та порядок народження, склад сім'ї, наявність і стать сиблінгів, освіта батьків, віктимна поведінка, схильність до віктимної поведінки, агресивна поведінка, саморуйнівна поведінка, гіперсоціальна поведінка, залежна та безпорадна поведінка, некритична поведінка, реалізована віктимність.

Keywords: juveniles, socio- demographic features, place and order of birth, family composition, existence and sex of siblings, education of parents, victim behaviour, propensity towards victim behaviour, aggressive behaviour, self-destructive behaviour, hyper-social behaviour, dependant and helpless behaviour, uncritical behaviour, realized victimization.

Постановка проблеми. В умовах соціальної напруженості що притаманна сьогоденню, психоемоційної напруги що властива жителям великих міст, проблемам що супроводжують багато сімей через різні побутові проблеми, або проблеми особистого характеру, вкрай важливого значення набуває питання попередження різних видів девіантної поведінки, в тому числі схильності до віктимної поведінки, зокрема осіб юнацького віку.

Для юнацького віку (17-21 рік – для юнаків і 16-20 років – для юнок) – властивий певний внутрішній дискомфорт, зміст якого пов'язаний із становленням процесів самовизначення (центральне новоутворення юності). Саме тому, деякі дослідники називають юнацький вік групою підвищеного ризику [8]. У цьому віці молоді люди можуть бути вразливими, тривожними, сугестивними, агресивними, у них може бути ускладнені міжособистісні відносини як з однолітками так і в колі сім'ї, нерідко молоді люди шукають підтримку і розуміння на стороні, що може призводити до негативних наслідків. Юнаки можуть проявляти

схильність до ризику, а юнки до залежної поведінки [4]. Отже, юнацький вік є доволі вразливим з огляду на віктимні прояви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні проблеми віктимності досліджувалися вітчизняними (О. Бовть, О. Бондарчук, Т. Вакуліч, С. Гиренко та ін.) та зарубіжними авторами (Г.Гентинг, Б. Грейсон, Г. Клейнфеллер, І. Малкіна-Пих, Б. Мендельсон, К. Міядзава, Д. Рівман, В. Христенко та ін.). Виділені і розглянуті ключові поняття віктимології і специфіка соціально-педагогічної віктимології (В. Загвязинський, А. Мудрик, Ф. Мустаева, М. Шакурова). Величезна кількість робіт присвячено профілактиці та корекції девіантної поведінки підлітка, до якої відносять віктимну поведінку (С. Белічева, Н. Воляннюк, О. Змановська, Ю. Клейберг, Г. Ложкін, А. Мудрик, Р. Овчарова, Г.Фомченкова та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. За результатами ряду теоретичних досліджень (А. Адлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, В. Полубинський, А. Ре-

печка, К. Роджерс, Дж. Рейнуотер, М. Селігман, Л. Франк, З. Фройд, К. Хорни та ін.) встановлено, що віктимну поведінку зумовлюють індивідуально-психологічні (тип темпераменту, тип гендерної ідентичності, вік, тривожність, ригідність, потреба у нових враженнях, самооцінка, самоставлення, ступінь управління власним життям) та соціально-психологічні (міжособистісна залежність, сутєвність, відчуття самотності, почуття емоційного благополуччя і захищеності що пов'язані з кліматом у сім'ї) чинники.

При цьому існує досить багато припущень, що схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки може залежити від соціально-демографічних чинників (місце та порядок народження, склад сім'ї, наявність і стать сиблінгів, освіта батьків тощо) [5, 6].

Незважаючи на те, що юнацький вік досліджувався та був описаний досить багато (К. Долджин, В. Каган, І. Кон, А. Личко, Ф. Райс, А. Реан, С. Торайгірова Э. Шпрангера та ін.) і про його вразливість, перебудову механізмів соціального контролю, притаманні перепади настрою відомо багато, водночас, емпіричної перевірки висунутих припущень щодо соціально-демографічних особливостей осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки, на українській вибірці практично не проводилося.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). З метою усунення зазначеного недоліку передбачено дослідити соціально-демографічні особливості схильності досліджуваних осіб юнацького віку до віктимної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Схильність осіб юнацького віку до віктимної поведінки вивчалася за методикою О. Андроннікової [3].

Статистично-математичне опрацювання даних здійснювалося за допомогою пошуку первинних статистик, кореляційний та дисперсійного аналізів з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 17.0).

У дослідженні взяли участь 438 юнаків та юнок (студентів вищих навчальних закладів) віком від 17 до 21 року.

Окрім методики юнакам була роздана анкета завдяки якій, крім статті та віку, можна було виявити певні соціально-демографічні особливості, а саме: місце народження, склад сім'ї (повна, неповна), наявність сиблінгів, стать сиблінгів по відношенню до досліджуваного, порядок народження досліджуваного, освіта батьків. Після обробки анкети, респонденти поділилися за:

- статтю: юнаки (42,3%); юнки (57,7%);
- майбутньою спеціальністю: майбутні психоло-

ги (31,3%); інженери (32,3%), історики (18,4%) юристи (18,0%);

- місцем народження: місто (79,1%); село (11,2%); селище міського типу (9,7%);
- складом сім'ї: повна (80,8%); неповна (19,2%);
- наявністю сиблінгів: так (66,2%); ні (33,8%);
- статтю сиблінгів по відношенню до досліджуваного: одна стать (36,7%); різна стать (63,3%);
- порядком народження досліджуваного: молодша дитина серед братів і сестер (40,7%); середня (9,3%); старша (50,0%);
- освітою батьків: мати: середня (28,6%); вища (70,4%); науковий ступінь (1,0%); батько: середня (39,6%); вища (57,8%); наукова ступень (2,7%).

При аналізі результатів методики Андроннікової враховано насамперед показники нижче і вище за норму за шкалою реалізованої віктимності, що відповідно до інтерпретації результатів автором методики дозволяє констатувати наявність певних проявів віктимної поведінки.

При цьому показники нижче за норму (1–3 стенів) свідчать, що досліджуваний нечасто потрапляє в критичні ситуації або у нього вже встиг виробитися захисний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій. Швидше за все, відчуваючи внутрішню напругу, досліджуваний прагне уникати ситуації конфлікту. Однак готовність до віктимного способу поведінки присутня. Якщо показники вище за норму (8–9 стенів) – це означає, що досліджуваний досить часто потрапляє в неприємні або навіть небезпечні для здоров'я та життя ситуації. Причиною цього є внутрішня схильність і готовність діяти певними, провідними в індивідуальному профілі способами. Найчастіше це прагнення до агресивної, необдуманого дії спонтанного характеру [3].

З урахуванням наявності середнього або високого рівня реалізованої віктимності та принаймні одного високого рівня за певним видом схильності до віктимної поведінки, загальний рівень схильності досліджуваного до віктимної поведінки визначався як високий. За низьких рівнів реалізованої віктимності та переважно низьких рівнів схильності до віктимної поведінки (допускалася наявність одного середнього рівня) констатувався низький рівень схильності досліджуваного до віктимної поведінки. Усі інші співвідношення показників було віднесено до середнього рівня схильності до віктимної поведінки (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за рівнями схильності до віктимної поведінки

Прояви віктимної поведінки	Рівні схильності, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Агресивна віктимна	71,2	19,0	9,8
Саморуїнівна	45,0	25,8	29,2
Гіперсоціальна	11,8	87,3	0,9
Залежна та безпорадна	71,5	19,5	9,0
Некритична	51,0	32,2	16,9
Реалізована віктимність	22,5	75,4	1,9
Загальний показник	16,3	45,6	38,1

Дані, наведені у табл. 1 демонструють, що 38,1% досліджуваних осіб юнацького віку характеризуються високим рівнем схильності до віктимної поведінки, 45,6% – середнім, і лише 16,3% – низьким.

При цьому найбільше вираженою виявилася схильність до саморуйнівної поведінки (29,2%). Такі особи характеризуються жертвністю, що пов'язана з активною поведінкою людини, яка свідомо чи неусвідомлено провокує ситуацію віктимності своїм проханням або зверненням. Для активних потерпілих характерна поведінка двох видів: така, що провокує, якщо для заподіяння шкоди залучається інша особа, і самопошкоджувальна, яка характеризується схильністю до ризику. Наслідків своїх дій такі особи можуть не усвідомлювати або не надавати їм значення.

Середній рівень схильності до саморуйнівної поведінки мають 25,8% досліджуваних. Ці особи характеризуються підвищеною тривожністю, підозрілістю, підвищеною турботою про власну безпеку, є схильними до страхів. Як наслідок, це спричинює пасивність особистості, вони прагнуть краще нічого не робити, ніж помилятися, що недобре позначається як на самореалізації загалом так і на поведінці в загрозованих ситуаціях, що виникли об'єктивно, незалежно від дій даної особи.

Лише 45% досліджуваних осіб юнацького віку мають низький рівень вираженості схильності до саморуйнівної поведінки.

Також доволі виражена схильність до некритичної поведінки, високий рівень якої виявлено у 16,9% досліджуваних. За інтерпретацію автора методики до даної групи належать особи, що демонструють необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність може проявитися як на базі особистісних негативних рис (жадібність, користолюбство та ін.), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність, сміливість та ін.), а також у силу невисокого інтелектуального рівня. Ці особи можуть виявляти схильність до спиртного, нерозбірливість у знайомствах, довірливість. Схильні до ідеалізації людей, виправдання негативної поведінки інших, не помічають небезпеки [3].

Досліджувані з середнім рівнем схильності до некритичної поведінки (32,2%), виявляють вдумливість, обережність, прагнення передбачати наслідки своїх вчинків, що іноді призводять до страхів. Самореалізація в цьому випадку ускладнена, може з'являтися соціальна пасивність, що призводить до незадоволеності своїми досягненнями, заздрощів тощо.

Низький рівень схильності до некритичної поведінки виявлено у 51% досліджуваних осіб юнацького віку.

Деяко менше виражена агресивна модель схильності до віктимної поведінки: 9,8% осіб юнацького віку мають високий рівень її вираженості. Це особи, які схильні потрапляти в неприємні й небезпечні для життя й здоров'я ситуації внаслідок виявленої агресії у формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знущання тощо). Для них характерно навмисне створення конфліктної ситуації. Спостерігається схильність до антигромадської поведінки. Такі люди легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх висловлюють, домінують

ні та запальні.

Середній рівень схильності до агресивної поведінки мають 19,0% респондентів, вони характеризуються зниженням мотивації досягнення, спонтанністю у поєднанні із прагненням дотримуватися прийнятих норм і правил, високою образливістю тощо.

У 71,2% виявлено низький рівень схильності до агресивної віктимної поведінки.

Приблизно такі ж кількісні дані одержано у випадку схильності до залежної та безпорадної поведінки, високий рівень якої виявлено у 9% досліджуваних. За інтерпретацію автора методики [3] до даної групи належать особи, що не роблять опору з різних причин: в силу віку, фізичної слабкості, безпорадного стану (тимчасового або стабільного), боягузтва, з боязні відповідальності за власні протиправні або аморальні дії тощо. Вони можуть мати установку на безпорадність (можливий також варіант засвоєної безпорадності в результаті неодноразового попадання в ситуації насильства), небажання робити щось без допомоги інших, низьку самооцінку. Постійно залучаються в кризові ситуації з метою отримання співчуття й підтримки оточуючих, мають рольову позицію жертви. Такі досліджувані соромливі, навіювані, конформні. Вони схильні виправдовувати чужу агресію, схильні всіх прощати.

Середній рівень схильності до залежної та безпорадної поведінки виявлено у 19,5% досліджуваних, які через внутрішню вразливість зовні виявляють нонконформізм, схильність до незалежності, відособленості, завжди прагнуть виділитися з групи однолітків, мають на все свою точку зору, підвищений скептицизм, можуть бути непримирними до думки інших, авторитарними, конфліктними тощо.

У 71,5% виявлено низький рівень схильності до залежної та безпорадної поведінки.

Найменше виражена схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки, низький рівень якої констатовано у 11,8%, а високий рівень – лише у 0,9% досліджуваних осіб юнацького віку. Для останніх є характерною жертвна поведінка, яка є такою, що соціально схвалюється. Сюди відносяться особи, позитивна поведінка яких привертає на них злочинні дії агресора. Вони нетерпимі до поведінки, що порушує громадський порядок вважають неприпустимим ухилення від втручання в конфлікт, навіть якщо це може коштувати здоров'я або життя. Наслідки учинків усвідомлюються не завжди. Сміливі, рішучі, чуйні, принципові, щирі, готові ризикувати, можуть бути надмірно самовпевненими, мати завищену самооцінку.

Водночас привертає увагу доволі велика кількість досліджуваних із середнім рівнем такої схильності (87,3%), які характеризуються пасивністю, байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо них. Вони діють за принципом «моя хата скраю», що може бути наслідком образи на зовнішній світ, формування в результаті відчуття нерозуміння, ізольованості від світу, відсутності почуття соціальної підтримки й включеності в соціум.

За дисперсійним аналізом досліджено особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від соціально-демографічних чинників (місце та

порядок народження, склад сім'ї, наявність і стать сиблін-гів, освіта батьків тощо).

Насамперед виявлено особливості схильності осіб

юнацького віку до агресивної віктимної поведінки залежно від місця проживання (рис. 1).

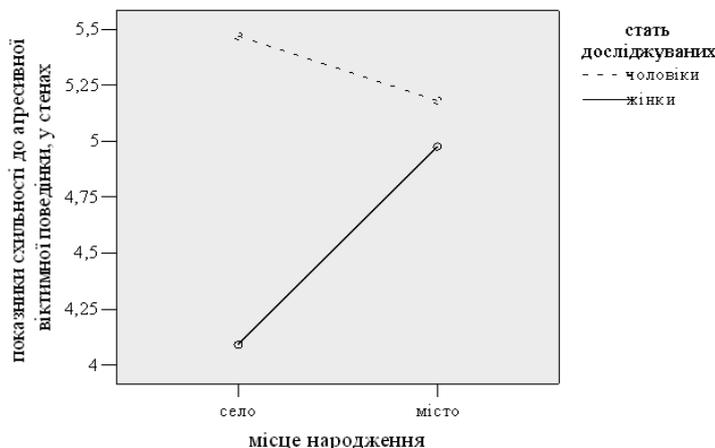

Рис. 1. Особливості схильності осіб юнацького віку до агресивної віктимної поведінки залежно від місця народження.

З рис. 1 випливає, що показники схильності осіб юнацького віку до агресивної віктимної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися і проживають у місті, насамперед юнок ($p < 0,05$). Одним із можливих пояснень такого факту може, на наш погляд, виступати необхідність взаємодії у місті зі значно більшою кількістю людей ніж у селі, що зумовлює додаткову психоемоційну напруженість. Також забрудненість вулиць і будинків, яка притаманна великим містам та реклама (щити, банери) дуже позначаються на сприйнятті міського середовища, викликають в особистості найбільш негативні емоції і почуття, а саме почуття роздратованості, агресії [2].

До висновку що поширеність проблем з психікою на-

багато вища серед жителів міст прийшли і британські фахівці. Вони відзначили, що високі рівні соціальної напруги та урбанізації, стресові умови, низькі рівні безпеки і соціальна роз'єднаність у великих містах сприяють почуттю самотності, ізоляції та психо-емоційних розладів. У сільській місцевості навпаки, як правило, зберігається локалізоване почуття безпеки, згуртованості і спільності духу, що підтримує нормальне психічне здоров'я населення [9].

Специфікою місця народження також, як нам уявляється, можна пояснити особливості схильності осіб юнацького віку до гіперсоціальної поведінки, хоча в цьому випадку на перший погляд виявлено протилежну картину (рис. 2).

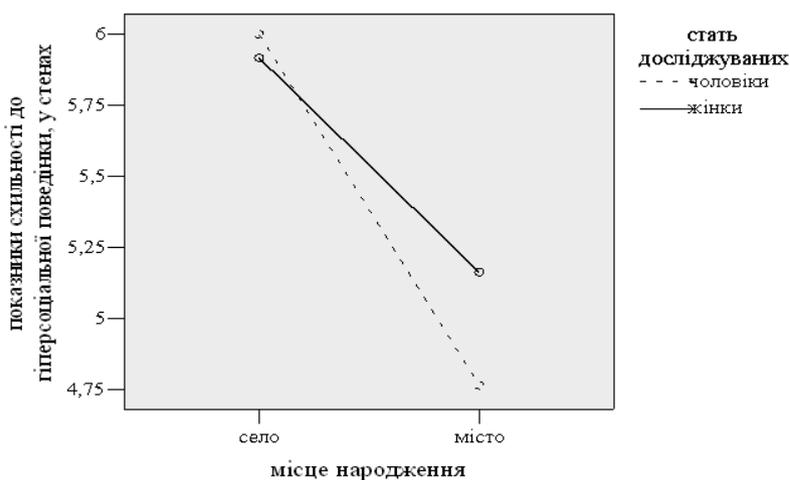

Рис. 2. Особливості схильності осіб юнацького віку до гіперсоціальної поведінки залежно від місця народження.

З рис. 2. випливає, що показники схильності осіб юнацького віку до гіперсоціальної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися і проживають у селі ($p < 0,01$). З огляду на змістову характеристику такої схильності, зокрема, схильності до жертвовної поведінки, що соціально схвалюється, йдеться про те, що попри певне роз-

мінання останнім часом, все-таки соціальні очікування і, відповідно, соціальні санкції у сільській місцевості діють більш жорстко ніж у місті [7].

Крім того досліджено особливості схильності до віктимної поведінки залежно від складу сім'ї (рис. 3).

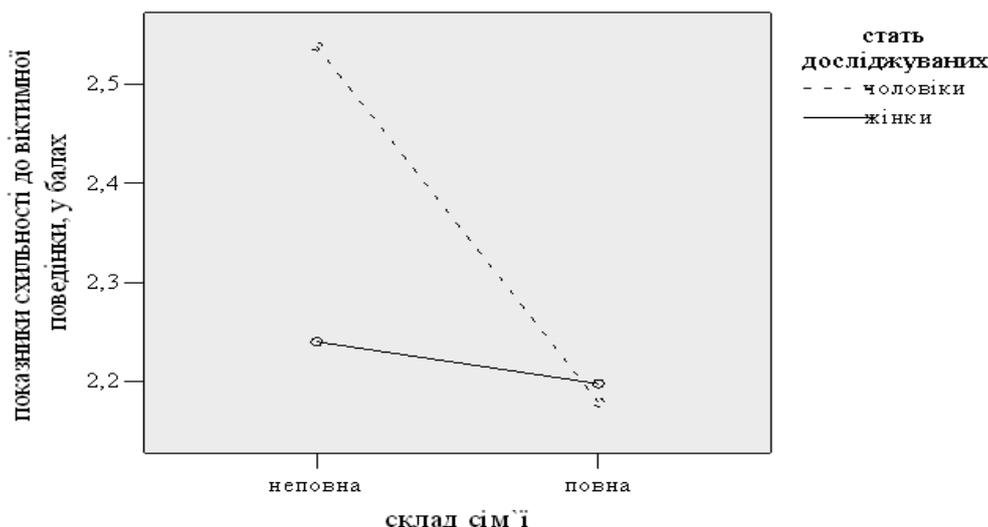

Рис. 3. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від складу сім'ї.

З рис. 3 випливає, що показники схильності осіб юнацького віку до гіперсоціальної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися у неповній сім'ї, при тому скоріше в юнаків ніж у юнок ($p < 0,01$). Можливо це пов'язано з тим, що неповні сім'ї найчастіше складаються з дітей і матері, а відсутність батька є більш травматичною для хлопців ніж для дівчат [5, 6].

Щодо порядку народження статично значущих від-

мінностей у прояву окремих проявів схильності до віктимної поведінки виявлено не було. У цілому ж (на рівні тенденції) виявлено дещо меншу схильність до віктимної поведінки осіб, які були народжені першими. Привертає увагу той факт, що особливо великі показники схильності до віктимної поведінки виявлені для тих юнок, які мали старших і молодших сиблінгів (рис. 4).

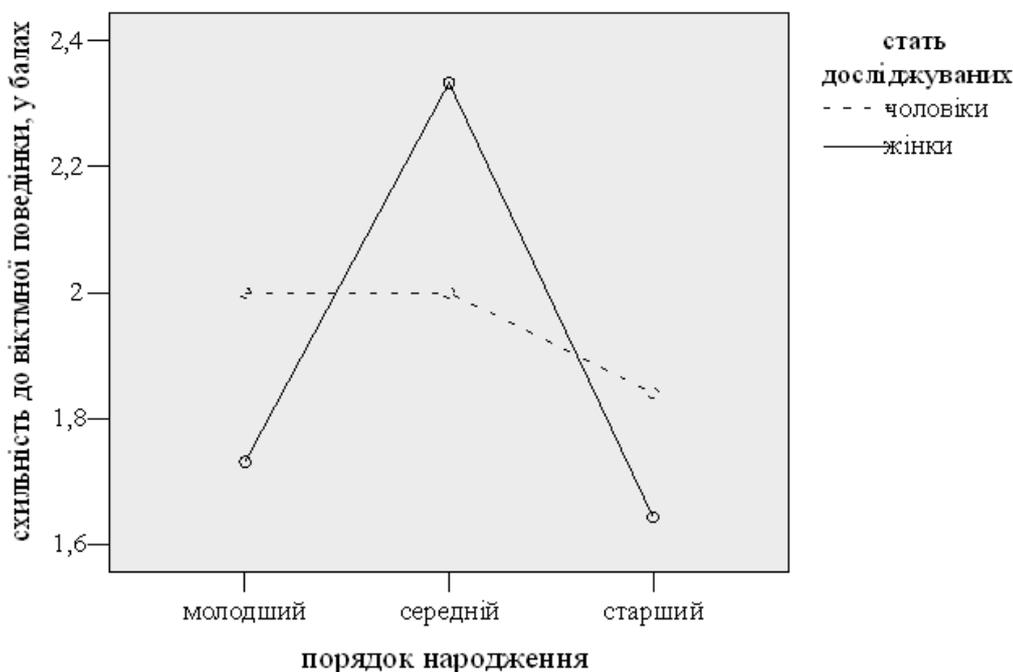

Рис. 4. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від порядку народження.

Доволі цікаві дані одержано при аналізі схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від наявності та статі сиблінгів. Зокрема, констатовано зростання показників схильності до агресивної віктимної, гіперсоціальної ($p < 0,05$) та саморунівної (у юнаків, на рівні тенденції, $p = 0,1$) поведінки.

Привертають увагу статистично значущі відмінності в показниках реалізованої віктимності досліджуваних залежно від наявності сиблінгів (рис. 5).

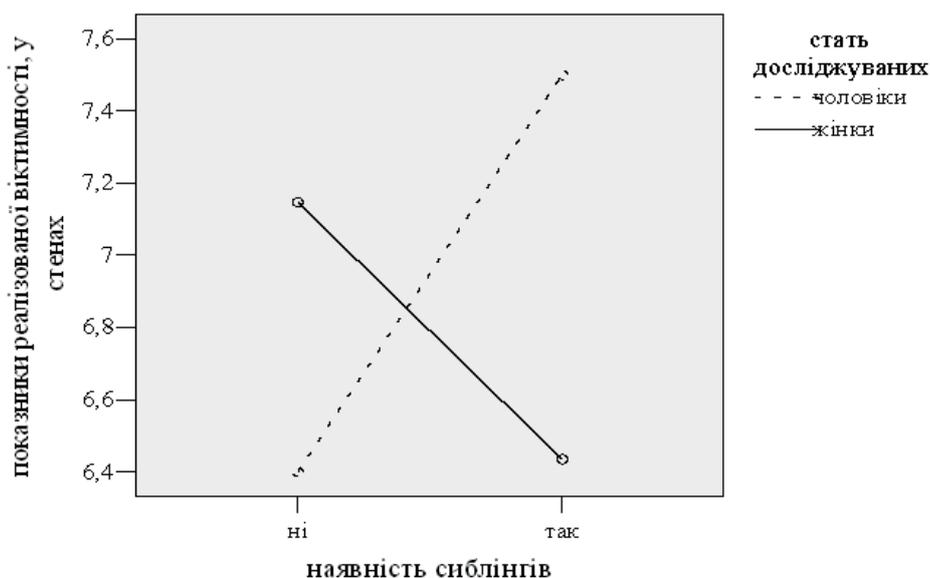

Рис. 5. Особливості реалізованої віктимності осіб юнацького віку залежно від наявності сиблінгів.

Як видно з рис. 5, показники реалізованої віктимності осіб юнацького віку вище у тих юнаків, які мають сиблінгів, та в юнок, в яких немає братів і сестер ($p < 0,01$). На наш погляд, це можна пояснити «змагальним» характером соціалізації юнаків в умовах гендерної нерівності, характерних для нашого суспільства [1].

Ці тенденції посилюються у випадку наявності сиблінгів різної статі, зокрема, в разі схильності до агресивної віктимної, некритичної ($p < 0,05$), а також (на рівні тенденції, $p = 0,1$) гіперсоціальної, залежної та безпорадної поведінки.

Залежно від освіти батьків. Щодо освіти матері (рис. 6).

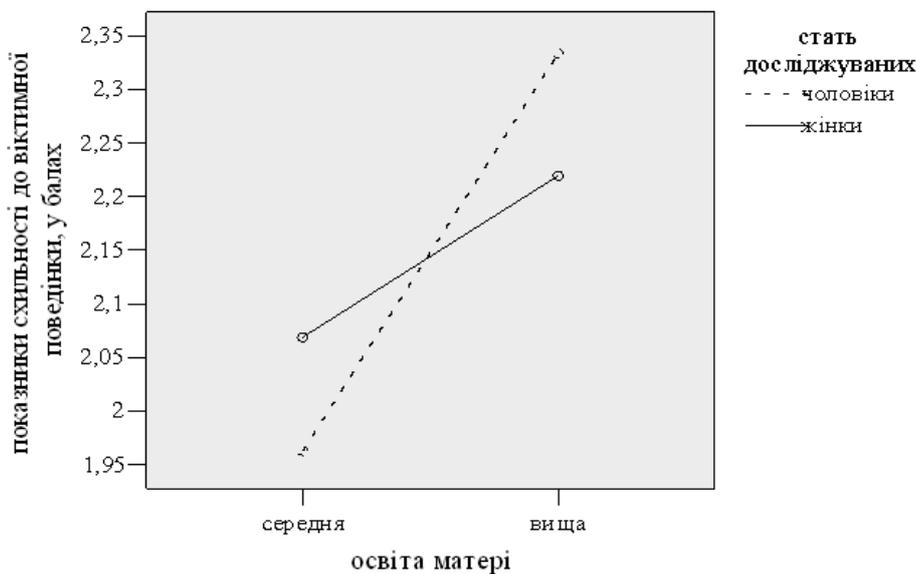

Рис. 6. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від рівня освіти матері.

З рис. 6 видно, що, як це не дивно, схильність до віктимної поведінки вище в тих осіб юнацького віку, чії матері мають вищу освіту. Це відбувається за рахунок більшої схильності досліджуваних, чії матері мають вищу освіту, до безпорадної та залежної поведінки ($p < 0,05$), а також

(на рівні тенденції, $p = 0,09$) – до некритичної поведінки.

Щодо освіти батька встановлені статистично значущі відмінності у схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки (рис. 7).

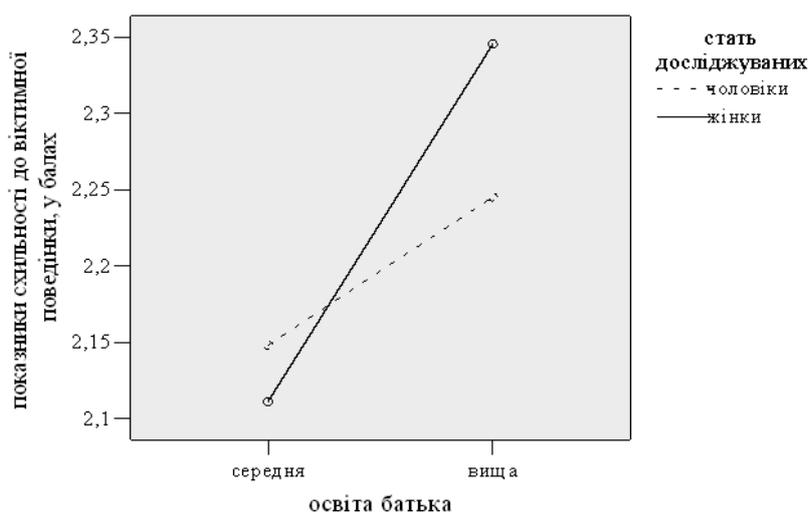

Рис. 7. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від рівня освіти батька.

З рис. 7. видно, що схильність до віктимної поведінки вище в тих осіб юнацького віку, чий батько має вищу освіту ($p < 0,05$). Це відбувається за рахунок більшої схильності досліджуваних, чий батько має вищу освіту, до залежної й безпорадної, гіперсоціальної поведінки ($p < 0,05$), а також (на рівні тенденції, $p = 0,07$) – до саморуйнівної.

Привертає увагу, що у випадку вищої освіти матері

більшу схильність до віктимної поведінки мають юнаки, а у випадку вищої освіти батька – юнки (див. рис.6. та 7.).

Підтвердженням цього факту є результати дисперсійного аналізу схильності досліджуваних до віктимної поведінки з урахуванням рівня освіти як батька, так і матері (рис. 8).

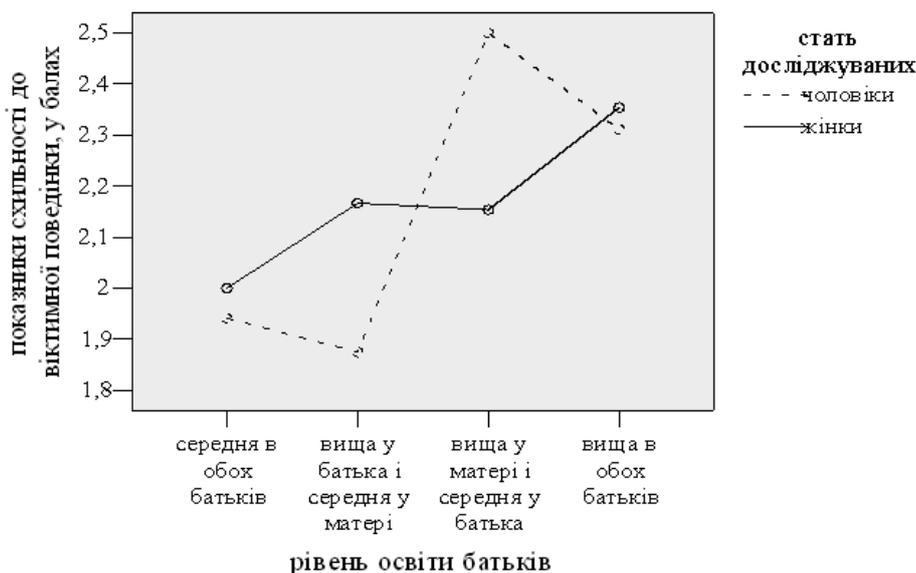

Рис. 8. Особливості схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки залежно від рівня освіти батьків.

Як видно з рис. 8 показники схильності до віктимної поведінки зростають у тих осіб юнацького віку, чиї батьки мають вищу освіту ($p < 0,01$). Пояснення таких даних потребує подальшого дослідження, викликаючи водночас питання щодо якості вищої освіти у контексті особистісного розвитку фахівців.

Висновки з даного дослідження і перспективи

За результатами емпіричного дослідження виявлено схильність до віктимної поведінки у значній кількості осіб юнацького віку. Високий рівень такої схильності виявлено у понад третини, а середній рівень – приблизно у полови-

ни досліджуваних юнаків і юнок. Лише кожний шостий з досліджуваних осіб юнацького віку характеризується низьким рівнем схильності до віктимної поведінки.

Щодо соціально-демографічних особливостей виявлено, по-перше, статично значущі відмінності схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від місця народження: показники схильності осіб юнацького віку до агресивної віктимної поведінки вище у тих досліджуваних, які народилися і проживають у місті, насамперед у юнок ($p < 0,05$). Натомість схильність до гіперсоціальної поведінки вище у тих осіб юнацького віку, які народилися

і проживають у селі ($p < 0,01$).

По-друге, показано особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від складу сім'ї: у неповній сім'ї така схильність вище ($p < 0,05$), насамперед у юнаків, особливо чітко зазначені тенденції проявляються у разі схильності до агресивної віктимної, саморуйнівної та некритичної поведінки.

Щодо порядку народження (перша дитина, середня, молодша) виявлено (на рівні тенденції) дещо меншу схильність до віктимної поведінки осіб юнацького віку, які були народжені першими.

Встановлено особливості схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від наявності та статі сиблінгів: більшу схильність до віктимної поведінки виявлено в тих досліджуваних, які мають сиблінгів, особливо відмінної від них статі.

Крім того, виявлено статистично значущі відмінності у схильності до віктимної поведінки осіб юнацького віку залежно від освіти батьків: у досліджуваних, чії батьки мають вищу освіту, схильність до віктимної, насамперед до залежної та безпорадної поведінки вище.

Що до перспектив дослідження, уявляється доцільним розробити та апробувати програму попередження схильності осіб юнацького віку до віктимної поведінки з урахуванням соціально-демографічних особливостей.

Використані джерела

1. Адлер А. Наука жить [електронний ресурс] / А. Адлер. – Київ. : Port-Royal, 1997. Режим доступу: <http://www.litmir.co/bd/?b=899>
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания [електронний ресурс] / Б. Г. Ананьев. – Спб. : Питер, 2001. Ре-

жим доступу: <http://mexalib.com/view/4395>

3. Андронникова О.О. Тест склонности к виктимному поведению. // Развитие гуманитарного образования в Сибири: Сб. науч. тр: В 2 ч. Новосибирск: НГИ, 2004. Вып. 9.4. 1

4. Ильин Е. П. Дифференциальная психология мужчины и женщины [електронний ресурс] / Е. П. Ильин. – Спб. : Питер, 2003. Режим доступу: http://www.koob.ru/iljin_e_p/differencialnaja_psyhofisiologia

5. Кон И. С. Мужчина в меняющемся мире [електронний ресурс] / И. С. Кон. – М. : Время, 2009. Режим доступу: http://bookz.ru/authors/kon-igor_/muj4ina-_698.html

6. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития [електронний ресурс] / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2006. Режим доступу: http://litvik.ru/2/13/chelovek_i_psihologiya/40479-muhina-bc-vozrastnaya_psihologiya-fenomenologiya-razvitiya.html

7. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания [електронний ресурс] / Э. Ноэль-Нойман. – М. : Прогресс-Академия, 1996. Режим доступу: <http://padabum.com/d.php?id=36111>

8. Фролов Ю. И. Психология подростка: хрестоматия [електронний ресурс] / Ю. И. Фролов. – М. : Российское педагогическое агентство, 1997. Режим доступу: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-295424.html>

9. Chant D. A systematic review of the incidence of schizophrenia: the distribution of rates and the influence of sex, urbanicity, migrant status and methodology [electronic resource] / D. Chant, O. El Saadi, C. MacCauley, J. McGrath, S. Saha, J. Welham. 2004. – Mode of access: <http://www.biomedcentral.com/1741-7015/2/13/prepub>

РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

Іващенко Альона Ігорівна

аспірант,

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

SOCIO- DEMOGRAPHIC FEATURES OF JUVENILE PROPENSITY TOWARDS VICTIM BEHAVIOUR

Ivashchenko A.I., post-graduate student, State Higher Educational establishment «Pereyaslav-Khmelnytsky State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda»

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено теоретичний аналіз досліджень психологів, які займались вивченням феномена «рефлексія». Презентовано рефлексію як властивість людського мислення, а також як механізм розвитку самосвідомості, міжособистісного спілкування та пізнання. Показано, що в наукових працях українських учених рефлексія вивчалась як засіб усвідомлення суб'єктом власних дій, вчинків та поведінки загалом. Доведено, що найвищий потенціал розвитку рефлексія набуває в юнацькому віці. Саме в цей віковий період вона стає стимулятором особистісного та професійного саморозвитку особистості.

ABSTRACT

In this paper we analyzed the work of scientists who studied reflection. We studied reflection as a property of thinking. We have analyzed the reflection in the study of self-identity and communication. In the works of Ukrainian scientists Reflection studied as a means of understanding the basis of their actions. We found that the development of reflection greatest urgency is in adolescence. It encourages personal and professional self- evolution of personality in this age period.

Ключові слова: рефлексія, саморозвиток, юнацький вік, самосвідомість, мислення, міжособистісне спілкування, психологічний механізм.

Keywords: reflection, occupational self-evolution, adolescence, identity, thinking, interpersonal knowledge.

Постановка проблеми. У теперішній час рефлексія досить широко вивчається у різних прикладних психологічних науках, як у зарубіжній, так і вітчизняній, адже в життєдіяльності сучасної людини вона має важливе значення. Саме завдяки рефлексії стають можливими перебудова свідомості у відповідності до реалій сьогодення, відмова від стереотипів мислення та поведінки, розвиток активного, творчого ставлення до себе, власної діяльності та способів її реалізації. До того ж, рефлексія є одним із основних психологічних механізмів стимулювання та розвитку професійної діяльності людини.

Аналіз досліджень та публікацій. Одним із перших запропонував виокремити дослідження рефлексії та самосвідомості в окрему галузь та назвати її психологією рефлексії А. Бузман. Вчений зазначав, що рефлексією є будь-яке перенесення переживань ззовні на самого себе. До того ж, він експериментально довів, що рефлексія та самосвідомість презентовані в розвитку [4].

У сучасних психологічних дослідженнях рефлексія розглядається в декількох аспектах, а саме:

- як особливий стан свідомості (Д. Браун, Ф. Василюк, О. Улибіна та ін.);
- як важливий механізм самопізнання та саморегуляції (Х. Хекхаузен, І. Кон, В. Столін, В. Слободчиков, Н. Гуткіна);
- як принцип існування індивідуальної свідомості та умова розвитку зрілої особистості (К. Роджерс, Б. Зейгарник, А. Холмогорова);
- як особлива організація мислення, пов'язана із зародженням нового змісту (В. В. Давидов, А. Зак, І. Семєнов, С. Степанов).

Метою написання даної статті є теоретичний аналіз рефлексії як механізму саморозвитку особистості юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Всі вище зазначені аспекти мають свої проєкції в різних дослідженнях, що сприяє багатозначному трактуванню терміна «рефлексія». Варто зазначити, що вирізняється актуальністю вивчення рефлексії в контексті вирішення різних мисленневих завдань. Одним із вчених, який досліджував зазначений феномен, був Р. Ключе. Він вивчав рефлексію у сфері мислення, зокрема, дослідник ставив акцент на когнітивній активності людини, в межах якої логічна рефлексія виконувала контрольні функції над застосуванням стратегій вирішення завдань та у процесі регуляції власного мислення. Викликають інтерес і роботи Д. Редфорда, який довів, що метод розмірковування вголос є ефективним під час вирішення проблемних завдань [25].

У дослідженнях російських вчених викристалізувалась ідея щодо того, що мислення є континуально-генетичним процесом, а кожна його стадія чи етап виникають із попередніх, тим самим забезпечуючи розвиток змісту та суб'єкта мислення. М. Алексєєв зазначав, що вирішуючи мисленнєві завдання, особистість тим самим впливає на себе. У процесі мислення у неї з'являються нові мотиви та інтелектуальні почуття, виникає інше ставлення до поставлених завдань. У цьому контексті формується таке розуміння рефлексії: це особливий засіб організація індивіда, що спрямовує його мислення на самого себе; саме цим рефлексія відрізняється від процесів, які реалізуються на операціональному та предметному рівнях [1].

Цікавими є дослідження А. Брушлинського, в них роз-

крита динаміка неспецифічної та специфічної мотивації суб'єкта в процесі вирішення моральних завдань. Оскільки ці завдання не мають однозначної відповіді, то людина самостійно має розробити критерії їх вирішення, спираючись на власні цінності та світогляд. У такому разі особистість конструює рішення автономно і виявляє під час цього процесу рефлексивні якості [3].

За поглядами І. Семенова та С. Степанова, у процесі теоретичного мислення можна виокремити два типи рефлексії, а саме:

- інтелектуальну, яка спрямована на усвідомлення суб'єктом власних мисленнєвих дій відносно проблемної ситуації та шляхів її вирішення;
- особистісну, яка полягає у конструктивному осмисленні та критичному переосмисленні себе як суб'єкта мисленнєвої діяльності.

Варто зазначити, що ці вчені розуміли рефлексію як процес усвідомлення людиною власного руху думки в предметному змісті розумових завдань, з метою пошуку засобів їх вирішення. Водночас мислення вони розглядали як особистісно-обумовлений процес, центральне місце в якому відводилось рефлексії, точніше, самоусвідомленню особистості у певній проблемній ситуації [21].

Натомість, на думку А. Зака, рефлексія – це усвідомлення людиною логічної форми та схеми своїх інтелектуальних та предметних дій. Вчений вважав, що рефлексію в процесі пізнання зовнішнього та внутрішнього світу можна звести до загальної рефлексивної дії, оскільки пізнання й самопізнання є важливими видами психічної діяльності. Саме тому він виступав проти поділу рефлексії інтелектуальну та особистісну [9].

Таким чином, у результаті аналізу робіт науковців, які займалися експериментальним вивченням рефлексії, можна констатувати, що вони розглядали її як властивість людського мислення, але розходились у думках, щодо того, чи є вона єдиним універсальним процесом, за допомогою якого відбувається пізнання зовнішнього та внутрішнього світу, чи це два різних типи рефлексії.

Актуальністю вирізняються і дослідження рефлексії в контексті спілкування та спільної діяльності. У багатьох сучасних західно-європейських наукових джерелах рефлексія вивчається як основний механізм міжособистісного пізнання і організації взаємодії в складних, невизначених, конфліктних ситуаціях, а також у процесі навчання людей. Так, М. Аргайл виокремив дві взаємопов'язані функції рефлексії, а саме:

- функцію когнітивного освоєння ситуації взаємодії (формування уявлень про себе, партнера, завдань, які постають під час контактів);
- функцію управління процесом міжособистісної взаємодії.

До того ж, вчений зазначав, що існує два типи рефлексивних уявлень про інших:

- формальні, а точніше синкретичні, які залежать від впливів емоційних факторів, вони базуються на соціально-перцептивних процесах проєкції та ідентифікації;
- неформальні, або ж власно рефлексивні уявлення про внутрішній світ партнера, в основі яких лежить процес децентралізації і вони не залежать від емоційного

ставлення до інших, а зумовлені змістом та особливостями спільної діяльності.

У контексті міжособистісного пізнання проблему рефлексії вивчали і російські вчені. Низку цікавих ідей у межах зазначеного питання висували І. Семенов та С. Степанов. Як уже зазначалось вище, вчені виокремлювали інтелектуальну та особистісну рефлексію, але вони не обмежились цими типами та виділили ще й кооперативну (переосмислення знань про структуру та організацію спільної взаємодії) та комунікативну (уявлення про рефлексивні очікування партнера по спілкуванню та внутрішній світ рецепієнта) рефлексію. Варті уваги і погляди А. Сопікова, котрий досліджував рефлексію в процесі спілкування та розумів її як відображення внутрішнього світу партнерів по комунікативній діяльності. У свою чергу, К. Даниліним було окреслено такі основні соціально-психологічні види рефлексії, а саме:

- соціально-перцептивна рефлексія (саморефлексія, точніше, усвідомлення власних уявлень та уявлень інших людей про себе);
- комунікативна рефлексія (взаєморефлексія, або ж конструювання внутрішнього світу партнерів по взаємодії);
- соціально-психологічна рефлексія (рефлексія ситуації).

У межах міжособистісної взаємодії та спілкування, зазначені види рефлексії є їх структурними компонентами [8, 20, 23].

Таким чином, за поглядами низки вчених, особливим проявом рефлексії в контексті міжособистісної взаємодії є комунікативна рефлексія. Вона відіграє важливу роль у процесах міжособистісного пізнання та впливає на характер взаємовідносин між людьми у складних, неоднозначних ситуаціях, які виникають під час спілкування.

Викликають інтерес дослідження рефлексії як механізму самосвідомості. У сучасній зарубіжній психології вчені розуміють рефлексію здебільшого як самоусвідомлення (Р. Віклунд, С. Дюваль), як самоконтроль (Н. Кантор, Ч. Хоппер), як самовиховання (А. Фестінгер). На жаль, незважаючи на велику кількість значущої інформації, накопиченої зарубіжними вченими щодо проблеми розвитку рефлексії, вона не може допомогти у розумінні суті рефлексії як психологічного утворення. При цьому треба відзначити, що зарубіжні вчені не виокремлювали рефлексію як предмет спеціального психологічного дослідження. Її прояви здебільшого вивчалися ними в контексті самопостереження та самопізнання задля вивчення особистістю образу власного «Я».

Натомість у роботах російських вчених зазначене питання розкрито більш широко. Так, С. Рубінштейн вважав, що рефлексія є певним рівнем розвитку свідомості, за якою людина подумки виходить за межі власного життя та займає позицію поза ним. Вчений виокремлював два види рефлексії, а саме: зовнішню та внутрішню. Перша спрямована на оточуючий світ, а друга – на самого себе.

На думку вченого, якщо людина обирає життя, яке не виходить за межі безпосередніх зв'язків, у яких вона існує (наприклад, коло найближчих родичів чи друзів, елементарний набір ролей та потреб тощо), то воно проходить як

автоматичний процес. Її свідомість ніби «розчиняється» в буденності, а поведінка та дії залежать від зовнішніх умов, яким вона не бажає протистояти. У зазначеному випадку людина керується зовнішньою рефлексією, яка переповнена численними ритуалами, традиціями, підміною власного Я колективним.

Другий спосіб існування пов'язаний із появою внутрішньої рефлексії. Саме вона призупиняє потік свідомості, ніби виводить людину за її межі. З появою такої рефлексії пов'язане ціннісне осмислення життя, усвідомлення особистістю свого місця в ньому [17].

У праці «Розвиток суб'єктної реальності в онтогенезі» В. Слободчиков погоджувався із вище зазначеним розумінням рефлексії. До того ж, вчений ввів поняття «шкала рефлексії». Вона має дві межі. Нижня пов'язана із захопленням свідомості людини певною діяльністю. Верхня – із звільненням від будь-яких захоплень. В. Слободчиков, пояснюючи суть рефлексії, вказував на те, що процес рефлексування є шляхом до встановлення людиною власного способу існування, який не є визначеним наперед та остаточною [22].

Цікавими у досліджуваному контексті є роботи М. Алексеєва, зокрема, розроблена вченим модель рефлексії. Він вважав, що першою умовою розгортання рефлексивного акта є повна зупинка певного неперервного процесу. Далі постає необхідність зафіксувати деякі вузлові моменти своєї дії. Наступним кроком є об'єктивізація системи дій. І остання умова – вміння людини зайняти будь-яку із можливих позицій по відношенню до власних думок, дій та вчинків [1].

Варто також зазначити, що дослідницькі групи І. Семенова як предмет рефлексії розглядали не лише мисленеву діяльність, спрямовану на вирішення завдань, але й на особистісні якості людини, які виявляються в процесі вирішення цих завдань. Вчені розуміли рефлексію як усвідомлення власного руху в предметному змісті задачі, а рефлексивний аспект мислення трактували як самосвідомість особистості в проблемній ситуації та осмислення принципів діяльності [19].

Таким чином, проведений нами науковий аналіз показав, що рефлексія у контексті вивчення самосвідомості або мало досліджена, як у випадку із зарубіжними вченими, або ж ототожнюється із свідомістю та самосвідомістю, про що свідчать роботи російських вчених.

Ще одним аспектом дослідження рефлексії є її вивчення як механізму саморозвитку. Б. Вульфів вважав, що рефлексія – це особливий випадок індивідуального самоуправління. Її відсутність – духовна трагедія. Таке розуміння рефлексії дозволило розглядати її як механізм особистісного та професійного саморозвитку. В. Давидов також великої значущості надавав рефлексії та відмічав, що вона є головною рушійною силою саморозвитку особистості. Саме завдяки їй відбувається самозміна людини та усунення меж «Я»-самості [5, 7].

За поглядами Ю. Орлова, особистісний розвиток та саморозвиток відбуваються в процесі самопізнання та самоусвідомлення того, що ми робимо, чому та як це робимо, як ставимось до інших, а вони до нас. Все вище зазначене стає можливим лише завдяки рефлексії та стимулює у лю-

дини змінювання власної моделі поведінки та діяльності відповідно до специфіки ситуації [14].

Я. Пономарьов вважав, що рефлексія є шляхом до переосмислення стереотипів власного досвіду. Людина стає для самої себе об'єктом управління, а рефлексія як «дзеркало» відображає всі її зміни, в результаті чого, перетворюється на основний механізм саморозвитку, умову та засіб особистісного зростання. У свою чергу А. Карпов зазначав, що психіка тому і унікальна, що в ній закладено такий механізм, який дозволяє долати систему обмежень, постійно виходити за межі власної свідомості. Вчений підкреслював, що рефлексія є однією з найважливіших метацінностей, без її розвитку неможливий саморозвиток особистості [10, 16]

Отже, за поглядами низки вчених, рефлексія є головною рушійною силою саморозвитку особистості, вона стимулює змінювання власної моделі поведінки та діяльності відповідно до ситуації, є шляхом до переосмислення власного досвіду, в результаті чого, рефлексія перетворюється на основний механізм її саморозвитку.

Особливої уваги варті дослідження рефлексії у сучасній українській психології. Зазначений феномен досить активно вивчається вітчизняними вченими як теоретично, так і експериментально, її аналіз здійснюється в контексті спілкування, наукового пізнання, саморозвитку, самосвідомості тощо.

І. Бех зазначав, що рефлексія є засобом усвідомлення суб'єктом підґрунтя власних дій, це спрямованість мислення на себе, на власні процеси і продукти діяльності. Вченим описані й досліджені такі види рефлексії як регуляторна (внутрішнім об'єктом якої є увага, що визначає зосередженість і спрямованість виховного процесу), визначальна (осмислення суб'єктом свого Я та усвідомлення того, що віддаляє його від досконалості), синтезуюча (узгодження гуманістичних цінностей з Я-духовним), створювальна (розвиток і саморозвиток особистості) [2].

У своїх працях С. Максименко відзначав, що якісний аналіз розвитку рефлексії можна простежити на прикладі опису її вікових змін. В основу якого покладено утворення очікувань рефлексії:

1) аналіз рефлексії торкається окремих вчинків дитини (9-12 років), причому навіть у такій формі вона виявляється лише у незначній кількості дітей.

2) рефлексивний аналіз зачіпає характер дитини, починаючи з 12-13 років. Підліток прагне до аналізу рефлексії через дослідження власного характеру, помічає особливості своєї особистості.

3) аналіз рефлексії відбувається з самопристрастю. У підлітка виникає критичне ставлення до себе, внаслідок чого, ним виявляються власні негативні риси характеру, виникають афектні переживання з цього приводу (13-14 років).

4) аналіз рефлексії торкається характеру людини, особливостей спілкування (15-16 років). При цьому самокритичність відходить на другий план, ставлення до себе стає спокійним, доброзичливим. Різні складнощі у відносинах пояснюються нерозумінням оточуючих. Глибина та інтенсивність «юнацької» рефлексії залежать від багатьох соціальних (соціальне походження і середовище, рівень

освіти), індивідуально-типологічних (ступінь інтраверсії-екстраверсії) та біографічних (умови сімейного виховання, взаємостосунки з однолітками) чинників, співвідношення яких ще недостатньо вивчено [12].

М. Савчин також активно вивчав рефлексію. Вчений вважав, що вона передбачає самоаналіз, дослідження людиною свого внутрішнього світу і поведінки. Її розвиток впливає на становлення людини як учасника соціальної взаємодії. У результаті такого дослідницького процесу людина усвідомлює себе по-іншому, оскільки співвідношення власних почуттів і переживань з почуттями і переживаннями іншої людини, аналіз і розуміння своєї поведінки дозволяє їй побачити ситуацію і себе в ній з іншого боку, що сприяє більш адекватній оцінці власної поведінки [18].

У свою чергу С. Кузікова в своїх дослідженнях виокремлювала рефлексію як один із механізмів саморозвитку. За ідеями вченої, рефлексія, як процес пізнання особистісних психічних актів і станів, дозволяє дистанціюватися від буденності, стати на позицію «поzza перебуванням», віднайти життєві смисли, сформувати цінності. Рефлексія пов'язана з осмисленням людиною себе як цілісної особистості та усвідомленням і оцінюванням своїх дій, виходячи з передбачення відповідних реакцій іншої людини.

Особистісні зміни людини в процесі життя відбуваються не завжди усвідомлено. Частіше це трапляється підсвідомо, як механізм захисту. Як стверджувала вчена, завдяки рефлексії можна виокремити дві головні функції самосвідомості особистості. Перша – це підтримка внутрішньої узгодженості й самототожності, завдяки чому людина може будувати свою поведінку і ціннісне ставлення до тих, хто її оточує. Як правило, рефлексія розвивається протягом онтогенезу, реалізується в соціумі і є неодмінним атрибутом психологічного життя людини. І друга – це пізнання себе, пошук сенсу життя, самовдосконалення.

Отже, у процесі рефлексії особистість здійснює усвідомлений аналіз способів власної діяльності та явищ свідомості, в тому числі й свого Я. Рефлексія виникає тільки в певних ситуаціях, коли людина зіштовхується з необхідністю переглянути прийняті форми діяльності, звичні уявлення про світ і своє Я, свої установки та систему цінностей. Наприклад, самоусвідомлення власних уявлень про дійсність – це отримання знань про схему збирання перцептивної інформації, якою користується особистість. Самоусвідомлення почуттів – це усвідомлення ставлення до реальної ситуації і оцінка її з точки зору потреб та системи цінностей, яку має людина. Рефлексія, яка спрямована на власне Я, є засобом зміни самототожності особистості. Тільки усвідомлені (тобто опрацьовані свідомістю) особистісні риси, стани або форми поведінки і можуть бути проаналізовані та трансформовані, змінені, конструктивно перебудовані на користь особистості. Це психологічні умови особистісного та професійного зростання і саморозвитку людини [11].

Таким чином, у роботах вітчизняних учених, рефлексія розглядалась як засіб усвідомлення особистістю підґрунтя власних дій, її розвиток відстежували на прикладі опису вікових змін, також існує думка, що саме вона впливає на становлення людини як учасника соціальної взаємодії, але

найбільш важливою для нашої роботи є позиція, щодо того, що рефлексія є один із механізмів особистісного та професійного саморозвитку особистості.

Саме через вище перелічене особливі актуальності набуває розвиток рефлексії в юнацькому віці, адже, як стверджував Б. Лівехуд, у цей віковий період людина отримує доступ до власних духовних сил, які зумовлюють її здатність до саморозвитку. У свою чергу, здатність до саморозвитку стає головним чинником формування духовно-морального типу життєвої спрямованості особистості, що свідчить про набуття тенденції до розвитку, гармонійності та зрілості особистості. Так, В. Маралов вважав, що хоча саморозвиток починається із підліткового віку, але саме юнацький є найбільш чутливим періодом для професійного та особистісного саморозвитку. В підлітковому віці пізнання спрямоване на окремі властивості та якості власного характеру, в юнацькому ж відбувається аналіз себе в цілому, як цілісної та унікальної особистості, а це, в свою чергу, сприяє орієнтації на майбутнє та самопізнанню й саморозвитку юнака [24, 13].

На думку А. Гапоненка, юнацький вік займає особливе місце у формуванні особистості в процесі соціалізації, адже саме в цей період відбувається вибір професії, становлення цінностей, самопізнання, самовизначення та активний саморозвиток особистості. Для цього віку властиве посилення свідомих мотивів поведінки, рішучість, самостійність та зростає інтерес до моральних проблем. Разом з тим, здатність до свідомої регуляції власної поведінки розвинена не повною мірою. Саме освіта несе в собі потенціал активізації та регуляції особистісного зростання молоді, вона здатна стимулювати саморозвиток учасників навчального процесу. На етапі навчання у вищому навчальному закладі відбувається становлення професійно важливих якостей фахівця, структури професійних цінностей, закладається вектор саморозвитку, його напрямок, швидкість та стабільність, формується професійна ідентифікація. А, як підкреслював В. Панок, професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості особистості. Вона передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, котрі спонукають особистість до ефективної практичної діяльності. Професійна ідентифікація стає можливою завдяки рефлексії. Це означає, що процес, під час якого особистість стає суб'єктом професійної діяльності, передбачає появу особливостей розвитку та характеру зв'язків значущих рефлексивних компонентів у професійному становленні фахівців [6, 15].

Отже, спираючись на позиції ряду вчених, найбільшою актуальністю набуває розвиток рефлексії саме в юнацькому віці, адже вона стимулює особистісний та професійний саморозвиток особистості. А доступ до власних духовних сил, які зумовлюють здатність до саморозвитку, людина отримує саме у цей віковий період.

Висновки. Таким чином, у результаті аналізу робіт науковців, які займались вивченням рефлексії, можемо констатувати наступне:

- рефлексію розглядали як властивість людського мислення;
- вона вивчалась у контексті дослідження самосві-

домості особистості;

- їй відводили важливу роль у процесах міжособистісного пізнання та спілкування;
- у роботах вітчизняних учених рефлексія розглядалась як засіб усвідомлення суб'єктом підґрунтя власних дій, її розвиток відстежували на прикладі опису вікових змін та відводили роль одного із механізмів особистісного та професійного саморозвитку особистості;
- найбільшій актуальності набуває розвиток рефлексії саме в юнацькому віці, адже вона стимулює особистісний та професійний саморозвиток особистості.
- зазначений феномен визнавали головною рушійною силою саморозвитку особистості та його основним механізмом.

Список літератури

1. Алексеев Н. Г. Способность к рефлексии как существенный момент интеллектуальной культуры специалиста / Н. Г. Алексеев. – Новосибирск: Изд-во ЛГУ, 1994. – 356 с.
2. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості / Іван Дмитрович Бех // Рідна школа. – 2012. – № 1–2 (985–986). – С. 9–12.
3. Брушлинский А. В., Поликарпов В. А. Мышление и общение / А. В. Брушлинский, В. А. Поликарпов. – Минск: Глобус, 1990. – 186 с.
4. Выготский Л. С. История развития высших психических функций / Л. С. Выготский // Собр. соч.: в 6 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 3.
5. Вульф В. З. Рефлексія: учить, управляя / В. З. Вульф // Мир образования. – 1997. – № 1. – С. 63–64.
6. Гапоненко А. В. Концепция саморазвития личности в современных социально-экономических и природных условиях / А. В. Гапоненко. – Краснодар: ПросвещениеЮг, 2005. – 147 с.
7. Давыдов В. В., Зак А. З. Уровень планирования как условие рефлексии / В. В. Давыдов. – Новосибирск: Логос, 1987. – 234 с.
8. Данилин К. Е. Формирование внутригрупповых установок и рефлексивной структуры группы / К. Е. Данилин. – М.: Русь, 1981. – 152 с.
9. Зак А. З. Моделирование собственного способа действия как необходимая предпосылка теоретического решения задач // Экспериментальные исследования по проблемам педагогической психологии / Под ред. В. В. Давыдова. – М., 1976. – С.169–175.
10. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 31 с.
11. Кузікова С. Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: [монографія] / С. Б. Кузікова. – Суми: Видавництво «МакДен», 2012. – 410с.
12. Максименко С. Д., Ільїна Т. Б. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога. / С. Д. Максименко, Т. Б. Ільїна // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 2–6.
13. Маралов В. Г. Основы самопознания и саморазвития: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. 2-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 256 с.
14. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности / Ю. М. Орлов. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.
15. Панок В. Г. Основы практической психологии. / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелева та ін. Підручник. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
16. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию / Я. А. Пономарев. — М.: Институт психологии РАН, 1983. — 205 с.). Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 31 с.
17. Рубінштейн С. Л. Людина і світ / С. Л. Рубінштейн // Проблеми загальної психології. – М.: Учпедгиз, 1973. – С. 255–382.
18. Савчин М. В. Вступ до спеціальності: Психолог, практичний психолог: Навчальний посібник / М. В. Савчин, З. С. Гавриш. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – 400 с.
19. Семёнов И. Н., Степанов С. Ю. Проблема предмета и метода психологического изучения рефлексии / И. Н. Семёнов, С. Ю. Степанов // Исследования проблемы психологии и творчества. – М.: Наука, 1983. – С.152–182.
20. Семёнов И. Н., Степанов С. Ю. Проблемы психологического изучения рефлексии и творчества / И. Н. Семёнов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1985. – №3. – С. 31–40.
21. Семёнов И. Н., Степанов С. Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности / И. Н. Семёнов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35–42.
22. Слободчиков В. И. Становление рефлексивного сознания в раннем онтогенезе / В. И. Слободчиков // Проблемы рефлексии. – Новосибирск: Восток, 1987. — 267 с.
23. Смирнова Е. В., Сопиков А. П. Рассуждение о рассуждениях (рефлексивность сознания личности). — В кн.: Социальная психология личности. Л.: Смилд, 1973. – С. 140—149.
24. Хухлаева О. В. Психология развития: молодость, зрелость, старость / О. В. Хухлаева. – М.: Изд-ий центр «Академия», 2002. – 342 с.
25. Kluwe R. Executive decisions and regulation of problem solving behavior/ R. Kluwe // Metacognition, Motivation and Understanding / Edited by F. Weinert & R. Kluwe. N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1987. P. 31 – 64.

КОММУНИКАТИВНАЯ АГРЕССИВНОСТЬ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОХРАНЫ АТОМНЫХ ЭЛЕКТРОСТАНЦИЙ

Пархоменко Александр Александрович

научный сотрудник научно-исследовательской лаборатории служебно-боевого применения Национальной гвардии, научно-исследовательского центра Национальной академии Национальной гвардии Украины, Харьков, Украина

АННОТАЦИЯ

В статье представлены результаты собственного изучения коммуникативной компетентности военнослужащих подразделений по охране атомных электростанций Национальной Гвардии Украины с разным уровнем профессиональной успешности.

ABSTRACT

The article presents results results of the study of communicative competence of military personnel, departments of nuclear power plants of National Guard of Ukraine with different levels of professional successfulness.

Ключевые слова: коммуникативная агрессивность, атомные электростанции, профессиональная успешность, охрана, военнослужащие, Национальная гвардия Украины.

Keywords: communicative aggressiveness, nuclear power plants, professional successfulness, protection, serviceman, National Guard of Ukraine.

Постановка проблемы. Военнослужащие подразделений охраны атомных электростанций, осуществляющие пропускной режим на атомных электростанциях, отличаются разнообразием, частотой, значимостью и интенсивностью коммуникативных контактов. В их обязанности входит контроль и проверка документов у посетителей, работников атомных электростанций (АЭС), служащих, военнослужащих как своего подразделения, так и представителей других военных частей и формирований. Сфера общения военнослужащих по охране атомных электростанций существенно отличается от обычного опыта общения с представителями своего подразделения и воинской части. Успех обеспечения контрольно-пропускного режима и выполнение служебных обязанностей напрямую зависят от коммуникативных особенностей военнослужащих, а именно от способности неагрессивно и бесконфликтно общаться с персоналом и посетителями атомных станций.

В связи с этим, изучение влияния коммуникативной компетентности военнослужащих подразделений по охране атомных электростанций Национальной гвардии Украины на их профессиональную успешность является актуальным. Результатами их изучения могут быть выявленные психологические закономерности и взаимосвязи, в дальнейшем используемые для оптимизации профессионального психологического отбора и усовершенствования профессиональной психологической подготовки военнослужащих указанных подразделений.

Анализ последних исследований и публикаций показал, что сегодня вопросы общения, коммуникативного подхода в профессиональной деятельности находятся в центре внимания многих исследователей.

В частности, вопросом изучения процесса развития коммуникативной компетентности специалиста посвящены исследования А. А. Вербицкого, И. А. Зимней, М. И. Лукьяновой, И. И. Ревякина, В. А. Сластенина, Н. Ф. Талызиной, В. А. Якунина; психолого-педагогический анализ коммуникативной деятельности личности нашел отражение в работах Б. Г. Ананьева, Г. М. Андреевой, М. Р. Битяновой, А. А. Бодалева, Ю. Н. Емельянова, В. А. Кан-Калика,

Я. Л. Коломинского, В. Н. Куниценой, А. А. Леонтьева, Б. Ф. Ломова, В. Н. Мясичева, Н. Н. Обозова, А. В. Петровского, Л. А. Петровской и др.; философско-методологические аспекты общения, межличностной коммуникации рассмотрены в работах К. А. Абульхановой-Славской, Л. П. Бueva, П. Вацлавика, М. С. Кагана, Б. Д. Парыгина, С. Л. Рубинштейна и др. Исследование закономерностей, психологических механизмов, особенностей проявления и усовершенствования коммуникативных качеств и умений военнослужащих были предметом изучения военных психологов А. Я. Анцупова, А. И. Шипилова, Ю. Мяtkова, И. Ламанова и др. Активно изучались проблемы коммуникативной компетентности правоохранительных органов в работах А. В. Батаршева, С. П. Безносова, В. Л. Васильева, А. Т. Иваницкого, В. Я. Кикотя, А. М. Столяренка, Л. Б. Филонова, Ю. А. Шаранова, А. Г. Шестакова и др.

Проведенный анализ научных исследований показал, что термин коммуникативная компетентность используется в психологической науке для обозначения владения сложными коммуникативными навыками и умениями, формирования адекватных умений в новых социальных структурах, знания культурных норм и ограничений в общении, знания обычаев, традиций, этикета в сфере общения, соблюдение приличий, воспитанность, ориентация в коммуникативных средствах, присущих национальному, сословному менталитету и выражающихся в рамках данной профессии [4].

Е. В. Руденский отмечает, что коммуникативная компетентность состоит из способностей:

- давать социально-психологический прогноз коммуникативной ситуации, в которой предстоит общаться;
- психологически программировать процесс общения, опираясь на особенности коммуникативной ситуации;
- осуществлять социально-психологическое управление процессами общения в коммуникативной ситуации.

Исследование коммуникативной компетентности объединяют в себе следующие компоненты: владение профессиональной лексикой; способности четко и верно формулировать свою мысль; знание норм общения и умений

их придерживаются; стереотипов общения; коммуникативной толерантности и агрессивности; владение коммуникативными тактиками и стратегиями; характера самопрезентации; знаний личностных особенностей и учет их влияния на процесс общения; способности анализировать внешние сигналы (мимика, пантомимика, интонация); контроля и программирования общения; влияния эмоциональности и импульсивности на процесс общения; асертивности (уверенности); владение привычками активного слушания; умение не допускать и решать конфликты, вести переговоры и деловые встречи; эмпатии, умение проникаться интересами другого человека и т.п.

Современные исследования показывают, что оценка составляющих коммуникативной компетентности должны зависеть, прежде всего, от их влияния на успешность процесса коммуникации, достижение его целей, на успешность профессиональной деятельности в целом. Недопустимое распространение однобокого взгляда на коммуникативную толерантность, коммуникативную агрессивность, контроль общения, способность к спонтанности в разнообразии своих мыслей, владение профессиональной лексикой и т.п.

Взгляды на коммуникативную агрессивность лишь как на проявление желания унижить, подавить неприятеля в конкурентной борьбе, как на проявление спонтанных вспышек ярости, обвинение другого и самообвинение являются значительно упрощенными.

Целью статьи является изучение особенностей коммуникативной агрессивности военнослужащих подразделений Национальной гвардии Украины по охране атомных электростанций с разным уровнем успешности профессиональной деятельности.

Изложение основного материала. Военнослужащие осуществляют охрану и оборону атомных электростанций разнообразными способами. Самими распространенными среди них являются контроль периметра и обеспечение контрольно-пропускного режима на объекте. Пропускной режим есть одним из ключевых моментов в организации системы безопасности объекта любой сложности. Организация пропускного режима отличается определенной сложностью, поскольку механизм ее осуществления основывается на применении запретов и ограничений относительно субъектов, которые пересекают границы охраняемых объектов, для обеспечения интересов предприятия. Одним из факторов, влияющих на успешность выполнения служебно-боевых задач, является умение бесконфликтного и неагрессивного взаимодействия военнослужащих, как между собой, так и с персоналом охраняемых объектов. В большинстве случаев успех такого взаимодействия зависит от коммуникативных способностей личного состава, которые отбивают их умение избирать, устанавливать и поддерживать для достижения профессиональных целей наиболее адекватный для конкретной ситуации стиль общения.

Специфическим для воинских частей по охране атомных электростанций также является то, что они имеют относительно небольшую численность личного состава сравнительно с другими воинскими частями Национальной гвардии Украины, а также непосредственно при вы-

полнении служебно-боевых задач действуют в составе взвода и практически не контактируют с другими подразделениями. По данному критерию социальную коммуникацию в составе такого подразделения необходимо отнести к малым группам коммуникации. Как известно, структура и динамика коммуникации в малых группах имеет определенные особенности и считается такой, которая имеет потенциально мощный стимул трудовой активности, приносит удовлетворение своим членам, ставит высокие цели, создает творческую атмосферу. Общее решение производственных вопросов уменьшает стрессовые ситуации, повышает инновационный потенциал сотрудников. В такой группе лучше решаются сопредельные проблемы, сглаживаются возможные следствия нечеткого распределения обязанностей и неправильного руководства, конфликты на межличностном уровне.

Коммуникация в малой группе, кроме информативной, выполняет такие функции, как формирование согласия и обеспечение согласованных действий, что является неотъемлемой частью во время общей деятельности при осуществлении противодействия противнику при охране закрытого, изолированного объекта, каким является атомная электростанция. Особенно это становится актуальным при лимите человеческих ресурсов, поскольку от четкого понимания того, что необходимо сослуживцам и командирам зависит жизнь и здоровье военнослужащих, а также успешность выполняемой задачи.

С целью изучения особенностей коммуникативной компетенции у военнослужащих подразделений по охране атомных электростанций с разным уровнем эффективности профессиональной деятельности было проведенное следующее исследование. В нем приняли участие 392 военнослужащих, которые несут службу в подразделениях по охране атомных электростанций в городах Кузнецовск, Нетешин, Южноукраинск и Энергодар. Соответственно цели исследования, эта выборка была разделена на три группы по уровню профессиональной успешности военнослужащих: с высоким, средним и низким уровнем профессиональной успешности деятельности. Для определения уровня профессиональной успешности военнослужащих использовалась экспертная оценка по специально разработанной автором анкете, содержащей оценку служебно-боевой деятельности подчиненного, его процессуальных аспектов работы, особенностей профессиональной коммуникации, профессиональных способностей и дополнительных возможностей. В качестве экспертов выступило командование воинских частей по охране атомных электростанций, командиры подразделений, офицеры по работе с личным составом, кадровые работники. Экспертные оценки были дополнены данными ежегодной аттестации военнослужащих.

Также в процессе проведения исследования использовалась методика определения интегральных форм коммуникативной агрессивности В.В. Бойко.

Результаты исследования коммуникативной агрессивности у военнослужащих подразделений по охране атомных электростанций с разным уровнем профессиональной успешности представлены в таблице 1.

Таблица 1

Показатели коммуникативной агрессивности у военнослужащих подразделений по охране атомных электростанций с разным уровнем профессиональной успешности

Шкалы	Группы			Значимость различий		
	1 группа (высокий уровень успешно- сти)	2 группа (средний уровень успешно- сти)	3 группа (низкий уровень успешно- сти)	t ₁₋₂	t ₁₋₃	t ₂₋₃
Спонтанность агрессии	0,80±1,32	0,65±1,00	0,85±0,99	2,32*	0,22	1,10
Неспособность тормозить агрессию	1,23±0,81	1,30±0,97	1,74±1,34	1,05	2,01*	1,82 ⁰
Неумение переключать агрессии на деятельность или неодушевленные объекты	3,55±0,72	3,29±0,94	3,17±1,04	4,16**	1,88 ⁰	0,63
Анонимная агрессия	0,61±0,83	0,58±0,79	0,67±0,73	0,47	0,40	0,65
Провокация агрессии у окружающих	1,28±1,63	1,17±1,17	1,52±1,30	1,39	0,83	1,48
Склонность к отраженной агрессии	2,10±1,50	2,12±1,26	2,11±0,88	0,19	0,03	0,05
Аутоагрессия	1,64±1,39	1,50±1,19	1,28±1,11	1,73 ⁰	1,39	1,05
Ритуализация агрессии	0,64±0,86	0,85±0,90	1,09±0,91	3,63**	2,37*	1,38
Склонность заражаться агрессией толпы	1,39±1,00	1,22±1,10	1,30±1,05	2,36*	0,40	0,42
Удовольствие от агрессии	0,87±0,98	0,74±0,91	1,04±1,07	2,16*	0,79	1,54
Расплата за агрессию	1,30±1,06	1,19±1,15	1,11±1,10	1,44	0,85	0,42
Общий показатель индекса агрессии	15,41±7,10	14,62±5,41	15,89±6,01	2,21*	0,36	1,15

Примечание. ⁰p≤0,1, * p≤0,05, ** p≤0,01.

Из данных, приведенных в таблице 1, видно, что во всех исследуемых группах выявлен низкий уровень коммуникативной агрессивности. Прежде всего, он достигается за счет крайне низких показателей по шкалам «Спонтанность агрессии», «Удовольствие от агрессии», «Анонимная агрессия». Необходимо отметить, что баллы, которые приближаются к нулевой отметке, могут свидетельствовать о жестком сознательном контроле данных аспектов профессионального поведения.

Тем не менее, представленные результаты позволяют утверждать, что для успешности профессиональной деятельности военнослужащих, охраняющих атомные электростанции, важным является не столько низкий уровень коммуникативной агрессивности, сколько ее структура. Так, уже по общим показателям наиболее низкий балл зафиксирован у средне успешных военнослужащих (14,62±5,41) и по этим показателям они достоверно значимо отличаются от высоко успешных (14,62±5,41), t=2,21, p≤0,05. В то же время, показатели в группах высоко- и низко успешных военнослужащих являются довольно близкими, t=0,36, p>0,05. Это снижение «Общего показателя» у средне успешных военнослужащих происходит, прежде всего, через снижение показателей «Спонтанность агрессии» (0,65±1,00) и «Склонность заражаться агрессией от толпы» (1,22±1,10). По этими показателям они достоверно значимо отличаются от высоко успешных военнослужащих, p≤0,05. Такие данные позволяют предположить, что высоко успешные военнослужащие, осуществляющие охрану атомных электростанций, отличаются, прежде всего, более высокой реактивностью, способностью быстро мобилизоваться для противодействия, не снижая при этом осмысленность, целеустремленность действий, не

предаваясь импульсивности. В пользу последнего предположения свидетельствует и то, что высоко успешные военнослужащие более склонны к рефлексии своих агрессивных действий. Так, в этой группе зафиксированы более высокие показатели по сравнению с другими группами по шкалам «Расплата за агрессию» (1,30±1,06) и «Аутоагрессия» (1,64±1,39). По шкале «Аутоагрессия» расхождения со средне успешными военнослужащими находятся на уровне p≤0,1.

Самые высокие показатели во всех исследуемых группах выявлены по шкале «Неумение переключать агрессию». Так, у военнослужащих с высоким уровнем успешности показатели находятся в диапазоне 3,55±0,72, со средним уровнем профессиональной успешности 3,29±0,94, с низким - 3,17±1,04. При этом показатели высоко успешных военнослужащих являются достаточно высокими по сравнению с остальными двумя группами (t=4,16, p≤0,01 та t=1,88, p≤0,1 соответственно). Такие данные позволяют предположить, что речь идет не столько о неумении переключать агрессию, сколько про адресность (точную направленность) агрессивных действий военнослужащих, осуществляющих охрану атомных электростанций.

Вопреки тому, что высоко успешные военнослужащие имеют относительно высокие показатели коммуникативной агрессивности по ряду показателей, чем их менее успешные коллеги, тем не менее они более способны контролировать свои агрессивные проявления. Так, в этой группе зафиксированы наименьшие показатели по шкале «Неспособность тормозить агрессию» (1,23±0,81). Наиболее высокие показатели по этой шкале выявлены у низко успешных военнослужащих (1,74±1,34). Также по этой

шкале показатели значительно отличаются от двух других групп ($t=2,01$, $p \leq 0,05$ и $t=1,82$, $p \leq 0,1$ соответственно). Необходимо отметить, что высоко успешные военнослужащие не склонны переоценивать роль агрессии в своей жизни. Об этом свидетельствуют невысокие показатели по шкале «Ритуализация агрессии» ($0,64 \pm 0,86$), по которой они достоверно значимо отличаются от средне успешных ($0,85 \pm 0,90$, $t=3,63$, $p \leq 0,01$) и низко успешных ($1,09 \pm 0,91$, $t=2,37$, $p \leq 0,05$) военнослужащих.

Результаты проведенного исследования позволили установить, что высоко успешные военнослужащие не склонны к полному вытеснению своей агрессивности, в отличие от средне успешных они больше принимают свою агрессивность, тем не менее, не захватываются ею, что определенной мерой характерно для низко успешных. Так, у высоко успешных военнослужащих по шкале «Удовольствие от агрессии» показатели находятся в диапазоне $0,87 \pm 0,98$, у средне успешных – $0,74 \pm 0,91$. Самые высокие показатели по этой шкале зафиксированы у низко успешных военнослужащих – $1,04 \pm 1,07$. Расхождения между показателями высоко- и средне успешных групп находятся на статистически значимом уровне, $t=2,16$, $p \leq 0,05$.

Таким образом, проведенное исследование показало, что:

- для военнослужащих подразделений охраны атомных электростанций характерным является низкий уровень коммуникативной агрессивности;
- успешность профессиональной деятельности военнослужащих, осуществляющих охрану атомных электростанций, зависит от того, насколько они принимают и контролируют свою агрессивность, а также от способности использовать собственную агрессивность для самомобилизации, эффективного, целенаправленного и быстрого противодействия;
- в отличие от высоко успешных военнослужащих, средне успешные менее способны принимать свою агрес-

сивность и использовать ее для быстрой самомобилизации и завершения акта противодействия; низко успешные менее способны контролировать свою агрессивность и могут увлекаться ею.

Список литературы:

1. Быкова Е.А. Сравнительный анализ коммуникативной компетентности сотрудников патрульно-постовой службы и вневедомственной охраны [Электронный ресурс] / Е.А. Быкова. – Режим доступа: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2012/n3/54057.shtml>
2. Зарецкая Е.Н. Риторика: теория и практика речевой коммуникации. – М.: Дело, 2001. – 477 с.
3. Кузьмин А. В. Коммуникативная компетентность в структуре профессионализма младших командиров и некоторые возможности ее формирования [Электронный ресурс] / А. В. Кузьмин. – Режим доступа: <http://elib.sfu-kras.ru/handle/2311/8138>
4. Куницына В. Н. Межличностное общение: учеб. пособие / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 402-412
5. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 104 с.
6. Мардахаев Л.В. Словарь по социальной педагогике. – М.: Издательский центр «Академия», 2002
7. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Издательство МГУ, 1989. – С. 2–12.
8. Социальная психология и этика делового общения / под ред. В.Н. Лавриненко. – М.: ЮНИТИ, 1995. – 178 с.
9. Шибутани Т. Социальная психология. – М., 1999. – 539 с.
10. Щедровицкий Г.П. Интеллект и коммуникации // Вопросы философии. – 2004. – № 3. – С.170–183.

SOCJOLOGIA | СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**ПАВЕЛ БЕРЛИН КАК ПРЕДТЕЧА ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ В РОССИИ****Кажанов Олег Александрович**кандидат философских наук, доцент кафедры социологии и философии
Смоленский государственный университет

PAVEL BERLIN AS A FORERUNNER OF ELECTORAL SOCIOLOGY IN RUSSIA

Kazhanov O.A. candidate of philosophical sciences, associate professor Smolensk State University

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена изучению одной из малоизвестных страниц в истории российской электоральной социологии рубежа XIX - XX веков. Показана актуальность такого рода исследований для понимания процесса формирования науки о выборах в стране. Анализируется постановка в рамках отечественной партиологии дореволюционного периода вопроса о необходимости создания специальной отраслевой социологической дисциплины, посвященной анализу феномена поведения человека на выборах. Указывается, что одним из первых в истории мировой социально-политической мысли заявил об этом русский исследователь П. Берлин. Выделяется причина высказанной идеи: критика нормативного подхода в изучении сущности политической партии как социального института и предложение использовать социологический метод в решении партиологических проблем. Рассматриваются взгляды П. Берлина на объект, предмет, метод, основные задачи новой науки. Выделяется тот факт, что русский мыслитель рассматривал социологию всеобщего голосования не только как вспомогательный источник для изучения социальной сущности политических партий, но и как самостоятельную науку, способную объяснить особенности политического мировоззрения того или иного народа. Делается вывод о том, что на рубеже XIX - XX века русская политико-социологическая мысль, наряду с представителями других стран, внесла вклад в понимание научной значимости электоральных исследований.

ABSTRACT

Article is devoted to studying of one of little-known pages in the history of the Russian electoral sociology of a boundary of XIX - the XX centuries. Relevance of such researches for understanding of process of formation of science about elections in the country is shown. Statement within a domestic partiologiya of the pre-revolutionary period of a question of need of creation of the special branch sociological discipline devoted to the analysis of a phenomenon of behavior of the person on elections is analyzed. It is specified that to one of the first in the history of world socio-political thought was declared it by the Russian researcher of the Item Berlin. The reason of the stated idea is allocated: criticism of standard approach in studying of essence of political party as social institute and the offer to use a sociological method in the decision the partiologicheskikh of problems. P. Berlin's views of object, a subject, a method, the main objectives of new science are considered. Is allocated that fact that the Russian thinker considered sociology of universal suffrage not only as an auxiliary source for studying of social essence of political parties, but also as the independent science capable to explain features of political outlook of these or those people. The conclusion that at a boundary of XIX - the XX centuries the Russian political and sociological thought, along with representatives of other countries, made a contribution to understanding of the scientific importance of electoral researches is drawn.

Ключевые слова: история электоральной социологии в России, партиология, поведение избирателей, электоральные исследования, электоральная статистика.

Keywords: history of electoral sociology in Russia; partiologiya; voter behavior; electoral researches; electoral statistics.

Изучение творческого наследия русских мыслителей, анализировавших социальные аспекты политики на рубеже XIX — XX веков, показывает важный вклад, сделанный их исследованиями в сокровищницу мировой социологической мысли того времени. Достаточно вспомнить фундаментальный труд М. Острогорского «Демократия и политические партии» (1898), автор которого, как указывает А.Н. Медушевский, наряду с М. Вебером и Р. Михельсом признан одним из основателей политической социологии, прежде всего такой ее специфической части как учение о политических партиях [1, с. 114]. Опираясь на социальный метод, позволявший анализировать политические проблемы общества в динамике, хорошо известный на Западе русский социолог М.М. Ковалевский представил оригинальную методологию исследования политических идей и институтов, отличавшуюся от многих европейских традиций [2, с. 129]. Нельзя не упомянуть имена Б. Кистя-

ковского, Б. Чичерина, Е. Койгена, В. Хвостова, чьи работы вносили существенный вклад в изучение феномена политической власти, парламентаризма, политической культуры, массового политического сознания и т.д. И это лишь неполный список тех, кто своим творчеством создавал основы политической социологии в России. Современные отечественные исследователи справедливо отмечают, что уровень ее развития в предреволюционный период сопоставим с уровнем развития мировой науки того времени в целом [3, с. 130; 4, с. 291].

Несмотря на созданный существенный задел в исследовании русской политико-социологической мысли рубежа XIX - XX веков, некоторые из ее направлений остаются вне поля зрения современных историков русской социологии. Одним из таких направлений является изучение феномена поведения человека на выборах. Причина сложившегося положения, на наш взгляд, связана с распространенной

в научных кругах точкой зрения, относительно того, что зарождение электоральной социологии в России началось лишь на рубеже 80-90-х годов XX века, когда в стране стал формироваться институт свободных демократических выборов. Именно на заре перестройки, по мнению В.В. Федорова, начинает складываться феномен электорального поведения россиян [5, с. 153], который является предметом специальных научных исследований. Такой подход обосновывал отсутствие истории электоральной социологии в стране вплоть до указанного времени, снижая интерес к поискам и анализу отечественных электоральных исследований в прошлом. Отсутствие серьезных научных наработок в этом направлении заставляло и заставляет современных российских электоральных социологов обращаться к опыту западных теоретико-методологических разработок, которые не всегда способны объективно отражать закономерности поведения избирателей в российском национальном контексте. Как справедливо отмечает Н.В. Гришин, попытки механического перенесения разработанных на основе зарубежного эмпирического материала концептов на изучение современного отечественного электорального пространства малоперспективны [6, с. 5-6].

Существенным подспорьем в анализе особенностей поведения современных россиян на выборах, сопоставления выделяемых закономерностей с основными тенденциями мирового избирательного процесса, является обращение исследователей к опыту отечественных электоральных исследований прошлого. А то, что такого рода исследования проводились в стране, отмечают ряд современных специалистов. По мнению К.Ю. Бальсуна, существенный вклад в осмысление теоретической природы электорального поведения, закономерностей его формирования, внесли советские ученые 70-х годов XX века (М.А.Бурлацкий, В.А. Галкин, А.Д.Дмитриев, Н.М. Кейзеров, Ю.П.Ожегов). Сформулированные в то время базовые теоретические положения, считает автор, не утратили своей актуальности: на них и сегодня опираются отечественные ученые, занимающиеся изучением процессов, протекающих в политической сфере жизнедеятельности общества [7, с.6]. Отметим, что советские обществоведы, изучавшие историю науки об электоральном поведении граждан, одними из первых указали на тот факт, что первые попытки эмпирических исследований этого направления в нашей стране начали осуществляться на рубеже XIX – XX веков [8.с.25].

Современные историки политической социологии в России В.Н. Амелин и А.А.Дегтярев придерживаются той точки зрения, что в этот исторический период в рамках формирующейся научной дисциплины стало складываться специальное направление, связанное с изучением выборов и электорального поведения и началась разработка количественных и качественных методов эмпирико-социологических исследований в рамках указанной проблематики [9, с. 474]. О том, что статистические данные итогов российских выборов начала XX века привлекали внимание таких социологов как М.М.Ковалевский, Б.Н.Чичерин, В.И.Ленин, Н.М.Коркунов в плане анализа поведения избирателей, пишет Ю.Н. Савенков [10, с.6].

Присутствие в современном российском научном дис-

курсе точки зрения, связывающей истоки электоральных исследований в стране с дореволюционным периодом, делает перспективным изучение творческого наследия отечественных специалистов рубежа XIX – XX веков. Тем более, что большая часть публикуемой научной информации по данному вопросу, при отсутствии фундаментальных работ, носит характер простой констатации.

Предпринятая нами попытка выявления и анализа отечественных электоральных исследований времени избирательных кампаний в Государственную думу (1906 – 1912) [11], позволила сделать несколько обобщающих выводов.

Во-первых, феномен поведения избирателей привлекал внимание представителей различных отраслей обществоведения: социологов, правоведов, историков, статистиков, политических мыслителей и т.д.

Во-вторых, объектом проводимых исследований становился не только отечественный, но и зарубежный электоральный опыт. Интерес к изучению поведения избирателей в развитых демократических странах мира того времени был не случаен. Длительный период участия в голосованиях различных уровней способствовал формированию устойчивых тенденций, выявление которых позволяло понять основополагающие механизмы электорального выбора.

В-третьих, отечественные электоральные исследования носили эмпирический, в большей степени прикладной характер. Их результаты позволяли заинтересованным политическим силам разрабатывать продуктивные избирательные кампании и оценивать их итоги, аргументировано отстаивать свои позиции в идейно-политической борьбе. Однако, в ряде случаев, конкретика выводов становилась основой важных теоретических догадок и обобщений, которые находили свое подтверждение в последующем развитии мировой электорально-социологической мысли.

Одним из первых ученых-обществоведов, кто обосновал необходимость специального научного исследования феномена поведения человека на выборах, был русский публицист Павел Абрамович Берлин (1878 – 1962).

В современной истории социологии электората начало XX века считается своеобразной «точкой отсчета» в становлении этой науки, а исторически первым направлением, положившим начало исследованиям поведения избирателей, признается «избирательная география» или «экологический анализ», - метод, разработанный французским демографом А. Зигфридом (1875-1959). Его работа «Политическая картина Западной Франции в период III Республики» (1913) рассматривается как классический образец статистического изучения выборов с позиций поиска уникального сочетания природных, экономических, социальных и исторических факторов, обеспечивавших относительную устойчивость электоральных ориентаций [12, с.289].

Среди российских исследователей зарубежного электорального опыта начала XX века П.Берлин сумел первым выйти на важные теоретические обобщения, позволившие обосновать необходимость создания специальной науки, изучающей феномен поведения человека на выборах. В одной из публикаций в периодической печати он сделал вывод о том, что в основе этого поведения лежат

скрытые устойчивые тенденции, выявление которых возможно с помощью специальных эмпирических методик. «Следя внимательно на продолжении долгих лет, на примере многочисленных всеобщих голосований за движением избирательной статистики, - писал П.Берлин, - исследуя внимательно вопрос, почему голоса избирателей то бурно приливают к избирательным урнам, а то испуганно от них отливают, движутся зигзагами, отклоняясь то влево, то вправо, но всегда вырисовывая при этом известную «кривую», социолог может установить на этом основании гораздо более надежные и точные социальные законы, чем основания темных рассуждений особенностях народного «духа» и народной «души» [13, с.108].

В основе такого вывода лежало отношение П.Берлина как партиолога к нормативной теории общественно-политических организаций, получившей известность в XIX веке. Ряд ее представителей (Ф.Ромер, И. Блюнчли, Г.Абт, Ф. Шталль и др.) рассматривали чувственно-эмоциональный фактор как основу формирования партийных объединений. «Дух партийных группировок, - писал, например, Э.Ваксман, - коренится в темных и глухих областях человеческих страстей, они и доставляют ему пищу... Страсть к наживе и честолюбие, чувство мести, любви и ненависти, стремление к наслаждению, необузданность и гордость, преступные наклонности, личные симпатии и антипатии служат рычагами и пружинами духовной жизни партий» [цит. по: 13, с.110].

Субъективизм нормативного подхода подвергся острой критике российского исследователя. «Пока характеристика и классификация политических партий, - писал он, - будет производиться на основании таких ненадежных критериев, как «темперамент», «зрелость», «моральность», «служение истине и справедливости» и т.д., до тех пор никогда не удастся выбиться из круга чисто субъективных построений порою не лишенных остроумия и меткости, но всегда лишенных объективности и научности» [14, с.61].

Выход из сложившегося положения П.Берлин видел в использовании социологического метода в изучении сущности политических партий. Будучи сторонником марксизма, он переносил акцент в партиологических исследованиях на выявление объективных основ социальной деятельности людей. В рамках формирующейся политической науки понять принципы организации и выявить основные тенденции развития партийных образований, согласно точке зрения П.Берлина, возможно лишь изучая социально-классовые основы их существования. «Исследователи и деятели самых разных убеждений и воззрений, - писал он, - начинают теперь сознавать, что борьба политических партий вращается вокруг оси социальных интересов, что, по крайней мере, в новейшую эпоху, эта борьба может быть понята и объяснена только по сведению ее к борьбе различных хозяйственных групп общества» [13, с.112]. Развитие капитализма на рубеже XIX—XX веков все более явно обнажало связь экономической организации общества с социально-классовой структурой общества и с политическими группировками населения. Однако эта связь проявлялась не прямо, а опосредованно. «Одна принадлежность к данному классу сама по себе еще не

представляет принадлежности к данной политической партии, - указывал русский ученый, - так как вопрос еще в том, насколько развито политическое сознание тех или иных членов класса, насколько они сознают свою принадлежность к особому социальному классу и насколько они сознают обособленность политических интересов своего класса» [13, с.112].

Продуктивность изучения социального состава политических партий рассматривалось в двух направлениях: с одной стороны, оно давало возможность выявить истинную социальную «природу» этих организаций, с другой, позволяло судить, насколько развито политическое сознание различных социальных слоев населения. Социологические характеристики членского состава партийных объединений вряд ли могли дать полновесные ответы на поставленные вопросы, так как вне рамок исследования оставались широкие слои населения, поддерживавшие организацию в борьбе за политическую власть вне официальной принадлежности к ее рядам. В условиях политического представительства, как считал П.Берлин, объективным критерием отличия политической партии от клики или камарильи являются народные избиратели. «Раз вокруг данного политического деятеля группируется массовое движение, раз это знамя выражает собою интересы и убеждения более или менее обширной массы избирателей, то тогда перед нами политическая партия» [14, с.7].

Интерес русского политического исследователя к изучению роли избирателя в партийном движении не случаен. Во-первых, первые попытки учета численности партийных рядов, по мнению М. Дюверже, начались только в 1905-1910 гг. [15, с.143], в то время как развивающаяся электоральная статистика в странах Запада накопила к этому времени фактический материал, достаточный для первых эмпирических изысканий. Во-вторых, как отмечал сам П.Берлин, тайна голосования защищает политическую волю избирателя от стороннего давления [16, с.40], в то время как поведение члена партии более подвержено дисциплинарному контролю. В-третьих, результаты избирательных кампаний отражают динамику социальных связей политической партии и очень удобны для эмпирического анализа. По мнению американского партиолога К.Лоусона, голосование – идеальная форма политического поведения в рамках бихевиористского исследования. «Это – дискретный акт, который совершает индивид в рамках ограниченного набора способов действия (он может голосовать или не голосовать, и если голосует, то делает один выбор из ограниченного числа предлагаемых) и каждый поданный голос засчитывается кандидату; следовательно, поданные голоса могут быть сосчитаны, а их комбинации позволяют делать значимые выводы» [13, р.10].

Изучением феномена поведения человека на выборах, по мнению П.Берлина, должна заниматься специальная отраслевая социологическая дисциплина – социология всеобщего голосования [13, с. 108]. Такое название было выбрано, на наш взгляд, не случайно. Объективную информацию о политических предпочтениях избирателей можно было получать при функционировании института свободных демократических выборов, который на рубеже

XIX – XX веков, развивался в западных странах, в отличие от российского варианта, где итоги думских выборов (1906 – 1912) во многом искажались активным давлением властных структур на избирательный процесс.

Место новой научной дисциплины в структуре обществоведческого знания исследователь определяет двояко. С одной стороны, она должна стать существенным подспорьем в решении партиологических проблем, с другой стороны, играть самостоятельную роль в изучении массового политического сознания. По крайней мере, так, с нашей точки зрения, можно трактовать следующие слова П.Берлина о значимости подобного рода исследований. «Несколько миллионов человек, - писал он, - несколько миллионов взрослых и сознательных граждан в день всеобщего голосования опускают в избирательные урны записки, по которым опытный и проницательный социолог по кускам и частям может кропотливо воссоздавать общую картину политического мировоззрения данного народа» [13, с.108].

Объектом исследований в рамках социологии всеобщего голосования должен стать избиратель, а предметом – внутренние устойчивые закономерности его поведения во время избирательных кампаний. Особый акцент П.Берлин на выборе методов эмпирического изучения избирательного процесса. Объективность научных выводов определяют количественные измерения политического поведения людей в периоды выборных кампаний. Они ограждают обществоведа от субъективизма «нормативной» аналитики. Становление социологии всеобщего голосования, по мнению исследователя, невозможно без применения статистических методов в эмпирических исследованиях электоральной проблематики. Они позволяют социологически обобщить основные характеристики статистики и динамики электорального выбора (например, фиксируя территориально-экономическую специфику партийного голосования или показывая интенсивность электоральной активности на протяжении определенного временного интервала).

На пути научного исследования поведения избирателя стоит один из принципов демократического избирательного права – тайна голосования. Она устраняет возможность регистрации результатов индивидуального голосования, точного статистического учета социального состава голосующих за политическую партию. Однако приблизительно выявить основные электоральные ориентации в обществе позволяет использование закона больших чисел. «Вы не сумеете, — пишет О. П.Берлин, — с помощью этого метода (статистического. – О.К.) дешифровать, раскрыть тайну голосования настолько, чтобы установить, за кого, за какую политическую партию подал свой голос Иванов и за какую Петров, но вы установите, за какую политическую партию голосуют те или иные социальные элементы...» [13, с.109].

Русский партиолог предлагает использовать методу статистического анализа феномена электорального выбора, которая включает сопоставление данных избирательной статистики с данными промысловой статистики и социальных переписей населения, что, по его мнению, позволяет добыть материал огромной и еще далеко не оце-

ненной социологической важности [13, с.109]. П.Берлин далек от идеализации предлагаемого подхода: полученная информация будет лишена абсолютной точности. В тех избирательных округах, где баллотируются антагонистические по идеологическим принципам партийные организации (например, крайне правые и крайне левые), а избиратели формируют политические предпочтения строго на основе социально-классовых интересов, исследователь, по его мнению, еще может положиться на приблизительную достоверность полученных числовых параметров в осмыслении электоральной базы конкурирующих структур. В случае, когда в борьбе за власть сталкиваются менее противоположные партийные организации (например, центристы и левые), социальный состав поддерживающих их избирателей, или выражаясь современным научным языком, электоральных «ядер», достаточно неоднороден. Часть рабочих голосует за либералов, а часть служащих, лица интеллигентских профессий отдают предпочтение социал-демократам. Достоверность результатов сравнительной разработки данных переписи населения и данных избирательной статистики при определении политических предпочтений различных социальных групп избирателей резко снижается. Но и эти данные, указывает П.Берлин, несмотря на их приблизительную точность, представляют особую социологическую ценность [16, с.42].

В работе с электоральной статистикой он исходил из принципов политической географии – одного из популярных в то время направлений в области изучения феномена поведения избирателя. Основной акцент делался на использование территориально-статистического анализа, в рамках которого возможно не только выявление устойчивой региональной дифференциации характеристик электорального поведения, но и выявление взаимосвязи результатов голосования, социально-экономических характеристик и состава населения отдельных территорий [16, с.40-41].

На рубеже XIX – XX веков применение статистико-социологических методов в электоральных исследованиях делало лишь первые шаги, преодолевая препятствия связанные, как с примитивным состоянием различных отраслей статистики (электоральной, профессиональной и т.д.), так и с неразвитостью эмпирико-социологического анализа в области заявленной проблематики. И хотя в тот период работа электорального социолога была чрезвычайно трудной и носила кропотливый характер, делая возможной разработку лишь отдельных вопросов, в недалеком будущем этой отрасли общественнознания, по убеждению П.Берлина, предстоит научный расцвет [13, с.109].

Нет смысла подробно останавливаться на том, насколько провидческим оказалось предсказание русского ученого. Напомним лишь тот факт, что современная электоральная социология проходит этап активной институционализации как отраслевая социологическая дисциплина [18], а социологическое обеспечение избирательных кампаний стало неотъемлемой частью института выборов в настоящее время.

Подводя итог, отметим, что изучение зарубежного электорального опыта, предпринятое в русском партиологом П.Берлиным на рубеже XIX – XX веков, заставляет усом-

ниться в объективности сложившейся среди современных исследователей истории электоральной социологии точки зрения, согласно которой отечественные ученые впервые обратились к псефологической проблематике лишь в советские времена на материалах стран Запада [19, с.144]. Более того, высказанная в начале XX века идея создания новой отрасли социологического знания – социологии всеобщего голосования, говорит о том, что потребность в изучении феномена поведения избирателя была осознана зарубежными и российскими политическими исследователями примерно в одно и то же историческое время. Появлению работ уже упоминавшегося в начале статьи француза А.Зигфрида — признанного родоначальника электоральной географии, предшествовали публикации россиянина П.Берлина, внесшего определенный вклад в разработку теории электорального выбора. Дальнейшее углубленное изучение дошедшего до нас отечественного научного наследия дореволюционного периода в области проблематики выборов позволит понять значимость этого вклада.

Список литературы

1. Медушевский А.Н. М.Я. Острогорский и политическая социология в XX веке // Социологические исследования. — 1992. — №8. — С. 113 – 124.
2. Бороноев А.О. М.М.Ковалевский как социолог политики // Общество. Среда. Развитие. — 2013. — №3. — С. 128 – 132.
3. Амелин В.Н., Дегтярев А.А. Социология политики в России: становление и современное состояние // Мир России. — 1997. — №1. — С. 129 – 162.
4. Медушевский А.Н. История русской социологии. — М., 1993. — 321 с.
5. Федоров В.В. Русский выбор. Введение в теорию электорального поведения россиян. – М.: Праксис, 2010. — 384 с.
6. Гришин Н.В. Электоральные ориентации юга России: концептуальный анализ: Автореф дис. ... д-ра политических наук. Астрахань, 2011. — 52 с.
7. Бальсун К.Ю. Электоральное поведение в избирательном процессе современной России: Автореф. дис. ... кандидата политических наук. Ставрополь, 2009. — 28 с.
8. Рабочие избиратели в странах Западной Европы. — М., Наука, 1980. — 438 с.
9. Социология в России / под ред. В.А.Ядова.; 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Института социологии РАН, 1998. — 696 с.
10. Савинков, Ю. Н. Социальные факторы управления электоральным поведением в регионе: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. Орел, 2004. — 27 с.
11. Кажанов О.А. Россияне на думских выборах: феномен электорального поведения в отечественной социально-политической аналитике начала XX века: монография. – Смоленск: Изд-во СмолГУ, 2015. – 258 с.
12. Ковров В.Ф. Теоретико-методологический анализ электорального поведения: социологический аспект: монография. – М.: Изд-во «Палеотип», 2007. – 188с.
13. Берлин П. Роль деревни и города в политической жизни // Образование. — 1907. — №1. - С. 108 – 124.
14. Берлин П. Политические партии на Западе: их доктрины, организации, деятельность. — СПб., 1907. – 268 с.
15. Дюверже М. Политические партии / Пер. с франц. – М.: Академический Проект, 2002. — 560 с.
16. Берлин П. О социальном составе немецкой социал-демократической партии // Образование. — 1906. — №1. — С. 40 – 61.
17. Lawson K. The Comparative Study of Political Parties. — N.Y., 1976. — 261 с.
18. Шевцов А.В. О дисциплинарном статусе электоральной социологии // Социологические исследования. — 2013. — № — С.14 - 19.
19. Подвинцев О.Б. Псефология как наука о выборах // Политические исследования. — 2005. — №5. — С. 142 – 146.

КОНЦЕПТ «МАЙБУТНЄ» КРИЗЬ ПРИЗМУ ФУТУРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Ковальчук Анастасія Євгенівна

викладач кафедри соціології Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

THE CONCEPT OF «THE FUTURE» IN FUTUROLOGY: FEATURES OF INTERPRETATION

Kovalchuk A., Lecturer, Oles Honchar Dnipropetrovsk national university, faculty of social sciences and international relations, Department of sociology

АНОТАЦІЯ

Майбутнє є специфічною категорією наукового пізнання. Актуальність проблематики систематизації різноманітних поглядів на майбутнє викликана стрімкими змінами в сучасному світі, через які виникає відсутність впевненості в завтрашньому дні. Футурологічні теорії пропонують специфічний та широкий погляд на майбутнє суспільства. В статті проаналізовано основні образи майбутнього, що пропонуються футурологією. В межах даної статті робиться висновок про безумовний зв'язок майбутнього з теперішнім, коли домінування в суспільній свідомості певної картини майбутнього впливає на повсякденні практики індивідів, особливості моделей поведінки, ставлення до теперішнього, а також про їх зворотній зв'язок.

ABSTRACT

The future is a specific category of scientific knowledge. The features of conceptualization category «future» in modern scientific knowledge are analyzed in the article. Topicality of the problem of systematization of different views on the concept of the future is dictated by the fact that the modern period of history is crunch and deeply controversial. Futurology are offered a specific and broad view of the future of society. The main images of the future in futurology knowledge are analyzed in the article. In conclusion we can mentioned the connection between future and present. Dominance in the public mind a picture of the future are impacted on the everyday practices of individuals, in particular behavior patterns and relation to the present.

Ключові слова: Майбутнє, особливості концептуалізації, футурологія, образ майбутнього, конструювання майбутнього, соціокультурний.

Keywords: Future, especially of the conceptualization, futurology, image of the future, designing the future, sociocultural.

Постановка проблеми. Сьогодні все більше соціологів стверджують про реактуалізацію проблематики майбутнього в науковому пізнанні. Звісно, можна казати, що інтерес до майбутнього не згасав ніколи і проходить червоною лінією крізь всю історію розвитку соціальних наук. Проблематика соціального часу, майбутнього привертала увагу дослідників задовго до становлення класичної соціології, а проблеми осмислення сучасності як перехідного етапу, аналіз специфіки постіндустріального, інформаційного, пост модернового суспільства знайшли відображення в багатьох наукових працях.

Концептуалізація проблематики майбутнього в соціальному пізнанні відбувається в багатьох напрямках. Це не дивно, оскільки ще класична соціологія намагалась розробити механізми подолання недосконалості існуючого суспільства, пропонуючи його альтернативні, більш досконалі моделі. Наразі ж на Всесвітньому конгресі Міжнародної соціологічної асоціації, як відзначає М.В. Романовський, відбувся сплеск інтересу до проблематики майбутнього суспільства, багато в чому спровокований роботою французького професора Т. Пікетті «Капітал ХХІ ст.». М.В. Романовський говорить про те, що «зацікавленість майбутнім можна оцінити як характерну рису соціології та суспільно-історичної панорами світового суспільства початку ХХІ ст.» [6, с. 14].

Зростання в сучасному світі темпів технологічного, соціального розвитку, загострення глобальних проблем, поширення катастрофічних настроїв та соціокультурні зміни в суспільстві, що провокуються ними, актуалізують створення та переосмислення різноманітних прогнозів. Футурологічна ж публіцистика, наукові праці, займають

серйозне місце в науковому просторі, та в своїй тематиці охоплюють різноманітні сфери суспільного життя, пропонують цікаві підходи до дослідження та розуміння майбутнього людства. Соціологічна рефлексія над процесом пізнання майбутнього має підвищити рівень та якість прогнозних моделей, допомогти зафіксувати специфіку концептуалізації, характер категорії «майбутнє» в сучасному науковому дискурсі.

Аналіз досліджень та публікацій. Серед вчених, що стояли у витоків футурології, можна виділити О. Флехтхайма, Ф. Полака, О. Хелмера, Дж. Мак-Гейла, А. Лоїсдейла та ін.. Аналізом футурології як специфічної сфери знання, займались С. Лем, Р. Юнгк. Серед радянських дослідників проблеми історичного розвитку футурології та зміст футурологічних прогнозів вивчали І.В. Бестужев-Лада, Е.А. Араб-Огли, А.Н. Гончаренко, В.П. Рачков, В.І. Супрун, А.П. Назаретян та ін.. Сьогодні футурологія часто розуміється як збірний термін, що поєднує в собі різноманітні дослідження майбутніх станів суспільства та соціальних процесів.

Сучасні дослідження та публікації частіше за все демонструють нам різноманітні аспекти футурологічного пізнання, присвячені аналізу світоглядних та методологічних основ сучасних футурологічних досліджень, систематизації вже існуючого доробку футурологічних теорій. Окрема частина їх присвячена безпосередньо методам побудови футурологічних прогнозів, форсайтам. В якості основних завдань нашої статті можемо виділити аналіз футурології як специфічної форми репрезентації майбутнього, спробу зафіксувати особливості інтерпретації категорії «майбутнє» крізь призму футурологічних теорій, ро-

зуміючи їх як специфічні наукові тексти, що мають вплив на суспільство.

Виклад основного матеріалу. Термін «футурологія» було запропоновано вперше німецьким соціологом О. Флехтхаймом у 1943 р. Він виділив теоретичний та прикладний напрямки футурологічних досліджень, футурологію визначав як соціальну дисципліну, основним предметом якої має стати майбутнє людини і суспільства в цілому. Футурологія для нього є засобом подолання «старих ідеологій».

Сучасні російські дослідники А. Турчин та М. Батин визначають футурологію як науку, що вивчає вірогідність реалізації різноманітних сценаріїв можливого та бажаного майбутнього людства, спираючись на історичні закономірності, суспільні тенденції та технологічні досягнення. Предметом дослідження футурології є моделі майбутнього, які логічним образом витікають з реалій сьогодення. Завдання ж футурології російські дослідники вбачають в глобальному прогнозуванні, тобто в передбаченні долі людства на тривалий час [1, с.25].

Футурологія як область наукових знань, виникла дуже своєчасно. Її появу було спровоковано бурхливим економічним, науково-технічним розвитком, прискоренням історичного прогресу, стрімкими та повсякмісними соціальними та культурними змінами, до яких суспільство було не готове. Оптимістичні спочатку уявлення про майбутнє людства в середині 60-х рр., що базувались на ейфорії економічного зростання та розвиткові науки, змінилися менш позитивними моделями можливого майбутнього. А. Тофлер в своїй книзі «Шок майбутнього» описав, як майбутнє, що настає так стрімко, впливає на людину (подібні ідеї в 2004 р. розвивав Е. Юдковський). Його аналітика соціальних наслідків науково-технічної революції, котра кардинально змінює світ сучасної людини, трансформуючи звичні канони соціального часу та простору, соціального середовища та цінностей, призвела до висунення наступних прогнозів: настання часу «речей разового користування», трансформація практик міжособистісних відносин, руйнування соціальних інститутів сім'ї, шлюбу та дружби, мозаїчність стилів життя, зростання маніпулятивного впливу ЗМІ, трансформація людини в певний кібернетичний організм [8].

За ним були доклади Римського Клубу, що мали також не оптимістичний характер. Д. Медоуз та Дж. Форрестер прогнозували, що якщо тенденції розвитку світу не зміняться (збільшення кількості населення, розвиток виробництва, посилення екологічних забруднень, виснаження природних ресурсів), на початку ХХІ ст. світ очікує глобальна катастрофа [1, с. 31]. Безсумнівно, діяльність Римського клубу надала значний поштовх для створення різноманітних версій майбутнього та пошуків оптимізації суспільного розвитку задля уникнення спрогнозованої катастрофи.

Можна відзначити, що багато в чому бачення футурологами майбутнього залежить від їх ставлення до прогресу та технологічного розвитку. Так, наприклад, для футурологів-екологів характерною є майже повна відмова від ідей технічного прогресу. Футурологи-гуманісти розглядають гуманістичну проблематику як важливий пара-

метр та показник якості розвитку, вважають, що майбутнє залежить від почуттів, а не від розрахунків, а найкращим варіантом передбачення вбачають той, що не нав'язує майбутнє, а попереджає про загрозу подальшого інертного руху [2, с. 132].

В світлі полеміки, що розгорнулася в наукових колах стосовно майбутнього та можливостей впливу на нього, в широкому загалі з'являлася думка, що «бум передбачень» є лише грою на і без того загострених відчуттях, що ще більше зміцнило почуття безвиході, приреченості людства перед лицем глобальних проблем сучасності. Так, з позицій глобалістики, зважаючи на пасивність світової громадськості і бездіяльності урядів провідних держав світу, глобальна катастрофа неминуча.

Саме тому виникають теоретичні течії, що активно критикують катастрофічні прогнози майбутнього, запропоновані глобалістикою, бо людський розум при жодних умовах не готовий змиритися з настанням катастрофи, а тим паче глобальної.

Серед важливих особливостей розвитку футурології важливо відзначити, перш за все, взривний характер її появи на піці популярності, першочергову орієнтацію на глобальне розуміння та осягнення процесів та явищ, що відбуваються в світі, та подальшу відмову від глобальних оцінок на основі міждисциплінарних досліджень.

Футуролог Дж. Дейтор вважає, що прогностика має сфокусуватися на справжніх образах майбутнього. Це необхідно для того, щоб виявити, яким чином дії по відношенню до майбутнього (в теперішньому) впливають безпосередньо на майбутнє. За його думкою, футурологія допомагає людям розробити майбутнє не як незмінний план, а як вектор руху, певний показник напрямку. Образ бажаного майбутнього, який допомагає створити футурологія, передбачає певну гнучкість, оскільки коли людство почне рухатись по напрямку до бажаного майбутнього, воно буде отримувати нову інформацію та нові ідеї про майбутнє, які спровокують відмовлятися від старих уявлень [1, с. 47].

Дж. Дейтор стверджує, що спектр образів майбутнього може бути як завгодно широким, але їх можна згрупувати навколо певних найбільш очевидних сценаріїв: зростання, що продовжується; катастрофа, повернення до минулого; трансформація. Можемо відзначити, що подібні образи корелюють з лінійними, циклічними, прогресивними та регресивними теоріями розвитку [1, с. 48].

Т.А. Шмиріна відзначає, що в більшості сучасних докладів про майбутнє присутня певна розрізненість, тобто існує так званий футурологічний суб'єктивізм, коли об'єкт прогнозування, тобто суспільство, виявляється залежним по відношенню до нього дослідника. Актуалізуються питання перспектив футурологічного знання, світоглядних основ сучасних прогнозів та досліджень майбутнього. Дослідниця в якості основної мети футурологічного знання виділяє побудову образу майбутнього, що визначає необхідність цілісності самої футурології, якої може бути досягнуто при застосуванні міждисциплінарного підходу [9, с.261].

Якщо ж казати про важливість дослідження футурологічних доробків при вивченні проблематики майбутнього

в сучасному науковому пізнанні, варто відзначити саму їх специфіку та кореляцію зі специфікою наукового соціологічного теоретизування в цілому.

Формою узагальнення соціокультурного досвіду соціолога, який бере участь в процесі концептуалізації, є конструювання образів. При цьому дослідник виділяє об'єкт свого дослідження та фіксує своє суб'єктивне сприйняття, спираючись на обрану методологічну позицію чи наукову школу, а потім долучає створений образ до загального контексту соціальних феноменів. [3, с.126-127].

З одного боку, створення соціологічних інтерпретацій дійсності постійно відбувається в певному культурному контексті, під впливом вже сформованих, стійких культурних практик. Однак, з іншого боку, безпосередньо впливає на існуючі культурні практики та контексти та має змогу трансформувати значення та змісти, що циркулюють та розповсюджуються в суспільстві [7, с.477].

Аналізуючи різноманітні футурологічні теорії в ракурсі історії їх становлення, ми можемо зафіксувати вплив соціокультурного контексту на вектори їх бачення майбутнього. Якщо на початку свого становлення прогностична діяльність базувалась на еволюції розвитку технологій, оскільки він виступав в якості домінуючого над соціальним розвитком, то пізніше, лише у середині ХХ ст., проблематика наукового дослідження майбутнього почала серйозно підніматись в різноманітних аспектах розуміння та дослідження. В кінці 70-х р.р. ХХ ст.в футурології виокремились два основних напрямки: технооптимізм та екопесимізм [2, с. 141]. Подальший розвиток суспільства та технологій в ньому спровокували розвиток дослідницьких спроб осмислення технологічної сингулярності, штучного інтелекту, глобальних ризиків, нанотехнологій, трансгуманізму, пост людини. Всі ці вектори в більшій чи меншій мірі цікавлять дослідників майбутнього в сучасному науковому світі.

Вивчаючи особливості концептуалізації майбутнього в межах футурологічного знання, не можливо не відзначити такий аспект як масовізацію наукового продукту. Процес, коли науково аргументована доктрина виходить за межі поля науки, рухаючись безпосередньо до широкої аудиторії споживачів, можемо назвати процесом масовізації наукових ідей та механізмом міфологізації наукового продукту. [5, с.18]. В цьому контексті широкий загал ніби порівнює, ототожнює дійсність з розробленою в полі соціології ідеалізованою конструкцією, що була побудована згідно з правилами наукового виробництва, а отже корелює з соціально-прагматичними інтересами влади та актуальним соціокультурним контекстом.

Враховуючи подібний механізм розповсюдження наукового знання, футурологічні уявлення про майбутнє особливо важливо аналізувати на предмет образів майбутнього, що вони пропонують, оскільки часто вони мають публіцистичний характер, та дуже легко сприймаються широким загалом.

Можемо казати про те, що будь-яка спроба визначити риси майбутнього поєднує в собі елементи наукового та ціннісного підходів. Ціннісні орієнтації, дослідження історизму цінностей суспільства впливають на раціональні критерії проекту майбутнього, сформованого в межах фу-

турологічного проекту. Однак, перш за все прогнозування майбутнього в футурології міститься в аналізі тенденцій розвитку об'єкта, концептуалізації висновків прогнозу на основі різноманітних підходів до моделювання. Футурологічні дослідження здійснюються на основі інтеграції різноманітних фактів, що необхідні для створення суджень про теперішнє та майбутнє, та при загальній спрямованості на відкриття принципово нових знань про суб'єкти прогнозування. Різноманітні ефекти від впливу прогнозів, образів майбутнього, що створюються, на суспільну свідомість, виражаються в зміні пріоритетів та векторів суспільних дій, формуванні специфічних упереджень населення по відношенню до теперішнього та майбутнього. Образи майбутнього, що продукуються масовою культурою та офіційним науковим дискурсом, можуть активно впливати на становлення ідеалів, пріоритет переваг, моделі соціальної поведінки індивідів, стимулювати ті чи інші способи демонстрації громадянської, соціальної відповідальності.

Аналізуючи різноманітні футурологічні теорії, ми можемо здійснити спробу виділити певні метафоричні образи майбутнього, які вони нам пропонують.

Перш за все це розгляд майбутнього як продовження теперішнього. Багато теоретиків майбутнього працюють в межах цього напрямку і для створення прогнозів звертаються, перш за все, до досконалого вивчення суспільства та процесів, що в ньому відбуваються, в подальшому екстраполюючи тенденції сучасності на майбутнє (А. Тофлер, З. Бауман, Д. Бел). Ще один образ майбутнього – це майбутнє як зміна. В межах цього образу дослідники переходять від досліджень еволюційного, прогресивного розвитку суспільства до констатації можливості радикальних, непередбачуваних змін, через які утвориться «нове суспільство», значуще відмінне від існуючого. На тлі актуалізації дискусій про глобальні проблеми людства, згасанні впевненості в позитивності технологічного розвитку, розвитку теорій суспільства ризику виникає також розуміння майбутнього як катастрофи, поява есхатологічного світосприйняття. Так, в соціолого-футурологічних концепціях катастрофізму підкреслюється загроза великого між цивілізаційного воєнного конфлікту, глобальних змін клімату, вичерпаність ресурсів, наближення демографічної катастрофи, катастрофізм визначається як мета тенденція сучасного цивілізаційного розвитку, обумовлена взаємодією глобальних проблем та процесом глобалізації, що загострив ці проблеми.

Також важливо виділити ще одну метафору розуміння майбутнього як певного конструкту. В багатьох працях футурологів ми можемо побачити прагнення підкорити майбутнє, створити його. В межах такого підходу до розуміння майбутнього можна зафіксувати прагнення дослідників сконструювати його позитивний образ, створити в теперішньому низку умов, які б сприяли настанню бажаного майбутнього. Так, наприклад, Ф. Полак пропонує створити «ідеальний тип» образу майбутнього. Він вважав, що образ майбутнього, що превалює в суспільстві, може впливати на подальший його розвиток, а футурологія, прогностика має формувати соціальний ідеал майбутнього, що має гуманістичну, оптимістичну спрямованість

[4, с.78].

Висновки. Футурологія є міждисциплінарною областю сучасного наукового знання, предметом дослідження якої є майбутнє. В межах футурології створюються футурологічні концепції, що являють собою теоретичні моделі, на основі яких здійснюються певні прогнози. В межах цих моделей відбувається апеляція до вже існуючих теорій, використовуються теоретичні поняття соціогуманітарної сфери досліджень та виділяються ключові тренди сучасності, що визначають подальші зміни в суспільстві.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що для футурологічного знання характерні перш за все розуміння майбутнього в межах логіки причинності, закономірного розвитку, передбачуваності. Футурологія пропонує нам поліваріантний набір образів майбутнього та характеризується наявністю ідей впливу теперішнього на майбутнє. Також в якості однієї з характеристик футурологічного знання можна виділити стадіальний підхід до розгляду закономірностей суспільного розвитку. Критерієм для виділення стадій може стати як рівень технологічного розвитку, так і політичний устрій, показники культурного життя суспільства.

Футурологія, як специфічна форма репрезентації майбутнього, виступає в нерозривній єдності з актуальним соціокультурним контекстом творення прогнозів, що можна побачити з ретроспективного аналізу існуючих теорій. Говорячи про особливості концептуалізації категорії «майбутнє» в межах футурологічного теоретизування, можемо відзначити наступні основні метафоричні образи, що пропонуються: майбутнє як подовження теперішнього, майбутнє як нове суспільство, майбутнє як катастрофа, майбутнє як конструкт.

Найбільш цікавим, новим та перспективним для подальшого дослідження, на нашу думку, є образ дослідження майбутнього як конструкту, оскільки саме в ньому прослідковуємо характерну для сучасного суспільства дуальність: з одного боку, актуальні тенденції розвитку світу в усіх можливих сферах, обумовлюють наші уявлення про майбутнє, а з іншого, певний образ, конструкт майбутньо-

го, що превалює в масовій свідомості, впливає на повсякденні практики індивідів.

Список літератури:

1. Батин М.А., Турчин А.В. Футурологія. XXI век: бессмертие или глобальная катастрофа? / А.В. Турчин, М.А. Батин. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2013. – 263с.
2. Бестужев-Лада, И.В., Наместникова, Г.А. Социальное прогнозирование. Курс лекций / И.В. Бестужев-Лада, Г.А. Наместникова.–М.: Педагогическое общество России, 2001. – 383с.
3. Дудка В.М., Трофімов А.Ю. Роль образів інтелектуальної уяви в процесі розуміння й тлумачення наукових текстів / М.В. Дудка, А.Ю. Трофімов // Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 4. – К.: РВЦ «Київський університет», 1997. – С. 125-131.
4. Коломыц, Д.М. Западная футурологія и её политические ориентиры / Д.М. Коломыц // Вестник Казанского государственного энергетического университета. – 2009. – Т.1. – № 1. – С. 74–84.
5. Попова И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К.: Ин-т социологии НАНУ, 2000. – 219 с.
6. Романовский Н.В. Будущее как проблема современной социологии / Н.В. Романовский // Социологические исследования. – 2015. - №11. – С. 13-22.
7. Скокова Л.Г. Наративний аналіз у дослідженні соціокультурних процесів українського суспільства / Л.Г. Скокова // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства: Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2003. – С. 476-479.
8. Тоффлер, Э. Шок будущего / Э. Тоффлер– М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – 345с.
9. Шмырина Т.А. Футурологія как наука и как предсказание / Т.А. Шмырина // Вестник ТГУ. – 2011. - №9 (101). – С. 259-263.

HISTORIA I ARCHEOLOGIA | ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЧЕРКЕССКИЙ КОННЫЙ ПОЛК: ВЕРНОСТЬ ТРАДИЦИЯМ БОЕВОГО СОДРУЖЕСТВА (1914-1917 ГГ.)

Кандор Руслан Султанович

кандидат исторических наук, Адыгейский
республиканский институт гуманитарных
исследований, старший научный сотрудник
отдела истории

*CIRCASSIAN MOUNTED REGIMENT: DEVOTION TO TRADITIONS OF THE FIGHTING COMMONWEALTH
(1914-1917)*

Kandor R.S., candidate of history, senior researcher of the department of history of the Adygh Republican Institute for Human Studies

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье рассматривается формирование традиций внутренней жизни Черкесского конного полка, как составной части боевого содружества народов Северного Кавказа и России, основанной на принципах благородства, взаимоуважения и высокой дисциплины.

ABSTRACT

In the present article formation of traditions of internal life of the Circassian mounted regiment as component of the fighting commonwealth of the peoples of the North Caucasus and Russia founded on the principles of nobility, mutual respect and high discipline is considered.

Ключевые слова: Великая война, черкесский полк, традиции, Русская гвардия, содружество, дисциплина, взаимоуважение, благородство.

Keywords: Great War, circassian regiment, traditions, Russian guard, commonwealth, discipline, mutual respect, nobility.

В современной России исключительное значение для патриотического воспитания молодого поколения и осознания народами России общей продолжительной истории актуален вопрос боевого содружества народов Российской империи на полях сражений I Мировой войны. Актуальна эта тема и для формирования целостного взгляда на становление системы межэтнического взаимодействия народов Северо-Западного Кавказа.

В контексте исследования боевого содружества народов России нам интересно рассмотреть одну из граней этого явления – формирование традиций внутри полковой жизни, основанных на принципах благородства, взаимоуважения, высокой дисциплины. Именно эти традиции взаимоотношений между офицерами, офицерами и всадниками создавали ту непоколебимую спайку и боевое собратство, которые сокрушали любого врага на поле боя.

Ключевое место в историографии посвященной истории Кавказской Туземной конной дивизии, занимают исследования О.Л. Опрышко, проделавшего колоссальную работу по сбору разбросанных по разным архивам документов, их обработке, систематизации и анализу [1]. Из работ этого автора мы узнаем о многочисленных ратных подвигах офицеров и всадников Черкесского конного полка на полях сражений I Мировой войны.

В части же исследования истории Черкесского конного полка для нас представляют интерес работы Е.К. Габелия, А.Д. Вершигоры, Ш.М. Батчаева и В.А. Дзыбы [2]. Исследования этих ученых в большей степени посвящены проблеме участия отдельных народов Северо-Западного Кавказа в войнах, которые вела Российская империя в конце XIX в.

и начале XX в. Однако, при таком подходе, тема становления традиций боевого содружества многих народов, служивших в Черкесском конном полку, не могла быть раскрыта в полной мере.

Именно с целью обобщения опыта и сложившихся традиций боевого содружества народов, проживавших в Кубанской области и Сухумском округе Российской империи и сформировавших Черкесский конный полк Кавказской Туземной конной дивизии в годы I Мировой войны, была проведена данная исследовательская работа.

После объявления войны Германии всеобъемлющий подъем патриотических верноподданнических чувств охватил и народы Северного Кавказа и Закавказья, которые, по российскому законодательству начала XX в., не подлежали призыву на военную службу.

Главнокомандующий войсками Кавказского военного округа генерал-адъютант Воронцов-Дашков, наблюдая большое воодушевление народов Кавказа, в особенности после Высочайшего одобрения формирования Кабардинского конного полка, ходатайствует, при поддержке Военного министра, о формировании из воинственных кавказских народов воинских частей.

27 июля 1914 г. последовало Высочайшее соизволение о формировании из туземцев Северного Кавказа и Закавказья, на время военных действий, нескольких полков. А 23 августа был объявлен Высочайший приказ Николая II о создании Кавказской Туземной конной дивизии в составе следующих шести конных полков: Кабардинского, 2 Дагестанского, Чеченского, Татарского, Черкесского и Ингушского. С этого времени в Штабе Кавказского военного

округа начинается важная работа по отбору офицерского состава формируемых полков, прежде всего, на должности командиров полков. Генерал-адъютант граф Воронцов-Дашков выбирал их лично – из тех штаб-офицеров, кого хорошо знал и в ком был уверен, кого долгие годы взращивал рядом с собой и воспитывал в контексте своих взглядов на полковые традиции Русской армии.

Граф И.И. Воронцов-Дашков, как представитель одного из известнейших и старинных русских родов, являлся человеком несравненной порядочности и доблести, был хранителем благородных взглядов на такой феномен, как полковые традиции русской армии. Важное значение при формировании полковых традиций отводилось графом Воронцовым-Дашковым роли старших командиров в воспитании воинской семьи и поддержании авторитета звания «командира». Показательным в этом отношении было содержание резолюции, сделанной графом на отчете по поводу расследования инцидента, произошедшего в одном из полков военного округа: «Командир, не сумевший внести в войсковую семью согласие и дружбу одной части может испортить и другую войсковую часть славной Кавказской армии» [3, 424]. Кавказская Туземная конная дивизия была для графа Воронцова-Дашкова частью родной войсковой семьи, которую он своей заботливой рукой создавал, опекал, вложив всю свою душу в это замечательное войсковое соединение. Офицеры Кавказской Туземной конной дивизии всегда оставались верны заветам благородной души своего любимого командира графа Воронцова-Дашкова.

Одним из достойных хранителей духовного наследия генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова являлся князь Чавчавадзе, командир Черкесского конного полка. Черкесский конный полк с 1914 по 1917 гг. постепенно приобрел боевой вид, полный блеска и удалства. Благодаря стараниям князя Чавчавадзе в Черкесском конном полку рождается особая аура высоких, чистых отношений, корнями уходящих в традиции Русской Гвардии, основанных на дисциплине, благородстве, высокой нравственности и уважении друг к другу офицеров и всадников. Во всех действиях командования было видно чуткое отношение к религиозным чувствам всадников полка. При этом сформировались особые ритуалы проведения полковых мусульманских молебнов. Так, уже в октябре 1914 г. по прибытии в г. Проскуров, в Черкесском конном полку прошло праздничное моление в день мусульманского праздника Курбан Байрам, после которого в Штаб Кавказской Туземной конной дивизии была отправлена телеграмма следующего содержания: «Черкесский конный полк, вознеся молитву Богу о здравии Его Императорского Величества и всей Августейшей семьи в день великого праздника Курбан Байрам повергает стопам своего Государя Верноподданнейшие чувства и Великой радости возможности принять участие в Отечественной войне, где исполнением своего долга до конца Милостью Великого Бога может внести страницу в доблестную историю победоносной Великой Русской Армии [4, 335].

Интересен и тот факт, что офицеры, служившие в Черкесском конном полку, например, не ели свинину, полностью исключив её из своего меню. Потомок некогда могу-

ществленного флорентийского рода, маркиз Георгий Делли Альбицци в начале 1916 г. так разъяснял молодому офицеру причину этого феномена: «Разве Вы не понимаете, что солдаты уважают офицера тогда, когда он уважает то, что они почитают? Это своего рода порочный круг. Я...ещё не Мохамметанин, но я, конечно прекращу есть свинину. И вы тоже» [5, 63].

Командующий Черкесским конным полком подполковник князь Чавчавадзе с начала формирования сплачивает полк общей верой в своих офицеров, дисциплиной, взаимным уважением и твёрдой верой в успех. Он стал достойным хранителем духовного наследия генерал-адъютанта графа Воронцова-Дашкова. Командир Черкесского конного полка отдавал много сил сохранению лучших традиций русской гвардейской кавалерии. Одной из которых была традиция не назначать в полк новых офицеров против общего желания собрания офицеров полка. Об этом замечательном правиле рассказывает штабс-ротмистр Черкесского конного полка маркиз Делли Альбицци молодому прапорщику Курнакову: «Офицер не может поступить в полк без получения согласия офицерского клуба. Даже командир полка не может принудить их к этому, если они не хотят его. Что Вы должны делать в начале, так это переговорить со старшим офицером – Султан Крым Гиреем, который будет представлять Вашу кандидатуру на собрании. Если они решат, что Вы являетесь достойным, то они уведомят Вас, и затем Вы можете обращаться официально. Кавалерийский полк это не цветочная лавка, куда любой может войти» [5, 83]. К тому же, при общем голосовании офицеров полка не последнее значение имела точка зрения молодых офицеров и, в особенности, мнение «предводителя прапорщиков» – абхазского князя Алексея Шервашидзе, характеризуя которого штабс-ротмистр Альбицци восклицает на французском: «C'est un chic type» («это шикарный парень»). Это был один из случаев, когда «юнцы» своей неофициальной, честной позицией доставляли определенные хлопоты и одновременно приучали старших товарищей оставаться в рамках соблюдения правил свободного выбора и офицерской чести.

И попасть в полк было не так просто, потому что достаточно большое количество офицеров подававших прошения о зачислении в Черкесский конный полк, получали на них отказ. Одним из таких наглядных примеров, является переписка о переводе в Черкесский конный полк прапорщика Мурата Султан-Гирея, младшего офицера 3 Запорожского полка Кубанского казачьего войска. 20 октября 1915 г. прапорщик Мурат Султан-Гирей обратился к командиру Черкесского конного полка с прошением о переводе его в полк, как он писал: «...для совместной службы с братьями и единоверцами». Наличие в полку влиятельного и авторитетного родственника подполковника Крым Султан-Гирея, как оказалось, совсем не повлияло на выбор офицеров полка. И 14 ноября 1915 г. общее собрание офицеров Черкесского конного полка, выслушав председателя собрания штабс-ротмистра Лихачева по вопросу о приеме в полк прапорщика Мурата Султан-Гирея, постановило, после тайного голосования (четыренадцать голосов против пяти), в приеме прапорщику Мурату Султан-Гирею отказать. И сразу же после принятия этого постановления,

князь Чавчавадзе уведомил командира 3 Запорожского полка о том, что общее собрание офицеров вверенного ему полка не дало своего согласия на перевод прапорщика Мурата Султан-Гирея [6, 53-55].

Князь Чавчавадзе всегда внимательно и строго следил за морально-нравственным состоянием офицеров и всадников своего полка. Стараясь оградить от влияния на личный состав распущенных персон, попадавших в полк, особенно со связями, он прикладывал максимум своих сил для удаления их из полка. Так, в августе 1916 г. князь Чавчавадзе, несмотря на всяческие препятствия со стороны влиятельных военных чиновников, добился удаления из полка корнета Собичевского «за нетрезвый образ жизни и другие проступки» [7, 109].

Между тем, если командир Черкесского конного полка видел прекрасные боевые качества дисциплинарного слушника, и была какая-то надежда на его исправление, то почти всегда следовало справедливое наказание, чем пресекалось дальнейшее разрастание всяких негативных явлений. Наказание использовалось как воспитательная мера – полковая семья не могла терять прекрасного воина, способного принести пользу на поле боя. Одним из экстраординарных решений князя Чавчавадзе можно признать его разбирательство по факту жалобы на всадника 3 сотни Хасанбиа Гумжачева. В августе 1916 г. командир 3 сотни штабс-ротмистр Делли Альбицици предлагал удалить из сотни всадника Хасанбиа Гумжачева как всадника, не соответствующего своему назначению. «Вышеназванный всадник, как у моего предшественника, так у меня, – писал маркиз Альбицици, – находится на самом плохом счету. По докладу вахмистра сотни и по сведениям господ офицеров, это один из главных картежников, а также буянов в сотне» [8, 50]. Однако, вопреки просьбе командира сотни об увольнении всадника, командир Черкесского конного полка оставляет всадника Хасанбиа Гумжачева в составе 3 сотни, но подвергает его суровому для любого кавказца телесному наказанию в виде двадцати пяти ударов розгами перед строем 3 сотни. Согласно мнению большинства исследователей, такой вид наказания не использовался в Кавказской Туземной конной дивизии. Подобная, крайне жесткая мера воспитания, могла быть применима командиром только тогда, когда личный состав полка безгранично верит в справедливость своих командиров и, конечно же, как последняя мера воздействия, позволявшая встряхнуть сознание нарушителя дисциплины, остановить его перед условной «чертой невозврата». Князь Чавчавадзе не оставил бы в составе полка всадника Хасанбиа Гумжачева, если бы не был уверен в том, что он сможет заставить его честно выполнять свой воинский долг и соблюдать дисциплину. И действительно, всадник Хасанбий Гумжачев прекрасно проявил себя, отличившись во многих последующих сражениях на фронтах Великой войны.

Как командир Черкесского конного полка наказывал за безнравственные поступки, дисциплинарные нарушения, видно из результатов разбирательства по жалобам на грабежи крестьян в Галиции. В феврале, апреле и июле 1916 г. князь Чавчавадзе удаляет из состава полка четырех всадников 1, 2 и 3 сотни, замешанных в инцидентах с местными жителями. После быстротечного дознания (правда, не

покидает мысль о провоцировании некоторых из этих инцидентов самими крестьянами), подтверждался сам факт правонарушения и определялся круг виновных. Наказание во всех трех случаях было одно и то же – по приказу командира полка производился арест всадников и разжалование их перед строем своей сотни [9, 36-40]. Арестованных всадников под усиленным конвоем доставляли к этапному коменданту, а об изгнании всадника из полка сообщалось атаманам отделов Кубанской области – с просьбой публичного объявления об этом событии в ауле, откуда доброволец уходил на войну. Все конское снаряжение, личное оружие, лошади, принадлежащие изгнанным всадникам, переходили в казенную собственность. Кроме того, с их семей должны были быть взысканы 150 рублей денежного пособия, выданного при приеме на службу. И последнее – разжалованные и изгнанные из полка четыре всадника навсегда лишались права занимать какие-либо выборные должности [9, 157-157об.].

Для большинства офицеров Черкесского конного полка следование требованиям воинской нравственности являлось, несомненно, важнейшим их долгом. Один из представителей русской военной эмиграции А. Попов так писал о таком понятии, как «воинская дисциплина»: «Лишь дисциплина может объединить волю каждого в воле начальника, может понудить энергию и храбрость каждой отдельной личности слиться в общем интересе, может, наконец, вызвать все, что обеспечивает победу, порядок и доверие, без которой храбрость и самопожертвование бесполезны» [10, 157-158].

Братская теплота и уважение пронизывали все отношения между старшими и младшими офицерами, офицерами и всадниками Черкесского конного полка, без распущенного панибратства, в границах того почтения к воинской иерархии, которое было заложено в сознание каждого всадника, воспитанием и традициями благородных воинов Кавказа. Командир Черкесского конного полка лично беседовал с каждым вновь поступающим на службу в полк молодым офицером. Прежде всего, князь Чавчавадзе знакомил новичка с главными нормами поведения и запретами, которые необходимо было соблюдать. «Ты полюбишь наших людей, – говорил он молодому офицеру, – но помни, офицер Кавказской дивизии просто не может совершать ни одну из следующих трех вещей – бить всадника, непристойно ругаться на всадника, и ни в коем случае не показывать всаднику свой страх» [5, 135].

Большой удачей считалось для молодого офицера назначение во 2 сотню полка, под опеку ее командира – Келеч Султан-Гирея. Природный черкес и великодушный офицер, он являлся потомком Крымских ханов живших среди черкесов. Келеч Султан-Гирей уже с первых лет своей офицерской карьеры выделялся командованием как лучший воспитатель молодых кавалеристов. Он с отеческой заботой и вниманием следил за службой молодого офицера и помогал лучше понимать мотивацию подчиненных ему всадников. Военные уставы дополнялись определенными традициями, которые каждый офицер должен был принять всем сердцем и понимать подобно уставу строевой службы.

Офицеры обращались друг к другу на Вы и при этом

могли называть друг друга, как по фамилии, так и по имени. Хотя были и редкие случаи, нарушающие эту традицию. Между тем, в Черкесском конном полку у многих офицеров были уменьшительные имена или прозвища («nick name»). Например, штабс-ротмистра Делли Альбицци близкие друзья называли Гиги («Ghighi»), но только тогда, когда они были вне службы, и наедине. Сам же маркиз Альбицци дал прозвище «Курначини», прапорщику Курнакову, которое закрепилось за ним до конца войны. Одно из самых уникальных прозвищ в полку – «Сэр Галахад», закрепилось за заместителем командира полка Крым Султан-Гиреем еще во времена его службы в Санкт-Петербурге в Высшей кавалерийской школе. Лихой штабс-ротмистр 3 гусарского Елисаветградского полка был лучшим организатором музыкальных посиделок и рассказчиком так называемых историй «для молодых девушек» («pour jeunes filles») [5, 76]. За рыцарское отношение к женщине и кирпичного цвета брюки друзья шутливо называли Крым Султан-Гирея – «Сэр Галахад в красных штанах».

Благородное воспитание и трепетное отношение к черкесским народным традициям демонстрировал подполковник Крым Султан-Гирей, и находясь на фронте в составе Черкесского конного полка. В связи с этим, показателем одного эпизода из полковой жизни, невольным свидетелем которого стал прапорщик Курнаков. В один из дней, когда полк находился на отдыхе, прапорщик Курнаков зашел в квартиру, занимаемую подполковником Крым Султан-Гиреем, и застал там сидевших вокруг стола всадников полка, которых хозяин квартиры пригласил к себе на чашечку чая. Это были старейшие всадники-черкесы полка. При появлении молодого офицера они медленно, церемониально встали. Видя это, подполковник Крым Султан-Гирей шепотом попросил прапорщика предложить им сесть и на удивленный возглас Курнакова о том, что он не может это сделать при старшем по званию офицере, Крым Султан-Гирей, улыбнувшись, заметил: «Они здесь мои гости. Они встали, приветствуя Вас, потому что Вы офицер». Однако черкесский обычай предписывал, чтобы молодой человек стоял в присутствии старейшин. «Военная дисциплина требовала от них стоять передо мной, – отмечал позднее С. Курнаков. – Вежливо их адат отдал первенство законам моей страны. Три раза я делал им приглашающий жест. Три раза они прижимали руки к сердцу, отклоняя предложение. Наконец, они сели, и начали помешивать свой чай, смущаясь» [5, 229].

В основе как традиционного черкесского, так и любого цивилизованного этикета, лежит взаимное уважение, почтительность, и поэтому оппозиция «старейшина–офицер» была подобна оппозиции «старейшина–князь», не вызывала каких-либо противоречий и была сбалансирована. Тем более, что все нормы поведения черкеса, кавказца изначально всегда были связаны с военным бытом. Замечательно, что прапорщик Курнаков в такой щекотливой для него ситуации повел себя, вполне согласуясь с черкесским этикетом, три раза последовательно, ритуально он предлагал сесть старейшим всадникам, которые только с третьего раза приняли его предложение. Здесь, конечно же, сыграло свою роль хорошее воспитание молодого офицера, а подполковник Крым Султан-Гирей продолжал

оставаться верным принципам рыцарского черкесского этикета – «уорк хабзе».

Небезынтересна, в плане рассмотрения характера отношений офицеров с достойнейшими всадниками полка, и переписка о возвращении в полк всадников 2 сотни Джантемира Хапачева. Всадник Джантемир Хапачев, раненый в бою 29 мая 1915 г. у Залещик, был эвакуирован в госпиталь, а после излечения был отправлен на родину. Никаких официальных извещений о нем в полк не поступало, и поэтому он продолжал числиться в списках 2 сотни, как находящийся на излечении в госпитале. В виду прекрасных боевых качеств всадника Джантемира Хапачева, и вообще отличных данных, ротмистр Келеч Султан-Гирей ходатайствовал перед командиром полка о возвращении его обратно в сотню при условии, если он оправился от своих ранений [6, 294об.].

Между тем, ранее, еще в январе 1916 г., командир 2 сотни ротмистр Келеч Султан-Гирей, случайно встретив во время командировки в г. Проскуров полкового подрядчика Битлюстана Мазлова, передал с ним письмо и сто рублей для всадника Джантемира Хапачева. Письмо командира к своему всаднику пронизано почтением и безграничной теплотой, что еще лучше позволяет понять, почему всадники 2 сотни готовы были без страха отдать жизни за своего командира. «Дорогой, мой славный, доблестный Герой Джантемир!..., – писал ротмистр Келеч Султан-Гирей. – Очень тебя прошу, мой молодец, вернуться при первой же возможности. От многих слышу, что ты и без моей просьбы всячески стараешься вернуться в сотню – ты всегда был у меня молодец и узнаю тебя по этому поступку. Хвалю и благодарю тебя. Поздравляю тебя с двумя Георгиевскими крестами, которые я жажду повесить на грудь, а потому скорей приезжай... Сердечно тебя обнимаю и целую. Твой командир сотни Султан Келеч Гирей» [6, 379-380об.].

Не менее впечатляющим по эмоциональному содержанию и готовности служить отчизне являлось письмо всадника Джантемира Хапачева к атаману Майкопского отдела: «В боях с коварным врагом я был тяжело ранен в прошлом 1915 году и был отправлен в лечебные заведения Российской империи. По выздоровлении был отправлен в Ваше распоряжение, где и нахожусь более семи месяцев, что очень стыдно мне переносить против моих товарищей, которые теперь сражаются с врагом. Я в настоящее время живу здесь, и никакими судьбами не могу проехать к своим героям, где и приступить на защиту дорогой родины, и в настоящее время, как чувствую себя вполне здоровым осмеливаюсь просить покорнейше... об отправлении меня на службу на казенный счет в полк к своему командиру Султан Клич Гирею» [6, 378-378об.]. В конечном счете в апреле 1916 г. просьба Джантемира Хапачева была удовлетворена командованием, и по ходатайству князя Чавчавадзе его направляют сразу в Черкесский конный полк, минуя запасную сотню.

Как мы видим все «нижние чины» в полках Кавказской Туземной конной дивизии именовались «всадниками». Но была и еще одна интересная особенность, специфика «Дикой дивизии», которая всегда бросалась в глаза новичкам-офицерам – отсутствие на таких должностях, как денщики

(«servants»), всадников – кавказцев. Адъютант командира Черкесского конного полка прапорщик Ян Верига-Даревский объяснял это традиционное явление тем, что всадники дивизии не хотят быть денщиками (слугами), шоферами или кем-либо еще, не принимающими непосредственного участия в военных действиях, потому что они добровольно шли сражаться с врагами, а не «начищать сапоги», как они говорят. «Единственная черная работа, которую они готовы были выполнять, как ординарцы, состояла в уходе за офицерскими лошадьми, – добавлял прапорщик Верига-Даревский. – Забавные парни – в окопах они опекают Вас как заботливые няньки..., да, они заботливы, это правда, но они не хотят, чтобы их классифицировали как слуг. Я предполагаю, они боятся, что их женщины, по возвращению их обратно в аулы, будут над ними насмехаться» [5, 72-73]. При этом, прапорщик Михаил Масленников, служивший при штабе дивизии, делил всех, кто каким-либо образом соприкасался с «Дикой дивизией», на две категории, и, в частности, по вопросу отношения к денщикам – на романтиков и циников. «Романтичные души, – говорил прапорщик Масленников, – утверждают, что они («всадники» – Р.К.) настолько благородны, что способны только сражаться. Циники же утверждают, что они слишком глупы, чтобы делать что-нибудь еще» [5, 99].

Однако, количество так называемых «скептиков» в отношении батальных способностей всадников-кавказцев, которых, судя по мемуарной литературе, написанной офицерами, воевавшими рядом с «Дикой дивизией», было достаточно много в 1914 и 1915 годах, уже к концу 1916 г. значительно поубавилось. «Романтическое» состояние окутывало любого, кто, так или иначе, соприкасался с полками Кавказской Туземной конной дивизии, и это светлое чувство сопровождало их в течение всей жизни. Романтическому восприятию воинской службы и связанному с ним состоянию беззаветной готовности отдать свои жизни за родину несомненно способствовал и патриотический подъем, получаемый офицерами и всадниками на торжественных военных смотрах, парадах под полковыми знаменами. В особенности, после 12 февраля 1916 г., когда генерал-майор князь Гагарин поздравил в своей телефонограмме Черкесский конный полк с Монаршей милостью о пожаловании всем полкам дивизии штандартов и выразил уверенность в том, что Высочайше дарованное знамя Черкесский конный полк покроет неувядаемой славой [6, 155]. Степень переполнявшего всех ликования, видна в содержании текстов телефонограмм, которыми полки дивизии поздравляли друг друга с такой знаменательной вехой в истории полков.

Несомненно, командовать таким уникальным для Русской армии воинским формированием, как Черкесский конный полк, было необычайно сложно и почетно. Значительную роль при этом играл авторитет командира-офицера. Важен был личный пример в бою, уважение и почтительность к подчиненным, верность воинскому долгу и своему слову – все то, что всегда ценилось на Кавказе. И то обстоятельство, что в течение первых двух лет офицерский состав в Черкесском конном полку оставался практически неизменным, способствовало его успешной боевой

жизни. Офицеры прекрасно знали своих подчиненных, их боевые качества. В каждой сотне из урядников и всадников, находившихся в сражениях с противником в течение этих лет, образовалось спаянное боевое братство – мощная влиятельная сила, помогавшая бороться в том числе и с неприятными явлениями. Конечно же, в первые два года проявлялись главные трудности любого воинского коллектива с нарушениями дисциплины, негативными инцидентами с местным населением. Но применение жестких мер наказания к нарушителям дисциплины, изгнание многих из них из полка позволили командованию Черкесского конного полка преобразить его в полноценную, боеспособную кавалерийскую часть. Прославивший свое имя на полях сражений I Мировой войны, Черкесский конный полк очаровывал своими оригинальными полковыми ритуалами, чествованием «храбрейших из храбрых», заботой о раненых товарищах и о родителях погибших боевых соратников. Дисциплина объединяла всех, братская теплота и уважение пронизывали все отношения, которые опирались на лучшие традиции Русской армии и традиции народов Кавказа.

Список литературы:

1. Опрышко, О.Л. Кавказская конная дивизия, 1914-1917: Возвращение из забвения / О.Л. Опрышко. – Нальчик: Эльбрус, 1999. – 461 с.; Опрышко, О.Л. Кавказская конная дивизия. 1914-1917 / О.Л. Опрышко – Нальчик: ООО «Печатный двор», 2012. – 512 с.
2. Габелия, Е.К. Абхазские всадники / Е.К. Габелия – Сухуми: Издательство «АЛАШАРА», 1990. – 171 с.; Вершигора, А.Д. Черкесский полк в Первую мировую войну / А.Д. Вершигора // Литературная Адыгея. – Майкоп. – 1998. – №1,2; Вершигора, А.Д. Кубанские казаки в полках черкесских / А.Д. Вершигора // Литературная Кубань. – Краснодар. – 2006. – №21,22; Батчаев, Ш.М. Карачаевцы в войнах России (2-я пол. XIX – начало XX вв.) / Ш.М. Батчаев – М., 2009. – 227 с.; Дзыба, В.А. Абазины в войнах России (XIX и начало XX веков) / В.А. Дзыба – М., 2014.
3. Исмаил-Заде, Д.И. Граф И.И. Воронцов-Дашков. Наместник Кавказский / Д.И. Исмаил-Заде. – М., 2005. – 511 с.
4. Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф.3644 «Черкесский конный полк». Оп.1. Д.4.
5. Kournakoff, S. Savage Squadrons / S. Kournakoff. – Boston-New York, 1935. – 360 p.
6. РГВИА. Ф.3644 «Черкесский конный полк». Оп.1. Д.31.
7. РГВИА. Ф.3644 «Черкесский конный полк». Оп.1. Д.29.
8. РГВИА. Ф.3644 «Черкесский конный полк». Оп.1. Д.18.
9. РГВИА. Ф.3644 «Черкесский конный полк». Оп.1. Д.33.
10. Попов, А. Философия воинской дисциплины / А. Попов // Российский военный сборник. – М.: Военный университет, 1999. – Вып. 13. – С.156-190.

GENDER RELATIONS IN THE UNDERSTANDING OF RUSSIAN FEMINISTS IN THE EARLY XXth CENTURY

Filipenko L.V.

Candidate of historical sciences, assistant of department of political science and philosophy of the Kharkov national road-transport university

АННОТАЦИЯ

Несмотря на то, что термин «гендерные отношения» в начале XX века еще не существовал, вопросы о правах и обязанностях мужчин и женщин относительно друг друга и общества, о качественных характеристиках приписываемых каждому полу, о роли женщины в семье и обществе волновали участниц женского движения середины XIX и, особенно остро, начала XX века. Широкий спектр социальных проблем касающихся положения женщины в семье и обществе, пути устранения дискриминации во всех сферах жизни рассматривались феминистками того периода в рамках понятия «женский вопрос» и связанных с ним дефиниций. На основе публикаций ведущих российских феминистских журналов начала XX века – «Женского вестника» и «Союза женщин» в данной статье анализируются подходы участниц женского движения к пониманию и осмыслению указанных выше проблем. Журналы для исследования выбраны не случайно – они фактически были рупором наиболее влиятельных женских организаций того времени – «Женской прогрессивной партии» и «Союза женщин». В статье выделяются основные ценности и идеологии участниц российского женского движения, доказывается, что российский феминизм не был однородным по своей идеологической направленности, и, не смотря на знакомство с европейской традицией феминизма, все таки имел ряд особенностей.

ABSTRACT

Despite the fact that the term «gender relations» did not exist in the early XXth century did not exist, questions on the rights and responsibilities of men and women relative to each other and the society, on the quality characteristics attributed to each gender, on the role of a woman in the family and society troubled the members of the women's movement in the mid-XIXth century, particularly acute in the early XXth century. A wide range of social issues concerning the position of a woman in the family and society, ways to eliminate discrimination in all spheres of life were considered by the feminists of that period within the concept of «women's issue» and definitions connected with it. Based on the publications of the leading Russian feminist magazines of the early XXth century such as «Zhenskiy Vestnik» and «Soyuz Zhenshin» the present article analyzes the approaches of the women's movement participants to the understanding and comprehension of the stated problems. Magazines for the research are not chosen by chance. They were in fact the mouthpiece of the most influential women's organizations at the time - Women's Progressive Party (Zhenskaya Progressivnaya Partiya) and Women's Union (Soyuz Zhenshin). The article highlights fundamental values and ideologies of the participants of the Russian women's movement, it is proved that the Russian feminism was not homogeneous in its ideological orientation, and, in spite of the familiarity with the European tradition of feminism, it still had a number of distinctive features.

Ключевые слова: гендерные отношения, женский вопрос, феминизм, суфражизм, мизогинистский дискурс, равноправие.

Keywords: gender relations, women's issue, feminism, suffragism, misogyny discourse, equality.

Problem statement: The term «women's issue» is understood by most researchers as a system of social problems, including the status of women in family and society, as well as the ways of their emancipation from discrimination in all spheres of life. In the Russian Empire, the women's movement went on within the development of pan-European women's movement context but the understanding of women's issues had a number of peculiarities related to historical, cultural, economic and other factors. Women's magazines seem to be an important source for the study of the women's status including its social, economic and family aspects, i.e. the essence of «the woman question» concept. The most heated debates concerning the status of women were conducted on the pages of feminist women's magazines «Women's bulletin» (St. Petersburg, 1904-19017) and «Women's Union» (St. Petersburg, 1907-1909), which were actually the periodicals of the most influential women's organizations namely Women's Progressive Party and Women Equality Union.

Analysis of recent researches and publications: Most of modern domestic and foreign historians are inclined to believe that as an object of public attention «women's issue» raised in the middle of the nineteenth century at the end of the Crimean War and the beginning of Great Reformation Age [1,

p.9; 4, p.55, 7, p.63], although there must be mentioned a few attempts to prove that some struggle for women emancipation existed at earlier stages, namely in the second half of the eighteenth and early nineteenth century [2]. Indeed, the idea of improving family and social status of women in the Russian empire had appeared long before the registration of the liberal movement; however for a long period they were spread only in a narrow circle of male intellectual elite and virtually had no response from women. The «women's issue» became a socially important question only in the 1860s when the ideal of a free individual acquired extraordinary popularity among the Russian intelligentsia and began to spread to women as well. By the way, this period was recorded as a «starting point» by the participants of the events. One of the «figures of the sixties», S.F. Goryanskaya, recalled: «The reformation in 1861 changed the entire economic structure of Russian life... It made a lot of untrained people, both men and women, to work. At that time new aspirations for independence and self-employment awakened among women. Those aspirations would help them break out from under the yoke and despotism within a family» [3, p. 118-119].

Highlighting previously unsolved aspects of the problem: The problem of the ideological foundations for the Russian

women's movement has remained understudied until today.

The aim of the study is to clarify the leading activists' positions within the Russian women's movement on the pages of women's feminist magazines, essentially concerning the concept of «women's issue» especially its moral and ethical, social and economic aspects. The aim also includes selection of ideas, values and ideologies specific to the women's movement participants in the early twentieth century.

The statement of main research: In the 1860s, during the statement and formulation of the «women's issue», its basic content applied to the rights of women for education and work. After further considerations the concept of «women's rights» significantly increased and on the verge of XIX - XX centuries included the right for property and the right to divorce, it also meant improvement of the situation in a family, struggle against prostitution and double standards in relation to genders etc. The «women's issue» gained an anthropological dimension, which was reflected in a comprehensive discussion on individual talent and particular fate of women [4, p. 56]. In addition, in Western Europe the great popularity was gained by John Stuart Mill's ideas, who in 1867 suggested his fellow parliamentarians a bill on granting women equal political rights with men and soon issued a joint work with H. Tayler «Conquest of the woman» where they were defending civil and political rights of women. Published in England in spring of 1869, it had four editions for two years in Russia having found here both passionate fans and serious critics [4, p. 114-116].

The analysis of ideological discourses and trends in contemporary European feminism has allowed historians and sociologists to distinguish several areas of feminism. Thus, N.L.Pushkareva writes about liberal feminists who seek to create equal opportunities for both genders' self-fulfillment; socialist feminists (Marxists) who view discrimination against women and conflict between the sexes as a result of antagonism within society based on private property; and radical feminists, for whom women are discriminated and exploited class that suffer from male monopoly in culture and sexual discrimination in everyday life and whose liberation is possible only by capturing all reproductive rights [5, p. 22]. Several researchers note the presence of different positions among European and Russian feminists in the late XIX - early XX century. Within European women's movement G.A.Temkina distinguishes the supporters of «liberal» paradigm, who recognized similarities and equality between genders and demanded equal treatment of men and women, and those who stood for «social-feminist» positions, recognizing the difference between genders and moral superiority of women and requiring their special protection [6, p.41]. I.I. Yukina describing solutions to «women's issue» outlined by then Russian public opinion concludes on the popularity of liberal and Marxist approaches in understanding the problem in question [7, p. 31-32].

Another point, that requires special elucidation, is antifeminist movement, which, according to R.Stites, was not properly organized in Russia [4, p. 225]. The most heated debate about «women's issue» took place initially, in the 1860 - 1870s [7, p. 82-123]. On the verge of XIX - XX centuries most of the arguments in support or refutation of the idea of women's equality were made and continued to broadcast almost unchanged. While highlighting the «women's issue» as a general

philosophical problem the conservatives restrict themselves to reissuing European works, such as «Love» and «Woman» by Jules Michelet (SPb., 1900), «Physiological imbecility of women» by P.Moebius (Moscow, 1909) and others. The only original approach was represented by L. Tolstoy's asceticism [4, p. 225]. Tolstoy had indisputable authority in Russian society, so his antifeminism was not denied but it was quite originally interpreted by the national women's movement supporters [8].

A new momentum for antifeminist demonstrations was provided by the work «Sex and character» by a German philosopher Otto Weininger which was published in Germany in 1903 and five years later reprinted in Russian. Otto Weininger proposed a theory of «bisexuality» according to which different proportions of «male» and «female» are present inside every personality and it causes a huge number of transitional stages between a man and a woman. Therefore, all people are bisexual and have a different representation of male and female qualities. However, the «male» and «female» according to Weininger - is unequal binary opposition, which determines the priority of the male over the female. The main qualities of an ideal human are male, an ideal woman is deprived of her «self», she is unable to create, so she only has two areas of self-fulfillment and they are motherhood and sexuality in the complete absence of morality. Women who succeed in male spheres of life belong to the intermediate gender, they are women with a «masculine» intellectual and spiritual potential [9]. Weininger's ideas found their followers in Russia but domestic misogynist discourse was not eventually shaped [7, p. 233].

Note that at those times domestic feminists also tried to find the origins of women's movement for equality, which is clearly indicated by the analysis of texts published in the feminist magazines of the early twentieth century. Thus, one of full-time journalists for «Women's Union», an active figure of Women Equality Union and a member of the Russian League for Women's Equality K.M.Shchepkina compiled a historical reference named «Women's issue and constitutionalism», where she attempted to reflect the allocation of «women's issue» as a particular social problem. She gave the palm of supremacy to a French philosopher and Secretary of the French Academy of Sciences Marquis J.A. Condorcet, who responded to the events of the Great French Revolution with an article « On admission of women to civil rights», where he required to remove all the prejudices that created inequality between men and women, explaining this phenomenon by historical reasons [10]. Later on Condorcet's article translation appeared on the pages of «Women's bulletin» [11].

Among other really symbolic figures in the Great French Revolution, whose heritage was vital for Russian feminists, there was a writer and journalist Olympe de Gouges (Marie Gouze), who submitted «Declaration of the Rights of Woman and the Female Citizen» to the National Convention in 1791. This declaration was an alternative to the «Declaration of the Rights of Man and of the Citizen» and argued that «a woman is born free and with equal rights of a man» so she can use all social, economic and political rights on a par with a man. Her ideas were widely cited in the Russian feminist and democratic periodicals, and her argument for equality in struggle and on the political arena («If a woman has a right to ascend the scaffold, she should have a right to mount the rostrum») «

actually became feminists' national slogan. According to K.D. Kuskova, «Olympe de Gouges died on the scaffold, but her will has been executed by women of all countries fighting for equal access to all public positions, awards, professions and rights» [12].

In the feminist discourse men's power was considered as the basis for women's absence of rights. All the responsibility for injustice and imperfection of the world rested exclusively upon men: «Nowadays abusing their dominance men strive for organizing everything as they want, following their ideas about the common good, the ideas that are often selfish and one-sided» [13]. Only in rare cases the blame could be imputed to women: «It is us who gave the men a stick and bent down, waiting for a strike... We instilled in them the contempt for women because of our passivity» [14, p.15].

Women, who were often compared to slaves and serfs, would have to receive freedom by equalizing rights between men and women. The most complete program of activities needed to achieve equality was stated by M.I. Pokrovska who posted it in an address to the State Duma of the 4th convocation. In particular, this program included the following requirements: political (universal suffrage for men and women on the same basis), general democratic (freedom of speech, press, assembly and unions, inviolability of the person, abolition of capital punishment), moral and ethical (struggle against prostitution and alcoholism, liberating wives from subordination to men, introduction of the civil marriage along with the church one, increasing the reasons for divorce), economic (8-hour working day, equalizing payments between men's and women's labor, the introduction of factory female inspectors, equalizing rights to land between men and women, the settlement of house workers' labor), social (equal access to the service in state and public institutions, the right of women to be jurors and judges, maternity protection, maternity and old age insurance, equalization between illegitimate children and children born in wedlock; joint training of both sexes in all schools - lower, middle and higher; free education in all educational institutions; equalization of female education with men; organization of nurseries at all institutions that use female labor; installation of kindergartens by state and public institutions, homes for juvenile delinquents and prostitutes) [15]. Electoral rights to the State Duma were recognized the most important for women [15, p. 2]. According to M.I. Pokrovska, «only gaining equal political rights with men will give them equality with the latter in everything: in justice, education, property, family and employment» [16, p. 324]. Note that the main points of the action program proposed by M.I. Pokrovska coincide with the program of the Women's Progressive Party, whose founder she was. [17].

The publishers of another feminist magazine «Women's Union» did not offer such an extended program but identified themselves with the general women's movement «on the broad democratic platform of universal suffrage without distinction of sex, nationality and religion» [18, p. 1]. This suffrage was not defined as the ultimate goal of the women's movement; it was considered as «the closest target, means and instrument to achieve the main goal» - «with the participation of women in social and public life to bring justice to human relations...» [19, p. 2]. Imposing the responsibility for improving social

organization on women, feminists directly linked «women's issue» solution to the progress of mankind. The interests of women's community and public interest were often used in their writings as synonyms [7, p. 270].

Under the influence of socialist ideas the majority of feminists associated the desired justice with the new social system. M. O. Chekhova directly mentioned «the ideal of socialism», which can be only achieved «by politically equal women's participation» [20, p. 2].

The need for urgent struggle for women's rights was constantly emphasized by the activists of women's movement. After the proclamation of the October Manifesto of 1905 M.I. Pokrovska, in her article on the activities of the State Duma, stated: «Russian men can celebrate. They have received political rights. But Russian women have to say bitterly to themselves: we were deprived of civil rights and remain deprived of civil rights in rejuvenated Russia ... This situation has been intolerable for Russian women ... Therefore they need to concentrate all efforts on the acquisition of political rights in the nearest future» [16, p. 323]. Critics of the women's movement consistently pointed out the impertinence of women's demands, making reference to the difficult political conditions, they talked about the narrowness of the «women's issue» as opposed to the «universal issues», but the feminists' response was the same: «women's struggle for their rights and for their freedom is a fight for happiness of both genders» and it is a priority [14, p. 16]. Moreover, the struggle for women's right was recognized as women's moral duty [21] as «slavery corrupts a slave as much as it corrupts a slave owner» [22].

Among the other arguments of women's emancipation opponents there was an evidence of physical and mental advantages of male over female, indications of the special status of women because of their sexual functions such as pregnancy, birth, nursing, their fears of losing womanhood and the destruction of family values and so on. Even if these arguments attracted any attention of feminists at all they were criticized within the classical feminist discourse of the nineteenth century. Men's professional progress was explained by better conditions of education and training. Maternity function and women's close relationships with a child were recognized as an important factor in their spiritual growth but the existence of family values was doubted due to the rule of double morality and wives' total dependence on their husbands.

Thus the advocates of the equality ideas did not see serious arguments that would justify women's powerless and oppressed position.

Paying tribute to the ideas of women's special way to their development, domestic feminists were well aware of European feminists' ideas. Thus, a Swedish feminist E. Kay called for abolishing double standards in morality and suggested providing unmarried women with the right to love, sexual experience and children. In her view, the genius of women will take place in feelings as opposed to men who reach their genius in intellect [23; 24]. This Swedish writer formulated the «right to motherhood» that was immediately perceived in Germany, where the leader of the movement for motherhood R. Bray demanded an unlimited right for every woman to have a child and material support for his or her education. R. Bray believed that open marriage and the right to motherhood would be the

final solution of «women's issue». [25]

Recognizing E. Kay and R. Bray's contribution into development of sexual ethics, protection of motherhood and parenting, domestic feminists, however, tried to rethink their theories in more conventional categories of «equality.» Thus, concerning R. Bray's views, P. Dubovska, the correspondent of "Women's bulletin", found them quite fantastic. In her view, the "perfect marriage" as a free union and the «right to motherhood», proposed by the German feminist, can be realized only on the assumption of full rights and economic independence of women, i.e. «admission of women armed with knowledge to all areas of work on the same principles with men. «[25, p. 300].

It should be noted that similar thoughts conciliated liberal feminists with socialists, who emphasized the economic aspect of the «women's issue». The works by representatives of the German Socialist Party L. Brown and M. Lyshnevskaya attracted the most attention of domestic feminists. The main argument of their articles was the idea that women's emancipation is primarily economic emancipation. [26]

Solving the «women's issue» members of Russian women's movement were generally inclined to the ideology of liberal feminism aimed to equalize the rights of women and men in all spheres. At the same time on the pages of women's magazines we can find materials written under the influence of «Marxist», «radical» and «social» feminism ideas, which indicate both the domestic feminists' familiarity with the European tradition of feminism and the search for their own ideology that would best meet the realities of the Russian women's movement. [27].

It is not coincidentally that most of the participants of the Russian women's movement called themselves «ravnopravki» (women campaigning for equal rights with men) being wary of the concepts of «feminism» and «women's suffrage» which were associated with the European and American movement in the defense of women's emancipation. And the concept of «women's movement» was often considered as a synonym for «women's issue», which stipulated for joint action of women of all social classes, strata and groups.

Nevertheless, there were some discrepancies: «liberal» feminists were opposed by «Marxists» headed by E. Kollontay who deprecated the union of «burzhuzki» (women from wealthy circles) and female workers and called for joint action with the male proletariat. M.I. Pokrovskaya being inclined to «radical» feminism considered the struggle for equality as only women's affair. However, in any case, all participants in the debate around the «women's issue» agreed on one thing: as a result of the struggle for equality the «new» women will appear who will be free from the traditional gender stereotypes in their minds. Later this idea was accepted by the Bolsheviks, who proclaimed the solution of the «women's issue» and appearance of the «new» woman although they filled this concept with entirely different meaning.

Conclusion: The analysis of materials published in the feminist women's magazines of the early twentieth century suggests that, despite some differences in the approach to the struggle for women's equality, the Russian feminists belonged to a common feminist discourse within which the ideology of the Russian women's movement was formed and approved. This ideology became the most apparent in the interpretation

of «women's issue» and the related definitions: «feminism», «women's suffrage» and «women's movement». Russian feminists of the early twentieth century understood «women's issue» much broader than the activists of the second half of the nineteenth century. The demands of equal access to the profession, payment and labor protection, electoral rights and regulation of marital relations etc. were made alongside with the demands of equality in the field of education (primary, secondary, higher) but the «new» woman appearance had to be the main purpose of solving the «women's issue».

List of using literature.

1. Ольховский Е. Р. К вопросу о периодизации женского движения в России во второй половине XIX в. / Е. Р. Ольховский // О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России : Сб. науч. трудов. – СПб., 1997. – С. 9–17.
2. Тишкин Г. А. Дворянские идеи женской эмансипации (вторая половина XVIII – начало XIX вв.) / Г. А. Тишкин // Публицистика эпохи Просвещения. Вып. 1 / сост. Г. А. Лихоткин. – С. 124 – 135.
3. Якубенко Н. К. «Женская тема» на страницах петербургских журналов в начале 70-х годов XIX / Н. К. Якубенко // Российские женщины и европейская культура : материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения / сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. – СПб., 2001. – С. 118–119.
4. Stites R. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930 / R. Stites – Princeton : Princeton Univ. Press, 1978. – 512 p.
5. Пушкарева Н. Л. Как женщин сделали видимыми / Н. Л. Пушкарева // Женщины в истории: возможность быть увиденными : Сб. науч. статей. Вып. 1 / Под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск : БГПУ им. Максима Танка, 2001. – С. 20–55.
6. Темкина А. А. Женское движение как общественное движение: история и теория А. А. Темкина // Гендерная реконструкция политических систем / ред.-сост. Н. М. Степанова и Е. В. Кочина. – М. : Алетейя, 2004. – С. 41–75.
7. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина; под ред. Т. А. Мелешко. – СПб. : Алетейя, 2007. – 544с.
8. Покровская М. И. Крейцера соната / М. И. Покровская // Женский вестник. – 1908. – № 9. – С. 193 – 196.
9. Вейнингер О. Пол и характер. Теоретич. Исследование / О. Вейнингер; пер. с нем. В. Лихтенштадта; под ред. и с предисл. А. Л. Волинского. – СПб. : Посев, 1908. – 484 с.
10. Щепкина Е. Женский вопрос и конституционализм. Историческая справка / Е. Щепкина // Союз женщин. – 1907. – № 5. – С. 3 – 4.
11. Кондорсэ А. О допущении женщин к избирательному праву / А. Кондорсэ; Пер. С. Сперанской // Женский вестник. – 1910. – № 12. – С. 252 – 256.
12. Кускова Е. Женщины и равноправие (По поводу Первого всероссийского женского съезда) / Е. Кускова // Союз женщин. – 1908. – № 12. – С. 1 – 3.
13. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1 – 2.
14. Исполатова С. К. Самосознание женщины как

- фактор обновления общественного строя (Доклад, читанный 15 декабря на 1 Всероссийском женском съезде) / С. К. Исполатова // *Союз женщин.* – 1908. – № 12. – С. 12–16.
15. Покровская М. И. Какие законы должна провести Государственная Дума 4-го созыва / М. И. Покровская // *Женский вестник.* – 1913. – № 1. – С. 1 – 5.
16. Покровская М. И. Государственная дума / М. И. Покровская // *Женский вестник.* – 1905. – № 11 – С. 321–324.
17. Программа Женской прогрессивной партии // *Женский вестник.* – 1906. – № 1. – С. 26 – 29.
18. Несколько слов о задачах журнала // *Союз женщин.* – 1909. – № 1. – С. 1–2.
19. Кальманович А. А. Конечная цель женского движения / А. А. Кальманович // *Союз женщин.* – 1908. – № 9. – С. 2–7.
20. С.-Петербург, июнь 1907 // *Союз женщин.* – 1907. – №1. – С.1– 2.
21. Борьба за право, как нравственная обязанность женщины / М. А. С. // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 3 – 4; № 3. – С. 3–5.
22. С.-Петербург. Сентябрь // *Союз женщин.* – 1907. – № 2. – С. 1–2.
23. Эллен Кей // *Союз женщин.* – 1909. – № 12. – С. 5 – 9;
24. Холмогорова В. Эллен Кэй о материнстве / В. Холмогорова // *Женский вестник.* – 1912. – № 1. – С. 7 – 10; № 2. – С. 35 – 36.
25. Дубовская П. Право на материнство / П. Дубовская // *Женский вестник.* – 1905. – № 10. – С. 296 – 300.
26. Лишневецкая М. Экономическая реформа брака / М. Лешневская; пер. с нем. М. Рогович // *Женский вестник.* – 1908. – № 3. – С. 69 – 72; № 4. – С. 104 – 108; № 5 – 6. – С. 125 – 130.
27. Минович Н. Международный союз избирательных прав женщин / Н. Минович // *Союз женщин.* – 1907. – №1. – С. 17 – 18.

NAUKI PRZYRODNICZE | НАУКИ О ЗЕМЛЕ

КЛИМАТИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ ДИНАМИКИ ТИПОВ РАСТИТЕЛЬНОСТИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ТУВЫ ЗА ПОСЛЕДНИЕ 4500 ЛЕТ

Валентина Леонидовна Кошкарлова

Институт леса им.В.Н.Сукачева СО РАН, кандидат биологических наук

Алексей Дмитриевич Кошкарлов

Красноярский Гос. пед. университет им. В.П.Астафьева, кандидат биологических наук.

Татьяна Николаевна Прудникова

Убсунурский международный центр, кандидат географических наук

CLIMATIC CONDITIONALITY OF DYNAMICS OF TYPES OF VEGETATION OF THE CENTRAL TUVA FOR THE LAST 4500 YEARS

Valentina Koshkarova, Sukachev Forest Institute of SB RAS, Krasnoyarsk, Russia, Doctor of Biology

Aleksey Koshkarov, V.P. Astafiev Krasnoyarsk state pedagogical university, Russia, Doctor of Biology

Tatyana Prudnikova, Uvs-Nuur International Center For Biosphere Researches, Kyzyl, Tyva Republic, Russia, Doctor of Geography

АННОТАЦИЯ

На основе данных палеокарпологии (макроостатки), археологии и геохронологии (^{14}C) восстановлена временная динамика видовой структуры типов растительности и климата Центральной Тувы в позднем голоцене.

ABSTRACT

On the basis of data of paleocarpology (macroremains), archeology and geochronology (^{14}C) temporary dynamics of specific structure of types of vegetation and climate of the Central Tuva in the Late Holocene is recovered.

Ключевые слова: Палеокарпология, структура палеоландшафтов, климат позднего голоцена, геохронология.

Keywords: Paleocarpology, speciation of paleolandscapes, climate of Late Holocene, geochronology.

Природные условия Тувы в голоцене изучены до настоящего времени недостаточно [1, 165-203; 2, 1427-1430; 3, 354-355; 4, 115-124]. На основе макроостатков ископаемых растений проведено климатостратиграфическое расчленение голоценовых отложений (10 разрезов, имеющих радиоуглеродное подтверждение по ^{14}C) Тувинской, котловин и предгорий Восточного Танну-Ола и Западного Саяна. Кроме того использованы данные палеоботаники, полученные из погребенных почв археологических раскопов в Убсунурской котловине (рис.1).

Территория исследования по геоботаническому районированию [5, 1-256] входит в Тувинскую котловинную степную провинцию. Преобладает равнинный рельеф, на юго-востоке – холмисто-увалистый с массивами мелко-сопочника. Климат резко континентальный. Средняя годовая температура воздуха составляет минус 4,0 °С, среднегодовое количество осадков – 220-250 мм, выпадающих главным образом в осеннее время. В растительном покрове котловин господствуют настоящие дерновинно-злаковые степи с опустыненными группировками, в предгорьях на южных склонах – тырсовые и осочково-овсецовые крупнодерновинные. Леса представлены в основном длинными топольниками и сосновыми борами с участием лиственницы сибирской, березы мелколистной. В предгорьях северные и восточные склоны покрыты лиственничной формацией с участием сосны обыкновенной и березой мелколистной.

Процедура анализа палеокарпологических данных проводилась с позиций лесоведения по разработанной авторами методике применительно к голоцену, что подробно освещено в ряде публикаций [6, 1-25; 7, 1-120; 8, 3-10]. Реконструкция климата проводилась по ареалогическому методу [9, 41-51] и методу аналогов [10, 5-15] на основе современных климатических характеристик типов растительности гор Южной Сибири [11, 1-225].

При обобщении палеоботанического материала, опираясь на принцип актуализма, мы использовали главным образом метод эколого-ценотического анализа, применяемого при фитоиндикации современных лесных экосистем [12, 5-71; 13, 1-23 и др.]. Для всех разрезов построены карпограммы (гистограммы, показывающие количественное распределение в выделенных комплексах макрофоссилий растений, определенных до вида, в соответствии со стратиграфией разреза). Для примера приводим карпограммы 3-х разрезов, которые были заложены в разных типах растительности (рис.2-4). Основываясь на физиономичности макроостатков (степени их сохранности в результате их транспортировки к месту седиментации), каждый их комплекс рассматривался по трем гетерогенным уровням (фация, местность, ландшафт). На этой основе определялось пространственное распределение палеосообществ разной структуры. Это позволило построить палеоботанические профили для определенных временных отрезков.

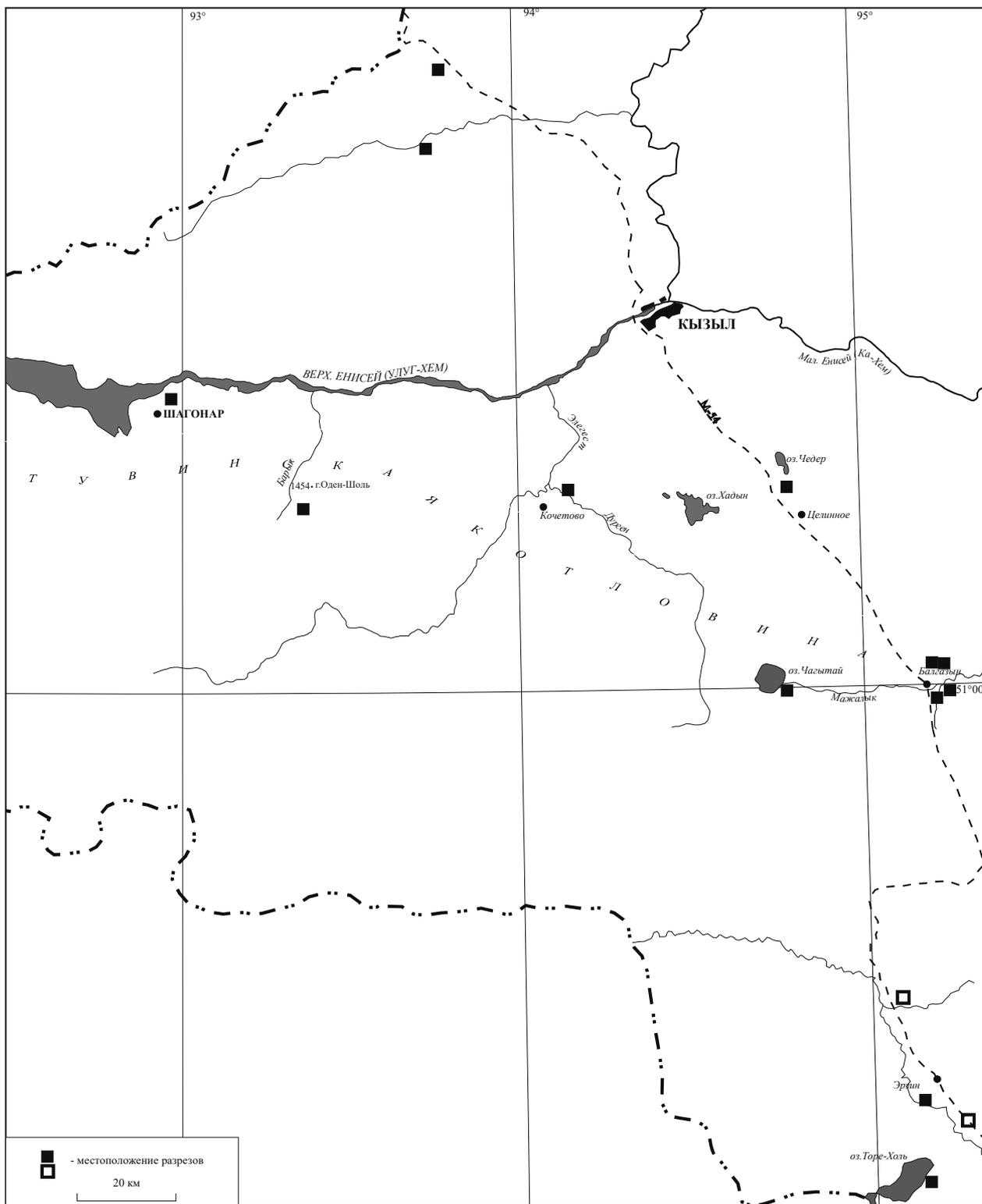

Рис.1. Территория исследования и местоположение разрезов – палеокарпологических (закрашенные квадраты) археологических (незакрашенные).

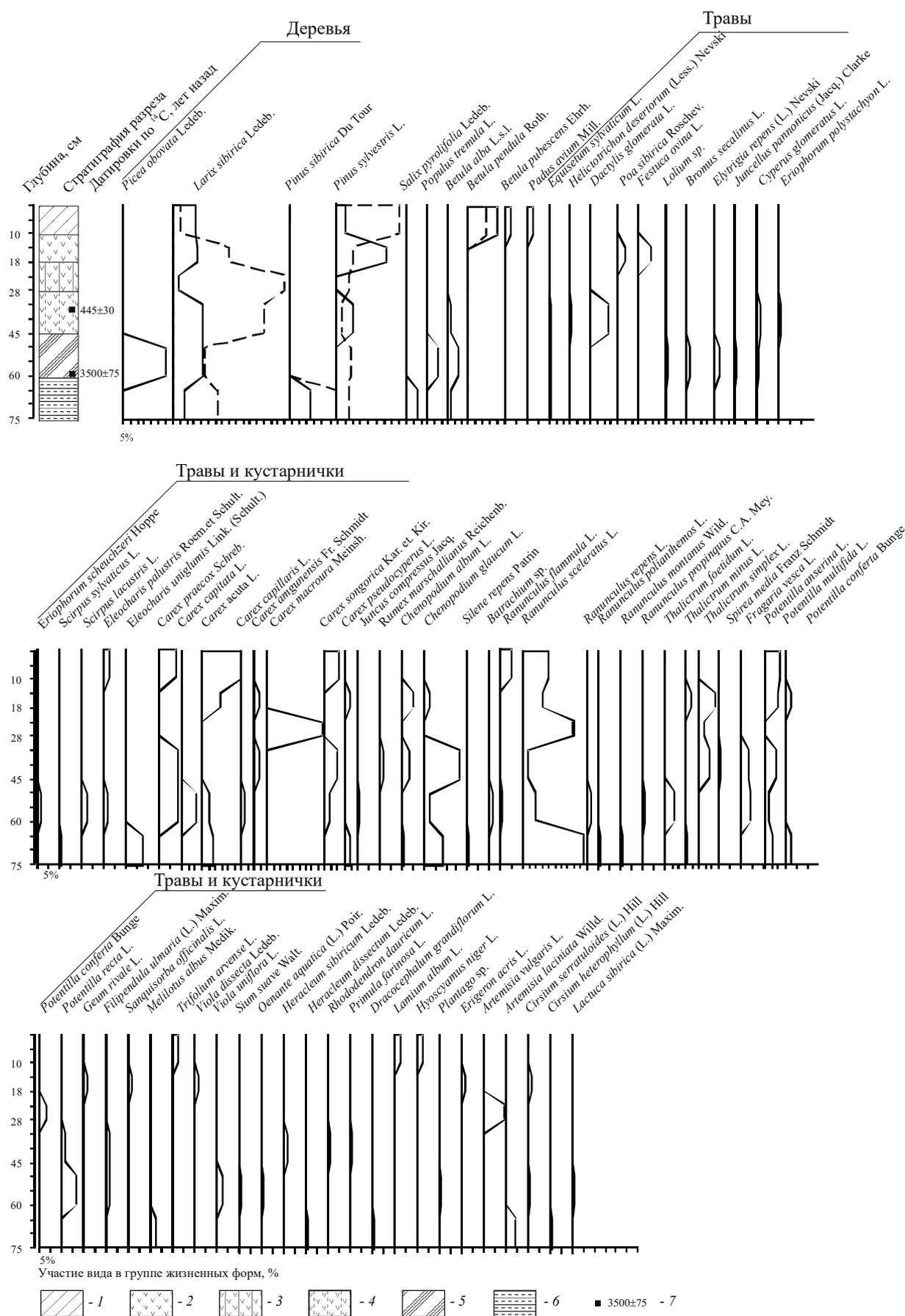

рис. 2. Карпограмма разреза «Оден-Шоль»(Тува)

Виды торфа: 1 - осоковый торф, 2 - травяной, 3 - древесно-травяной, 4 - травяно-древесный; 5 - ил; 6 - суглинок с песком. 7 - глубина отбора образцов на радиоуглеродный анализ и датировки по ¹⁴C.

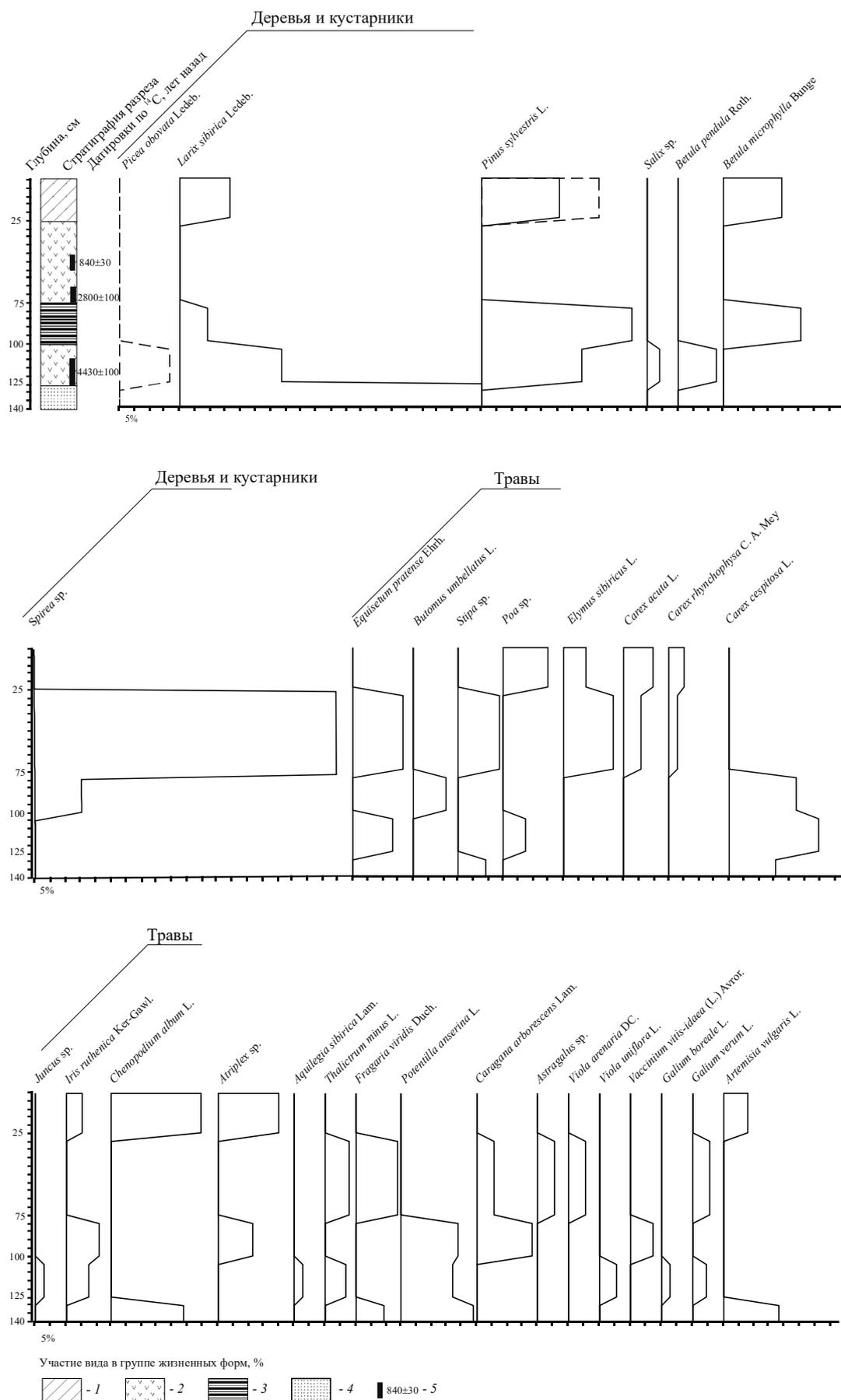

рис. 3. Карпограмма разреза «Уюкский»

Виды торфа: 1 - осоковый торф, 2 - травяной, 3 – сильно-минерализованный травяной торф с древесными остатками, 4 – песок мелкозернистый; 5 - глубина отбора образцов на радиоуглеродный анализ и датировки по ^{14}C .

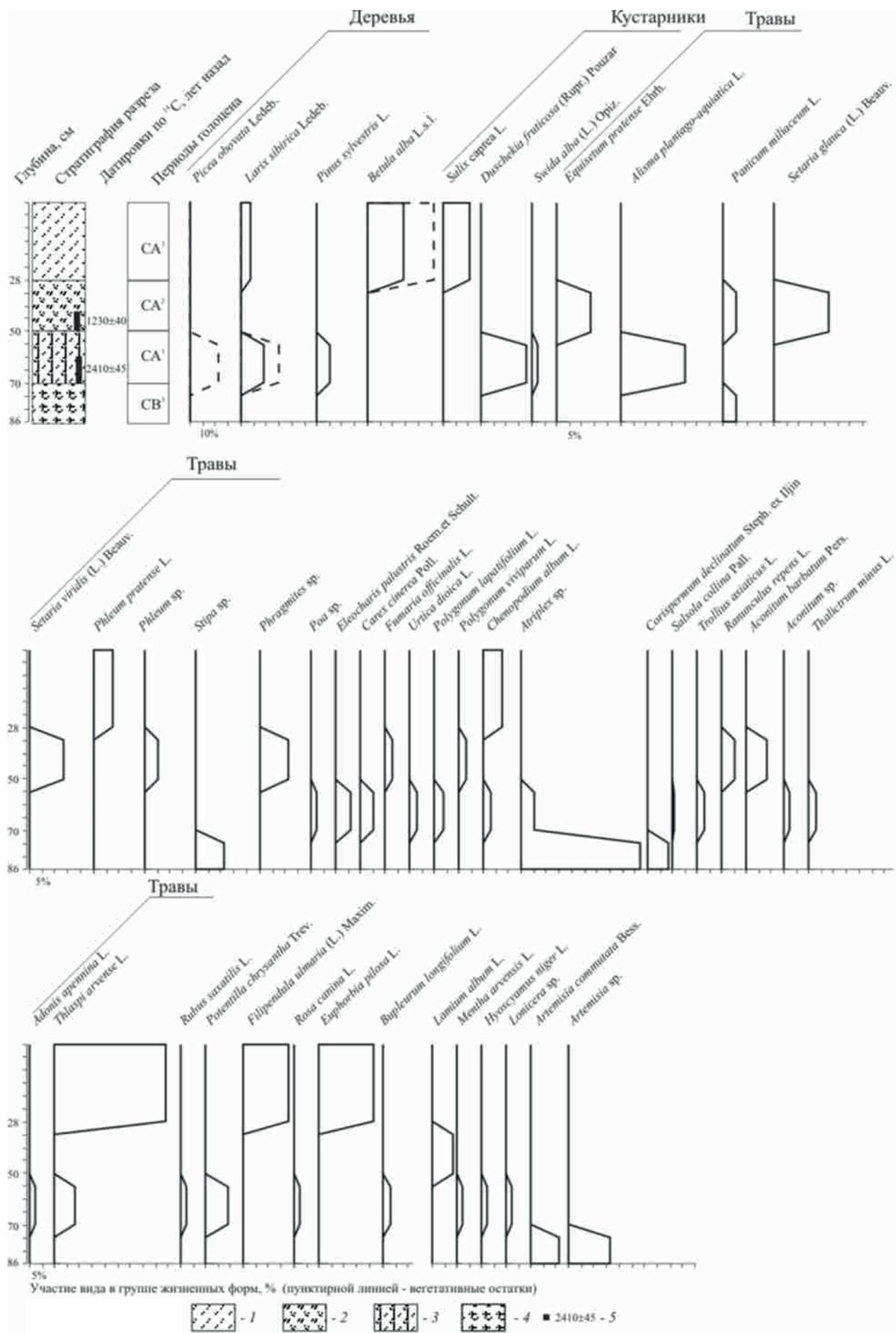

Рис.4. Карпограмма разреза Улуг-Хем.

Виды торфа: 1- травяной, 2- травяной с древесными минерализованными остатками, 3- древесно-травяной, 4- супесь.
5- глубина отбора образцов на радиоуглеродный анализ и датировки по ¹⁴C

В результате анализа установлена динамика видовой структуры типов растительности и климата Тувинской котловины и для экотонных высотных поясов (предгорье, низкогорье и среднегорье) по временным периодам 0-1000, 1000-2000, 2000-2500, 2500-3000, 3000-3500, 3500-4000 лет назад (табл.1). Для характеристики природной обстановки формирования погребенных почв выполнена палеогеографическая реконструкция того времени (табл.2). Корреляция полученных данных показала их хорошую согласованность. Широкое развитие лесостепного комплекса в промежутке 2000-2500 лет назад было характерно не только для Тувинской котловины, но, что и немало важно, для Убсунурской. Здесь в это время, называемое эпохой гуннов, сформировавшиеся более мягкие и влажные климатические условия, способствовали интенсивному развитию орошаемого земледелия [14, 139-141].

Основываясь на обобщенный палеоботанический ма-

териал с учетом эколого-биологических особенностей древесных пород, методом экстраполяции были составлены карты палеоландшафтов Центральной части Тувы. Актуалистическим критерием послужила карта современных ландшафтов Алтае-Саянского Экорегиона [15]. Распределение палеоландшафтов выполнено для шести временных срезов позднего голоцена, отразившее закономерности высотно-поясного, зонального и интразонального характера, например, рис.2. Особо отмечена миграционная динамика сосновых комплексов (реликтовых в настоящее время в Тувинской котловине): на картах показана динамика ценоотических ареалов сосны во взаимосвязи с другими ценоотипами лесообразователей, а также с кустарниково-травянистой растительностью.

Проведенные исследования выявили, существование в конце суббореального периода континентального, более сухого и теплого климата,

Таблица 1.

Динамика позднеголоценовых типов растительности Центральной Тувы и климатических параметров времени их существования

Временные периоды позднего голоцена, лет назад [Нейштадт, 1983]	Время, датированное по ¹⁴ C, лет назад	Высотный пояс растительности		
Современность		Степной $\Sigma T > 10^{\circ}C = 2000^{\circ}C^*$ $\Sigma P_{мм}/год = 350мм$	Светлохвойный подтаежный сосново-лиственничный $\Sigma T > 10^{\circ}C = 900^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 750мм$	Светлохвойный горнотаежный лиственничный $\Sigma T > 10^{\circ}C = 650^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 800мм$
От совр. – 1000, Субатлантический поздний		Степь кустарничково-луговая	Светлохвойный подтаежный сосново-лиственничный лугово-разнотравный	Светлохвойный горнотаежный сосново-лиственничный осочково-разнотравный
1000-2000, Субатлантический средний	1230±40	Степь злаковая	Степь марево-злаковая	Светлохвойный подтаежный лиственнично-сосновый разнотравный
2000-2500, Субатлантический ранний	2410±45	Лесостепной лиственничный лугово-разно-травный с сосновыми колками и елью в ложбинах $\Sigma T > 10^{\circ}C = 1550^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 450 мм$	Степь лугово-разнотравная $\Sigma T > 10^{\circ}C = 1000^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 350мм$	Светлохвойный подгольцовый лиственничный редкостойный зеленомошно-разнотравный $\Sigma T > 10^{\circ}C = 450^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 550мм$
2500-3000, Суббореальный поздний		Сухосостепь злаково-полынная $\Sigma T > 10^{\circ}C = 1100^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 350мм$	Степь злаково-маревая $\Sigma T > 10^{\circ}C = 1550^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 250мм$	Светлохвойный подтаежный сосново-лиственничный разнотравно-кустарничковый $\Sigma T > 10^{\circ}C = 900^{\circ}C$ $\Sigma P_{мм}/год = 550мм$
3000-3500, Суббореальный средний	3500±75		Светлохвойный подтаежный сосново-лиственничный разнотравный	Темнохвойный горнотаежный лиственнично-еловый лугово-разнотравный
3500-4500, Суббореальный средний			Лесостепь злаково-разнотравная	Светлохвойный горнотаежный кедрово-лиственничный разнотравный*

$\Sigma T > 10^{\circ}C$ – сумма температур выше десяти градусов по Цельсию в градусах по Цельсию, $\Sigma P_{мм}/год$ – среднее годовое количество осадков в миллиметрах

Макроостатки погребенных почв из археологических раскопов

Растения	Верховье р.Нарийн-Гол, полупустыня	Долина р.Тарлашкин, степь опустыненная
PINACEAE		
<i>Picea obovata</i> Ledeb.	+	
<i>Larix sibirica</i> Ledeb.	+	+
<i>Pinus silvestris</i> L.	+	+
CYPERACEAE		
<i>Carex pediformis</i>	+	
<i>Carex</i> sp.	+	
SALICACEAE		
<i>Salix</i> sp.		+
BETULACEAE		
<i>Betula alba</i> s. L.	+	
CHENOPODIACEAE Vent.		
<i>Chenopodium album</i> L.	+	+
<i>Chenopodium hybridum</i> L.		+
<i>Atriplex patula</i> L.	+	
ROSACEAE Juss.		
<i>Potentilla paradoxa</i> Nutt. ex. Torr.et Gray.	+	
ASTERACEAE Dumort.		
<i>Artemisia commutate</i> Bess.	+	
BRASSICACEAE		
<i>Arabis pendula</i> L.	+	
CAMPANULACEAE		
<i>Campanula rotundifolia</i> L.	+	
POACEAE		
<i>Bromopsis inermis</i> (Leys.) Holub	+	
Растительный покров, реконструированный	Елово-лиственнично-злаковое сообщество, остепненные сосняки	2110±50 л.н. Лесостепь светлохвойная

Примечание: + - присутствие макроостатков

чем ныне. В то время вся Тувинская котловина была занята типичной сухостепью, а растительный покров среднегорного пояса был представлен подтаежным комплексом. Далее сформировавшаяся климатическая обстановка вследствие наступившего короткопериодного похолодания способствует развитию лесостепного комплекса в котловинах, а в среднегорье – горнотаежного подобного равнинному среднетаежному. Позже пришедшее более длительное потепление климата привело к устойчивому вытеснению степью лесостепных и подтаежных комплексов в среднегорье и миграции темнохвойных пород в высокогорья. Дальнейшее незначительное похолодание постепенно преобразует растительный покров Центральной Тувы в современный облик. Важно отметить, что в течение позднего голоцена происходило неоднократное расширение и сокращение площадей сосновых лесов с их миграцией, как на более высокие орографические уровни, так и в котловину.

Работа выполнена при поддержке РФФИ (проекты № 14-05-00088 и № 15-45-04230).

Ссылки:

1. Шорыгина Л.Д. 1960. “Стратиграфия кайнозойских отложений Западной Тувы” Труды ГИН АН СССР. 26: 165-203.
2. Орлова Л.А. 1980. “Новые данные по радиоуглеродной хронологии озерных отложений Тоджинской впадины (Тува)” ДАН СССР. 250(6): 1427-1430.
3. Ямских А.Ф. 1982. “Палеогеография и хронология голоцена юга Приенисейской Сибири” Тез.докл. XI конгресса INQUA. Москва: 354-355.
4. Чугунов К.В., Наглер А., Парцингер Г. 2002. “Элитное погребение эпохи ранних кочевников в Туве (предварительная публикация полевых исследований российско-германской экспедиции в 2001 году)” Археология,

этнография и антропология Евразии. 2. Санкт-Петербург: 115-124.

5. Куминова А.В., Седельников В.П., Маскаев Ю.М. и др. 1985. "Растительный покров и естественные кормовые угодья Тувинской АССР" Новосибирск: Наука: 256.

6. Кошкарлов А.Д. 1998. "Палеоэкология, динамика лесных и болотных экосистем и климата бассейна р.Кас в позднем плейстоцене и голоцене" Автореф.дисс. ... канд. биол. наук. Красноярск: 25.

7. Кошкарлова В.Л. 1986. "Семенные флоры торфяников Сибири" Новосибирск: 120.

8. Кошкарлова В.Л., Кошкарлов А.Д. 2005. "Палеоэкология и динамика лесных экосистем в Центральной части Эвенкии за последние 3000 лет" Экология. 36 (1): 3-10.

9. Гричук В.П. 1969. "Опыт реконструкции некоторых элементов климата Северного полушария в атлантический период голоцена" Голоцен. М.: Наука: 41-51.

10. Бudyко М.И. 1991. "Аналоговый метод оценки предстоящих изменений климата" Метеорология и гидрология. 4: 5-15.

11. Поликарпов Н.П., Чебакова Н.М., Назимова Д.И. 1986. "Климат и горные леса Южной Сибири" Новосибирск: Наука.

12. Буторина Т.Н. 1966. "Характеристика лесообразующих пород и экологический анализ живого покрова лесов заповедника «Столбы»". Труды гос.заповедника «Столбы». Красноярск: 5-71.

13. Молокова Н.И. 1992. "Эколого-ценотический анализ и феноиндикация высотно-поясных комплексов типов леса (на примере гумидных районов Саян)" Автореф. дисс. ... канд. биол. наук. Красноярск.

14. Прудникова Т.Н. 2015. "Земледелие эпохи гуннов на территории Центральной Азии (новые данные по результатам радиоуглеродного датирования)" Мат-лы XV совещ. географов Сибири и Дальнего Востока (г. Улан-Уде, 10-13 сентября 2015 г.). Иркутск: изд-во ИГ СО РАН, С. 139-141.

15. Самойлова Г.С., Василевский А.В., Махонова Т.М., Платэ А.Н. 2001. "Ландшафтная карта Алтае-Саянского Экорегiona". М.: ИГЕМ РАН, М-6 1: 2 000 000.

POLITOLOGIA | ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

ІНФОРМАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАХИСТ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Антонюк В. В.

аспірант кафедри глобалістики, євроінтеграції
та управління національною безпекою
Національної академії державного управління
при Президентові України

ІНФОРМАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАХИСТ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Antoniuk V.V., graduate student of the Department of Global Studies, European integration National Security National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено місце інформаційна інфраструктура в системі забезпечення національної безпеки та визначено критерії її ідентифікації. Вироблено пропозиції щодо механізмів захисту сучасної критичної інформаційної інфраструктури України.

ABSTRACT

The article investigated the place of the information infrastructure in the system of national security and definite criteria for its identification. Develop proposals concerning the mechanisms for the protection of critical information infrastructure of modern Ukraine.

Ключові слова: критична інфраструктура, критична інформаційна інфраструктура, кібербезпека, національна безпека.

Keywords: critical infrastructure, information infrastructure, cyber security, national security.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство повністю залежить від інформаційно-комунікаційних систем і мереж, збій у роботі яких може призвести до критичних втрат матеріальних, фінансових та людських ресурсів, хаосу та стати загрозою для національної безпеки.

Для визначення і узагальнення найважливіших та найуразливіших активів держави, порівняно нещодавно, до міжнародного законодавства було введено термін «критична інфраструктура». Транспортні та енергетичні мережі, нафто та газопроводи, урядові та військові об'єкти є життєво важливими компонентами діяльності сучасного суспільства, проте останнім часом актуальним стає питання забезпечення безпеки зазначених об'єктів і захисту критичної інфраструктури у цілому та критичної інформаційної інфраструктури зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту критичної інфраструктури, методології ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури присвячено роботи фахівців Національного інституту стратегічних досліджень Д.С.Бірюкова та С.І.Кондратова[1-2]. Критерії визначення елементів критичної інфраструктури держави досліджують у своїх роботах С.О.Гнатюк та В.М.Лядовська. Проблеми удосконалення системи безпеки об'єктів підвищеної небезпеки на основі технічної тактики є об'єктом дослідження таких науковців як П.Д.Рогов, М.І.Лисий, А.Б. Добровольський. Але проблеми захисту та ідентифікації саме об'єктів критичної інформаційної інфраструктури та визначення їх класифікації до сьогодні є не досить дослідженими у вітчизняній науці.

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є виз-

начення загальних критеріїв ідентифікації критичної інфраструктури (в тому числі інформаційної) та дослідження державних механізмів захисту даної інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. Дослідження механізмів захисту важливих для життєдіяльності держави об'єктів, систем і мереж критичної інфраструктури починається з етапу ідентифікації (визначення) елементів, що мають розглядатися як критична інфраструктура.

Як свідчить аналіз досвіду розвинених країн, у яких функціонують нормативно-правові й організаційні механізми захисту критичної інфраструктури, здійснення етапу ідентифікації дозволяє систематизувати сукупність елементів критичної інфраструктури, визначити її основні сектори.

З огляду на те, що в Україні на сьогодні відсутні будь-які критерії віднесення об'єктів до критичних інфраструктур, варто звернутись до досвіду деяких розвинених держав. Більшість з них (зокрема США, Канада, ЄС, Нідерланди, Швейцарія, Об'єднане Королівство, Австралія і Німеччина) протягом останнього десятиріччя опублікували власні стратегії, які, як правило, є вагомим етапом процесу ідентифікації критичних інфраструктур [11]. Для ідентифікації об'єктів критичної інфраструктури використовуються різноманітні методи. Критичність може бути ідентифікована, наприклад, з огляду на елементи інфраструктури або вузлів, потік продукції і товарів, потреби клієнтів, можливості пошуково-рятувальних організацій і ресурсів або для дій спрямованих на пом'якшення чи усунення негативних ситуацій, які виникли. Але загальних критеріїв для ідентифікації критичних інфраструктур та

узгоджених структурованих понять на сьогодні не розроблено. Базові поняття і критерії визначення критичних інфраструктур відрізняються один від одного, а критерії віднесення об'єктів до них зазвичай використовують у контексті: визначень оцінок впливу, ступеня соціальної уразливості, оцінки економічних збитків, здатності і стійкості функціонування, а також інших параметрів загального ризику типу ймовірності та можливого ступеню пошкодження тощо.

Різноманітність варіацій використання термінів, пов'язаних з критичними інфраструктурами у різних державах, визначає їх загальні риси, які можуть бути використані для визначення критеріїв критичної інфраструктури. Аналіз джерел [1-4], які присвячені проблемам захисту критичної інфраструктури, вказав на неузгодженість законодавств різних держав, відсутність чітко визначеного переліку відповідних об'єктів, недосконалість механізмів віднесення об'єктів до критичних (головний чинник гальмування розвитку стратегій захисту інфраструктур) тощо. Кожна держава визначає власну критичну інфраструктуру з точки зору критичності окремих секторів (галузей) або важливості певних послуг для економіки, держави та безпеки її суспільства.

Основними перешкодами стандартизації у сфері захисту критичної інфраструктури є різноманітність національних інтересів у залежності від регіону та рівня розвитку держави. Проте, серед варіацій дефініцій прослідковується спільна риса критичної інфраструктури різних держав світу – це її ключове значення для безпеки громадян, суспільства і держави.

Відповідно до Директиви ЄС [10] кожна держава повинна ідентифікувати потенційні критичні інфраструктури, які відповідають вимогам двох основних груп критеріїв – міжгалузевих і галузевих. Міжгалузеві критерії повинні включати в себе: 1) критерії втрати (оцінюються з точки зору потенційного числа загиблих або травмованих); 2) критерії економічних наслідків (оцінюються з точки зору значущості економічних втрат та / або деградації продуктів і послуг, включаючи потенційні екологічні наслідки); 3) критерії впливу на громадськість (оцінюються з точки зору впливу на суспільну довіру, фізичні страждання і порушення повсякденного життя, включаючи втрату важливих послуг). Галузеві критерії повинні враховувати характеристики окремих секторів критичних інфраструктур. Вони визначають характерні риси або функції об'єктів, включених до об'єктів критичної інфраструктури.

У США [14], прийнято поділяти критичні інфраструктури на ті, що пов'язані з міжнародними організаціями (об'єкти енергетики, транспорт, банківсько-фінансова система, телекомунікації) і ті, які з ними не пов'язані (наприклад, водопостачання, служби порятунку, державне управління). За ступенем важливості усі критичні інфраструктурні об'єкти поділяються на три категорії: життєво важливі, вкрай важливі та важливі. Для порівняння у РФ критерії для визначення критично важливих об'єктів групуються за трьома показниками [3]: критерії значущості об'єкта для економіки держави, критерії пов'язані з нанесенням шкоди престижу держави, можливі загрози населенню і територіям.

Об'єкти критичної інфраструктури поділяються за категоріями наслідків на різні напрями та сектори: економіка, фінанси, навколишнє середовище, здоров'я і безпека, технологічне середовище, тривалість впливу. Також критичність може бути описана трьома загальними характеристиками [11]: критична частка, критичний час та критична якість. Критична частка містить такі аспекти, як кількість елементів, активів, вузлів інфраструктури, кількість клієнтів, які обслуговуються, число послуг, навантаження і потужність ресурсів. Багато джерел використовують критерії впливу такі як кількість жертв, поранених або економічний збиток. Усі вони вказують на один критерій виражений різними типами вимірюваного впливу. Критичний час узагальнює всі аспекти, пов'язані з часом. До них відносять тривалість відключення, швидкість налагодження, середній час ремонту або відновлення функціональності. Критична якість підсумовує такі аспекти, як якість послуги, що надається, і включає в себе суспільну довіру до якості. Відсутність якості або втрата споживчої довіри на продукт або послугу є одним з найважливіших критеріїв для інфраструктури.

Спробуємо дослідити проблеми ідентифікації та захисту критичної інформаційної інфраструктури, які стають найактуальнішими в умовах збройного воєнно-політичного конфлікту на сході України. Так у грудні 2015 року відбулося відключення електроенергії на заході України у результаті російської кібератаки. Унаслідок цього сталося відключення електроенергії у 103 населених пунктах України. Докази причетності Росії до цієї події надав заступник міністра енергетики США. Це було першою в історії кібератакою на цивільні об'єкти.

На сьогодні потенційні можливості розвитку суспільства все більш визначаються рівнем та ефективністю інформаційно-комунікаційних систем. Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні національні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкуруючої держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів. В умовах розвитку інформаційна суспільства інформаційна складова набуває дедалі більшої ваги і стає одним із найважливіших елементів забезпечення національної безпеки. Саме тому, у сучасному інформаційному суспільстві питання забезпечення інформаційної безпеки стають першочерговими на порядку денному у системі державного управління національною безпекою. Проведення ефективної національної інформаційної політики, значною мірою сприяє досягненню успіху у виконанні завдань в політичній, воєнно-політичній, економічній, інформаційній, соціальній та інших сферах.

Однією з складних проблем у процесі забезпечення інформаційної безпеки є той факт, що матеріальну основу інформаційної інфраструктури держави складають засоби створення, збору, передачі (поширення), прийому, зберігання, пошуку, автоматизованої обробки і захисту інформації, які нині практично усі створюються на основі зарубіжних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Під інформаційною інфраструктурою держави ми розуміємо сукупність носіїв даних та інформації суб'єктів ін-

формаційної діяльності держави, які реалізовані у формі організаційно-технічних засобів (інформаційних систем, центрів та пунктів, засобів масової інформації), що здійснюють створення, накопичення, зберігання, обробку і поширення інформації, засобів захисту інформації, а також організаційних структур, які забезпечують їх функціонування згідно із чинним законодавством.

Саме зростання загрози здійснення масованих кібератак спричинило появу в 1990-х рр. терміну «критична інфраструктура». Під цим терміном маються на увазі ті об'єкти, системи та мережі втрата, припинення функціонування або пошкодження яких є неприпустимим з огляду на забезпечення безпеки населення і самої держави [10; 14].

Нині питанням забезпечення кібербезпеки критичної інфраструктури приділяється значна увага урядів та профільних відомств провідних країн світу. На підтвердження цього можна згадати два документи, що були прийняті у лютому 2013р., а саме: «Стратегія кібербезпеки ЄС» та розпорядження президента США №13636 «Підвищення кібербезпеки критичної інфраструктури» [8].

Крім того, у 2013 році були прийняті стратегії кібербезпеки в таких європейських країнах як Австрія, Фінляндія, Іспанія, Польща, Нідерланди, Угорщина і Туреччина [12]. У квітні 2015 року США прийняла нову Стратегію кібербезпеки, а Росія планує оновити свою кіберстратегію у 2016 році.

В цілому концепція критичної інформаційної інфраструктури була сформована та розроблена у США. Трагічні події 11 вересня 2001 року спонукали політичне керівництво США кардинальним чином переглянути не тільки свої уявлення про систему безпеки держави і суспільства в нових геополітичних умовах, але й внести зміни в законодавство, структуру уряду, державний бюджет, пріоритети основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики.

Причому поняття критичної інфраструктури охоплює не лише національну оборону, а й ключові галузі народного господарства і економіки: сільське господарство, виробництво харчових продуктів, цивільну авіацію, морський транспорт, автомобільні дороги і мости, тунелі, дамби, трубопроводи, водопостачання, охорону здоров'я, служби екстреної допомоги, органи державного управління, військове виробництво, інформаційні та телекомунікаційні системи і мережі, енергетику, атомні електростанції, транспорт, банківську і фінансову системи, хімічну промисловість, поштову службу, висотні будинки, національні та історичні пам'ятки.

В цілому, в США критична інфраструктура визначається як «сукупність фізичних або віртуальних систем і засобів, важливих для США такою мірою, що їх вихід з ладу або знищення можуть призвести до згубних наслідків в області оборони, економіки, охорони здоров'я та безпеки нації» [14]. Тобто це системи, мережі та окремі об'єкти, порушення роботи або руйнування яких може спричинити величезні або навіть незворотні негативні наслідки для економіки, добробуту та здоров'я населення, стабільного перебігу політичних процесів. Концепція захисту КІ реалізована також в країнах Європейського Союзу [13], Канаді, Австралії, Російській Федерації.

Об'єкти інформаційної інфраструктури займають особливе місце в системі критичної інфраструктури держави. Їх ефективний захист є необхідним елементом забезпечення національної безпеки. До них слід віднести інформаційні системи та комп'ютерні мережі: органів державної влади та місцевого самоврядування; сектора безпеки і оборони; підприємств: транспорту, телекомунікацій, житлово-комунального господарства (тепло- та водопостачання), енергетики (насамперед атомної), у т.ч транспортування енергоносіїв), банківської системи, переробної та хімічної промисловості.

З урахуванням інформаційної компоненти, можна стверджувати що кожний об'єкт критичної інфраструктури вимагає:

- фізичного захисту (захисту від фізичного ураження);
- радіоелектронного захисту (захисту від радіоелектронного подавлення та електромагнітного імпульсу);
- захисту від кіберзагроз;
- захисту обслуговуючого персоналу від інформаційно-психологічного впливу та соціальної інженерії.

Було б неправильно стверджувати, що в Україні не приділяється увага захисту важливих об'єктів, систем і ресурсів, які зазвичай належать до критичної інфраструктури. Навпаки, в Україні діє низка законодавчих актів, що визначають особливості забезпечення захисту вказаної інфраструктури.

Забезпечення кібербезпеки згадується в низці чинних нормативно-правових документах, що регламентують інформаційну безпеку (Закон України «Про основи національної безпеки України», Стратегія національної безпеки України, Воєнній доктрині України, Стратегії кібернетичної безпеки України, прийнятої за основу рішенням РНБОУ 27.01.2016 року, а також ратифікованих міжнародних угодах, зокрема Конвенції про кіберзлочинність. Проте досі функції з забезпечення кібербезпеки розпорознені з-поміж декількох відомств, а нова Стратегія кібербезпеки України є єдиним стратегічним документом, який визначає напрями вдосконалення державної політики в даній безпековій сфері.

В Стратегії національної безпеки 2015 року питання забезпечення безпеки критичної інфраструктури виділено у окремий підпункт (4.13.) 4 Розділу - Основні напрями державної політики національної безпеки України. Зокрема згідно Стратегії пріоритетами забезпечення безпеки критичної інфраструктури є[6]:

- комплексне вдосконалення правової основи захисту критичної інфраструктури, створення системи державного управління її безпекою;
- посилення охорони об'єктів критичної інфраструктури, зокрема енергетичної і транспортної;
- налагодження співробітництва між суб'єктами захисту критичної інфраструктури, розвиток державно-приватного партнерства у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям та реагування на них;
- розробка та запровадження механізмів обміну інформацією між державними органами, приватним сектором і населенням стосовно загроз критичній інфраструктурі та захисту чутливої інформації у цій сфері;
- профілактика техногенних аварій та оперативне і

адекватне реагування на них, локалізація і мінімізація їх наслідків;

► розвиток міжнародного співробітництва у цій сфері.

А серед шляхів забезпечення кібербезпеки і безпеки інформаційних ресурсів названо: «забезпечення захищеності об'єктів критичної інфраструктури, державних інформаційних ресурсів від кібератак, відмова від програмного забезпечення, зокрема антивірусного, розробленого у Російській Федерації» (пункт 4.12.).

В розділі 3 Закону України «Про оборону України» зокрема, зазначено, що підготовка держави до оборони в мирний час включає: «...захист інформаційного простору України та її входження в світовий інформаційний простір, створення розвинутої інфраструктури в інформаційній сфері;...»[5].

Тобто в Україні досі відсутній загальний механізм управління захистом і безпекою названих об'єктів, спостерігаються непоодинокі випадки дублювання функцій і ресурсів, відсутність спільних підходів та узгодженості дій стосовно проблем національного масштабу. Слід також відмітити, що в Україні захист об'єктів, які згідно зі світовою практикою належать до такої категорії, регламентується численними нормативно-правовими актами, що носять переважно внутрішньовідомчий характер [1].

Спроба ввести термін «критичний об'єкт національної інформаційної інфраструктури» були здійснені в Законі України від 16 січня 2014 року № 721-VII, що втратив чинність вже на початку лютого 2014 р. Раніше в проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення кібернетичної безпеки України» (був зареєстрований під № 11125 від 31.08.2012р., відкликаний 12.12.2012р.) передбачалось внесення змін до Закону України «Про основи національної безпеки України», і, зокрема, введення терміну «об'єкти критичної інформаційної інфраструктури».

Така ситуація склалася природним чином – кожне окреме відомство бачило певний спектр загроз для підпорядкованих об'єктів і володіло певним набором інструментів та ресурсів для забезпечення безпеки даних об'єктів. В Україні захист об'єктів, які згідно зі світовою практикою належать до категорії критична інфраструктура, регламентується численними нормативно-правовими актами, що носять переважно внутрішньовідомчий характер.

Висновки. Таким чином, слід констатувати факт того, що в чинному законодавстві України досі не визначеними є терміни «критична інфраструктура» (більш того, не визначеними є також переліку таких об'єктів), «критичний об'єкт інформаційної інфраструктури держави». Натомість, існує термін «об'єкти державної власності, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави» [4]. Проте, попри значну кількість нормативно визначених категорій життєво важливих об'єктів і, відповідно, їх переліків, в Україні не здійснюється комплексна оцінка ризиків втрати чи ушкодження таких об'єктів.

Втім введення терміну «критична інфраструктура» в законодавство України само по собі не може бути остаточною ціллю. Концепція критичної інфраструктури має стати підґрунтям дієвого механізму координації зусиль

органів влади та інститутів громадянського суспільства, спрямованих на недопущення втрати чи завдання не виправної шкоди найважливішим для життєдіяльності держави об'єктам, з урахуванням негативних факторів будь-якого походження: техногенного, природного, соціально-політичного, або будь-якої їхньої комбінації.

Зазначені питання потребують проведення ґрунтовних наукових досліджень, розробки методології визначення переліку об'єктів КІ та впровадження підходів щодо їх захисту. Реалізація зазначених заходів дозволить суттєво підвищити ефективність підготовки держави до оборони, сприятиме підтриманню необхідного стану обороноздатності України.

Список літератури:

1. Бірюков Д. С. Захист критичної інфраструктури: проблеми та перепекли впровадження в Україні // Бірюков Д.С., С. І. Кондратов. - К.: НІСД, 2012. – 96с.
2. Бірюков Д.С. Стратегія захисту критичної інфраструктури в системі національної безпеки держави / Бірюков Д.С., Кондратов С.І. // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 107-113.
3. Методика віднесення об'єктів державної та недержавної власності до критично важливих об'єктів для національної безпеки Російської Федерації : № 2-4-87-23-14. – Офіц. вид. – М. :МНС Росії, від 17.10.2012 р., 29 с.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 999 «Про визначення критеріїв віднесення об'єктів державної власності до таких, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/999-2010-p>.
5. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 року № 1932-XII// Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 9. – Ст. 106.
6. Указ Президента України № 287/2015 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» від 26 травня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
7. Цигичко В.Н., Смолян Г.Л., Черешкін Д.С. Забезпечення безпеки критичних інфраструктур в США. – 2006. – Т.27. – Труды ИСА РАН.
8. Cybersecurity Strategy of the European Union: An Open, Safe and Secure Cyberspace – JOIN(2013) 1 final - 7/2/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/digital-agenda/>
9. Executive Order 13636 – Improving Critical Infrastructure Cybersecurity [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov>
10. European programme for critical infrastructure protection (COM/2006/786 final). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu>
11. Fekete A. Common criteria for the assessment of critical infrastructures. International Journal of Disaster Risk Science. – 2011. – Vol.2. – №1. – P.15-24.
12. National Cyber Security Strategies in the World [Електронний ресурс]. – EU Agency for Network and Information Security (ENISA). – Режим доступу: <https://www.enisa.europa.eu/activities/Resilience-and-CIIP/>

13. On the identification and designation of European critical infrastructures and the assessment of the need to improve their protection (Council Directive 2008/114/EC) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu>]

14. Uniting and strengthening America by providing appropriate tools required to intercept and obstruct terrorism (PATRIOT ACT) [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://frwebgate.access.gpo.gov>

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЗАГРОЗ БЕЗПЕЦІ ДИТИНИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

*Трестер Юлія Олександрівна,
аспірант кафедри глобалістики,
євроінтеграції та управління національною безпекою,
Національна академія державного управління
при Президенті України*

A SYSTEMATIC ANALYSIS OF THREATS TO CHILD SAFETY IN MODERN CONDITIONS

Trester Yuliya, graduate student of globalistics, European integration and national security management, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

АНОТАЦІЯ

В статті запропоновано поняття безпеки дитини розглядати системно, досліджуючи всі складові: виклики, небезпеки, ризики, загрози. Особливу увагу приділено загрозам безпеці дитини як певним подіям, процесам чи явищам, що перешкоджають реалізації інтересів дитини та призводять до потенційної можливості завдання шкоди життю, здоров'ю та іншим цінностям дитини. Розглянуто складові забезпечення безпеки дитини (фізичну, економічну, психологічну, екологічну, гуманітарну, інформаційну) та визначено загрози безпеці інтересам дитини у кожній з цих складових безпеки. Автором зроблено висновок про те, що лише комплексне дослідження безпеки дитини з виокремленням її складових, чітким визначенням загроз, можливих ризиків та викликів для сучасного світу матиме можливість визначити механізми та забезпечити безпеку кожної дитини. Без таких наукових пошуків, без отримання новітніх прогресивних результатів сфера захисту інтересів дитини є абсолютно недієздатною.

ABSTRACT

In the article, the concept of child safety is proposed to consider systematically examining all the components: the challenges, dangers, risks, and threats. Particular attention is paid to the child safety threats as to the certain events, processes or facts that prevent the realization of the interests of the child and lead to the potential for harm to living, health and other values of the child. The components of the safety of the child (physical, economic, psychological, environmental, humanitarian, informational) are being considered and identified threats to the security interests of the child in each of these security components. The author concludes that the only comprehensive study of child safety by distinguishing its components, the clear definition of the threats, risks, and challenges of the modern world will be able to determine the mechanism and ensure the safety of each child. Without such scientific research, without obtaining of the latest progressive results the sphere of protection of the interests of the child is totally incapacitated.

Ключові слова: безпека, безпека дитини, загрози безпеці дитини, виклики та ризики, складові забезпечення безпеки дитини.

Keywords: safety, child safety, child safety threats, challenges and risks, child safety components.

Постановка проблеми. Сучасні загальносвітові тенденції свідчать про незворотні процеси зміни пріоритетів та загальних принципів розвитку усього людства. Сьогодні все більше наукових установ, громадських організацій, благодійних фондів та окремі персоналії наголошують на тому, що ера матеріальних ресурсів закінчується і людство перейшло на більш високий рівень духовного розвитку. Особливо актуальними для світової спільноти стають питання забезпечення безпеки кожної окремої людини, створення умов для всебічного розвитку особистості, її культурного збагачення, опанування філософських принципів мислення та життєдіяльності, осягнення законів інформаційного простору. Людина одночасно стає і метою, і головним ресурсом розвитку людської цивілізації.

Проте, досить голосні заяви щодо місії людини на Землі не корелюються з відсутністю системних досліджень,

пов'язаних з особливою роллю дітей у цих процесах. Адже, складно говорити про якісний зміст дорослої особистості, не досліджуючи і не докладаючи зусиль у напрямку створення необхідних умов для зростання та розвитку дитини, починаючи від народження і до досягнення нею повноліття. Діти є відображенням реальних процесів, що в майбутньому закладають фундамент або для деградації людської цивілізації, або для її прогресу. Тому, на нашу думку, для того, щоб зрозуміти можливі шляхи та напрями еволюції сучасної людини, необхідно ретельно проаналізувати умови, в яких вона зростає. В цій системі координат особливо значення набувають питання безпеки дітей, які є основоположними щодо реалізації механізмів розвитку інституту дитинства та забезпечення мінімальних стандартів нормального життя дітей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Джерель-

ною базою статті стали праці вітчизняних науковців, що досліджують проблеми забезпечення безпеки дитини, визначення загроз її існуванню. На жаль, у вітчизняній науковій літературі таких праць є обмежена кількість. Здебільшого серед них відсутні системні дослідження вказаних проблем.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Як відомо феномен безпеки нерозривно пов'язаний з іншими поняттями. Наприклад, з поняттями «інтересів», «небезпеки», «викликів», «загроз». Саме загрози безпеці дитини в сучасних умовах, на нашу думку, досліджені вибірково та однобоко. Тому основним завданням даної наукової статті є системне дослідження основних загроз безпеці дитини, її життєво необхідним інтересам і потребам.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження сутності та основних видів загроз, що створюють небезпеки для реалізації інтересів дітей.

Виклад основного матеріалу. Безпека – категорія, що має власне визначення та філософський зміст. Зокрема, безпека – це певний стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і прогресивного розвитку, а відтак – можливість надійного захисту усіх її елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій [1, с. 23]. Зрозуміти сутність безпеки неможливо без відчуття небезпеки. З філософської точки зору ці два поняття перебувають у тісному діалектичному зв'язку. Крім того поняттями, через призму яких розкривається сутність безпеки є загрози, стабільність, нестабільність, цінності, інтереси тощо. Саме через смислове наповнення цих категорій необхідно розглянути питання безпеки дитини, як такі, що стають ключовими для розвитку дитини і людства в цілому.

Поняття або ж відчуття небезпеки для дитини має дещо відмінне змістове наповнення, ніж для дорослої людини. Як зазначає Ситник Г. П., «існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники (у тому числі зовнішнього середовища), що загрожують її фізичному існуванню» [1, с. 14]. Діти, незалежно від обставин, здебільшого не здатні виявити та оцінити такі чинники, а тому вони не можуть свідомо протистояти загрозам життю, здоров'ю, існуванню тощо.

Об'єктом забезпечення безпеки є дитина, яка до певного віку не здатна зрозуміти, визначити і повідомити про загрози своєму існуванню чи здоров'ю. А тому важливе значення мають дієві механізми реагування на можливі повідомлення дитини про наявність загроз.

Суб'єктами забезпечення безпеки дитини є батьки, опікуни, держава через чітко визначені установи, функції чиновників, державні механізми реагування на загрози. Особливістю взаємодії суб'єктів та об'єкта забезпечення безпеки дитини є той факт, що у більшості випадків вони – ці суб'єкти забезпечення безпеки є одночасно і джерелом загроз безпеці дитини. Тобто одні і ті ж інститути та люди і забезпечують безпеку, і можуть бути їй загрозою. На нашу думку, в цьому і криється особливий феномен забезпечення безпеки дитини.

Загрози завжди пов'язані з певними інтересами об'єкта, на який здійснюється вплив. Вони можуть загро-

жувати реалізації національним інтересам, суспільним інтересам, інтересам окремої особи або колективної організації. За аналогією в науковому світі варто особливу увагу звертати на загрози інтересам дітей як такої категорії, що нездатна в повній мірі оцінити реальний вплив цих загроз, заподіяну шкоду.

Проаналізувавши наявну літературу, що досліджує загрози безпеці дитини в сучасних умовах, варто зазначити, що її можна розділити на три основні групи: загрози безпеці дитини в мережі Інтернет, загрози від терористичної діяльності та психологічні загрози.

Інтернет-загрози безпеці дитини нині виходять на передній план в науковому аналізі, оскільки віртуальний світ Інтернету все більше входить в життя кожної сім'ї, кожної людини і дітей в тому числі. Через соціальні мережі як особливий спосіб комунікації людей і дітей здійснюється значна частина контактів особистого та професійного спрямування. А це, в свою чергу, створює і нові загрози безпеці дитини. До таких загроз Кухарська Н. та Кухарський В. відносять: залежність від соціальних мереж та Інтернету; розходження між реальним «я» та створеним у соцмережах образом; доступ до небажаного контенту; розкриття дитиною конфіденційної інформації про себе і свою сім'ю; кібербулінг; кібергрумінг; секстинг; споживацькі загрози; віруси [2, с.171-174].

Поряд з тим, з мережею Інтернет пов'язана й інша сторона інформаційного простору. Інтернет може бути загрозою у рамках більш ширшого поняття «загроза інформаційній безпеці дитини». Але самої дефініції «інформаційна безпека дитини» в науковому та державноуправлінському вимірі не існує. А враховуючи те, що людство живе в інформаційному суспільстві, Інтернет можна визначати не як загрозу, а можливості для розвитку дітей. І лише окремі аспекти в процесі користування мережею Інтернет – загрозою. Окрім того, в сучасних умовах ізолювати дитину від можливостей, що пов'язані з такою формою отримання інформації, означає зробити її менш конкурентоспроможною порівняно з однолітками. Тому можна говорити, що за умови, коли батьки не дозволяють дітям користуватися сучасними технологіями та інформаційними ресурсами, вони створюють загрози її інформаційній безпеці.

Активізація терористичної діяльності у всьому світі останніх 10-15 років вимагає і особливої уваги щодо забезпечення безпеки дітей. Тому Національна бібліотека України для дітей підготувала рекомендацію у вигляді пам'ятки для дітей на випадок здійснення терористичної атаки. Серед них зазначено, що не потрібно боятися, потрібно бути уважним, обережним, знати, як користуватися аптечкою, предметами гігієни, засобами зв'язку, що робити у випадку, коли вибухнула бомба, є поранення, дитина стала заручником тощо [3]. Ще 5 років тому здавалося, що терористичні загрози не є реальністю України, а діти в нашій державі не можуть стати заручниками громадянських заворушень та терористичних атак. Проте, реальність свідчить зовсім про інше і кожна дитина, навіть найменша, повинна мати можливість уникнути негативного впливу вищезазначених загроз.

Шишкіна О. розглядає ще один вид загроз – психологічні. До них відносять: зовнішні причини загроз психоло-

логічній безпеці дитини – батьки, опікуни; некоректна поведінка дорослих, які часто контактують з дітьми: вчителі, вихователі в дитячих садочках; міжособистісні стосунки дітей у групі; невиконання гігієнічних вимог; несприятливі погодні умови; відсутність автономності. Автор зазначає, що «діти часто перебувають у стані психоемоційного напруження, що призводить до виникнення у них психосоматичних розладів, які можуть негативно позначитися на самопочутті та поведінці дитини» [4].

Такий перелік загроз безпеці дитини є надто обмеженим і не відповідає вимогам часу. Зрозуміло, що науковці та дослідники іноді опосередковано розглядають й інші види загроз, проте комплексного їх дослідження немає. Тому, на нашу думку, необхідно системно поглянути на зазначену проблему. Зокрема, потрібно чітко проаналізувати сутність загроз безпеці дитини; їх типологізацію; визначити можливі джерела загроз; суб'єкти реагування на загрози, що виникли; сфери безпеки, в яких загрози є найбільш реальними в той чи інший віковий період дитини тощо.

На думку Ситника Г. П., досліджуючи загрози необхідно обов'язково проаналізувати поняття «небезпеки», «виклику», «ризик» [1, с. 101]. Зокрема, під небезпекою деякі дослідники розуміють об'єктивно існуючі можливості негативного впливу на об'єкт або процес внаслідок чого їм може бути нанесено збиток (шкоду); ймовірність збільшення шкоди і/або зменшення корисності; стан, коли не забезпечена захищеність життєво важливих засобів суб'єктів від можливості зниження корисності чи нанесення шкоди [5]. Розглядаючи небезпеку у контексті забезпечення безпеки дитини, можна говорити про те, що такі можливості негативного впливу в житті дитини існують скрізь і постійно. Зокрема, небезпекою для дитини за певних обставин є окремі види поведінки батьків, стан навколишнього середовища, якість продуктів харчування, одягу, іграшок, предметів побутової хімії, рішення, що приймаються органами центральної влади, місцевого самоврядування, дії посадових осіб, що опікуються проблемами дітей тощо. Все це та низка інших чинників можуть суттєво збільшувати негативний вплив або шкоду для дитини і/або зменшувати її корисність.

Щодо викликів, то необхідно зазначити, що вони поділяються на потенційні та реальні. Але і одні, і інші визначаються як події, явища, процеси, інші фактори, які за наявності певних умов, одночасно можуть бути оцінені і як можливі небезпеки, і як додаткові можливості щодо реалізації інтересів [6, с. 91]. У сфері дитинства викликами можуть бути: сучасний розвиток техніки (комп'ютери, мобільні телефони, ноутбуки тощо); активізація віртуальних процесів, розвиток мережі Інтернет; глобалізація як важливий феномен сучасності; наявність складних та іноді невідповідних віковим вимогам іграшок; значна зайнятість батьків у трудовому процесі тощо. Залежно від обставин це може мати і позитивний вплив на розвиток дитини та формування її особистості, і негативний. Тут визначаль-

ними є різні інші чинники, роль батьків чи опікунів у виховному процесі, завдання, що ставлять перед дитиною, її амбіції, особливості мислення тощо.

До речі, деякі країни поступово відмовляються від поняття «виховання», аргументуючи це тим, що процес виховання здійснює тиск на дитину, не даючи їй розвиватися в тому, напрямі, що закладений від народження. До таких країн, наприклад, належить Фінляндія, де дітям не заважають рости і розвиватися. Саме в Фінляндії діти з особливими потребами навчаються на загальних підставах у звичайних школах, не виділяють відмінників і тих, хто навчається гірше. В школах Фінляндії діє «принцип поваги до учня», відповідно до якого всім дітям з першого класу розповідають про їх права, в тому числі право «скаржитися» на дорослих соціальним працівникам [7]. Це створює додаткові можливості для забезпечення безпеки усіх без винятку дітей в країні.

Неможливо оцінити виклики та небезпеку, не скориставшись поняттям «ризик». Ситник Г.П. досліджуючи ризики у сфері національної безпеки та посиляючись на праці інших науковців зазначає, «що чимало фахівців, зокрема А.Б.Качинський, пропонують використовувати поняття «ризик» у якості міри (ступеня) «небезпеки», а саме як розрахункову кількісну оцінку ймовірного розміру шкоди (збитку) національній безпеці у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації)... ризик національній безпеці може бути наслідком неадекватності, відсутності чи несвоечасності реакції (дій, заходів тощо) з боку суб'єктів національної безпеки на чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів. [1, с. 106]. Стосовно сфери безпеки дитини можна зазначити, що найчастіше ризики реалізації загроз безпеці дитини пов'язані з відсутністю чітких механізмів визначення та реагування на загрози безпеці дитини або з невідповідними діями уповноважених осіб: відсутність конкретних дій, зволікання, небажання втручатися у проблемну ситуацію, відсутність практичних навиків, протоколів, що визначають шляхи реагування тощо.

Всі ці наукові категорії ведуть до дослідження ключової серед них у сфері забезпечення безпеки дитини – загрози. На нашу думку, загрози безпеці дитини – це певні події, процеси чи явища, що перешкоджають реалізації інтересів дитини та призводять до потенційної можливості завдання шкоди життю, здоров'ю та іншим цінностям дитини.

Джерела загроз для дитини – це умови та фактори, які потенційно містять деструктивні, шкідливі якості, а за певних умов проявляються як загрози безпеці дитини. Внаслідок цього дитині може бути завдано шкоди, буде погіршено її стан, в результаті чого її розвитку буде надано небажаної динаміки [8, с. 136]. Як вже зазначалося вище, особливістю або ж феноменом безпеки дитини є наявність того факту, що головним джерелом загроз для дитини є ті, хто має забезпечити її безпеку.

Основні поняття, що характеризують безпеку дитини, схематично можна зобразити так:

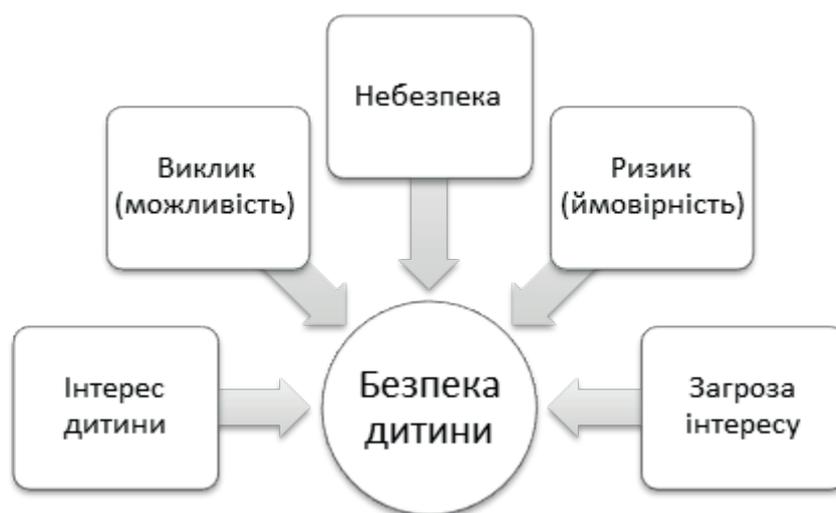

Рис. 1. Основні поняття, що характеризують безпеку дитини.
Джерело: Складено автором.

Всі загрози можна розглядати у контексті виокремлення конкретних сфер або складових забезпечення безпеки дитини. Зокрема, основними складовими національної безпеки в Україні прийнято вважати: економічну, політичну, соціальну, гуманітарну, оборонну та екологічну.

У Концепції безпеки людини, розробленій ООН, виділяють 7 основних категорій забезпечення її безпеки:

1. Економічна безпека.
2. Продовольча безпека.
3. Безпека для здоров'я.
4. Екологічна безпека.
5. Особиста безпека.
6. Громадська і культурна безпека.
7. Політична безпека.

Інші підсистеми, такі як державна, національна, соціальна, енергетична, науково-технічна, інформаційна, духовна, техногенна, пожежна безпека, безпека праці та інші входять до семи попередньо зазначених, як їх складові. Всі ці категорії безпеки доповнюють і більш глибоко розкривають основні сфери забезпечення безпеки людини, розроблені Програмою розвитку ООН (ПРООН) [9].

Ми вважаємо за необхідне розглянути наступні складові безпеки дитини та відповідно загрози, що виникають у кожній із сфер:

1. Фізична безпека дитини, тобто стан, за якого забезпечується захист усіх фізіологічних процесів у організмі, здатність ефективно функціонувати та розвиватися і надійно захищати організм від зовнішніх деструктивних впливів. Загрози фізичній безпеці пов'язані, в першу чергу, з загрозами життю та здоров'ю дитини, з неможливістю мати умови для нормального фізичного розвитку. За даними Державної служби статистики в Україні у 2014 році на 1000 народжених дітей припадає 7,8 померлих у віці до 1 року [10, с.85]. Основними причинами таких смертей є окремі стани, що виникають в перинатальному періоді, (53,6%) та природжені вади розвитку, деформації та хромосомні аномалії (22,8%) [10, с.90]. Для порівняння в європейських країнах дитяча смертність у такому віці вдвічі нижча [11]. Тому в Україні склалися тенденції, що створюють загрози забезпеченню фізичної безпеки дітей у такому

віці.

Досліджуючи можливі загрози фізичній безпеці дитини, варто зазначити, що окреме місце серед них посідають батьки дитини. Саме вони можуть застосовувати фізичні покарання, травмувати дітей необережним поведінням. Батьки не завжди забезпечують безпековий простір вдома, де проживає маленька дитина. Досить часто з'являються повідомлення про отруєння дітей хімічними речовинами, летальні випадки дітей внаслідок вибуху газу в житловому приміщенні, різного роду пожеж тощо. Усі простори, в яких знаходиться маленька дитина, яка ще не в змозі оцінити загрози, мають бути проінспектовані на предмет відсутності загроз чи ступеня їх виникнення. Домівки, дитячі майданчики, транспорт, лікарні, дитячі садки, школи – всі ці місця мають бути максимально безпечними для дитини.

Актуальною є обов'язкова норма про перевезення дітей у транспорті в спеціальних засобах захисту (автокрісло). Діти досить часто гинуть в ДТП тому, що дорослі нехтують елементарними правилами безпеки, а держава не має ані закону, ані механізмів забезпечення безпеки дитини у транспортних засобах, таких як автомобілі.

2. Матеріальна або економічна безпека дитини. Під даним видом безпеки можна розуміти стан забезпечення дитини необхідними продуктами харчування, одягом, речами, предметами побуту, іграшками тощо. Достатній рівень матеріального забезпечення є важливою умовою фізичного та психоемоційного розвитку дитини. Загрози, що виникають у сфері забезпечення економічної безпеки дитини, пов'язані з низьким матеріальним забезпеченням окремих сімей, з неефективним використанням наявних грошових коштів та ресурсів у сім'ї (коли батьки в першу чергу задовольняють власні потреби, а потреби дітей за залишковим принципом), економія на якості продуктів харчування, додавання у дитячий раціон шкідливих продуктів харчування, недотримання правил гігієни при догляді за дитиною, її одягом, ліжком, використання іграшок, вироблених зі шкідливих матеріалів тощо. Варто зазначити, що перелік загроз даному виду безпеки дитини є досить великим, бо щодня діти можуть зазнавати негативного впливу від контакту з їжею, одягом, іграшками.

Тут важливу роль мають відігравати батьки або опікуни дітей, відслідковуючи всі негативні тенденції та впливи на їх здоров'я.

Окремим підвидом економічної безпеки є фінансова безпека дітей. Вона проявляється у тому, що і батьки, і держава мають виділяти на забезпечення потреб дітей достатньо фінансових ресурсів. В Україні склалася парадоксальна ситуація, за якої частина батьків, отримуючи кошти від держави на утримування дітей, використовує їх не за призначенням, задовольняє власні потреби (купують речі для власного споживання, побутову техніку, сплачують кредити тощо). Це, в свою чергу, створює загрози економічній безпеці дитини, оскільки батьки економлять на якості харчування або ж її кількості, на одязі для дитини та інших необхідних речах. Держава, як гарант прав усіх громадян, в тому числі і дітей, має розробити мінімальні стандарти фінансового забезпечення дитини і контролювати чітко їх дотримання.

3. Психологічна безпека, як стан, за якого досягаються комфортні психоемоційні умови для розвитку дитини від народження до досягнення нею повноліття. Протягом різних вікових періодів для дитячого організму характерним є різні прояви загроз його психологічній безпеці. Це стреси, страхи, відчуття відчуження та покинутості, конфліктні ситуації з однолітками, людьми старшого віку. Такі загрози формують у дитячій психіці стійкі порушення, що з часом можуть перерости у серйозні захворювання та особливі стани.

4. Екологічна безпека дитини відповідає за захищеність інтересів дитини у навколишньому середовищі. До основних інтересів дитини, які часто є неусвідомленими, в такій системі координат можна віднести: чисте повітря, відсутність або мінімізація шкідливих викидів у повітря, очищена питна вода, нормальний радіаційний фон, можливість проводити час на природі, у лісі або біля водойм тощо. Якщо такі умови не задовольняються, можна говорити про загрози безпеці дитини у сфері екології. Окреме місце серед загроз екологічній безпеці займають шкідливі звички батьків, такі як куріння. З однієї сторони кожна людина має право на реалізацію власних потреб, з іншої – якщо така реалізація завдає шкоди дітям (куріння в закритих приміщеннях, куріння жінок, що годують дитину грудним молоком), необхідно інтереси дитини ставити в пріоритет, оскільки діти не здатні протистояти таким загрозам самостійно. Вони обов'язково потребують допомоги та підтримки дорослих.

5. Гуманітарна безпека дитини визначається як стан захищеності інтересів дитини, за якого створено умови щодо її духовно-культурного розвитку, отримання нею освіти, прийняттого рівня медицини, можливості приймати участь в громадському житті, відвідувати освітні гуртки та спортивні секції. Діти є потенційним людським ресурсом держави. Якщо в гуманітарній сфері складається ситуація загрозна для безпеки дітей, людський ресурс у особі дітей не має можливості розвиватися. З часом втрачаються потенційні переваги такої держави в світовому просторі, доросле населення має певні проблеми щодо реалізації своїх задатків, а економічна система такої країни втрачає значні кошти від невикористаних можливостей. Тому не-

обхідно створювати максимально комфортні умови для освіти та культурного розвитку дітей у державі, з метою підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці в майбутньому.

6. Інформаційна безпека все більше стає актуальною у сучасних умовах. Науковці та практики звертають увагу на те, що інформація стає особливим ресурсом, який потребує чіткого контролю, визначення меж використання та застосування до аналізу суспільних процесів. Діти є частиною суспільства, а отже вони теж щодня активно «споживають» інформацію, часто не вмючи визначити, яка інформація є корисною, а яка ні. Щоб уникнути негативного впливу шкідливих інформаційних потоків, потрібно чітко визначати межі доступу дітей до інформації, той контент, який не створюватиме загроз інформаційній безпеці дітей.

На нашу думку, вищевикладені сфери є лише невеликою частиною системи забезпечення безпеки дитини та визначення загроз інтересам дітей. Однак, і тут є надсистемні поняття та проблеми, що охоплюють усі складові забезпечення безпеки дитини. До таких загроз, в першу чергу, необхідно віднести насилля над дітьми та воєнні дії. Під час здійснення військових операцій в країні, діти часто стають заручниками ситуації, що нездатні самостійно вирішити свої проблеми. За даними міжнародної неурядової організації Save the Children, близько 1,7 млн дітей постраждали від воєнного конфлікту на Донбасі, 186 дітей було поранено, 68 дітей загинуло. 25 тис. дітей були змушені пропускати заняття в школі [12]. Така статистика, на жаль, свідчить про загрози безпеці дітей в усіх її складових: фізичній, гуманітарній, матеріальній, фінансовій, екологічній, інформаційній, психологічній тощо. Вирішити ці проблеми зусиллями окремих персоналій або організацій неможливо. Потрібні системні дії держави щодо урегулювання воєнного конфлікту та забезпечення безпеки дітей. А для цього необхідно, щоб центральні органи влади зрозуміли надважливу сутність забезпечення саме безпеки дитини, нейтралізації загроз її інтересам, і розробили ефективні державні механізми реагування на вищезазначені проблеми. До таких механізмів варто віднести наукову розробку поняття «безпеки дитини», визначення загроз безпеці дітей, розробку Паспорта загроз безпеці дитини, визначення уповноважених органів державної влади, що будуть відповідати за ці завдання, суб'єктів забезпечення безпеки дитини, нормативно-правового регулювання сфери дитинства з боку пріоритетів у системі забезпечення безпеки дітей. Даний перелік є невичерпним, оскільки сфера забезпечення безпеки дитини, на нашу думку, має посісти одне з центральних місць у всіх загальнодержавних процесах.

Однак, зусиллями лише однієї держави зрушити з місця увесь пласт застарілих проблем у сфері безпеки дитини неможливо. На часі зміни до базових документів щодо захисту прав дітей Організації Об'єднаних Націй та ЮНІСЕФ. Необхідно досить жорстко в межах світового простору ставити питання про запровадження санкцій щодо тих країн, які не можуть забезпечити безпеку дітям. Саме такі питання можуть і повинні стати ключовими на наступних щорічних Мюнхенських конференціях з безпеки.

Висновки з даного дослідження та перспективи. Підво-

дячи підсумки проведеного дослідження, необхідно зазначити наступне:

По-перше, зміни в сучасному світосприйнятті людини переносять розгляд основних проблем зі сфери матеріального забезпечення на духовний розвиток. Внаслідок цього актуальними для наукового товариства стають дещо інші питання, такі як: забезпечення безпеки кожної окремої людини, створення умов для всебічного розвитку особистості, її культурного збагачення, опанування філософських принципів мислення та життєдіяльності, досягнення законів інформаційного простору тощо. Однак, нові завдання, що стоять перед сучасною філософією та соціальними науками, чомусь не актуалізують питання забезпечення безпеки дитини як майбутньої дорослої особистості. Ми вважаємо, що необхідно перенести деякі акценти у дослідженнях з дорослої особистості на сферу інтересів дитини, забезпечення її безпеки.

По-друге, безпеку дитини як наукову категорію необхідно розглядати у вигляді складної соціальної системи, що включає в себе такі поняття: безпека дитини, інтерес дитини, виклик як можливість або загроза, небезпека, ризик (кількісна оцінка ймовірності), загроза безпеці дитини, складові безпеки дитини.

По-третє, в межах поняття безпеки дитини необхідно виділяти підсистеми безпеки, для яких характерними будуть свої загрози безпеці та інтересам дитини. Такими основними підсистемами ми вважаємо: фізичну, матеріальну, фінансову, психологічну, екологічну, гуманітарну, інформаційну безпеки дитини. Даний перелік не є вичерпним, оскільки всі загрози безпеці дитини досить складно описати в межах лише шести-семи складових. Натомість, є надсистемні загрози, що впливають на кожну підсистему. До таких загроз безпеці дитини ми відносимо воєнні дії, внаслідок яких здійснюється негативний вплив на життя, здоров'я, емоційний стан, матеріальне забезпечення, стан навколишнього середовища, освітні процеси навколо дитини тощо. Тому, за таких умов, особливо актуалізується роль держави, як гаранта усіх конституційних прав дитини і громадянина.

Але головний висновок даної статті полягає в тому, що все вищевикладене дає можливість по-новому поглянути на роль і місце міжнародних організацій у сфері забезпечення безпеки дитини. Саме ООН та ЮНІСЕФ мають розпочати глобальні зміни та трансформації існуючих міжнародно-правових механізмів. Женевська декларація 1924 року та Конвенція ООН про права дитини 1989 року мають набути нового смислового наповнення, а в загальносвітовому просторі має з'явитися абсолютно новий

міжнародно-правовий документ, що буде системно визначати та регулювати усі складові сфери забезпечення безпеки дитини у світі.

Список літератури:

1. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. – К. : НАДУ, 2012. – 544 с.
2. Kukharska N., Kukharsky V. Threats to children security in social networks // *Ukrainian Scientific Journal of Information Security*, 2014, vol. 20, issue 2, p. 169-175.
3. Безпека дітей: як поводитися під час терористичної загрози // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.slideshare.net/nbkidskiiev/ss-46712493>
4. Шишкіна О. Психологічна небезпека — чи можна вберегти від неї дитину? // [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://slovyanochka.at.ua/publ/psikhologichna_nebezpeka_chi_mozhna_vberegiti_vid_neji_ditinu/1-1-0-8
5. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты / Словарь терминов и определений. – 2-е изд. – М., 1999. – 368 с.
6. Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав.: Г. П. Сытник, В. И. Абрамов, В. Ф. Смолянюк и др; под общ. редакцией Г. П. Сытника. – К. НАДУ, 2012. – 496 с.
7. 10 особенностей школьного образования в Финляндии // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.uaua.info/ot-6-do-9/shkola-ot-6-do-9/news-38513-10-osobennostey-shkolnogo-obrazovaniya-v-finlyandii/>
8. Ситник Г. П. Національна безпека України : теорія і практика : Навчальний посібник / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук. – За заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; Київ : Вид-во «Кондор», 2007. – 616 с.
9. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех [пер. с англ.]; ПРООН. – М.: Весь Мир, 2011. – 188 с.
10. Населення України за 2014 рік : демографічний щорічник / Відповідальна за випуск М. Г. Тимошенко. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 118 с.
11. Тенденції смертності і тривалості життя населення України: всеукраїнський та регіональний виміри // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://studopedia.org/7-17566.html>
12. Названо число погибших на Донбасе детей // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://apostrophe.com.ua/news/society/2016-02-03/nazvano-chislo-pogibshih-na-donbasse-detey/48845>

KULTUROZNAWSTWO | КУЛЬТУРОЛОГИЯ

LES IMAGES FRACTALES DE LA MODE

Nikolaeva E.V.

docteur en culturologie, maître de conférences

L'Institut de l'ingénierie sociale

L'Université d'Etat de design et de technologie de Moscou

Moscou, La Russie

Yurina T.N.

maître de conférences

L'Institut de l'ingénierie sociale

L'Université d'Etat de design et de technologie de Moscou

Moscou, La Russie

ІНФОРМАЦІЙНА ІНФРАСТРУКТУРА В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ЗАХИСТ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Nikolaeva E.V., PhD in Cultural Studies, Associate Professor Institute of Social Engineering Moscow State University of Design and Technology Moscow, Russia

Yurina T.N., Associate Professor Institute of Social Engineering Moscow State University of Design and Technology Moscow, Russia

RÉSUMÉ

Le présent article porte sur les particularités de l'utilisation des principes de la géométrie fractale dans l'industrie de la mode. Sont évoquées des questions liées à l'esthétique fractale dans les collections de mode. Sont cités des exemples de l'utilisation des images fractales comme moyen de l'expression artistique en design des vêtements de mode. Les études ont révélé la nature fractale des pratiques socioculturelles de la présentation de la mode. Les auteurs affirment que les processus de fonctionnement et de diffusion de la mode ont également un caractère fractal.

ABSTRACT

The paper investigates special aspects of application of fractal geometry principles in fashion industry. It discusses issues related to fractal aesthetics in fashion collections. The article contains examples of using fractal images as artistic expression means in fashionable apparel design. The study reveals the fractal character of socio-cultural practices of fashion representation. The authors claim that the processes of fashion functioning and circulating are fractal as well.

Les mots-clés: la fractale, le pattern fractal, le design des vêtements, l'esthétique fractale, les pratiques sociales et culturelles de la mode, le défilé de mode, le carnaval de Venise.

Keywords: fractal, fractal pattern, apparel design, fractal aesthetics, socio-cultural practices of fashion, fashion show, the Venetian carnival.

La problématique

Les dernières années la géométrie fractale [1] est appliquée non seulement dans les recherches mathématiques, mais aussi dans plusieurs domaines de la culture et des arts appliqués. Le terme «la fractale» désigne la structure composée des parties qui ressemblent dans un sens ou l'autre à l'ensemble [2, p. 11]. Autrement dit, on identifie dans la structure fractale à n'importe quelle échelle d'analyse les mêmes ou presque les mêmes patterns reproduisant en général d'une certaine façon sa configuration. Les patterns auto-semblables peuvent avoir aussi bien le caractère constructif que celui-ci conceptuel [3, p. 69]. La puissance de similitude peut être différente : de la similitude absolue des patterns répétés de différentes échelles (des fractales déterminées) jusqu'à la similitude approximative (des fractales stochastiques et aléatoires).

Même si la conception de la géométrie fractale de B.Mandelbrot décrivait des processus naturels, le savant lui-même indiquait le caractère fractal de certaines œuvres des genres visuels classiques, en citant le dessin de Léonard de Vinci «Le Déluge universel» (1515), la gravure du peintre japonais Katsushika Hokusai «La Grande Vague de Kanagawa»

(«The Breaking Wave off Kanagawa», 1832) et les œuvres de Maurits Escher (XX siècle). «La forme établie par une simple équation ou une simple règle de construction, - se demandait B.Mandelbrot dans son article «Fractals and an Art for the Sake of Science» («Les fractales et l'art au nom de la science»), - peut-elle être perçue par les gens loin de la géométrie comme celle ayant la valeur esthétique, c'est-à-dire très décorative ou même comme une œuvre artistique?» Il a répondu lui-même: «Si la forme géométrique est une fractale, la réponse est le oui» [4, p. 21]. De plus, B. Mandelbrot croyait qu'on pouvait considérer la plupart des fractales comme une nouvelle forme de l'art minimaliste.

Effectivement les visualisations des algorithmes fractals peuvent être extrêmement beaux et portent la valeur esthétique évidente [5], ce qui a amené non seulement à la naissance de soi-disant l'art fractal numérique, mais aussi à l'ouverture de l'accès aux fractales dans les domaines du design et de la mode. Les algorithmes fractals voient leur application de plus en plus souvent en design des vêtements à la mode en tant que méthode technologique et procédé artistique pour créer des factures extraordinaires dans la production textile ([6], [7], [8])

et d'autres).

Pourtant en ce qui concerne l'industrie de la mode et contrairement à l'art fractal auquel beaucoup de travaux sont dédiés (par exemple, [9-14]), les fractales sont étudiées principalement du point de vue des technologies de la fabrication du textile, alors que l'on attache beaucoup moins d'attention aux particularités artistiques des images de fractales dans le design des vêtements (voir [15], [16]).

L'objet de cet article est de suivre l'histoire de l'utilisation consciente des images fractales comme moyen de l'expression artistique dans les domaines différents du design des vêtements à la mode. La recherche a pour tâche de définir les particularités de l'esthétique fractale vis-à-vis des vêtements et des accessoires, d'identifier le caractère fractal des pratiques sociales et culturelles de la présentation de la mode.

Les résultats de la recherche

Il est à noter que les dessins fractals n'ont pas le rapport uniquement à l'histoire récente de la culture, - les compositions fractales sont typiques pour l'art de plusieurs cultures traditionnelles de l'Afrique et de l'Asie. Les dessins fractals (y compris sous forme de mandala) sont rencontrés très souvent au textile sur les objets religieux (des tapis et des couvre-lits). Le caractère fractal de telles images est défini par le contenu fractal de la représentation religieuse et mythologique des cultures appropriées [17].

Les dessins fractals n'étaient pas rares non plus sur des châles en «cachemire», venant de l'Inde dans la culture européenne (française) en XVIII siècle. Le dessin fractal populaire «le concombre», «le haricot» ou «la larme d'Allah» représentait schématiquement le fuit du palmier perse. Le dessin fractal des foulards russes (de Pavlovski Possad et d'autres) est venu des compositions de fleurs qui représentaient l'ornement en patterns décroissants concourant au centre [18, p. 67-93].

Les dessins fractals ont réapparu en design des vêtements de la mode européenne dans la deuxième moitié du XX siècle. Ainsi, au milieu des années 1960 le couturier italien E. Pucci inspiré par les mosaïques italiennes, les batiks balinaïses et les ornements africains et éventuellement par les images psychédéliques [19], utilise des motifs fractals en t-shirts personnalisés pour ses vêtements, les dessins fractals sont rencontrés toujours souvent dans les collections de cette marque. Aujourd'hui on peut voir des patterns fractals sur les vêtements de la marque italienne Motivi, sur les foulards français Hermès, sur le sari du couturier indien Satya Paul, sur les bottes britanniques de Keddo...

Pourtant, une américaine Jhane Barnes [20] était apparemment la première couturière se montrer prête à travailler consciemment avec des patterns fractals en design des vêtements. Depuis la fin des années 1980 elle crée périodiquement les collections des chemises pour les hommes décorées des dessins fractals faits à l'aide des programmes informatiques – générateurs des fractals.

Le couturier australien et britannique Marc Newson crée des bijoux fractals en pierre précieuse [21], la marque française Miette – la bijouterie fractale [22]. Martin Gardenera développé la technique spéciale de la broderie fractale [23]. Et ce n'est plus par hasard que le manteau décoré au sujet de la «Grande Vague» même de Hokusai a été présenté dans le cadre de la collection «orientale» de Dior en 2007.

Les peintres-fractalistes commencent à créer des dessins

fractals spécialement pour les vêtements et les accessoires (Milan Dobrojevic [24] de Belgrad, Gabi de l'Allemagne [25], Vicky [26] de Los-Angeles). La popularité des dessins fractals (sur les t-shirts, les casquettes, les sacs, les tasses, les étuis de Iphones etc.) dans la mode de la jeunesse est liée d'une certaine façon avec les propriétés «neurodysleptiques» des fractals renvoyant aux expériences neurodysleptiques de l'usage de LSD.

Nancy Margried de l'Indonésie et ses collègues ont développé le logiciel spécial (jBatik software) [27] permettant de transformer automatiquement le dessin destiné au batik en formule mathématique fractale («BatikFractal», 2010) et de créer sur leur base des dessins fractals.

Les dernières années les couturières russes Lena Karin (la collection «Le balancier fractal», 2009) et Lisa Shahno (la collection «The Iteration», 2012) travaillent également avec des patterns fractals en design du textile. Lena Karin crée ses modèles utilisant la technique des «textures photographiques» incorporées (le terme de E.Karin): les textures photographiques d'auteur sont superposées sur la coupe et puis la chose faite devient elle-même une texture photographique. Comme conséquent on voit des images fractales de «textures photographiques» dans les derniers éléments de la collection multicouche - des personnages vêtus en vêtements de cette collection même [28]. La collection de Lisa Chahno «The Iteration» représente l'interprétation créative de la théorie de la cosmologie fractale et de la divisibilité infinie de la matière: le design de ses modèles basé sur un élément de base répété – le carré divisé par les diagonales, représente, selon les explications de l'auteur de la collection, des niveaux différents de la matière (chaque modèle a son échelle et le nombre des « particules élémentaires» de la matière [29]). Le peintre et le critique d'art N.K.Trubotchkina crée des tableaux fractals numériques qu'elle utilise en design des dessins pour le tissu et des éléments décoratifs de l'intérieur [30].

Il est à noter que du point de vue de l'approche fractale le défilé de la mode est aussi un processus fractal récursif : les objets de la collection variant au sein du même sujet, les mannequins qui se succèdent en tenues fractales stochastique (une collection - une fractale) et les collections mêmes – les fractales conceptuelles de la saison et de «l'esprit de l'époque». Au cours du défilé «Asian Couture 2012» au Singapour les dessins fractals ne se limitaient pas par être présents sur les robes de la collection du couturier chinois (Guo Pei): le miroir du podium et les décorations de la salle créaient des récursions fractales supplémentaires.

Les images fractales sont employées de plus en plus souvent en sémiosphère de la mode liant les tendances modernes avec des performances historiques comme ça se passe au carnaval annuel en Venise. Alors l'une des figures fractales les plus brillantes remarquée au carnaval de 2013 était la Dame se promenant sur le quai du canal en chapeau sur lequel il y avait des reproductions réduites du campanile de Saint-Marc. Les itérations fractales apparaissent également au carnaval comme image dans les miroirs qui sont souvent un complément particulier des costumes de belles femmes mystérieuses, elles peuvent se traduire par des masques lorsqu'un personnage en masque tient dans la main le masque identique et par les doubles masques des «époux». Les dernières années on voit de

plus en plus souvent les «itérations fractales» des masques dans les groupes de trois ou quatre personnes. Le masque vénitien représente lui-même le pattern fractal (spatial et conceptuel) du carnaval et de l'histoire italienne.

Les conclusions

L'analyse des images fractales en design des vêtements tendance a montré que des patterns fractals sont présents dans les pratiques sociales et culturelles tout à fait différentes liées à la mode, - du tissage à la fabrication du batik, du t-shirt et des chaussures de sport au sari, des collections de haute couture et des défilés de mode aux carnivals théâtralisés.

La fractalité des dessins textiles est représentée le plus souvent par les ornements des fractales non-linéaires créées à l'aide des applications spéciales, de plus les vêtements de mode utilisent les constructions fractales sous forme des compositions géométriques « incorporées ». La diffusion des échantillons de mode se déroule également selon l'algorithme fractal. En même temps tous les objets de mode indépendamment de l'idée de la collection et du style du couturier sont les représentants artistiques et les fractales conceptuelles de la marque, de l'époque et de la société.

De plus, le processus même de la diffusion de la mode est établi éventuellement par l'algorithme fractal. Si on détaille la visualisation de la promotion des objets de nouvelle mode des leaders des idées aux simples consommateurs, on aura la figure schématique rappelant bien le triangle fractal de Sierkipnski. Il est évident que la mode représente une fractale stochastique (aléatoire) [31] à cause des changements apportés dans les réalisations concrètes des tendances de mode sur chaque niveau et chaque locus. Les relations fractales réunissent également la marque et l'ensemble d'exemplaires particuliers de cette marque: une étiquette de marque sur chaque doublure du veston, sur chaque poche du jean, sur chaque boucle du sac – c'est un pattern fractal qui comprend toutes les caractéristiques de l'image de sa marque (de la fractale conceptuelle).

Il est possible que les cycles variés et difficiles de la mode sont également le reflet des tendances fractales typiques pour le fonctionnement de la mode en tant que phénomène social et culturel. Pourtant ce problème demande un examen particulier.

Bibliographie

1. Mandelbrot, Benoit. 1982. *The Fractal Geometry of Nature*. New York: W.H. Freeman and Company.
2. Feder, Yens. *Fractals*. 1988. New York: Springer Science + Business Media.
3. Николаева Е.В. Концептуальный фрактал в культурных системах//Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Культурология». 2013, Вып. 29, № 13 (304). С. 68–71.
4. Mandelbrot, Benoit. 1989. "Fractals and an Art for the Sake of Science". *Leonardo*. Suppl. Issue 2: 21-24.
5. Peitgen, Heinz-Otto and Peter Richter.1986. *The Beauty of Fractals: Images of Complex Dynamical Systems*. Berlin: Springer-Verlag.
6. Neves J., Neves M., Janssens K. 1994. "Fractal Geometry – A New Tool for Textile Design Development Applications in Printing". *International Journal of Clothing Science and Technology*. 6(1): 28-36.
7. Chrpova, Eliška. 2005. "Application of fractal analysis

in textile production processes" 11th Conference on Fracture Proceedings. Accessed at: <http://www.gruppofrattura.it/ocs/index.php/ICF/ICF11/paper/viewFile/10540/989>.

8. Monro, Pat. 2010. "Fractals for Fashion – Textile weaving design". Accessed at: <http://www.fibre2fashion.com/industry-article/28/2766/fractals-for-fashion-textile-weaving-designs1.asp>.

9. Berko, Edward. 1994. *Sur le mur. Pensées sur l'art, la fractalité et la vie*. Paris: La Différence.

10. Kelley, Alice. 2000. "Fractals as Art". *YLEM*. 20(4): 6-8.

11. Condé, Susan. 2001. *La Fractalité dans l'art contemporain*. Paris: La Différence.

12. Kocic, Ljubisa. 2002. "Art Elements in Fractal Constructions". *VISMATH*. 4(1). Accessed at: <http://symmetry-us.com/Journals/ljkocic/index.html>.

13. Rosato G.C. *Fractal Art*. *Journal of Science Communication*, 9(4), 2010. A01. Accessed at: <http://jcom.sissa.it/archive/09/04/Jcom0904%282010%29A01/Jcom0904%282010%29A01.pdf>.

14. Chirollet, Jean-Claude. 2011. *La question du détail et l'art fractal*. Paris : L'Harmattan.

15. Аксенова А.А., Морозова Е.В. Использование математического метода Мандельброта в современном дизайне// Дизайн и технологии. 2012. № 29 (71). С. 6-13.

16. Трубочкина Н.К. Фрактальные исследования: от фрактальной живописи до промышленного дизайна// Материалы международной научно-практической конференции «Дизайн и эргономика в современном мире». Москва, ВНИИТЭ, 2012. URL: http://nadin.miem.edu.ru/article_001_01.html.

17. Николаева Е.В. Фрактальные смыслы теистических онтологий и сакральных артефактов. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2014. № 3-1 (41). С.114-117.

18. Николаева Е.В., Юрина Т.Н. *Русская и французская мода: кросскультурный анализ концептосферы «одежда»/«habillement»*.– М.: РИО МГУДТ, 2013.

19. Organ, Michael. Emilio Pucci - Italian style meets 60s psychedelia. Accessed at: <http://puccistyle.blogspot.co.il/>.

20. Barnes, Jhane. 1994. "Jhane Barnes: Fractals to Fashion (1994)". Accessed at: <http://www.youtube.com/watch?v=tE92LZsotus>.

21. Scott, Ben. 2010. "Geek Chic. A matter of fractals". *TMagazine*. 2.07.2010. Accessed at: http://tmagazine.blogs.nytimes.com/2009/07/02/geek-chic-a-matter-of-fractals/?_r=0.

22. Miette, Bobo. 2009. "Fractal collection". Accessed at: <http://www.behance.net/gallery/FRACTAL-COLLECTION/216753>.

23. *Fractal Embroidery*. Accessed at: http://www.k2g2.org/wiki:fractal_embroidery.

24. Milan Dobrojevic. Accessed at:<http://011art.deviantart.com/prints/>.

25. Gabi. Accessed at:<http://gabiw.deviantart.com/>.

26. Viki Bragova-Mitchell. Accessed at:<http://bragova.deviantart.com/>.

27. Lukman Muhamad, Yun Hariadi and Achmad

- Destiarmand. 2007. "Batik Fractal: Traditional Art to Modern Complexity". Proceedings of X Generative Art International conference. Politecnico di Milano University, Italy, 12-14 December 2007. Accessed at: <http://www.generativeart.com/on/cic/papersGA2007/32.pdf>.
28. Фрактальный дизайн от Лены Карин// Fashion Guide. 21.01.2009. Accessed at: http://www.fg.ru/new_main/newshow/show.php?news=8338.
29. Shakhno, Liza. 2012. "The Iteration". Accessed at: <http://lisashahno.com/the-iteration-2012/>.
30. Nadin Design. Accessed at: <http://nadin.miem.edu.ru>.
31. Николаева, Е.В. Фрактальная динамика моды// Общество. Среда. Развитие. 2013. № 4(29). С. 26-30.

SZTUKA | ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

ЖАНРОВО-СТИЛЕВОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ БАЛЕТНОГО СПЕКТАКЛЯ В ПОСТАНОВОЧНОЙ РАБОТЕ ХОРЕОГРАФА

Портнова Татьяна Васильевна

*доктор искусствоведения, профессор кафедры искусство хореографа,
институт танца Государственной академии славянской культуры. Москва*

GENRE STYLISTIC DETERMINATION OF BALLET PLAY IN THE THEATRICAL WORK KHOREOGRAFA

Portnova T. V., doctor of art study, the professor of department the skill of khoreografa, the institute of the dance of the state academy of Slav culture. Moscow

АННОТАЦИЯ

Исследованы вопросы, касающийся жанрового и стилизового решения балетов и хореографических номеров на примерах постановочных решений XIX, XX вв.

Ключевые слова: жанр, стиль, хореодраматургия, постановочное решение, единство формы и содержания, язык балетмейстера.

Keywords: genre, style, khoreodramaturgiya, the theatrical solution, the unity of the form and content, the language of the ballet master.

Постановочная работа хореографа предусматривает различные формы и жанры хореографического репертуара. В процессе создания сценического образа, необходимо осваивать все разнообразие хореографических форм и жанров, сложившихся на сегодняшний день в исполнительской практике как профессиональных балетных трупп, так и хореографических коллективов.

Исследование жанрово-стилистических принципов в современной хореографии представляется сложным из-за достаточно быстрого изменения творчества, многообразия существующих школ, направлений и стилей хореографии. Отсутствие единой разработанной методики преподавания современной хореографии так же затрудняет исследование в данной области. Этим обусловлена актуальность данной статьи. Затрагивая вопрос о степени разработанности проблемы, стоит заметить, что известные труды Е. Есаулова, И. Смирнова, Р.Захарова, критические статьи И.Слонимского, исторические исследования в сфере классического балета Ю.Бахрушина, В.Красовской, мемуары и воспоминания М.Петипа, М.Фокина, К.Голейзовского, Ф. Лопухова, А. Мессерера, Р.Нуриева, труды по искусству модерна Г. Фон-Беккер и др. авторов описывают теорию искусства балетмейстера классического спектакля, но практически не затрагивают специальных вопросов жанрово-стилевого решения в образной структуре балетного спектакля. Основная цель статьи состоит в том, чтобы проследить своеобразие тематических, образных, стилистических особенностей в лучших постановочных решениях XIX-XX вв, показательных для современной практики хореографии.

В искусстве жанрами именуется не только целые произведения, но и отдельные их части, если они закончены по форме и обладают качествами того или иного жанрового признака. Так, в балете отдельные танцы, сцены, вариации могут обладать своим стилем и быть исполнены в определенном жанре. Каждый жанр как единое направление может подразделяться на разновидности этого вида. К примеру, вальс – это общее направление в искусстве, на-

правление жанра, но он может быть балетным, эстрадным, симфоническим, концертным и т. д. Он может быть по характеру лирическим, драматическим, сентиментальным, грустным, веселым или бравурным. И все это приобретает оттенки жанровости в едином жанровом направлении.

Уникальная невербальная система школы классического танца способна ассимилировать и преобразовать знаки и символику различных невербальных систем, не изменяя, не искажая при этом своей сути, а развивая и расширяя диапазон своих технических, художественных возможностей, и обогащать сценическое танцевальное искусство новыми оригинальными жанрами.

Стиль в хореодраматургии зависит от многих качеств автора: темперамента, культуры, образования, таланта, вкуса, психологии, мировоззрения, воли, образа мышления, духовной направленности творчества. Стиль обусловлен определенной исторической эпохой, временем, которые формируют направления, школы, выражая определенные тенденции в развитии социума. Стиль – это не только принадлежность и отражение духовной, эстетической сути какого-либо времени, класса, группы; стиль проявляется в совокупности идейно-художественных особенностей, отличительных черт в творчестве художников, ораторов, писателей, композиторов, архитекторов, балетмейстеров и т. д. В широком понимании слова, стиль – это течение в эстетике искусств, идеология, нравственность общества, его ментальность. В более узком, специфическом значении понятия, применительно к искусству хореографии, то стиль – это язык, приемы, способы, методы работы хореодраматурга. Стиль в искусстве балетмейстера – это тот «строительный материал» и способ его организации, через который реализуются идеи.

По внешним признакам, по форме стиль может быть линейным, живописным, конструктивным, декоративным, орнаментальным. Стиль произведения зависит от множества компонентов и их свойств: от выбора жанра, идеи, музыки, образов, художественного оформления, исполнителей, выразительных средств, языка, режиссуры и

т. д., и т. п. Стиль балетного спектакля определяют такие качества: образность, социальная значимость, мотивированность идеи, новизна, единство формы и содержания, индивидуальность языка и мышления автора, энергия красоты и оптимизма.

За основу сюжета автор-хореограф может взять какое-либо жизненное явление, исторический факт, литературное произведение (поэму, стихотворение, рассказ, живописное или скульптурное произведение и т. д.). В том случае, когда хореограф использует сюжет существующего произведения, он должен сохранить его характер и стиль, образы первоисточника, найти способы решения его сюжета в хореографическом жанре. А это подчас заставляет хореографа, а впоследствии и автора композиционного плана менять место действия, идти на известные сокращения, а иногда и дополнения по сравнению с литературным первоисточником, взятым за основу. В этом плане характерна хореографическая постановочная культура рубежа XIX–XX вв., по отношению к которой можно говорить о повышенном интересе к искусству Древнего Востока и Античности («Клеопатра», «Нарцисс», «Дафнис и Хлоя» и др.). «Вряд ли можно оспаривать общее мнение о том, что самую большую силу Фокина составляет стилизация и что лучшие его балеты – стилизационные, такие как «Шахерезада» (Восток), «Клеопатра» (Египет), «Дафнис и Хлоя» (греческая античность) и др. В этих балетах М. Фокин проявил такое изумительное знание стиля различных времён и разных народов, такую необыкновенную эрудицию, какой не обладал до него ни один хореограф в России (да, пожалуй, и во всём мире)» [3, С.171] – писал, говоря о М. Фокине, С. Лифарь. Балетмейстер обращался к экспозициям известных Петербургских музеев, прежде всего Эрмитажа и Русского музея. Подлинные исторические материалы обеспечили достоверность зрительного ряда. В названных балетах привлекает умение автора найти памятникам искусства (рельефам, росписям, станковым произведениям) образные, сценические зрительные эквиваленты, сделать постижение идеи и замысла занятием, волнующим не только ум, но и душу процессом. Отточенные профильные движения и жесты, словно сошедшие с египетских храмовых рельефов с их построчной ритмической композицией внутренне связаны с хореографическим текстом на протяжении всего балета «Клеопатра». Плоскостность композиционного построения, безусловно, соответствовала канонам древнеегипетского искусства. В новом стиле предстал балетный костюм, парики, грим (удлинённые глаза, чёрные брови, ярко очерченные губы) как на полихромной египетской скульптуре. Вместо балетных туфель ноги были одеты в сандалии. Именно изобразительная стилистика, идущая от памятников Древнего Египта своим «каноническим» развитием художественной мысли создала идеальную модель образа, стала динамической пружиной и смысловым стержнем спектакля.

Материализованный в мраморе облик мифологического героя – юноши, возведённый в эталон красоты древними скульпторами был использован М. Фокиным в его балетах на античную тему: «Нарцисс» и «Дафнис и Хлоя». В связи с этим В. Красовская отметила: «Античный миф о нимфе Эхо, навлекший проклятье богов на самовлюблённого

юношу Нарцисса, был воплощён в приёмах живописной статики. Сменялись пластические позы, стилизованные под памятники эллинского искусства: так двигались на сцене Эхо – Карсавина и Нарцисс – Нижинский». [2, С.193]. Прикоснулись к античным изобразительным образам помимо М. Фокина и другие деятели хореографии конца XIX – начала XX вв. Так в балете «Послеполуденный отдых Фавна» в хореографии В. Нижинского первая мысль о композиционном построении балета пришла С. Дягилеву. В Венеции в 1911 году «...он стал показывать Нижинскому угловатые движения Фавна; этим не ограничивалось участие Дягилева в создании балета: вся композиция балета – начиная от появления нимф, воспроизведения поз танцовщиц на античных вазах, – до последнего жеста – с остановкой на музыкальном крещендо – принадлежит Сергею Павловичу. В античных изображениях – в музеях и в увражах, посвящённых античной скульптуре и живописи, – Дягилев старался угадать динамику античных поз, динамическую пластику и представлял Нижинскому реализовать эту найденную им пластику». [3, С.233–234]. О. Роден, восхищённый пластикой Нижинского в этом балете, говорил: «Каждый артист и художник, по-настоящему любящий своё искусство, должен обязательно посмотреть этот спектакль – великолепное олицетворение идеалов красоты Древней Греции». [1, С.579]. Хрупкая нагая красота застывшая в мраморе ожила в образах Нарцисса, Дафниса формулой изнеженно ионического начала античного стиля, а в Фавне приобрела зооморфные черты.

Иногда за основу сюжета хореографического номера берут скульптурное произведение. С этой точки зрения показательны хореографические миниатюры Л. Якобсона «Вечная весна», «Поцелуй», «Вечный идол», «Минотавр и Нимфа», которые являются смысловым стержнем заимствования эрмитажных оригиналов. Путь Л. Якобсона через роденовскую пластику стал движением к красоте потаённой, эмоциональной через красоту внешнюю, зримую, вещественную. Поза, движение, ракурс, которые так дороги были Л. Якобсону в скульптурах О. Родена стали способны к развитию в мгновенных изменениях пластики тел, поворотах головы, выражениях лиц. Балетмейстер возводит на пьедестал сцены обобщённые, словно пришедшие из античности образы. Хрупкая нагая красота их фигур, застывшая в стерильно-белом мраморе, ожила в дуэтом танце, стала выражением эталона роденовских образов (белое облегающее трико исполнителей имитирует материал скульптора). Если графические серии, как мы видели, предлагают хореографам развёрнутую цепь событий, то фиксированные образы О. Родена создали хореографию Л. Якобсона – такую экономную и сжатую согласно условиям избранного первоисточника, но в большей мере продиктованную замыслом балетмейстера. «Движение для Родена было основной формой выражения жизни в скульптуре, скульптор был страстным наблюдателем танца... Он увлекался смелой хореографией, восхищался новыми поисками Л. Фуллер и А. Дункан, русским балетом и Нижинским». [4, С.16]. Хотя композиции О. Родена «Поцелуй», «Вечная весна», «Вечный идол», «Минотавр и Нимфа» не являются прямым выражением танца, они олицетворяют аллегорические отвлечённые понятия. Тем не менее они

театрализованы, балетны. «Раздвинутое» пространство роденовских скульптур благодаря фантазии хореографа Л. Якобсона образовало пластический синтез непосредственно сценического образа. Перевод скульптур О. Родена на язык хореографии Л. Якобсона включает развитие сюжетных линий, которые в итоге концентрируются вокруг главного стержня – начала и конца, рисующего один и тот же визуальный образ (точную копию) роденовских образов.

Итак, важный этап работы хореографа касается его деятельности как балетмейстера-сочинителя. Хореодраматургия как идея, отразившая содержание в выразительно-изобразительной форме, должна получить пространственное сценическое выражение. Жанрово-тематические и образно-стилевые предпочтения у разных балетмейстеров и артистов балета создают процесс индивидуального восприятия. Затем, накладываясь друг на друга, эти позиции образуют те силовые линии художественного

творчества, на котором проступают некоторые общие закономерности. Понимание процесса художественного творчества хореографов как многосистемного процесса позволяет нам охватить движение художественного познания от объективной действительности к её художественной модели (хореографическому произведению), а так же и его внутреннее самодвижение от отдельных восприятий к масштабным художественным обобщениям, от единичного и всеобщего к единству индивидуального и типичного в художественном образе.

Список литературы:

1. Вейс В. Огюст Роден. М., 1969 – .580 с.
2. Красовская В.М. В. Нижинский. Л., 1974 С.208 с
3. Лифарь С.М. Дягилев и с Дягилевым. М., 1994 – 504 с1.
4. «Роден и его время». Выставка из музеев Франции. М., 1966 – 36 с.

GEOGRAFIA | ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ

АНАЛИЗ ПРИЧИН ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ В УКРАИНЕ (НА ПРИМЕРЕ ОДЕССКОЙ ОБЛ.)

К.Э.Шурда

доктор экономических наук, с.н.с.,
ведущий научный сотрудник

Украинского научного центра экологии моря

ANALYSIS OF CAUSES GENESIS AND EVALUATION ECOLOGICAL RISKS IN UKRAINE (FOR EXAMPLE, THE ODESSA REGION)

Shurda K.E., doctor of economics, Leading Researcher of the Ukrainian Scientific Center of Ecology of the Sea

АННОТАЦИЯ

Проведен анализ причин возникновения экологических проблем. Дана характеристика основных экологических проблем в Украине. Проведена оценка уровня риска с учетом трех групп факторов. Определены минимально и максимально возможные значения уровня риска и выделены факторы, способствующие его уменьшению. Рассмотрены пути улучшения состояния окружающей среды для дальнейшей разработки системы мер по со-вершенствованию контроля экологического состояния.

ABSTRACT

The analysis of the causes genesis of ecological problems. The characteristic of the main environmental problems in Ukraine. The evaluation of the level of risk based on three groups of factors. To determine the minimum and maximum possible values of the level of risk and identified the factors that contribute to its reduction. The ways to improve the state of environment for the further development of system actions to enhancement the monitoring of ecological state.

Ключевые слова: экологическое состояние, экологические проблемы, загрязнение окружающей природной среды, экологическая безопасность, экологический риск.

Keywords: ecological state, ecological problems, environmental pollution, ecological safety, ecological risk.

Постановка проблемы. На современном этапе развития общества значительно усложнились взаимоотношения общества и природы. Человек получил возможность влиять на ход природных процессов, покорил силы природы, начал овладевать почти всеми доступными возобновимыми и не возобновимыми природными ресурсами, но одновременно с этим загрязнять и разрушать окружающую среду.

Особенно ощутимым в условиях кризисных явлений в экономике стало обострение экологической ситуации. В результате нерационального и неконтролируемого использования природных ресурсов все четче вырисовываются приметы экологической катастрофы.

Экологический кризис рассматривается как результат деструктивных изменений в биосфере как глобальной системе под воздействием человеческого давления. Поэтому выход из кризисного состояния предполагает исследование того, на какие именно экологические структуры направлено «давление» человечества и как эти структуры связаны между собой. Без такого исследования невозможно ни предсказать последствия человеческого вмешательства в природу, ни прогнозировать естественный ход процессов в окружающей среде.

Анализ последних исследований и публикаций. Острота современной экологической ситуации во всем мире и в Украине, в частности, порождает множество проблем, которые требуют решений. Актуальным и важным для Украины является вопрос оценки экологического состояния

как в стране в целом, так и по регионам. Это обусловлено тем, что современная экологическая ситуация в Украине является кризисной из-за нерационального использования природных ресурсов [1].

Низкий уровень экологического сознания украинского общества привел к значительной деградации окружающей среды, чрезмерному загрязнению поверхностных и подземных вод, воздуха и земель, к уменьшению рождаемости и увеличению смертности людей. Следствием этого является ухудшение здоровья населения, рост социальной напряженности, потеря валового национального продукта. Правильная оценка экологического состояния Украины является необходимым условием для активизации природоохранной деятельности.

Данной проблеме посвящены работы таких ученых как Г.А. Белявский, Л.И. Бутченко, Б.А. Навроцкий, И.Г. Александров, Ф.Д. Заставный, А.М. Колотиевский, Г.М. Кржижановский, Н.Н. Колосовский, Ю.Г. Саушкин, П.М. Алампиев, О.И. Шаблий и др.

Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы. На современном этапе развития общества ученые известных международных и национальных природоохранных организаций, а также специалисты ООН на основании научного анализа материалов о тенденциях демографического, социально-экономического развития общества и последствий научно-технического развития, данных о состоянии и использовании природных ресурсов, информации о состоянии и динамике загрязнения био- и геосферы

получили очень неутешительные выводы.

Ухудшение состояния большинства экосистем биосферы, существенное уменьшение биопродуктивности и биоразнообразия, катастрофическое истощение почв и минеральных ресурсов вследствие загрязненности поверхности Земли, гидросферы и атмосферы, связаны с интенсивным ростом численности населения планеты и развитием научно-технического прогресса в течение последних 50 лет. Именно необходимость удовлетворения возрастающих потребностей человеческого общества привела к гигантскому расширению масштабов хозяйственной деятельности, изменению в пропорциях мирового хозяйства, в производственных мощностях, технике и технологиях, в ассортименте продукции, производственном и личном потреблении. Модели производства и потребления, сложившиеся в мире, перестали соответствовать условиям нормального сосуществования человека и природы.

Вмешательство человека в природные процессы резко возрастает и может вызвать и вызывает изменение режима грунтовых и подземных вод в целых регионах, поверхностного стока, структуры почв, интенсификацию эрозионных процессов, активизацию геохимических и химических процессов в атмосфере, гидросфере и литосфере, изменение микроклимата и пр. Такая современная деятельность человечества как, например, строительство гидротехнических сооружений, шахт, рудников, дорог, скважин, водоемов, дамб, деформация суши ядерными взрывами, строительство мегаполисов, обводнение и озеленение пустынь и многое другое, уже вызывали значительные видимые и скрытые изменения окружающей среды [2, с.124].

Цель статьи. Целью исследования является анализ причин возникновения и оценка экологических рисков в Украине (на примере Одесской области). Особое внимание уделено поиску путей решения экологических проблем и выходу из экологического кризиса.

Изложение основного материала. Рассмотрим причины возникновения экологических проблем и их виды. В историческом плане выделяют несколько этапов изменения биосферы человечеством, которые завершились экологическими кризисами и революциями, а именно:

- влияние человечества на биосферу как обычного биологического вида;
- сверхинтенсивная охота без изменений экосистем в период становления человечества;
- изменения экосистем в результате процессов, происходящих естественным путем: выпаса, усиление роста трав путем выжигания и т. п.;
- интенсификация влияния на природу путем распахивания земель и вырубки лесов;
- глобальные изменения всех экологических компонентов биосферы в целом [3, с.134].

Влияние человека на биосферу сводится к четырем главным формам:

- изменение структуры земной поверхности (распахивание степей, вырубка лесов, мелиорация, создание искусственных водоемов и другие изменения режима поверхностных вод и т.д.);
- изменение состава биосферы, круговорота и баланса тех веществ, которые ее составляют (добыча полез-

ных ископаемых, создание отвалов, выбросы различных веществ в атмосферу и водоемы);

- изменение энергетического, в частности теплового, баланса отдельных регионов земного шара и всей планеты;
- изменения, которые вносятся в биоту, как в совокупность живых организмов, в результате уничтожения некоторых видов, разрушения их естественных мест обитания, создание новых пород животных и сортов растений, перемещение их на новые места существования и т. п.

Под загрязнением окружающей среды понимают поступление в биосферу любых твердых, жидких и газообразных веществ или видов энергии (теплоты, звука, радиоактивности и т.п.) в количествах, которые вредно влияют на человека, животных и растения как непосредственно, так и косвенным путем.

Вмешательство человека в природные процессы в биосфере, которое вызывает нежелательные для экосистем антропогенные изменения, можно сгруппировать по следующим видам загрязнений:

- ингредиентное загрязнение – загрязнение совокупностью веществ, количественно или качественно враждебных естественным биогеоценозам (ингредиент – составная часть сложного соединения или смеси);
- параметрическое загрязнение – связано с изменением качественных параметров окружающей среды (параметр окружающей среды – одно из его свойств, например, уровень шума, радиации, освещенности);
- биоценотическое загрязнение заключается в воздействии на состав и структуру популяции живых организмов;
- стационально-деструкционное загрязнение (стация – среда обитания популяции, деструкция – разрушение) вызывает изменение ландшафтов и экологических систем в процессе природопользования [4, с.15].

К развитию глобального экологического и тесно связанного с ним социально-экономического кризиса, которые сегодня угрожают существованию нашей цивилизации, привели, образно говоря, два «взрыва» – демографический, т.е. резкий рост численности населения за последнее столетие, и промышленно-энергетический, а также вызванные ими катастрофические ресурсопотребление и продуцирование отходов. По заключению экспертов, неуправляемый рост населения планеты – главная причина развития глобального экологического кризиса, который повлек за собой остальные кризисы (истощение ресурсов, загрязнение геосфер, негативные климатические изменения и т.д.). Нерегулируемый прирост населения уже привел к расширению энергопроизводства, что повлекло такие негативные последствия, как: активное загрязнение окружающей природной среды, выпадение кислотных дождей, образование озоновых «дыр», парникового эффекта.

Изучение динамики потребления человечеством минеральных ресурсов показало, что где-то, через 200-250 лет на Земле закончатся запасы нефти, угля, горючих сланцев и торфа. В случае сохранения современных промышленных и энергетических технологий примерно в этот же период будет исчерпано до 2/3 запасов кислорода в атмос-

фере планеты при одновременном неуклонном снижении темпов его воспроизводства зелеными растениями (вследствие деградации биосферы, уменьшения площади лесов, биоразнообразия, биомассы и биопродуктивности вообще) [5, 214].

Важной экологической проблемой является и загрязнение атмосферы различными химическими выбросами промышленного характера, а также загрязнение водоемов. Одной из самых острых экологических проблем человечества в ближайшие десятилетия остается необходимость демонтажа сотен блоков АЭС, отработавших свой ресурс, транспортировка и безопасное захоронение твердых и жидких радиоактивных отходов.

Искусственное загрязнение атмосферы происходит вследствие изменения ее состава и свойств под воздействием деятельности человека. По строению и характеру воздействия на атмосферу искусственные источники загрязнения условно разделяют на технические (пыль цементных заводов, дым и сажа от сгорания угля) и химические (пыле- или газообразные вещества, которые могут вступать в химические реакции).

По агрегатному состоянию все загрязняющие веществ-

ва разделяют на твердые, жидкие и газообразные. Именно газообразные загрязнители составляют 90 % общей массы веществ, поступающих в атмосферу [3, с.216].

Воздух загрязняют практически все виды современного транспорта, количество которого постоянно увеличивается. Почти все составляющие выхлопных газов автомобилей вредны для человеческого организма, а оксиды азота к тому же активно участвуют в создании фотохимического смога (один легковой автомобиль выбрасывает в воздух 3 м3 угарного газа СО и образует около 10 кг резиновой пыли от покрышек [6, с. 64]). Транспортные средства, использующие в качестве топлива различные виды нефтепродуктов, выбрасывают в атмосферу 95 % свинца, 47 % оксида углерода и 31 % углеводородов. В более чем 20 крупных городах Украины, в частности, в Киеве, Харькове, Одессе, вредные выбросы в результате работы автотранспорта превышают 50 % от общего количества выбросов в атмосферу.

По количеству вредных выбросов от автотранспорта высокие показатели имеют г. Киев и область, а также Днепропетровская, Одесская, Львовская и Харьковская области. Сравнительные данные приведены на рис.1.

ТЫС. ТОНН

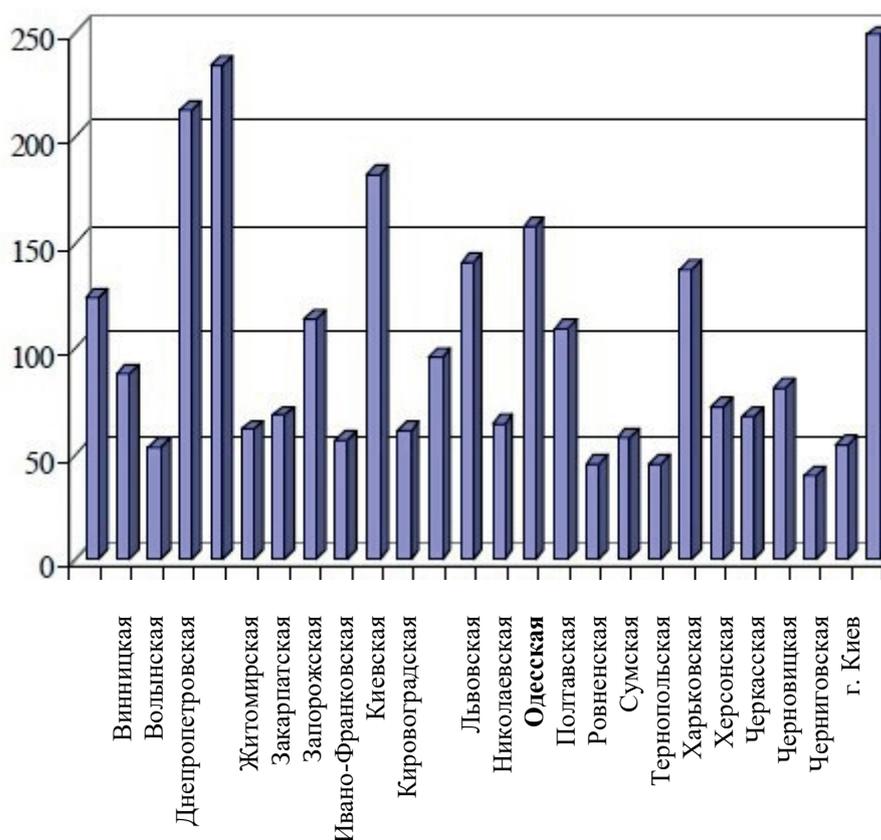

Рис. 1 – Динамика выбросов вредных веществ в атмосферный воздух по регионам Украины [7].

Наибольшую угрозу для человечества представляет загрязнение атмосферы радиоактивными веществами.

Естественная радиоактивность существует независимо от деятельности человека и живые существа в определенной

степени приспособились к ней, хотя вредность ее очевидна.

Атмосфера обладает способностью к самоочищению. Оно происходит при вымывании аэрозолей из атмосферы осадками (дождь интенсивностью 1 мм/ч за 45 мин. вымывает из воздуха 28 % частиц пыли диаметром 10 мкм), турбулентном перемешивании приземного слоя воздуха, отложении загрязненных веществ на поверхности земли и т.д. Однако от огромного количества загрязняющих веществ, поступающих в атмосферу сегодня, она не успевает самоочищаться. Так, при сжигании в год 2,1 млрд. т каменного угля и 0,8 млрд. т бурого в окружающую среду попадает 225 тыс. т мышьяка, 225 тыс. т германия, 153 тыс. т кобальта и, кроме того, миллионы тонн пыли от металлургических заводов, почти 1/5 часть мирового производства цемента.

По приблизительным подсчетам, масса загрязняющих веществ в атмосфере составляет 9-10 млн. тонн. По сравнению с массой земной атмосферы это мизерная величина, однако, на высоте 50-100 м от земли, где и концентрируются загрязняющие вещества, доля их является существенной относительно количества чистого воздуха.

Экологической проблемой является и гибель водных экосистем. Огромное количество ядовитых веществ, накапливающихся вокруг городов, промышленных центров, выносятся поверхностными и грунтовыми водами в реку, а оттуда в моря и океаны. К ним добавляются загрязнители, переносимые ветром, нефтепродукты от аварий танкеров и от работы нефтепромыслов.

Основными источниками загрязнения природных вод являются:

— Атмосферные воды, несущие значительное количество поллютантов (загрязнителей), которые вымываются из воздуха и имеют преимущественно промышленное происхождение. При стекании по склонам, атмосферные и талые воды дополнительно захватывают с собой значительное количество веществ. Особенно опасны стоки с городских улиц и промышленных площадок, которые несут значительное количество нефтепродуктов, сор фенолов, различных кислот.

— Городские сточные воды, включающие преимущественно бытовые стоки, содержащие фекалии, детергенты (поверхностно активные вещества), микроорганизмы, в том числе патогенные.

— Промышленные сточные воды, образующиеся в самых различных областях производства, среди которых наиболее активным потребителем воды является черная металлургия, а также химическая, лесохимическая и нефтеперерабатывающая промышленность. При технологических процессах образуются следующие основные виды сточных вод:

- реакционные воды, образующиеся в процессе реакций с выделением воды, загрязненные как исходными веществами, так и продуктами реакций,
- воды, содержащиеся в сырье и исходных продуктах (свободная или связанная вода),
- промывные воды после мойки сырья, продуктов, тары, оборудования, водные растворы,
- водные эстрогены и адсорбенты,

- охлажденные воды, которые не контактируют с технологическими продуктами, а используются в системах обратного водоснабжения,

- бытовые воды столовых, душевых, туалетов, прачечных и т.д.,

- атмосферные осадки, стекающие с территории промышленных предприятий.

За последние несколько десятков лет грунтовые воды стали одним из важнейших ресурсов. Они являются источником значительного количества питьевой воды, используемой в быту, а также идут на орошение. Конечно, грунтовые воды раньше обладали достаточно высокими качествами и без очистки удовлетворяли требования к питьевой воде, но случаи загрязнения высококачественных грунтовых вод ядовитыми веществами становятся все более частыми. Грунтовые воды вымывают из почвы значительное количество загрязнителей, которые почва не может задержать.

К основным источникам загрязнения и загрязняющим веществам грунтовых вод относятся: неправильно расположенные свалки и другие хранилища ядовитых веществ; подземные резервуары и трубопроводы (особую опасность представляют потери бензина на АЗС); пестициды, применяемые на полях, в садах, на газонах и т.п.; соль, которой посыпают тротуары и улицы во время гололеда; мазут на дорогах для связывания пыли; излишки сточных вод и канализационного ила.

Таким образом, загрязнение водных экосистем является большей опасностью, чем загрязнение атмосферы по следующим причинам:

- процессы регенерации или самоочищения протекают в водной среде гораздо медленнее, чем в воздушной;
- источники загрязнения водоемов более разнообразны;

- естественные процессы, которые происходят в водной среде и подвергаются воздействию загрязнений, более чувствительны сами по себе и имеют большее значение для обеспечения жизни на Земле, чем атмосферные [4, С.41-45].

Важнейшим следствием загрязнения воды является то, что, попадая в водоемы, загрязняющие вещества вызывают снижение ее качества. Качество воды – это совокупность физических, химических, биологических и бактериологических показателей, обуславливающих пригодность воды для использования в промышленном производстве, быту и т.п.

В последнее время множество проблем возникло и в связи с безжалостной эксплуатацией земельных угодий, в связи с чем быстрыми темпами происходит деградация и эрозия почв. Земля, почва является основой сельскохозяйственного производства и лесного хозяйства, на ней выращивают зерновые, технические и лесные культуры, кормовые травы, сады и ягодники. Сельскохозяйственное производство обеспечивает человека продуктами питания, а промышленность – разнообразным сырьем. Количество и качество продуктов питания зависит от обработки почвы, подкормки растений и т.п.

Почвы – органично-минеральный продукт многолетней совместной деятельности живых организмов, воды,

воздуха, солнечного тепла и света. Эти природные образования характеризуются плодородием, обеспечивают растения питательными веществами (калием, углеродом, азотом, фосфором и др.) и всем необходимым для их жизнедеятельности. Почвы выполняют активную фильтрующую роль в очистке природных и сточных вод. Почвенно-растительный покров планеты является регулятором водного баланса суши, поскольку он поглощает, удерживает и перераспределяет большое количество атмосферной влаги. Это – универсальный биологический фильтр и нейтрализатор многих видов антропогенных загрязнений [8, с.56].

Основные причины снижения агрономических свойств почвы – это, прежде всего, многократное возделывание её различными орудиями с помощью мощных и тяжелых колесных тракторов и комбайнов; водная и ветровая эрозии (этот процесс резко возрастает вследствие низкой культуры земледелия, устаревших методов обработки почвы и т.д.); потребительское отношение к земле, стремление как можно больше от нее взять и меньше ей вернуть, что приводит к истощению гумуса; переход на индустриальные и интенсивные технологии, т.е. применение высоких доз минеральных удобрений и химических средств защиты растений, которое сопровождается загрязнением почвы балластными веществами (хлоридами, сульфатами), накоплением ядохимикатов в почве и грунтовых водах. Почвы загрязняются отработанными газами тракторов, комбайнов, автомобилей, маслами и топливом, которые вытекают из них во время работы на полях, а также техногенными выбросами промышленных предприятий – сульфатами, оксидами азота, тяжелыми металлами, радионуклидами.

Высокая распаханность сельскохозяйственных угодий, привела к интенсивным, нарастающим, эрозионным процессам. Процесс эрозии почв и интенсивная эксплуатация земель ведет к понижению их плодородия, уменьшению содержания гумуса.

Для характеристики экологических параметров экосистемы и оценки экологического риска необходимо определить состояние экологической безопасности общества в целом.

Экологической безопасностью называется степень защищенности территориального комплекса, экосистемы, человека (безопасность жизнедеятельности) от возможных экологических поражений, которая определяется величиной экологического риска. Экологический риск – это осознание опасности возникновения нежелательных негативных изменений экологической ситуации в определенном месте и времени с рассчитанными величинами вероятных убытков [9]. В связи с тем, что в системе «природа-экономика-человек» первичной и наименее устойчивой под влиянием антропогенной деятельности является природная составляющая в основу расчетов экологического риска положено состояние экосистем. Согласно ДСТУ 2156-93 (Госстандарт Украины), экологический риск – это вероятность негативных последствий от совокупности вредных воздействий на окружающую среду, которые вызывают необратимую деградацию экосистем.

Параметры экосистемы $P_э$ (обобщенную характеристику) можно записать в виде формулы:

$$P_э = f(K_э, K_a, K_b, K_c, K_n, K_k, K_p), \quad (1)$$

где $K_э$, K_a , K_b , K_c , K_n , K_k , K_p обобщенные характеристики, соответственно – энергии, атмосферы, воды, субстрата почвы, продуцентов (непосредственных потребителей энергии, в основном – растительный мир), консументов (потребители энергии как непосредственно, так и опосредованно через продуцентов, в основном – животный мир); и редуцентов (преобразователи живого вещества – продуцентов и консументов – в неживое, в основном – микроорганизмы почвы).

Известно, что изменение энергетики системы до 1 % может привести к переходу системы из стационарного состояния к кризисным последствиям [10]. При изменениях превышающих 1 % будут иметь место катастрофические явления в системе. Для большинства популяционных систем порогом качественных изменений является 10 %. Изъятие 70 % массы или вещества – энергетического прироста в популяционной системе – обуславливают ее деградацию или гибель.

Экологический риск системы (R) определяется по формуле:

$$R = Y (1 - r)^T, \quad (2)$$

где R – значение риска; Y – объем фитомассы, которая производится в это время; r – норма дисконта; T – время действия; $(1 - r)^T$ – коэффициент дисконтирования, с помощью которого объем фитомассы, произведенной за T, приводят к условиям базового года [11].

В.Г. Горшковым был определен критерий – рубеж устойчивости экосферы к антропогенной нагрузке, составляющий 1 % чистой первичной глобальной продукции биоты, равной примерно $23 \cdot 10^{18}$ Дж/год, или $0,74 \cdot 10^{12}$ Вт/год. На современном этапе прямое потребление человечеством биопродукции по оценкам разных специалистов, составляет от 7 до 12 %, что в 10 раз больше рубежа устойчивости биосферы. Необходимо отметить, что валовая мощность энергетики мира составляет около $18 \cdot 10^{12}$ Вт/год, что в 24 раза больше энергетической оценки предела.

Т.А. Акимова и В.В. Хаскин [12] предлагают такую формулу определения экологической безопасности общества:

$$F = \frac{IRP}{T}, \quad (3)$$

где F – коэффициент будущего; I – индекс цивилизованности (уровень культуры, образования, воспитания); R – степень риска, вероятность негативных последствий; P – интенсивность последствий; T – время, вероятная отсрочка.

Необходимо отметить, что причины возникновения экологических проблем весьма существенны, а деградация окружающей среды вызывается взаимосвязанными общественными (антропогенными) и природными (экологическими) факторами. Таким образом, генезис экологических проблем следует рассматривать сквозь призму развития именно общественных отношений, составной частью которых, безусловно, является иерархическая многокомпонентная система отношений между человеком и природой.

Экологический риск часто рассматривают в двух ас-

пектах – потенциальный риск и реальный риск. Потенциальный экологический риск – это явление опасности нарушения отношений живых организмов с окружающей средой в результате действия природных или антропогенных факторов. Реальный экологический риск образуется потенциальным с учетом возможной частоты его реализации. По характеру проявления экологический риск может быть внезапным (техногенная авария, землетрясение и т.д.) и медленным (сдвиг, подтопление, эрозия и т.д.).

Оценка риска – это анализ причин его возникновения и масштабов проявления в конкретной ситуации. Опасность возникновения техногенных аварий, значительных по своим последствиям, больше связывают с химическими и нефтехимическими предприятиями, атомными и тепловыми электростанциями, шахтами, канализационными сооружениями. Вероятность возникновения техногенных аварий в значительной степени определяется эффективностью природоохранной деятельности. Отечественные эксперты считают, что для Украины риск возникновения аварий напрямую зависит от трех групп факторов и описывается регрессионным уравнением:

$$R = 6,77 - 0,56X_1 - 0,43X_2 - 0,27X_3, \tag{4}$$

где X_1 – эффективность экологической политики местных органов власти; X_2 – капитальные вложения в ресурсосберегающее и природоохранное оборудование; X_3 – эффективность реализации экологических государственных программ.

В свою очередь, действенность такой политики (X_1) обусловливается прежде всего принятием местными Советами эффективных нормативных решений, регулирующих вопросы охраны окружающей среды. В группе факторов X_2 ведущая роль принадлежит обеспечению экономического стимулирования экологических мероприятий.

Моделирование с использованием реальных эмпирических данных позволило определить минимально и максимально возможные уровни риска возникновения техногенных аварий в регионах Украины. Оценка уровня риска осуществлялась по 7-балльной шкале (табл. 1).

Выяснилось, что для уменьшения существующего показателя среднего уровня возникновения аварий (3,8) до минимально возможного (2,17) необходимо повышение эффективности главных факторов (табл. 2.).

Таблица 1

Шкала оценки уровня риска.

Уровень	Балл
Низкий	1
Незначительный	2
Умеренный	3
Средний	4
Повышенный	5
Значительный	6
Высокий	7

По оценке экспертов, риск возникновения техногенных аварий по регионам Украины сильно различается: от 5,5 – для Одесской области до 2,1 – для Черниговской. В большинстве областей он превышает 4, и только в Пол-

тавской, Кировоградской и Черниговской – не менее 3 [13, с.24].

Таблица 2

Значение факторов.

Факторы	Эффективность, баллы	
	Существующая	Необходимая
Экологическая политика местной власти	2,65	4,37
Капитальные вложения в охрану природы	1,68	2,28
Капитальные вложения в ресурсо- и энергосбережение	1,67	2,16
Реализация программы охраны НПС Украины	2,83	4,37
Реализация программы предотвращения и реагирования на аварии и другие чрезвычайные ситуации	3,39	4,42
Реализация программы охраны земель	2,44	4,08

Таким образом, можно сделать вывод, что экологический риск в Украине определенным образом зависит от того, как именно экологически опасна территория данного района. В Украине есть как безопасные экологические области, такие как Полтавская, Кировоградская и Чер-

ниговская, так и опасные (в том числе, Одесская обл.). Уменьшению риска могут способствовать такие факторы, как политика местных властей по регулированию экологической ситуации в данном регионе, а также капитальные вложения в обеспечение охраны окружающей среды.

Выводы и предложения. Основными причинами, которые привели к угрожающему состоянию окружающей среды в Украине являются: нерегулируемый рост населения; искусственное загрязнение атмосферы; загрязнение природных вод; эксплуатация земельных угодий; отсутствие надлежащего правового и экономического механизмов, которые бы стимулировали развитие экологически безопасных технологий и природоохранных систем; отсутствие надлежащего контроля за охраной окружающей среды.

По данным Министерства природных ресурсов и экологии, в нашей стране ежегодно образуется почти 2 млрд. тонн различных отходов, 2/3 из которых вскрышные, шахтные и другие горные породы. Только переработка сельскохозяйственного сырья дает ежегодно 450 млн. тонн отходов. Рост населения и масштабов производства привели к возникновению региональных экологических проблем. Решение этих проблем требует значительных усилий нашего государства. Основой является охрана окружающей среды, конкретные действия по предотвращению загрязнения атмосферы, гидросферы, почв и т.д.; широкий обмен опытом между странами по сохранению окружающей среды и разработке экологически чистых технологических процессов и методов очистки промышленных отходов; совместные действия по охране и увеличению численности исчезающих видов растений и животных; совместные научные исследования, касающиеся этих вопросов. Планирование рационального природопользования и охраны окружающей среды является важной частью государственного регулирования развитием страны.

К основным приоритетам охраны окружающей среды относятся:

- ▶ формирование сбалансированной системы природопользования и потенциала экономического развития страны;
- ▶ экологизация технологий всех отраслей хозяйства;
- ▶ улучшение экологического состояния и предотвращение загрязнения в экологически проблемных регионах (бассейны Днепра, Черного и Азовского морей, районов радиационного загрязнения вследствие аварии на Чернобыльской АЭС и др.);
- ▶ строительство и реконструкция коммунальных очистных канализационных сооружений;
- ▶ обеспечение населения качественной питьевой водой;
- ▶ обеспечение экологической безопасности ядерных объектов и радиационной защиты населения;
- ▶ сохранение биологического и ландшафтного разнообразия;
- ▶ управление водными ресурсами на основе бассейнового подхода, сохранение и защита рек, внутренних водоемов и морских вод;
- ▶ защита и сохранение земельных ресурсов.

Обострение экологических проблем делает необходимым решение проблемы дальнейшего сосуществования человека и природы на основе рационального использования природных ресурсов. Его уровень определяется эффективностью использования природных ресурсов и

состоянием окружающей среды. Оно требует полнейшей взаимосвязи между экономическим развитием и принятием мер, направленных на минимизацию негативного антропогенного воздействия на окружающую среду и природоохранной активизации производственной деятельности.

Учитывая то, что Украина имеет разнообразный природно-ресурсный потенциал и отличается ландшафтным разнообразием, необходимо отметить, что отдельные виды природных ресурсов в течение многих лет подвергались масштабной экстенсивной эксплуатации. В данный момент природные ресурсы нуждаются в бережном и экономном отношении, что особенно касается земельных, водных и лесных ресурсов. В то же время богатство отдельных видов ресурсов, значительный трудовой и научный потенциал, работоспособность населения, благоприятный климат и географическое положение, определенная развитость промышленного комплекса – все это создает условия для устойчивого роста экономики Украины, хотя на современном этапе развития нужно также полностью осознать необходимость сохранить достойные условия жизни для будущих поколений.

Охрана окружающей природной среды, рациональное использование природных ресурсов, обеспечение экологической безопасности жизнедеятельности человека – неотъемлемое условие устойчивого экономического и социального развития Украины. Таким образом, экологическая проблематика все чаще выходит на первое место в стране и в международных отношениях. Учитывая международный опыт, Украине следует также уделить должное внимание состоянию окружающей среды.

Несмотря на то, что на современном этапе мы все еще далеки от решения всех экологических проблем, но само осознание этих проблем, стоящих перед человечеством в настоящее время является достаточно большим шагом вперед.

Список литературы:

1. Шурда К.Э. Ресурсы и антиресурсы погодно-климатического фактора (экономико-экологический аспект): монография / К.Э. Шурда. – Одесса: Ин-т пробл. рынка и экон.-экологич. исслед. НАН Украины, 2012. – 314 с.
2. Білявський Г.О. та ін. Основи екологічних знань: пробний підручник для учнів 10 – 11 класів / Г.О. Білявський та ін. – К.: Либідь, 2009. – 336 с.
3. Кучерявий В.П. Екологія / В.П. Кучерявий. – Львів: Світ, 2001. – 500 с.
4. Файфура В. В., Царик Т. Є. Конспект лекцій «Основи екології» / В. В. Файфура, Т. Є. Царик. – Електронний посібник. – Тернопіль, 2009. – 127 с.
5. Брайон А.В., Городецкий А.В., Ситник К.М. Биосфера, экология, охрана природы / А.В. Брайон, А.В. Городецкий, К.М. Ситник. – К., 1998. – 316 с.
6. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика / А.Б. Качинський, Г.А. Хміль. – К.: НІСД, 2008. – 127 с.
7. Міністерство природних ресурсів та екології України. Стан довкілля України. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2014. – 32 с.

8. Коваль Я.В. Регіональна економіка: Навчальний посібник / Коваль Я.В., Антоненко І.Я. – К.: ВД «Професіонал», 2005. – 272 с.
9. Белявский Г.О., Бутченко Л.И., Навроцкий В.М. Основы экологии: теория и практикум / Г.О. Белявский, Л.И. Бутченко, В.М. Навроцкий. – Киев: Либра, 2002. – 352 с.
10. Горшков В. Г. Устойчивость биогеохимических круговоротов / В.Г. Горшков // Экология. – 1985. – № 2. – С. 3-12.
11. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека і засади визначення ризику техногенних катастроф / Є.В. Хлобистов // Економіка України. – 2000. – № 6. – С. 38-46.
12. Акимова Т.А. Экология: учебник для вузов / Т.А. Акимова, В.В. Хаскин // Под общ. ред. В.В. Хаскина. – М., 1999. – 455 с.
13. Быстряков И.К. Эколого-экономические проблемы развития производительных сил / И.К. Быстряков. – К., 1997. – 255 с.

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe
(Warszawa, Polska)

Czasopismo jest zarejestrowane i publikowane w Polsce. W czasopiśmie publikowane są artykuły ze wszystkich dziedzin naukowych. Czasopismo publikowane jest w języku polskim, angielskim, niemieckim i rosyjskim.

Artykuły przyjmowane są do dnia 30 każdego miesiąca.

Częstotliwość: 12 wydań rocznie.

Format - A4, kolorowy druk

Wszystkie artykuły są recenzowane

Każdy autor otrzymuje jeden bezpłatny egzemplarz czasopisma.

Bezpłatny dostęp do wersji elektronicznej czasopisma.

East European Scientific Journal

(Warsaw, Poland)

The journal is registered and published in Poland.

Articles in all spheres of sciences are published in the journal. Journal is published in **English, German, Polish and Russian.**

Articles are accepted till the 30th day of each month.

Periodicity: 12 issues per year.

Format - A4, color printing

All articles are reviewed

Each author receives one free printed copy of the journal

Free access to the electronic version of journal

Zespół redakcyjny

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Mikołaj Wiśniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Paweł Lewandowski

Rada naukowa

Adam Nowicki (Uniwersytet Warszawski)

Michał Adamczyk (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jabłoński (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Piotr Michalak (Uniwersytet Warszawski)

Jerzy Czarnecki (Uniwersytet Jagielloński)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (Uniwersytet Warszawski)

Dawid Kowalik (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dziedzic (Polska Akademia Nauk)

Alexander Klimek (Polska Akademia Nauk)

Alexander Rogowski (Uniwersytet Jagielloński)

Kehan Schreiner (Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki)

Anthony Maverick (Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (Uniwersytet Warszawski)

Mateusz Marszałek (Uniwersytet Jagielloński)

Szymon Matysiak (Polska Akademia Nauk)

Michał Niewiadomski (Instytut Stosunków Międzynarodowych)

Redaktor naczelny - Adam Barczuk

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe — 194 st.

Aleje Jerozolimskie 85/21, 02-001 Warszawa, Polska

E-mail: info@eesa-journal.com , <http://eesa-journal.com/>